

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૧૧૧૮- વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ કુટુંબકાવ્ય

વિષય ૬-૩

કુસુમકાન્ત

યાને

સંસાર શેત્રંજ.

તૃતીય ભાગ.

લેખક અને પ્રકાશક,

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

ચાહપુર, વડવાળી મહેતાપોળ-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:-

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુણે.

ત્રણ દગવાળ-અમદાવાદ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૮૦ પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૧૦૦૦. સને ૧૯૨૪

મૂલ્ય રૂ. ૩-૪-૦.

વિધાપીઠ
સુરેશ્વર હોમકોલેજ સંચાલિત
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સમ્રાટ

સુબોધક નવલકથાઓ.

	કિં રૂ. આ પા.
કુસુમકાન્ત બા. ૧ ભા. સચિત્ર	૩-૦-૦
કુસુમકાન્ત બા. ૨ ભા.	૩-૪-૦
કુસુમકાન્ત બા. ૩ ભા.	૩-૪-૦
પ્રશ્નપરિવર્તિ બા. ૧-૨ ભા. સચિત્ર	૭-૦-૦
કાળરાત્રિ બા ૧-૨ ભા. ,	૬-૦-૦
પ્રસન્નતા. ,	૩-૦-૦
વસન્ત-વિજય બા. ૧-૨-૩-૪	૧૨-૪-૦
ઝેરી જમાનો બા. ૧-૨-૩ સચિત્ર.	૭-૦-૦
ઝેરી જમાનો બા. ૪-૫ ભા.	૪-૦-૦
જુલ્મી નાલીમ. સચિત્ર	૩-૦-૦
કુન્ન-કિશોરી સચિત્ર.	૨-૮-૦
બહાદુરબાળા. બા. ૧-૨. સચિત્ર.	૩-૦-૦
માયાવીમોહિની.	૩-૦-૦
કુસુમકુમારી. સચિત્ર	૩-૦-૦
રત્નગદની ૨ભા. સચિત્ર	૩-૦-૦
વિશ્વમોહિની. બા ૧-૨-૩-૪	૮-૦-૦
વિશ્વમોહિની સચિત્ર બા ૫-૬-૭-૮	૮-૦-૦
કૈલાસકુમારી.	૪-૦-૦

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર, વઢવાળીમહેતાપોળ-અમદાવાદ.

અમદાવાદ-ધી " હાયમટ બુકબિલી " પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ કમનલાલે છાપ્યું

શ્રીયુત્ કોરશીભાઈ વિજપાળ દલાલ—રગુન

સમર્પણ.

શ્રી. કેરશીભાઈ વિજયાળ દલાલ.

શુભનિવાસ રંગુન.

શ્રીપ્રભુકૃપાથી આપશ્રીએ શ્રી શારદા અને સત્કિર્તિના વિરલયોગ પ્રાપ્ત કરી પરમાર્થ પસંચલતાનું ઉદ્ભવણ દ્રષ્ટાંત જગતને બતાવી આપ્યું છે. આપશ્રીએ આજપર્યંત સદ્ભાવથી ઉત્સાહ અને ઉત્તેજનનું જળ સીંચી ભારા પ્રત્યે પણ અપૂર્વ પ્રેમ કૃપા અને વિશુદ્ધ સ્નેહભરી મમતા રાખી છે. આવા આપના અનેક સદ્ગુણોથી હું આપની તરફ આકર્ષાયો છું અને તેથી આ ગ્રંથ શુભેચ્છાસહ આપ સત્પુરુષના કરકમળમા સાદર સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું. પરમાત્મા સદા-સર્વદા આપને તથા આપના કુટુંબી જનોને સર્વદા સુખી રાખે.

લી.

આપનો કૃપાકર્ષી,
સત્યેન્દ્ર મહેતા.

શ્રી. કોરશીભાઈ વિજયાળ દલાલ.

જન્મસ્થાન આસ બીઆ (૧૯૭)

સાપ્રતનિવાસ રથુન.

દુંકે ચરિત્ર.

તુલ્કત્વમિતરા નાત્રો નેદં સિધાવનાથતા ।

અલંબનીયતા હેતુદમય તમ્મનસ્વિનો ॥

પર્વતમા હયાઈ છે, તો ગાભિયં નથી અને સમુદ્રમાં ગા-
ભિયં છે ત્યારે હયાઈ નથી બુદ્ધિવાન પુરુષોના હૃદય હૃદય અને
ગાભિયં બન્ને હોવાથી તેઓ અલંબનીય હોય છે જીવન સમાપના
અસખ્ય-અસલ હુમલાઓ તેઓ સ્વાત્મ બળથી જીવીને સ્વાવલં-
બનથી ઉત્તર સ્થિતિએ પહોંચે છે. દુઃખ અને પરિતાપ તેમના પ્રેરક
બળો થાય છે અને અનુભવથી હૃદય પદ ઉત્તમ સંસ્કાર કેમ મેળવી
શકાય છે, તેના તે દ્રષ્ટાંત રૂપ બને છે.

શ્રીકોરશીભાઈ હૃદયની કેળવણી, અહમ ધર્મભાવના પ્રભુ
પ્રત્યે શ્રદ્ધા, જાત મહેનત અને હૃદય પરમણુતા વગેરે સદ્ગુણોથી
જીવનના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં કેટલા આગળ વધ્યા છે અને કેવું ઉજ્જવળ
નીતિમય જીવન વ્યતિત કરી રહ્યા છે, તેનું અમે અહિં સં-
ક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરાવીએ તો તે અયોગ્ય મણીશે નહિ. દરેક
માણુસ પોતે એક એક દુનિયા છે અને તેથી દરેકના ધૃતિહાસો
દુનિયાની તવારીખમાં ઓછે વતે અશે બોધ લેવા લાયક હોય છે.
શ્રી કોરશીભાઈના જીવનચરિત્રમાંથી જે કાંઈ બોધ લઈ શકાય તેમ છે;
તે એજ કે અનેક પ્રતિકુળ સંજોગોમાં પણ માણુસ હિંમત સાહસ
સૈત્ત્ય અને પ્રમાણિકતાથી આગળ વધી શકે છે. કચ્છમાં આસ-
બીયા નામક ગ્રામ શ્રી કોરશીભાઈનું જન્મસ્થાન છે. તેઓશ્રી ગુાતીએ

જેન વિસા ઝોશવાળ વણીક છે. તેમનો જન્મ સવત ૧૯૨૯ ના
 ભાદ્રપદ વદી નવમીના રોજ થયો હતો. તેમના પૂજ્ય પ્રપિતા (દાદાજી)
 નેણુચી શેઠની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સનિય હતી. કુળની મોટાઇમાં એ પુણ્ય-
 શાળી પુરૂષે અતિ વધારો કર્યો હતો તેમને ચાર પુત્રો હતા. તેમાંના
 નાના પુત્રરત્ન વિજ્ઞાણશેઠને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણશીભાઈનો જન્મ થયો
 હતો. વિજ્ઞાણ શેઠ સ્વભાવે સરળ સત્વગુણી અને ધર્મ પરાયણ
 હતા. તેમણે લગભગ સત્તાવીસ વર્ષ મુળાઇમાં નોકરી-વ્યાપારમાં
 ભાગીદારી અને પછી સ્વતંત્ર વ્યાપારમાં વ્યતિત કર્યો હતા. બાદ
 જીવન કર્તવ્ય પૂર્ણ થતા જીવનની ઉજ્જવળ કારકીર્દિ મૂકી તેઓશ્રી
 સવત ૧૯૬૦ ના માધ માસમાં એકસઠ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસી
 થયા હતા. પિતાનું પુણ્યધામ પ્રયાણ થતા સમયે બોળે શ્રી
 કૃષ્ણશીભાઈને માથે આવી પ્રણામ શ્રી કૃષ્ણશીભાઈમાં મહનશિલતા,
 આત્મસંયમ-ધર્મ શ્રદ્ધા અને પ્રેમભાવના સાથે ઉચ્ચ આદર્શો કે જે
 અત્યારે સંધ્યાનું ધ્યાન બેઝે છે; તે તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી અને
 તેમના પુણ્યશાળી માતૃશ્રી હીરબાઈ તરફથી તેમને મળેલી અમૂલ્ય
 અક્ષિસ છે. સંસારની નાની-મોટી અનેક આપત્તિઓ રૂપી ભટ્ટીમાં
 સેકાઇને વિશુદ્ધ કુદન સમાન દીપ્તી નીકળેલાં ભગવતી સ્વરૂપ
 હીરબાઈનું જીવન ઉજ્જવળ-આસ્થાવંત અને આદર્શમય હતું તેમણે
 પોતાનો સંસાર બેવહાર બહુ ડહાપણ ખત-શ્રદ્ધા અને કુદોમ પરા-
 યણુતાથી ચલાવ્યો હતો. શ્રી કૃષ્ણશીભાઈના સુકોમળ હૃદયમાં ઉચ્ચ
 સંસ્કારો સ્થાપવાનું સંધ્યુ માન પુણ્યવંતા હિરબાઈનેજ ધરે છે.
 શ્રીકૃષ્ણશીભાઈનું શાળા શિક્ષણ વિશેષ નહોતું, પણ પ્રભુ કૃપાએ
 માનસીક તથા અનુભવનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મેળવીને આજે તેઓશ્રી
 તેમનું જીવન આદર્શ-ઉજ્જવળ બનાવી સર્વને ચક્રિત કરી રહ્યા છે.

નાટપાલયની રમઝૂમિપર જેમ પડદા પડે તેમ શ્રીકેરશીભા-
ઇના જીવનમાં જુદા જુદા પડદાઓ પડેલા છે અને સમાજને જુદા
જુદા દૃશ્ય દેખાડેલા છે ગુજરાતી વાચવા-લખવા જેટલું જ્ઞાન
સંપાદન કરી તેઓ જ્યારે મુખાર્ધ આપ્યા ત્યારે તેમના પૂજ્ય
પિતાશ્રી વિજ્ઞાપણશેઠ અનાજના વ્યાપારમાં હતા કેરશીભાઇને
પરચુરણ કાર્ય ઉપરાત રેશને જઈ ટપાલ લઇ આવવા પહોંચાડવા
વગેરેનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. પ્રભુએ તેમને જે કે સંપૂર્ણ વિદ્યા
પ્રાપ્ત કરવાના સંયોગોથી વિમુખ રાખ્યા હતા, પરંતુ શરીર કસવાના
આત્મસંયમ શીખવાના મનોબળ વધારવાના-સહનશીલ થવાના અને
ઘટના ચક્રના પ્રતિક્ષણે બદલાતા રંગના અનુભવ મેળવવાના સં-
યોગો તો જરૂર મેળવી આપ્યા હતા.

પિતાજીની આજ્ઞાનું પાલન કરતા કેરશીભાઇએ એક પડ્યાજીની
કૃપાથી મુખાર્ધના મણીત હિસાબ અને તેની કુચીયો શીખી લીધી.
આ પછી સવત ૧૯૪૪ માં તેઓશ્રી ઉમરશી રાયશીની કંપ-
નીમાં ચોખાની વખારમાં કામ શીખવા-વ્યાપારી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા
રજા તેમનો આ સમય અને તે પછીનો કેટલોક સમય અતિશય
હુંખોમાં ભરતિત થયો હતો. મુખાર્ધનું ખર્ચાળ જીવન, પાસે વિદ્યાની
ઉણપ અને ભાખદેવીની વિષમ પ્રતિકુળતાના કારણે કેરશીભાઇને
અતીઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. તેમની એ કષ્ટ કથા વાચતાં-
જાણતાં અમારું હૃદય પણ કંપી ઉઠે છે. આવા વિષમ સમયમાં તેમણે
અપૂર્વ ધૈર્ય અને ઇશ્વર શ્રદ્ધાનો અલભ્ય લાભ મેળવ્યો. ગમે તેવી
પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિમાં પણ નિરાશ નહિ થવાનું અને પ્રભુ પ્રત્યેની
પૂર્ણ શ્રદ્ધા નહિ ત્યાગવાનું તેઓ શીખ્યા. મરીખાઇમાં અમીરી માની.
મરીખાવસથાથી સહજ સાપડતા સદ્ગુણો વિનય-વિવેક નમ્રતા વગેરેનો
તેમને લાભ મળ્યો; અને તે સાથે હુંખના દૂટતા પહોંડોની સામે

અચળ-અડગ-સ્થિર રહેવાનો સ્વભાવ કેળવાયો. તેઓશ્રીએ મુખાધ-
 મા જીદે જીદે સ્થળે નોકરીઓ કરી પુરુષો અનુભવે સાથે બાપા-
 રતું પણ અપૂર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ પછી શાહ નામસ્ત્રીભાઈ
 લાધાની કૃપાથી તેઓશ્રી બાપારી લાઇનમાં આમળ વધ્યા; અને
 “વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મી:” એ સૂત્રાનુસાર શ્રીપ્રભુ કૃપાએ બાપા-
 રમાં લાભ મેળવવા લાગ્યા. મનુષ્ય માત્રને તેના સમગ્ર જીવનમાં
 ભાગ્યદશાના ફેરફારની એકાદ ઉત્તમ તક મળી જાય છે. પણ જો
 એ તકનો સફળપયોગ કરવામાં આવે છે તો તેની સ્થિતિમાં મોટા
 તફાવત પડી જાય છે. શ્રીકેરસીભાઈ એવી તકને નિરર્થક યુગલિ
 એવા નહોતા, પણ ભાગ્યદશાએ તેમને એવી તક હજી મળી નહોતી.
 તેમનું મન એ શુભ તકની રાહ જોતું હતું. તેઓ પૂર્ણ પ્રમાણિક
 હતા. “પ્રમાણિકપણું એ મનુષ્યનું મોટામાં મોટું ગુણ છે અને
 તેથીજ જીવન ઉજવળ-સુખી બને છે.” એ તેમનો મૂળધર્મ મુદ્રા-
 લેખ હતો. જ્યારે તેઓશ્રી શેઠ નામસ્ત્રીભાઈને ત્યાં હતા; ત્યારે
 તેમની આવડત-કલાપણ-પ્રમાણિકતા-કાર્યપરાયણતા અને બાપારી
 કુનેહ બાણી-સમજી અન્ય અનેક શ્રીમાનોએ તેમને લલચાવવાના
 અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા; પણ કેરસીભાઈ છેક જેવટ સંધી પોતાના
 પ્રમાણિકપણને-વફાદારીને પૂર્ણપણે વળગી રહ્યા હતા જે સૈકની
 કૃપાના પરિણામે પોતાના ભાગ્યનો વિકાસ થવા માડ્યો હતો,
 તે સર્જન શ્રીમાનની આજ્ઞા વિના તેમને ત્યજી અન્યની સેવા સ્વી-
 કારવી એ તેમને મન મહાન પાપ સમજતું; લક્ષ્મીના લાભ કરતાં
 પોતાની પ્રમાણિકતા અને પ્રતિષ્ઠાનો લાભ પ્રથમજ વિચારતા.
 તેમના આવા શુભ સ્વભાવથી તેમની આજ્ઞામાં વધારો થયો અને
 છેવટે મહાન ધનદયોથી પણ ન પાડી સ્કાય એટલી પ્રતિષ્ઠા તેમણે
 શ્રીપ્રભુ કૃપાએ પોતાના સફળજીવનથી વધારી. સમય તેનું કાર્ય કરી

રજો હતો. શીઠારશીભાઈનું કર્તવ્યક્ષેત્ર હવે અન્ય સ્થળે નિર્માયું હતું. શેઠ ધરમાઇલભાઈ કાસમ કરીમાણીએ તેમને કલકત્તા મોકલવાનો વિચાર જણાવ્યો. ઠેરશીભાઈને તેમના જીના શેઠજીએ આશિર્વાદ સાથે રળ આપી તેમને જીનું સ્થાન છોડતા ધણું લાગી આવ્યું; પરંતુ પોતાનું ભાવી અન્યત્ર પ્રેરે છે એમ માની તેઓ મુખાઈ છોડી જવાને તૈયાર થયા. તેમના પૂજ્ય પિતાજીના પરમ-મિત્ર ખોળ લાલજીભાઈ સાજનના સુપુત્ર કરીમભાઈ અને અન્ય સ્નેહિ સન્મન મિત્રોની કેટલીક આવશ્યકિય સલાહોનો સહર્ષ સ્વિકાર કરી તેઓ મુખાઈથી કલકત્તે આવ્યા અને ત્યાં થોડાક મહિના ગઈ રહ્યા ગયા. આ વખતે શેઠ માધવજી દ્વારકાદાસ અને શેઠ વીસરામ ધણાહિમની મળી એજ ચોખાના વેપારી તથા એજટોની કંપનીઓ હતી. આ કંપનીઓ જામનાર-મોખાસા પૂર્વ આફ્રિકા અને મુખાઈ માલ મોકલતી. ઠેરશીભાઈએ શેઠ કરમાણી સાફ માલ ચૂકાવવા શ્રદ્ધા, અને તેથી એ લાઇનનો પણ કેટલોક નફો અનુભવ મળવા લાગ્યો. તેમને આ વખતે અંગ્રેજ ખોલતા કે લખતા આવડવું નહોતું. અંગ્રેજ ભાષાનો ધણો ઉપયોગ થતો. ઠેરશીભાઈ મનમા મુઝાતા તેમણે તે પછી તરતજ રાતના સમય મેળવી અંગ્રેજ અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને પરિણામે સીખી ગયા રહ્યાના વ્યાપારીઓમા પણ તે ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યા. સસારનો સંઘનો ખોળે તેમના સિરે હોવાથી કુટુંબના અને ન્યાત-જાતના કામ પ્રસંગે તેમને અનેક વખત પોતાની જન્મભૂમિ આસપાસીએ જવું આવતું થતું. આ કારણથી તેઓથી હજી સુધી ધંધામા બરાબર જામી શક્યા નહોતા, પણ તેમની આજ્ઞા તો અમરજ હતી. તેમણે આ દૂરના પ્રદેશમા જ પોતાનો બાગવિકાસ બલિષ્ઠમા નિહાળ્યો હતો; અને પછી સંવત ૧૯૫૪ મા દેશથી રજીન પાછા આવ્યા. આ સમયે

ભાવીની ભવ્ય-ઉજવળ રેખાઓ તેમને દૃષ્ટિએયિર થવા લાગી. રંગુનના પ્રતિષ્ઠિત શ્રીમાન વ્યાપારીઓમા તેમની જ્ઞાપ ખૂબ વધવા માડી, અને તેઓના તરફથી ધધામાં પણ લાભ મળવા લાગ્યો. આ પછી તેમની પર પૂર્ણ કૃપા રાખનાર શેઠશ્રી ઇસ્માઈલભાઈ લગભગ સંવત ૧૯૬૨ ના અરસામા દેહ ત્યાગી સ્વર્ગવાસી થયા. બાદ કેરશીભાઈએ ત્યાથી નીકળી શેઠશ્રી કરીમભાઈ લાલજી સાબન સાથે ભાગીદાર તરીકે જોડાઈ લગભગ સાતેક વર્ષ સુધી વ્યાપારગુ કાર્ય આગળ ચલાવ્યું. આટલા લાખા સમયમા તેમણે વ્યાપારી કાર્યનેા પુષ્કળ અનુભવ મેળવી લીધા અને પછી ત્યાથી છટા થઈ પ્રભુના ભરોસે સ્વતંત્ર કાર્ય કરવા માડ્યું. ધર્મ-નીતિ અને પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી તેમણે શ્રી અને સરસ્વતીની કૃપા મેળવવા માડી. આજે તેઓશ્રી પૂર્ણ સતોષી અને પરમ સુખી છે. તેમની પર શ્રી દેવીનો જેમ-જેમ વધુ કૃપા થતી જાય છે, તેમ તેઓ અનેક પુણ્ય કાર્યો કરી જીવનને વધુ ઉજવળ બનાવી રહ્યા છે.

આ લખનાર પર પણ તેમની સંપૂર્ણ કૃપા ઉતરેલી છે કાઠ પૂર્વના શુભ સંસ્કારે જ આવા નિરાશિમાની ધર્મ પરાયણ-પરોપકારી અને દયાળુ શ્રીમાનનો સ્વર્ગમ સ્નેહ સંપાદન થવાથી હું અને પણ મહા ભાગ્યવાન સમજી છું.

સારા નીતિમય-ઉપદેશમય પુસ્તકો પ્રત્યે તેમને અપાર પ્રેમ હોવાથી તેઓ જુદાં-જુદા પુસ્તકો વાંચી-વિચારી જ્ઞાન મેળવતા રહ્યા છે. સાહિત્ય સેવકોને તેમના તરફથી ઉત્સાહ તથા મદદ મળ્યાજ કરે છે જ્ઞાતિસેવા અને દેશસેવામા તેઓ નિરંતર ઉત્સુક રહે છે. પરોપકાર જો તેમના જીવનનું પ્રથમ સુત્ર છે. તેમના દાનનો પ્રવાહ હમેશા અપ્રત જ રહે છે. તેઓ મોટાઈ કે નામના મેળવવા નિષ્કુલ ઇચ્છતા નથી. તેમનું આટલું જીવન પછી વિનિતિઓને અંતેજ પ્રાપ્ત થયું છે.

અનેક અનાથ-દુર્ગમી ગરીબ જનો શ્રી કોરશીભાઈથી સંતોષ પ્રાપ્ત કરી તેમના પર આશ્રિય વરસાવી રહ્યા છે. કોરશીભાઈની સખાવતો ઉદાર છે. તેમની સખાવતોના આકડા અમને મળી શક્યા નથી અને મળે પણ નહિ. શુભદાન કરનારની પાસેથી એવું જાણવાની ઇચ્છા રાખવી તે નકામી છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેમની પાસે જનારને કદાપિ પણ નિરાશ થઈને પાછું ફરવું પડતું નથી. તેમના ધાર્મિક વિચારો મહાન-ઉદાર છે, દાન દેવામાં તેઓ ધર્મ-જાતિના ભેદનો વિચાર કરતા નથી સર્વથા સર્વથા સર્વભૂતાનામનમિત્રોઃ અહિંસા જ્ઞેયા. અર્થાત્, કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાણીનો દ્રોહ નહિ કરતાં સઘળા વિષે બ્રાતૃભાવ રાખી પરસ્પર પ્રેમ રાખવાથી અંતે શ્રેય થાય છે. આ સુત્રનું તેઓ સર્વદા યથાર્થ પાલન કરી રહ્યા છે. શુભરાત્રી પુસ્તકો અને લેખો પ્રત્યે તેઓ સર્વદા પ્રેમની નજરે જોતા આવ્યા છે અને જુએ છે. દેશના હિતને પણ વિસરતા નથી. દુકાળમાં એજ કે તેમનું સૌજન્ય-સંહૃદયતાં-સરજતા અને નિરાભિમાનપણું ખરેખર પ્રશ્ન સનિય છે. શ્રી કોરશીભાઈના સામાજિક જીવનની યોડીક નોંધ અત્રે ના લખએ તો આ ચરિત્ર અપૂર્ણ ગણાય. પ્રભુ કૃપાએ તેમના કુટુંબમાં સપ-આનંદ સર્વદા વ્યાપેલોજ રહે છે. તેમના સુપુત્ર શ્રીરવજીભાઈ વિદ્યાપ્રેમિ-સુશિક્ષિત-સરકારી સુશિલ અને આચારપાલક યુવક છે.

શ્રી જગનિયતાની કૃપાથી રવજીભાઈને પણ એક પુત્ર રત્ન અને ત્રણ પુત્રી રત્નો છે. પુત્રનું નામ ચી. શાંતિલાલ છે અને પુત્રીઓના નામ સુંદરબાઈ કેશરબાઈ અને નિર્મળાબહેન છે. આ નાના બાળકો શ્રી કોરશીભાઈને સ્વર્ગિય સુખનો આનંદ સમર્પિ રહ્યા છે. તેમનો આ પૌત્ર લાભ તેમના સુપુત્રનુંજ પરીણામ છે, એમ કેમ ન મનાય ? શ્રી કોરશીભાઈના પુણ્યશાળી પુત્રી બહેન

શ્રીપાનબાઇ પણ સુશિલ અને સર્વ સદ્ગુણોના ભંડાર છે સમસ્ત સ સારમા અને જીવનમા સદ્ગુણ સિવાય અન્ય કંઈ પણ વસ્તુ ઠિમતી નથી. સદ્ગુણ આ સ સારમાજ સ્વર્ગ લાવે છે.

દેશના ઉદયને માટે બાપારની વૃદ્ધિ આવશ્યક છે. જે દેશનો બાપારી વર્ગ આબાદ બની વેપારનો વિકાસ કરે છે, તે દેશનો જલ્દી ઉદય થાય છે. શ્રીકારશીબાઇ એક ઉત્તમ બાપારી અને દલાલ છે. તેઓ અનીતિના કદા વિરોધી છે ધંધામા ધર્મ રાખવો એ એમનું જીવન મૂત્ર છે. તેઓ લાભની આશાએ કે લાલચમા લપટાઈને ધંધામા કદિ પણ દોઝ-જુઝ કે કપટનો આશ્રય લેતા નથી. સુમાર્ગે સંપાદન કરેલુ દ્રવ્યજ લાભકારી છે એવી તેમની દ્રઢ માન્યતા છે. તેઓ જે પ્રમાણે બોલે છે, કહે છે તે અનુસાર વર્તન રાખે છે તેમના લઘુ બન્ધુ શ્રી મુળજીબાઇ પણ સર્વ સદ્ગુણોથી અલંકૃત છે. તેમનું સરળ અને શાન્ત જીવન પ્રશંસનિય છે. સપ અને સદાચરણ તેમને અતિ પ્રિય છે. પ્રભુકૃપાથી તેમને પણ એક પુત્ર અને બે પુત્રીઓ છે. પુત્રનું નામ ચી. પ્રેમજીબાઇ અને બહેનોના નામ વેલબાઇ તથા વેજબાઇ છે બ્યા સત્ય-સદાચરણ-ધર્મનું સાઅજ્ઞ પ્રવર્તાએલુ હોય છે અને બ્યા પ્રભુના નિર્દોષ બાળકો આનંદનો કિલકિલાટ કરતા હોય છે ત્યાજ ખરેખરે સ્વર્ગિય સુખ આવી વસેલુ હોય છે એક સદ્ગુણી ધર્મીષ્ઠ અને આદર્શ પુરુષ તરીકે શ્રીકારશીબાઇના જીવનનો આટલો દુક ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરી શ્રી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે શ્રીકારશીબાઇને તથા તેમના આસ જનોને દિવાંચુ સમર્પી-સદા સર્વદા સુખી રાખી યશસ્વિ કરે અને તેમના વચ્ચની વૃદ્ધિ થાવ. અસ્તુ.

તૈયાર છે. આજેજ મંગાવો. નવીન વધાઈ.
અદ્ભુત અને આકર્ષક ધટનાઓથી પરિપૂર્ણ
સુબોધક નવલકથા.

કેલારાકુમારી

સંસારમા બનતા વિવિધ પ્રસંગો, અદ્ભુત ધટનાઓ, વિચિત્ર ગંગ, સત્યના પાલનમા મનુષ્યોને શિરે કેવી આફતો આવે છે વગેરે ઉપરાંત જગતના ધટના ચક્રના બનાવો જાણે કે આજેજ બન્યા હોય અને બને છે એવો તાદસ્થ ચિતાર બતાવનારી ઉપરોક્ત નવલકથા આજેજ મંગાવી લેો આ પુસ્તકમા આનંદ સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. વળી દરેકને દષ્ટક નવુંજ જાણવાનું મળી આવશે. પુસ્તક દળદાર અને સુસૌભિત છે. મૂલ્ય માત્ર રૂ ૨૫૦ છે; પણ અમારા ગ્રાહકોને ફાયદાથી મોકલી આપવામા આવશે.

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા. ચાહપુર—અમદાવાદ

લલારામાં શું લખાયું છે ?

માગ લાગ્યોનો ઉદય ક્યારે થશે ?

મારે માટે નરીજ અજમાવવા શું કાર્યો કરવા તેની જરા પણ સમજ પડતી નથી

ભલા મુંઝાઓ છો શા માટે !!

તમારી ચીંતાઓ દૂર કરવા ધંધલતા હો તો

નરીજના કુપા લેલરમે જાણવાનું લોકમાન્ય સ્થળ,
ભવિષ્યવેત્તા:—રેવાશંકર ભવાનીશંકર જોષીને:—

૩૦૩ મનો યા લખો—

શ્રી ભવિષ્યોદય જ્યોતિષ કાર્યાલય, હાપરીઆશેરી—મુરત.

જેક આનાની ટીપ્પટ બીડી 'ભવિષ્યોદય' મંગાવો.

નિવેદન.

सर्वभूतस्यमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

શ્રીભગવાન ળીતાછમા અનુન પ્રત્યે કહે છે કે, આત્મા, પંચ મહા-
ભૂત અને તેના બહુ વૈતન્યાદિક સર્વ કાર્યમા ગુપ્ત રીતે રહેલો છે તેમજ
સર્વ ભૂતો પણ ગુપ્ત રીતે આત્મામા રહેલા છે, માટે સખજા ભૂત પ્રાણી પ્રત્યે
ને પુરુષ સમભાવની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેજ પરમયોગિ—મહાન પુરુષ છે

આ શુભ ઉપદેશ જો દરેક મનુષ્યો યોતાના અવરમાં ચથાર્થ રીતે
ઉતારે, તો આ પૃથ્વીપરજ સ્વર્ગ નજરે પડે મનુષ્યો પુસ્તકો દ્વારા નીલિ,
ન્યાય અને સત્યના સિધ્ધાન્તો વાચે છે—વિચારે છે અને સમજે છે, પણ તે
પ્રમાણે ચથાર્થ વર્તન કરી શકાય નથી પરંતુ જે ઉત્તમ વાચકો છે, એતો દરેક
પુસ્તકો—નવલકથાઓમાથી પણ સત્ય વત્તજ ગ્રહણ કરી લે છે કમંચુગની
ચરમાત વધ યૂગી છે આ કમંચુમિ છે ભારતદેશ સત્યપ્રેમી—વિશ્વપ્રેમી
સજ્જનોની ઇચ્છા ધરાવી રહો છે જનસેવા—દેશસેવા જે સ્વચ ઇશ્વરની
સેવા છે આ સૂત્રનું સૌએ પ્રતિપાલન કરી દેશના કલ્યાણને અર્થે મચદાન
પદધુ જોધએ આ ભાગ જહાર પાડતા કધક વિલજ થયો છે, તેને માટે પ્રિય
પાઠકો દરગુજર કરશે એવી આશા છે વાર્તા વિભાગ આ ભાગમાજ પૂર્ણ
કરવાનો ઇરાદો હતો, પરંતુ તેમ કરી શકાયુ નથી ચોથા ભાગમા વાર્તા
પૂર્ણ થશે શ્રીપ્રણુ કૃપા હશે તો ચતુર્થ ભાગ દ્વક સમચમાજ પ્રગટ કરી
અમારા પ્રિય વાચકગણના કરકમળમા સાદર સમર્પણ ારીશું વાચકો ભાગથી
કથળે છે એ અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ, પણ અનેક કારણોના અંગે
એક પછી એક ભાગ તરતમા જહાર પાડતા વિલજ થાય છે આપણુ ધાયુ
કધ પણ કામમા આવર્ણ નથી દરેક કાર્ય ઇશ્વરની ઇચ્છાનુસારજ થવા કરે
છે અતમા કહેવાનુ એજ કે પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેવાના કારણે પુસ્તકમા ભૂલો
માલમ પડે તો વાચકો ક્ષમ્મ દૃષ્ટિથી જોશે અને મુધારીને વાચવાની કૃપા
કરશે સર્વનુ શુભ થાઓ

વિક્રમાક ૧૯૮૦ સંક્રાન્તિ }
તા ૧૪-૧-૨૪ અમહાવાદ }

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ મહેતા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.	પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ અદ્ભુત ઘટના ...	૧	૧૬ અમંગળની આગાહી ..	૧૬૫
૨ પિશાચિ પ્રેમનું પરિણામ ...	૧૧	૧૭ વિદાય—ગયો ...	૧૭૨
૩ પરદેશી સાથે પલાયન. ...	૧૬	૧૮ કમનશિખ કેલી... ..	૧૭૭
૪ પતિ કે પિશાચ. .	૩૦	૧૯ ચૈતન્યે શુ જોયુ ? ...	૧૮૬
૫ પાપીનું પ્રવાણ. ...	૪૩	૨૦ હૃદયભેદક આત્મકથા... ..	૧૯૬
૬ પાપનું પરિણામ ...	૫૧	૨૧ બપ કર વિશ્વાસઘાત... ..	૨૦૭
૭ કાન્તિવૃં કષ્ણાત. ...	૫૮	૨૨ બાળ્યની બપ કરતા ...	૨૧૬
૮ શ્રીમાન કે સ્વપતાન ? ...	૬૬	૨૩ ગયળી ઘટના... ..	૨૨૬
૯ ઈદિરા.	૮૦	૨૪ પિશાચિનીનો પશ્ચાતાપ ...	૨૪૧
૧૦ આપણી ભારતભૂમિ... ..	૯૪	૨૫ અધમનો અભ્યાસ... ..	૨૫૨
૧૧ મિત્રો સાથે સંવાદ. ...	૧૦૩	૨૬ અરહાત અળળા ...	૨૬૩
૧૨ લમ.	૧૧૪	૨૭ બાપ કે સાપ ? .	૨૭૩
૧૨ અશાન્ત હૃદય	૧૨૬	૨૮ સંકટના સાગરમા ..	૨૮૪
૧૩ મધ્યરાત્રિનું મિલન ...	૧૩૫	૨૯ અજળ સંયોગ. ..	૨૯૧
૧૪ દપતિનો વિનોદ ...	૧૪૬	૩૦ વિયોગી જીવન. ...	૨૯૭
૧૫ સરિતામા સ્વપતાન ...	૧૫૭		

वंदेमातरम्.

सुखलाम् सुदुःखलाम् भवषण्णशीतलाम्
स्वस्व स्थाभलाम् मातरम् ।

शुभ ऋषोत्तमा पुण्ड्रित याग्निनीम्
पुण्ड्र कुसुमित-दुग्धल शोभिनीम्
सुहासिनीम् सुमधुर भाषिणीम्
सुभद्राम् वरदाम् मातरम् !

अहुण्ड धारिणीम् नमामि तारिणीम्
रीपूण्ड्र वारिणिम् मातरम् ।

नमामि कमलाम्, अभलाम् अतुलाम्
सुखलाम् सखलाम् मातरम्
व दे मातरम्

स्थामलाम् सरलाम् सुस्मिता शुषिताम्
धरणीम् भरणीम् मातरम् ।
व दे मातरम्

लज्जनावली.

ગરવી ગુજરાત.

જય જય ગરવી ગુજરાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત;
દીપે અરૂણ પરભાત.

ધ્વજ પ્રકાશસે ઝળળ કુસુમ્બી, પ્રેમ શૌર્ય અંકિત,
તું બલુવ-બલુવ નિજ સતતિ સડને, પ્રેમભક્તિની રીત.

ઉઝી ઘુજ સુન્દર જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

૧

ઉત્તરમા અમ્મ્યા માત,
પૂરવમા કાળી માત;

છે દક્ષિણ દિશા કરન્ત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ,
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ, પશ્ચિમ કેરા દેવ—

છે સહાયમા સાક્ષાત,
જય જય ગરવી ગુજરાતી

૨

નફી તાપી નમ્રદા જોય,
મહી ને ખીજ પલુ હોય;

વળી જોય સુમટના જુદા રમણને રત્નાકર સાગર,
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો, દે આશિષ જયકર;

સપે સોહે સૌ જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

૩

તે અણહિલવાડના રંગ,
તે સિદ્ધરાજ જયસગ;

તે રમચઢી પલુ અધિક સરસ રંગ, યશો સત્વરે માત,
શુભચક્રુન દિસે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગર્ધ છે રાત;

જન ધૂમે નર્મદા સાથ,
જય જય ગરવી ગુજરાત.

૪

લજનાવળી.

કુસુમકાન્ત.

ત્રતિય ભાગ.

૧

અહ્યુત ઘટના.

નાવિરતોદુઃખરિતાન્નાશાન્તોના સમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસોઽપિ પ્રજ્ઞાન્નેનમાન્મુચ્યાત્ ॥

અરે આ શુ ? ! વાસુદેવના મહાલયમા આ બચકર ઘટના જ્ઞાની બની રહી છે ? પવિત્ર ઇન્દુમૂખીના સયનાલયમા આ પતિત પિશાચ કોણુ ઉભો છે ? જીઓ-જીઓ તે જીવતાને તેના હાથમા કાતિલ ખજર પકડેલુ છે. નરાધમ ખૂની દ્રષ્ટે ઇન્દુના મુખ સામે નજર કરી રહ્યો છે. પાપીએ ઇન્દુને બેશુદ્ધ બનાવી છે. દીપક હોલ-વાઈ ગયો છે. સર્વત્ર માઢ અંધકાર ફરી વળ્યો છે. નિસ્તબ્ધતા બ્યાપેલી છે. કુદરત પવિત્ર ઇન્દુપર કણ્ણુ દર્જાવી રહી છે. નિર્દોષ રમણીનું ખૂન કરવા તત્પર બનેલો બદમાસ પણ વારંવાર કંપે છે. ખજરવાળો તેનો હાથ ધ્રુજે છે. તેનો અંતરાત્મા તેને અધમ કાર્ય કરતા અટકાવે છે, પણ દ્રવ્યના લોભથી તેનું મહિન મન અધમ

* જે મનુષ્ય દુષ્કર્મથી વિરત થયો નથી; ઉદ્વિગ્ધ ચાતુર્યથી શાન્ત થયો નથી, જેનું ચિત્ત સમાહિત થયુ નથી અને કર્મ-ફલ-કામના પ્રયુક્ત જેનું મન શાન્ત થયુ નથી; તે મનુષ્ય કેવળ જ્ઞાનદ્રોષ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થતો નથી. અર્થાત્, તેનું જીવન આ જગતમાં નફારું જ છે.

કર્મ કરવાને પ્રયત્ન થાય છે. મહાલયમા કોઈ જગતું નથી. વાસુદેવ નિસાથી ચક્રચૂર બની તેના ઓરડામા બેઠો છે અને ઇન્દુના મૃત્યુ સમાચાર જાણવાની આતુરતા ધરાવી રહ્યો છે. ખૂનીના બે માથુસો નજીકના ઓરડામાં છૂપાઈ રહી કામ પૂર્ણ થવાના સંકેત ધ્વનિની રાહ જોઈ રહ્યા છે. આ ખૂની કોણ ? મધરાજ. દ્રવ્યની લાલસાથી તે ઇન્દુનું ખૂન કરવાને તત્પર બન્યો છે. શુ ચયજ લક્ષ્મીની લાલચથી મધરાજ નિર્દોષ ઇન્દુનું ખૂન કરશે ? હા, જરૂર. લક્ષ્મીની લાલચ નિરાણી છે. લક્ષ્મીના લોભથી જ આ જગતમા ભયાનક ઉચલ પાચલ મચી રહી છે. લક્ષ્મીના કારણે જ અનેકજનોનું નિકદન નીકળ્યું છે. આપણી આ સ્વર્ગભૂમિ-ભારતભૂમિ લક્ષ્મીના કારણે જ હુટાઈ છે અને હજી પણ હુટાય છે. લક્ષ્મીની લાલચથી ભય કર ઉત્પાત મચે છે. પુણ્યવાન પણ પાપી બને છે. લક્ષ્મીના મોહમા અંધ યજ્ઞેલા મનુષ્યને સારાસારનું ભાન હોતું નથી મધરાજ પાપી છે, ભય કર ખૂની છે. તેના હૃદયમા દયાનો અંશ નથી. મર્જભૂમિમા જળ જથ્થામ; કસાઈમા કરૂણા ઉત્પન્ન થાય તોજ મધરાજના હૃદયમા દયાનો સચાર થાય. પિશાચનો ખજરવાળો હાથ ઇન્દુના કોમળ હૃદય તરફ વળવા લાગ્યો. પણ એટલામા જ પાપીના મનમા ઇન્દુના મળામંથી સુવર્ણ-મોતીની માળાઓ કાઢી લેવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી. તત્કાળ તેણે ખજર કમ્બરમા ખોસ્તુ અને ઇન્દુના કંઠના અલકારો ઉતારવાનું કાર્ય આરંભ્યું. જે વખતે આ નરાધમ અલકારો ઉતારવાનું કાર્ય કરી રહ્યો હતો; તે વખતે ઇન્દુના ઓરડાની બહાર કપક અહસુત ઘટના બની રહી હતી એક સ્થામ વ્યક્તિ ઝડપથી ચાલી આવી અને મધરાજના મદદમારો જે ઓરડામા છૂપાઈ ઉભા હતા; તે ઓરડા નજીક આવી. નજીકમા જ ઇન્દુનો ઓરડો આવેલો હતો. તે સ્થામ વ્યક્તિએ

એ તરફ જોયું. સધળું શાન્ત જણાયું. તરત તે વ્યક્તિએ ઓરડાને બહારથી સાફળ ચઢાવી ઉપર તાણ લગાવ્યું. મસ્તરાજના સાચિતો અંદર પૂરાઈ રહ્યા. તેઓને ખબર પડી નહિ કે બહારથી બારણું બંધ થયાં છે તેઓ તો મસ્તરાજનો સંકેતધ્વની સામગ્રવાની આતુરતા ધરાવી રહ્યા આવનાર સ્વામીઆકૃતિ વિદ્યુતવેગે ધનુંના ઓરડા પાસે આવી દાર ખાલી વાસેલા હતા તે વ્યક્તિએ ધીમે રહી દાર ઉઘાડી અંદર જોયું તો અહલુત દસ્ય નિહાળ્યું. મસ્તરાજે આ વખતે પોતાની પાસેનું છૂપુ ફાનસ સળગાવ્યું હતું અને તેને નજીકમા મૂકી ધનુંના ગળાની માળાઓ ઉતારવા માડી હતી બહાર મધ્યરાત્રિ થઈ હતી. સિપાહીઓ રો'ન ધરવાને નીકળ્યા હતા. જળ જ પી ગયું હતું. કુતરાઓના રૂદનના આર્તાનાદ સભળાઈ રહ્યા હતા. રાત્રિએ કાળસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ વખતે જ ધનુંસુખીના શયનાલયમા પ્રવેશેલો શયતાન તેનું કાર્ય ઝડપથી આટોપી લેતો હતો. દાગીના ઉતારીને જ ધનુંનું ખૂન કરવાનો આ કસાઈએ નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ પ્રભુની ધટમાળ કંઈક ન્યારી જ છે. પાપી મને એવા ઘાટ ઘડ્યા કરે પણ પ્રભુ કંઈક જીવ જ કરે છે. જે મનુષ્યો પ્રભુમા દ્રઢ શ્રદ્ધા ધરાવે છે; જેઓ કર્તા-હર્તા પ્રભુને જ માને છે, તેઓને પ્રભુ કદી વિસારતા જ નથી. છેવટના વખતે દીનદયાળ પરમાત્મા અવસ્થ સ્લાપરૂપ થાય છે. પ્રભુની પ્રેરણાથી જ ધનુંનું રક્ષણ કરવા આ અહલુત ભેદી વ્યક્તિ એકાએક આવી ચઢી. પાપીનું પાપકર્મ નિહાળી તે વ્યક્તિ ગુસ્સાથી કપવા લાગી. તેની આખ્યોમાં ખૂન ઉભરાયું, તેણે એક પળવારમા જ કંઈક નિશ્ચય કરી લીધો અને પછી જેમ વનરાજ શિકારપર તલપે એ સુજળ તે કાળી આકૃતિએ મસ્તરાજપર આકૃમણ કરી એક સમ્પત મુઠકો તેના લમણામા લગાવી ધીમેથી પણ કંઈક ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું, " નરાધમ! ખૂની ! "

સુકાના સખ્ત આઘાતથી મધરાજ જમીન પર હથેલી પડ્યો. તેના હાથમાંની માળા જમીન પર પડી, પણ તે તત્કાળ ઉભો થયો. તેની આખ્યોમાંથી આગ વરસવા લાગી. તેણે ખૂતી આખ્યો વડે પોતાને મૂકેલા મારી દૂર ફેંકનાર તરફ જોયું. કાળી વ્યક્તિ ઇન્દુની પાસે અને પાપીની સામે જ ઉભી હતી. આ વખતે તેના હાથમાં ભરેલી પિસ્તોલ તૈયાર હતી અને તે તેણે મધરાજની તરફ ધરી રાખી હતી. મધરાજના આખા શરીરમાં ખૂન વરસી રહ્યું હતું; પણ પિસ્તોલ જોતાંજ તેના મભરાટ અકળાટનો પાર રહ્યો નહિ. તે લાચાર બન્યો. તેણે ખૂબ મારી પોતાના મદદમારોને બોલાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે તેનો વિચાર અમલમાં મૂકે એ પહેલાંજ ભેદી વ્યક્તિએ મભીર અવાજે કહ્યું: “જો કંઈ પણ અવાજ કર્યો તો સમજજો કે આ પળેજ તું પિસ્તોલનો શિકાર બન્યો.”

મધરાજ ગભરાયો તેનું સર્વાંગ ધ્રુજવા લાગ્યું. તેણે મદ અવાજે પૂછ્યું: “તું કોણ છે ?”

“હું કોણ છું તે તું તારી મેળેજ જાણખી લે.” તે સ્વામ વ્યક્તિએ મુખ પરથી સ્વામપટ અલગ કર્યો. તેનું મુખ નિહાળતા જ મધરાજ એક ઝીણી ચીસ નાખી નીચે બેસી જતા બોલ્યો, “ઓહ ! તું જોનસન ”

જોનસને હસ્તા-હસતા તેની નજીક જઈ એક હાથે તેના હાથ પકડી પૂછ્યું: “કેમ જાણખાણું પડીને ?”

“જોનસન ! મને જવારે, તું માગે તેટલું ધન તને આપ્યું. તું મારો શત્રુ મટી મિત્ર થા તારે અને મારે શું વૈર છે કે જેથી તું મારી પાછળ પડ્યો છે ?” મધરાજે કહ્યું.

“ નરપિશાચ ! તું જન્મતનો વૈરી છે; દુનિયાંમા જીવવાને તક નાલાયક છે. ત્હેં અનેક જનોના ખૂન વહાળ્યા છે; અનેક જનોને રક્ષણતા બનાવ્યા છે. તારા જેવા દુષ્ટ-ખૂનીને પકડવો યા મારવો તે મારૂ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ચાલણ ! તું આ જોનસનને તારા જેવો દુષ્ટ ધનનો પૂનરી સમજીશ નહિ. તે તારી લાલચોને ધિકારે છે. પાપાત્મા ! તારા દિવસ હવે મરાર્ધ ચૂક્યા છે. તું હવે કાઠી ઉપાયે પશુ બચનાર નથી. તારે કાશીના માંચડે ચઢી કરેલા કર્મોના જવાબ આપવા પ્રભુના દરબારમા જવું જ પડશે. ખૂની ! ચાલ મારી આગળ ચા. ”

મલ્લરાજે જોનસનને ધણી સમજાવ્યો-ધણી કાલાવાલા કર્યા; પણ જોનસને માન્યું નહિ. આથી તે નિરૂપાયે ઉભો થયો જોનસને જ્ઞાનસ ઉપાડી લીધું અને બેશુદ્ધ ધંદુ તરફ દયાની નજર ફેંકી પ્રાપ્તિને આગળ કરી તેની પાછળ ચાલવા માડ્યું. બન્ને પેલા ઝોરડા આગળ આત્મા કે બા મલ્લરાજના મદદગારો પૂરાયા હતા આ રથને આવી મલ્લરાજે તેઓને ચેતાવવા જોનસન પ્રત્યે કહ્યું; “ મને જવાહે, હું તને ન્યાય કરીશ. ”

“ જાનો મરી રહે; નહિ તો આ કષ્ટેજ મુકડું ચપને પડીશ. ” જોનસને જણાવ્યું. મલ્લરાજ મૌન ધરી આગળ ચાલ્યો. બન્ને નીચે આવ્યા. ત્યાં એક માણસ બેભાન થઈ પડ્યો હતો. એ માણસ પણ મલ્લરાજનો હતો, કે જેને જોનસનેજ બેશુદ્ધ બનાવ્યો હતો. મલ્લરાજે તેની તરફ નજર કરી નિઃશ્વાસ નાખ્યો. મલ્લરાજે આગળ ચાલવા માડ્યું; પણ તત્કાળ જોનસને તેને આગળ વધતો અટકાવી ત્યાંજ ઉભા રહેવાનું સૂચવ્યું. જોનસનનો વિચાર બીજા પોલીસોને મદદે બોલાવવાનો હતો. આવા બયાનક ખૂનીને એકલો લઈ જવામા

તેને જોખમ જણાયું અને તેના મદદગારો કે જેઓ અંદર પૂરા-
 એલા હતા; તેઓને પણ સાથે લઇ જવાનું ઉચિત માન્યું પોલીસ
 ગેટ ત્યાંથી બહુ દૂર ન્હોતી. જોનસને મદદની સીસોટી વગાડી
 સિપાહીઓને બોલાવવાનો વિચાર કર્યો. મજવામાંથી સીસોટી કાઢી
 અને તેના અવાજ કરે તે પહેલાંજ અરે આ શું આશ્ચર્ય ? આ
 શો ઉત્પાત ?' બે કદાવર માણસો પાછળથી એકાએક ધસી આવ્યા
 અને જોનસનને પાછળથી વળગી પડ્યા. દુબનોના એકાએક-અચિત્તા
 આક્રમણથી જોનસન ગભરાયો. તેના હાથમાંથી પિસ્તોલ છૂટી ગઇ
 અને જમીન પર પડી. મથરાજે તરત તેને ઉપાડી અંદરથી કારતુસો
 કાઢી નાખી કમ્મરમાં ખોસી અને પછી વાધની માફક જોનસન પર
 તદબો. એક માણસે જોનસનના પગના નળામાં જોરથી લાકડીનો
 ફટકો માર્યો. મથરાજે જોરથી તેનું મળું દબાવ્યું. જોતજોતામાં
 જોનસન બાન બૂલી જમીન પર પડી પડ્યો. મથરાજ જોનસનના
 પ્રાણ પરહરવા તત્પર બન્યો. કમ્મરમાંથી ખજર કાઢ્યું અને
 જેવો ખજરનો ધા કરેવા જાય છે એવામાંજ સણસણ અવાજ
 કરતી એક ગોળી આવી અને પાપીના હાથને આપાદ વાગી.
 ખજર હાથમાંથી પડી ગયું. દુષ્ટો ગભરાયા. પિસ્તોલના ઉપરા
 સાપરી બે-ત્રણ અવાજ થયા. કોઈ દોડી આવતું જણાયું. પાપીએ
 બેશુદ્ધ પડેલા પોતાના માણસને ઉપાડી ઝડપથી નહા. પેલા દોડી
 આવનારે તેઓની પાછળ પડવું ચોક્કસ વિચાર્યું નહિ. આ બધી અદ્ભુત
 ઘટના બની. દરેક કામ વિજળીની ઝડપે થયાં. પણ જોનસનની પર
 હુમલો કરનારા કોણ ? તેઓ કોઈ નહિ પણ જોનસનના હાથે
 ઝોરડામાં પૂરાએલા મથરાજના માણસો હતા. મથરાજના અવાજથી
 તેઓને તેના પકડાવાની ખબર પડી. તરત તેમણે બારણા ઉઘાડવા

માંડ્યા; પણ બહારથી બંધ કરેલા બારણાં થી રાતિ ઉધડો કાઢી તેઓ જોરડાની ખીંછ બાજુએ ગયા. ત્યાં એક નાની ડોહા બારી આવેલી હતી. આ બારી વાટે તેઓ મકાનની અંદર ચોકમા ઉતર્યા અને મધરાજ તથા જોનસન આવે તે અમાઉ મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં એક સ્થળે છૂપાઈ ઉભા અને છેવટે મધરાજને મૂકત કરાવી પસાર થઈ ગયા. જોનસનનો પણ ખરા સમયે બચાવ થયો. જો થોડોક વિલંબ થયો હોત તો જોનસનનું આવી બન્યું હોત. જોનસનની મદદે આવનાર કાળા જખ્ખાથી ટકાએકો હતો. તેનું મુખ ખુલ્લું હતું. આવનારનું મુખ ગૌર મબીર અને શાન્ત હતું. પિસ્તોલને કમ્બર-પટામાં સ્થાન આપી તેણે જોનસનને સાવધ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. હાથમાં એક કલાકે જોનસન સાવધ થઈ ઉઠીને બેઠો થયો. તેણે પોતાની સારવાર કરનારના સામે જોયું. યુવકે હસીને કહ્યું, “હા મહેરબાન ! ફસાઈ ગયાને ?”

જોનસને યુવકને ઝોળખ્યો અને પછી તેના ખભા પર હાથ મૂકતા કહ્યું; “હા હોસ્ત ! આજે તો કંઈક એમજ બન્યું, પણ તમે એકાએક મારી મદદે ક્યાથી આવી ચઢ્યા ?”

“તમને મળે ધણે સમય વિતેલો હોવાથી હું તમને મળવા આ તરફ આવવા નીકળ્યો અને ટ્રેનમાં બેઠો. દેવચોજે ટ્રેનના ડબ્બામાંજ મારો અને ખૂનીના મેળાપ થયો. ખૂની મભરાયો અને ખીંછું રોશન આવતા નીચે ઉતરી પસાર થયો. તે પછી હું અહિં આવ્યો. આશ્ચર્યમાં કુસુમકાન્તને મળી તમારા સમાચાર જાણ્યા કે કેટલાક દિવસથી સાહેબનો પતો નથી. હું વિચારમાં પડ્યો અને પછી જુદા જુદા વેસ્ટ ધારણ કરી તમારી શોધ કરવા લાગ્યો. ધણી રખડ અને તપસને અંતે આજ રાતના હું એક પીઠા આગળ ગયો અને ત્યાં

દાર પીવા આવનાર માણસોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. કારણ કે મને એકસ ખખર હતી કે મલ્લરાજ આ નગરમાં આવ્યા વિના રહેનાર નથી વળી આ નગરમાં તેના મહદ્દારો પણ વસ્યા છે. એમાંના ચોડાકને હું ઝોળખતો હોવાથી અને તેઓ દારૂડીમાં હોવાથી જરૂર દારૂ પીવા આવશે એમ ધારીને હું એ પીઠા આગળ જઇ બેઠો. મલ્લરાજના દરેક માણસ આ પીઠામાંથીજ દારૂ ખરીદતા અને પીતા; આથી મને એ પીઠા દ્વારાજ કંઇક ખાતમી મળશે એમ મની મેં ત્યાજ મારો પડાવ નાખ્યો. પરીણામે મારી ધારણા ફળી. મલ્લરાજના બે માણસો દારૂ પીવા આવ્યા. તેમણે હમેશના નિયમ મુજબ મદિરા પાન કર્યું. પછી બન્ને ચાલવા લાગ્યા. મેં તેમનો પીછો પકડ્યો. આગળ ચાલતા એક પાનવાળાની દુકાન આવી. ત્યાં બન્ને હબા. એવામાં એક ત્રીજાએ ત્યાં આવી તે બન્નેને ધીમેથી કહ્યું; “સરદાર વાસુદેવના મકાને ગયા છે, તમને.....સૂચના થઇ છે. માટે જવ.” તરત તે ત્રણે માણસો ત્યાંથી ચાલતા જ્યાં ધીમી વાત પૂરેપૂરી મારા સમજવામાં ન આવી; પણ એટલું તો જાણી શક્યો કે ખૂની વાસુદેવને ત્યાં ગયો છે. હું તરત ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ પાસે ગયો અને તેમની પાસે સિપાહીઓની માગણી કરી. તેમણે મને ઝોળખી ત્રણ સિપાહીઓને મારી સાથે મોકલ્યા. હું તેઓને એક સ્થળે ધ્રુપાવી રાખી આ તરફ આવવા નીકળ્યો અને દૂરથીજ તોફાની મામલો નિહાળ્યો. મેં જોયી છોડી અને પછી ઉપરા-સાપરી બે ત્રણ પિસ્તોલના ખઠાર કર્યા. હું નજીક આવ્યો. પાપીઓ પસાર થયા અને તમને બેશુદ્ધ પડેલા જોયા.”

“સુરેશ! તમારા મારી પ્રત્યેના અનેક ઉપકારોમાં વધારો થતોજ નથી છે. આજે તમે મને ખરા સમયેજ મદદ કરી છે. આ

સમજા ઉપકાર હું જીવનપર્યંત વિસરનાર નથી.” જોનસને ઉપકાર પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું.

સુરેશે પૂછ્યું, “ઉપકારની વાત બાપુએ રહેવા દર્ધ એટલા જણાવે કે તમે અહિં શા કારણથી આવ્યા હતા અને કેવી રીતે ખૂની-જોના સપાટામા સપડાયા હતા ?”

જોનસને થોડીકવાર જ્ઞાન્ત રહી કહેવા માડ્યું; “મધુરાજ નામધારી ખૂની આ નગરમા નિવાસ કરે છે એવી ખબર મળ્યા હું અને આવ્યો અને કુસુમકાન્તના આશ્રમમા રહ્યો. મેં ખૂની સંબંધી કેટલીક ખાતમી મેળવી વામનરાય-વાસુદેવ અને બીજા સારા જણોતા માણસો પશુ મધુરાજની માયાજગમા સપડાએલા માલમ પડ્યા. ખૂનીને પશુ મારા આગમનની જાણ થઈ. આશ્રમના એક મેળાવડા પ્રસંગે ખૂની વેશ બદલી આવ્યો અને મેળાવડો વિસર્જન થયા બાદ મોડી રાત્રે તેણે મારા પર જોળા બંધાર કર્યો. હું ધવાયો પશુ બચ્યો. આ પછી મેં તેને પકડવા યા જીવથી મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. વામનરાય અને વાસુદેવને ત્યાં તે ખૂની વારવાર આવ-જા કરે છે, એવું હું જાણતો હોવાથી તે બન્ને નામધારી ગૃહસ્થોના મકાન પર મેં છૂપી દેખરેખ રાખવા માંડી. આજ રાતના હું વેશ બદલી વાસુદેવના મકાન આગળ ફરતો હતો. એવામાજ પાપામાનું આગમન થયું. પાપીએ તેના એક માણસને નીચે રાખી અંદર મગન કર્યું. તેના બીજા બે માણસો પશુ અમાઉથી અંદર છૂપાઈ રહ્યા હતા. નરાધમના અંદર ગયા પછી મેં તેના માણસ પર હુમલો કરી તેને બેશુદ્ધ બનાવ્યો અને પછી તત્કાળ અંદર પ્રવેશ્યો. આ પછીથી બનેલા બનાવની તમામ વાત જોનસને સુરેશને વિદિત કરી કહ્યું; “તમે તે દુષ્ટને જીવતો જવા દીધો તે ઠીક કર્યું નહિ.”

સુરેશ કહ્યું; “મારી ઝાળીથી તેના હાથે જખમ થયો છે. જો ધારત તો તેને આજે ઠાર કરી ચકત; પણ મારો વિચાર તેને જીવતોજ પકડવાનો હોવાથી તે આજ બચી ગયો છે. વળી તમારી દયા જોતા પણ મને પાપીની પાછળ જવું બ્યાજખી લાગ્યું નહિ.”

“આ ખૂટી ધણેજ ભય કર છે. તે જ્યાં સુધી જીવતો છે ત્યાં સુધી કાળો કેર વર્તાવતો રહેશે. જીવોને પેલા બિચારા ચૈતન્યનો પણ હજી સુધી પતો નથી.” જોનસને કહ્યું.

“હું ચૈતન્યની શોધમાજ છું. પાપાત્માએ તેને કેમ જોવા તો રચે છેપાવ્યો છે કે તેનો પતો લાગતોજ નથી. આપણે પ્રથમ ચૈતન્યની તપાસ કરવી જોઈએ.” સુરેશ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.

“હું પણ એમજ વિચારું છું.” જોનસને અનુમતી દર્શાવી.

“ત્યારે હવે આપણે ચાલશું ?” સુરેશ પૂછ્યું.

“હા, પણ મારો વિચાર વાસુદેવ અને ઇન્દુને મળવાનો છે.” જોનસને કહ્યું.

“તેમને મળવાનું શું કારણ છે ?” સુરેશ પૂછ્યું.

“વાસુદેવને છેલ્લી ચેતવણી આપવી અને ઇન્દુખીને પાપીના પ્રપચથી જાણીતી કરવી.”

“હા, તે પણ બરાબર છે.”

સુરેશ અને જોનસન વાસુદેવની પાસે આગ્યા. વાસુદેવ નિસાથી ચકતુર ચક્રને પડેલો હતો. સુરેશ તેને ઢાળી જાગૃત કર્યો. રાત્રિના સમયે બે માણસો અને તેમા વળી એક યુરોપીઅન સાહેબને જોતાંજ વાસુદેવના હાળાં જમડી ગયા. તે શટી આપે જોઈ રહ્યો. સુરેશ મસ્તરાજ સંબંધી તેને પ્રશ્ન કર્યો. વાસુદેવે મસ્લા-તસ્લા કરવા માંડ્યા. જોનસને તેને ધમકી આપી. વાસુદેવ અમરાયો અને રડી પડ્યો. જોનસને ઘણીએ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરી જોઈ પણ જોનસન

પિશાચી પ્રેમનું પરીણામ.

૧૧

વાસુદેવ પાસેથી મલ્લરાજની કંઈ વિશેષ માહિતી મેળવી શક્યો નહિ. આ પછી જોનસન અને સુરેશ વાસુદેવને સાથે રાખી ઇન્ડુના શ્વપનાક્ષમ આબ્યા. ઇન્ડુ હજી પણ બેશુદ્ધાવસ્થામાં હતી. વાસુદેવ ઇન્ડુની દયા નિહાળી ક્રુણ ઉઠ્યો. સુરેશ તરત એક નાની શીલી કાઢી અને તેમાંની દવા ઇન્ડુને સુધાડી. થોડીજવારમાં ઇન્ડુ સાવધ થઈ. પોતાના શ્વપનાક્ષમ વાસુદેવની સાથે અનુપયા માણસોને જોઈ તે ચમકી. જોનસને તેને આશ્વાસન આપી બનેલી બીનાથી જોણીતી કરી. સઘળી વાત જાણતા ઇન્ડુ સ્તબ્ધ બની. પોતાના જીવન પ્રત્યે તેને કટાણે આબ્યો. સ્વામીના દુરાચારથી સંતપ્ત બનેલી બાળા આ અદ્ભુત ઘટના શ્રવણ કરી વ્યાકુળ બની. તેણે જોનસન અને સુરેશનો ઉપકાર માન્યો. જોનસને વાસુદેવને સંપ્ત ચેતવણી આપી અને ઇન્ડુમુખીને સાવધ રહેવાની સૂચના કરી. વાસુદેવ બયા-તુર નજરે બન્નેની તરફ જોઈ રહ્યો. આ પછી વધુવાર ત્યાં નહિ રોકાતા સુરેશ અને જોનસને ત્યાંથી પ્રમાણ કર્યું. મધ્યરાત્રિ વીતી ચૂકી હતી. વાસુદેવના મકાનમાંથી નીકળી બન્ને જણા રાત્રિના અંધકારમાં અદક્ષ થઈ ગયા.

૨

પિશાચી પ્રેમનું પરીણામ.

જેને જનો નારી મળે, એ નાર બનતી ડાકિની.
ભોળા જનો ભરમાવવા, નાર બનતી નામણી;
સુદર ધણું શુદાળ છે, પણ કંટકો તેમાં અતી,
ધારા અસીની શુભ છે, પણ પ્રાણહારક તે નહી.

રાજનમરના એક રાજમાર્ગ પર એક નાનકડું મકાન આવેલું હતું મકાનની બાધણી સુંદર હતી. આ મકાનની અંદર આવેલા એક સુશોભિત ઝોરડામાં એક યુવાન મદમસ્ત મહિલા ઇંગ્લીશ પર આડી પડેલી હતી. આ વખતે તેનો દેખાવ અદ્ભુત બની રહ્યો હતો. તેના હાથમાં નોટબુક હતી અને તેમાંથી તે કંઈક વાંચતી હોય એમ જણાતું હતું. શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. તેના શરીરનો રંગ ગૌર હતો. માથાના વાળ આ વખતે તેણે બરાબર ઝોળેલા નહિ હોવાથી દેખાવ વિચિત્ર લાગતો હતો. રમણી વાચવામાં મશ્ગુલ થઈ હતી; પણ તેનું ચિત્ત વાંચવામાં હોય તેમ જણાતું નહોતું તેના ગૌર-ધાટીલા-મરાવાદાર મુખ પર કંઈક ઉડી ચિતાની છાયા છવાયેલી હતી. નોટબુકની અંદરનું લખાણ તે મેઢે કરતી હોય એમ અનુમાન થતું હતું. લગભગ અર્ધા કલાક સુધી તેણે વાંચ્યા કર્યું અને પછી જાણે કટાણી હોય એ પ્રમાણે તે એકાએક ટટાર બેઠી અને હાથમાંની બુક દૂર ફેંકી દીધી. વાચવાથી જાણે થાક લાગ્યો હોય એમ તેના મુખ પરથી જણાયું. તેણે આસપાસ નજર કરી આજમગત બોલવા માડ્યું, “કેટલો ત્રાસ ? કેવું દુઃખ ? મારી આ શી દશા ? હું સુખ ભોગવવાની આશાએ અહિં આવી; પણ અશ્વસાસ; સુખ તો મારાથી દૂર જ બાગ્યું. રસીકે અને કેવી-કેવી લાલચો બતાવી હતી ? હા ! તે લાલચોથી લલચાઈને જ મેં તેને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો; પણ હાલ અતે તે પણ બેધમાન નિવડ્યો. મારા ગ્રેમ કરતાં તેણે પૈસાને ઉત્તમ માન્યા અને તેથીજ તેણે મને નાટકના સ્ટેજ પર પણ ઉતારી. મારો પગાર ઠરાવ્યો; પણ તે પગાર તેણે જ લેવા માડ્યો. મારે પૈસા બેધએ તો તેની પાસે માગવા. તેની દયા પર શુભવુ. તે ચિડાય-મારે-માઝી દે તે પણ મારે સહન

કરવું. ધરનું દરેક કામ કરવું. રાત્રે પાર્ટીમાં ઉતરવું. તેમાં જો લગ્નિર
જીવ થઇ તો ભોગ જ મળ્યા સમજવા. અરેરે ! આ સવળું મારે
ક્યા સૂધી સહન કરવું પડશે ? હુંતો એમ સમજતી હતી કે રસીકની
સાથે રહેવાથી મને ધણું સુખ મળશે, રસીક નાટકનો એક્ટર છે; તે
પ્રેમને બરાબર ઝોળખતો હશે; તે રૂપાળો છે વગેરે સારી આશાઓ
બાધી મેં મારા પતિથી છૂટાછેડા મેળવી રસીકની સાથે સ્નેહગાઠ
સાધી; પણ પરીણામે હું ઠગાઈ. રસીકે મને દુઝો દીધો. મારા દાખિના
પણ સમજાવીને લઇ લીધા. મને નોકરી કરવાની ફરજ પાડી. હાય !
અહિના કરતાં મને મારા જીના પતિ શાન્તિલાલની સાથે સાફ
સુખ હતું. તેની પાસે પૈસા નહોતા; પણ તે મને એમ કરીને મને ખુશ
રાખતો. હું પણ સ્વતંત્રતાથી ફરતી-હરતી અને દરેક કાર્ય કરતી.
અહિ તેમાનું કંઈ નથી. રસીકનો પ્રેમ સ્વાર્થ જાણ્યો છે નિરતર
ભય-ત્રાસ અને દુઃખના દર્શન કરવા પડે છે. આજે નવો ખેલ છે.
ચાર દિવસથી બાપણ-ગાયન માફ કરૂં છું; પણ મોઢે ચઢતું જ નથી.
પાર્ટી શી રીતે થશે ? મારા પાર્ટીથી તો મેનેજરને સારી આવક
છે. મેં બાપણ-ગાયન તૈયાર કરેલ નથી એવું જ્યારે મેનેજર અને
રસીકના જાણવામાં આવશે; ત્યારે મારી શી દશા થશે ?
તે પૈસાના પૂજારીઓ જરૂર મારી પર સીતમ ઘુન્નરશે. હાય ! ત્યારે
હવે મારે કરવું શું ? ” આવી રીતે અનેક પ્રકારના વિચાર કરતી
રમણી લમણે હાય ટેકવી ઉંડા વિચારમાં પડી આ રમણી અન્ય
કેમ નહિ પણ શાન્તિલાલથી છૂટા છેડા મેળવી નાટકના એક્ટર
સાથે ઘર માડી રહેલી સૌન્દર્યવતી હતી. રસીકે સૌન્દર્યવતી સાથે
સ્નેહલક્ષ્મી થઈ અને પછી એક ઘર બાંડે રાખી તેમાં બન્નેઓ
રહેવા માડ્યું. રસીક જેવો રૂપવાન-એક્ટરવાળો પતિ મળવાથી સૌ-

ન્દ્યવતી તેના મનમાં કંઈ કંઈ આશાઓ બાંધવા લાગી. હમેશા નવ-નવા ફેશનેબલ પોશાક પહેરી એ વિલાસી વનિતા રસીકની સાથે ખુલ્લી ગાડીમાં બેસી ફરવા જતી અને ખાન-પાન-વિલાસમાં ધણુ પૈસાનું પાછી કરતી. રસીક પણ તેને પ્રથમ પૂર્ણ પ્રેમથી મહાતો નાટકમાં રાત્રીએ નોકરી જતા સૌન્દર્યવતીને સાથે લઇ જતો. સૌન્દર્યવતી એકરૂઢા કલાસમાં સૌથી આગળ બેસતી અને પતિનો પાર્ટ પ્રેમથી અવલોકતી. આવી રીતે આનંદમાં થોડા દિવસો વ્યતિત થઈ ગયા. એક દિવસે સૌન્દર્યવતીને વિચાર થયો કે મારો રસીક પાર્ટ વખતે રાણી પાર્ટના એકટર સાથે હાવ-ભાવ કરે તેના બદલે જે હું પોતેજ રાણી થાઉં તો શુ ખોટું ? નાટકમાં કામ કરવાથી પમાર પણ મળશે, અને પતિની સાથે પાર્ટ કરવાથી આનંદ પણ થશે. સૌન્દર્યવતીએ તેના મનનો વિચાર રસીકને જણાવ્યો. રસીક આશ્ચર્ય હતો, બસની હતો અને પૈસા વાપરતા પાછું વાળીને જોતો નહિ. સૌન્દર્યવતી પણ તેના જેવીજ હતી. બન્ને છૂટા હાથે પૈસા વાપરતા. પણ એવું ક્યા સુધી ચાલે ? નાણાની તંગી પકવા માડી. દેવું વધ્યું રસીક અકળાયો. પતિ-પત્નિમાં કંઈક ટપાટપી પણ શરૂ થવા લાગી. એવામાં જ સૌન્દર્યવતીએ નાટકમાં રહેવાનો ઇરાદો પતિને વિદિત કર્યો. રસીકે તરત હા પાડી અને મેનેજરને વાત કરી. મેનેજર મહાકારરથાની તાલીમખાજ હતો. તેની પાસે રસીક સિવાય કોઇ સારો એકટર નહિ હોવાથી હાલમાં તેને પેદાશ પણ થતી નહોતી આથી તે દરરોજ પચાસ-સાઠ રૂપીએ ખેલના કોન્ટ્રાક્ટ આપી કેપની ચલાવતો. સૌન્દર્યવતી જેવી ખુબસુરત સુંદરી પાર્ટમાં હોતરે તો કેપની સારી ચાલે એમ વિચારી મેનેજરે તરતજ હા પાડી અને રસીક સાથે સૌન્દર્યવતીના પમારનું નક્કી કર્યું. સૌન્દ-

ર્થવતીને રાણી પાર્ટ સોપાયો. ત્રણેક ખેલના બાપણો-માયનો મોઢે કર્યા. મેનેજરે મોટી-મોટી જાહેરખબરો છપાવી નાટકની શોખીન રાજનગરની પ્રળને પોતાની કપનીમા સ્ત્રી એકઠરનું આગમન જાહેર કર્યું. એકટ્રેસનું નામ સાભળનાજ નાટક પર દરોરો પડ્યો ઝોડીયન્સ ચિત્તાર બરાવા લાગ્યું. ટીકીટોના ભાવ ત્રણ ઘણા થતા માંડ્યા. ખેલ વખાણાયા. સૌન્દર્યવતીની બોલબોલા બોલાઇ રહી નાટકના કેટલાક ઇસ્કીઓ અને પિતાના પૈસાનું પાણી કરનારા યુવાનો આલુ ખેલમા સૌન્દર્યવતી પર પુષ્યો અને નાણાના વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. નાટકના મેનેજરને આવક વધી. આવી રીતે કેટલાક મહિના વીતી ગયા. સૌન્દર્યવતીના મનની હોશ પણ પૂરું થઇ એકચારામ અને નાટકમા પાર્ટ કરતી વખતે સ્વર્ગ સુખ અનુભવવા લાગી. પણ તેનું આ સુખ વધુ વખત નબ્તુ નહિ. લખલુટ ખર્ચથી પૈસાની તાણુ પડવા લાગી. દેવુ વધ્યું, ઉત્તરાણી ચરૂ થઇ. ધર કામ અને નાટકના પાર્ટ તૈયાર કરવાના કામથી સૌન્દર્યવતી આખરે કટાણી. પાર્ટ કરતી વખતે ભૂલો કરવા લાગી. નિરતરની ભૂલોથી મેનેજર ચિડાયો અને સૌન્દર્યવતીને સખ્ત કપકે આપી તેના પગારમાથી દંડ વસુલ કરવા લાગ્યો. પગાર કપાતા રસીક ગુસ્સે થયો અને સૌન્દર્યવતીની સાથે કથેશ કરવા લાગ્યો. જે સ્નેહ થી જોડાયા હતા; જે નિરતર અપેદ પ્રમેદમા મસ્ત રહેતા અને નાટકના પાર્ટ વખતે સાચ્યા રાજ-રાણી-પ્રેમિ-પ્રેમિકા બનતાં, તેઓ હવે એક બીજની સાથે કથેશ કરવા મડ્યા. એક બીજને ન સ્વંભળાવાય એવાં વચનો સ્વંભળાવવા લાગ્યા. રસીક દારૂડો અને દુષ્ટ હતો. તેણે મારપીટ ચરૂ કરી. સૌન્દર્યવતી આ ત્રાસ સહન કરી શકી નહિ. તેનું શુભે ગુલાબી વહન કરમાયું. હરતું શુખ સદાને માટે વિદાયું અને તેની

પર સદાનિ ચિતા છવાઈ. અંતે તેણે એક બીજે પ્રેમી શોધી કાઢ્યો. એ માણસ મુબાહનો નિવાસી હતો. રસીકનો મિત્ર હોવાથી તે વારંવાર રસીકના મુઠે આવતો. દિવસે વિતતા સૌન્દર્યવતીએ તેને આપ્યોના પલકારામા આજ્યો. તે પણ આપટકેલ પ્રેમદાનો પ્રેમી બન્યો. રસીકની ગેરહાજરીમાં બન્ને આનંદ ઉડાવવા લાગ્યા. સૌન્દર્યવતી દુર્ગુણનો બહાર હતી કુટિલ સ્ત્રીઓમાંના તમામ લક્ષણ તેનામા હતા. તેનામા શુદ્ધ સ્નેહને બદલે સ્વાર્થમય સ્નેહ હતો. આવી દુષ્ટાઓને માટે કશું છે કે, “ સ્ત્રીઓને જે મનમા હોય છે, તે જીમમા હોતુ નથી અને જે જીમમાં હોય છે તે બહાર કાઢતી નથી, અને બહાર કાઢે છે તો તો તે પ્રમાણે કરતી નથી, એવી વિચિત્ર ચરીત્રવાળી સ્ત્રીઓ હોય છે. વળી ચણેડીનો દાણો ઉપરથી કેવો સુંદર જણાય છે ? પણ ખાવાથી કેવું બયકર પરિણામ આણે છે ? તેવી રીતે કેટલીક સ્ત્રીઓ ઉપરથી ધણીજ ખુબસુરત જણાય છે; બોલવામા પણ માધુર્યતા ભરેલી હોય છે, પણ હૃદયમા તો હળાહળ ઝેરજ રહેલું હોય છે, માટે પુરૂષે પ્રેમદા પ્રત્યે પ્રેમ કરતા પૂર્ણ પરીક્ષા કરવી જોઈએ કે નૈથી ભવિષ્યમા પશ્ચાતાપના અગ્નિથી પ્રજળવુ ન પડે. કેટલાક વિષયાંધ જનો પ્રેમદાના પ્રપચી પ્યારમા અંધ બની એમ જ માને છે કે આ મારી પ્રેમપ્રતિમા મારાપર જ આશ્રીત છે અને હું જ તેનું સર્વસ્વ છું. આવા પુરૂષની અંતે ધણી જ દુર્દશા થાય છે. કુટિલા કોઇની યદ્ધ નથી અને યવાની પણ નથી. સૌન્દર્યવતી આમાની એક હતી. રસીક પણ તેના જેવો જ હતો. બંન્ને સંધી બન્નેનો રાક્ષસી હવસ પૂરો થયો; જ્યાં સંધી પૈતા પાણીની માફક વાપરી શકાયા ત્યાં સંધી બન્નેએ ખૂબ આનંદ ઉડાવ્યો. પણ આ બધું પૂર્ણ થતા બન્નેનો પ્રેમ પરીતાપમા બદલાયો. સૌન્દર્યવતી

રસીકથી સદાને માટે છૂટી થવાની ઇચ્છા કરવા લાગી. પણ તેનાથી છૂટી પડી જવું ક્યાં ? વગેરે વિચાર તેને અકળાવી રહ્યા હતા. નાટકમાં આજે નવો ખેલ હતો. સાજના ગ્રાંડ રિહેસેસ થવાનું હતું તેને ચીફ પાર્ટ ભજવવાનો હતો. પંદર દિવસથી પોતાના પાર્ટના ગાયન-ભાષણો તેણે જોખવા માડ્યા હતા; પણ હૃદયના પરિતાપને લીધે તેનાથી તૈયાર કરી શકાયા નહોતા. આથી તે ઘણી મભરાતી હતી. રસીક અને પ્રેમજનના ત્રાસથી તે મનમાં બપભીત થતી હતી. આજ સવારના પ્હોરથી જ તેનું મન બાકુળ બન્યું હતું. રસીક ત્રહા પી બજારમાં ગયો હતો. સૌન્દર્યવતી ધ્રુવીચેરમાં આડી પડી ભવિષ્યના વિચાર તરંગોમાં ઝુલતી હતી. તે ઘણીવાર સુધી વિચારમાં રૂઢી અને અંતે કંઈક નિશ્ચયપર આવી આત્મગત બોલી; “ બસ હવે એજ નિશ્ચય. મારે આજે આ નગરમાંથી ઉપડી જવું જોઈએ. રસીકથી હું હવે પૂરેપૂરી કટાળ છુ. તે હવે મારે લાયક નથી અને હું તેને યોગ્ય નથી. હું કંઈ તેની ગુલામ નથી કે જેથી હું તેના માર સહન કરૂં વળી તે મારો પગલેત પતિ પણ ક્યા છે ? ઠીક છે, આતો બ્યાસૂધી બન્યું ત્યા સૂધી નમાવ્યું. અહા ! પેલો પરદેશી ઝવેરી મારી પર કેટલો પ્યાર દર્શાવે છે ? મારા પ્રેમને માટે તે કેટલો કરગરે છે ? અરે તેણે મારે માટે કેટલા બધા પૈસા કાકરાતી મારફ ખર્ચાં નાખ્યા છે ? બસ હવે મારે નિષ્કુર થવું ન જોઈએ ? મેં તેના પ્રત્યેનો અત્યાર સુધી જે પ્રેમ બગાડ્યો દેખાવી રાખ્યો છે; તે હવે તેને સમર્પવો જોઈએ. પરદેશી પરગણુ છે, જીવાન છે; શ્રીમાન છે. જો તે મારી સાથે સ્નેહગાઠથી જોડાયો તો અમારી બન્નેની ઇંદગી સુખમાં પસાર થશે. બસ આ સધળી બાબતનો હું આજે જ ફેસલો કરી નાખીશ. તે જો મારા વિચાર

સાથે સંમત થશે, તો હું આજને આજ ફાસ્ટફ્રેન્ચમાં તેની સાથે મુખમ ઉપડી જમશ. રસીક પણ શુ જાણશે કે સૌન્દર્યવતી માયાની મળી હતી ? પાપીયાએ મને મોટી-મોટી લાલચો બતાવી લલચાવી અને છેવટે નાટકની નટી બનાવી. આ સવળાનું ફળ હું જતા-જતા તેને સારી રીતે આપતી જમશ. ઠીક છે; આ સધળું પછીથી થઈ રહેશે. મારે પ્રથમ તો તે પરદેશીને મળી નક્કી કરી આવવું જોઈએ. ચાલ ત્યારે તેની પાસે જઈ ” આમ નિશ્ચય કરી સૌન્દર્યવતી ઉભી થઈ અંદરના ભાગમાં ગઈ. અંદર જઈ તેણે સ્નાન કરી લીધું. માયાના વાળ છેલ્લી ફેશન મુજબ ઝોળ્યા મુખપર મુત્તાસયુક્ત ષાઉડર છાટયો. આખ્યો પર ચરમા ચઢાવ્યા. યુવાનોના જીગરોને ચક્રોળે ચઢાવે એવો ફેશનેબલ પોશાક પરીધાન કરી આ કુટિલા પ્રથમ બેઠી હતી ત્યાં આવી, અને નીચે કામ કરતા નોકરને મોટી ખૂમ મારી ઉપર બોલાવ્યો. ગરીબ નોકર અદ્ય વાળી શેઠાણીની સામે ઉભો રહ્યો. સૌન્દર્યવતીએ ફવાબથી પૂછ્યું, “ તારા શેઠ ક્યા ગયા છે ? ”

“ તેની મને ખબર નથી. શુ આપને કંઈ કહી ગયા નથી ? ” નોકરે પૂછ્યું.

“ ના, તે ક્યા ગયા છે તેની મને ખબર નથી, પણ બ્યારે તે આવે ત્યારે તું તેમને જણાવજે કે શેઠાણી તેમની એક સાહેલીને મળવા ગયા છે. ”

“ બહુ સાફ, પણ આપ પાછા ક્યારે પધારશો ? ”

“ તે કંઈ ચોક્કસ કહી શકાય નહીં, પણ જેમ બનશે તેમ જલ્દીથી આવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ”

“ એ તો ઠીક; પણ શેઠ આજે જમશે શુ ? ”

“ આજે ઘેર જન્મવાનું નથી. આજે નવો એલ હોવાથી તેની ખુશાલીમાં મેનેજર સાહેબે એમને ત્યાં જ સધળાને જન્મવાનું આમંત્રણ કરેલું છે. ” આટલી વાતચીત કરી સૌન્દર્યવતી યુટ પહેરી નીચે ઉતરી રાજમાર્ગ પર આની બાડાની ગાડીની રાહ જોવા લાગી. થોડીવારમાં એક ગાડી આવી અપડુડેટ પોસ્ટાકમાં સુંદર શોબતા સુંદરીને જોતા જ ગાડીવાળાએ પૂછ્યું કે; “ બાપ સાહેબ ગાડી લાવું કે ? ”

સૌન્દર્યવતીએ હા પાડી ગાડીવાને દરવાજો ઉઘાડ્યો. સુંદરી ગાડીમાં ગોઠવાઈ અને પછી ગાડીવાને તેની જગા સભાળી ગાડીને સ્ટેશન તરફ ઝડપથી દોડાવી મૂકી.

૩

પરદેશી સાથે પલાયન.

વિજેના વજ્રપાતોમાં, કદી વિશ્વાસથી રૂરને,
જણાતી ઝેરી જતોમાં, બલે વિશ્વાસ કંઈ કરને.
છૂપા ચતુની વાતોમાં, કદી વિશ્વાસ કંઈ કરને;
છતાં ત્હી રાક્ષસી કેરો, ન વિશ્વાસ કદી કરને.

સૌન્દર્યવતી સ્વતંત્ર વિચારની હતી. તે ધર્મને ઢોમ સમજતી. જોટલી પુરૂષને સ્વતંત્રતા છે, એટલી બધે તેથી કંઈક વધારે સ્વતંત્રતા ત્રીણેને હોવી જોઈએ એવી માન્યતા તે ધરાવનારી હતી. બાલ્યકાળથી જ તેની પર એવા સંસ્કાર પડ્યા હતા. અધુરામાં પૂરું તેણે એ ત્રણ ચોપડી અંગ્રેજીનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. વાદરાને નીસરણી

મળી; પછી બાકી શું રહે ? સૌન્દર્યવતી પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી યથેચ્છ વિહાર કરતા હોય છે સુધારાના હેતુ શિખરે ચઢી વિલાસી બની; પરણેલ પતિને ત્યાગી, તેની પાસેથી છૂટાછેડા મેળવી નાટકના એક્ટર રસીકની સાથે સ્નેહ ગાઠથી સંધાઈ; આખરે તે ગાઠ પણ ટૂટી અને તેથી એ સુધરેલી શબ્દશ્રી ત્રીજા ઉમેદવારને રસાવવા નીકળી. સૌન્દર્યવતી આવી સ્વતંત્ર વિચારની-ધર્મહિન-કુટિલા બની તેનું કારણ એજ કે તેને તેના બાહ્યકાળમા સારું શિક્ષણ મળેલું નહિ. તેના માતાપિતા તેની તરફ બેદરકાર બનેલા, અને છોકરી અંગ્રેજી બણશે તો સારો શ્રીમાન વર મળશે, છોકરીના નાણા પણ સાગ ઉપજશે આવા દુષ્ટ વિચારથી સૌન્દર્યવતીના માબાપે તેને સ્વતંત્રતાથી રરવા દીધી અને ગુજરાતી ઉપરાત અંગ્રેજી બે મણુ ચોપડી બણાવી, સૌન્દર્યવતી અર્ધદંડ બની અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. હિંદુસ્થાનમા કેળવણીની મોટી-મોટી ખૂસી સંમળાયા કરે છે દરેક કહે છે કે સ્ત્રીયોને કેળવે. સ્ત્રીયોને કેળવ્યા વિના દેશને ઉદ્ધાર થવાનો નથી. ત્યારે શું દેશમા આજે સ્ત્રીયોને કેળવણી મળતી નથી ? અનેક બાળાઓ આજે મેટ્રીક અને પ્રીવીયસમા ઉચ્ચ ન બરે પાસ થઈ છે, અરે કેટલીક તો તેથીએ પણ વધીને ગ્રેજ્યુએટ બની છે. પણ આથી દેશને કેટલો ફાયદો થયો છે ? એ ગ્રેજ્યુએટ થએલી બાળાઓમાથી કેટલીએ સીતા-સાવત્રી સમાન સદ્ગુણો ધારણ કરી આ દેશને દિપાવ્યો છે ? આજે હિંદુસ્થાનમા શું નજરે પડે છે ? દપતિમા શુદ્ધ સ્નેહના દર્શન દર્શન થઈ પડ્યા છે. મણેલ પતિ-પતિના મન જુદાંજ નજરે પડે છે. મણેલા-મણેલા દપતિના હ-યની આજે ઐક્યતા ક્યા છે ? સીતા-અનસુયા સમાન સંસારને સ્વર્ગ બનાવનારી સમારીયો આજે

દેશના કંઠે ખૂણે છપાઇ રહી છે? આજે તો સધળું ઉલટુંજ નજરે પડે છે. અમે એમ નથી કહેતા કે અીયોને કેળવણીથી વંચિત રાખવી જોઇએ. પણ અમે તેઓને એવી કેળવણી આપવા ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ અને દરેકને વિનવીએ છીએ કે જેથી બાળાઓ આદર્શ રમણીઓ બની શકે. પોતાનો સ સાર ઉજવળ કરી શકે અને હિંદુસ્થાનના ગૌરવમા વધુ વધારો કરી શકે. પૂર્વકાળમાં બાળાઓને લખવા વાચવા સાથે ધર્મ-કર્મ અને સ સારીક ધરજોનું યથાર્થ શિક્ષણ મળતું હતું. કે જે શિક્ષણના પ્રભાવે તે બાળાઓ આદર્શ મહિલાઓ બનતી અને દેશના દરેક કાર્યમા અમ્મ બામ ભજવતી તે શિક્ષણ આજે ક્યાં છે? આજે સ્કૂલોમા શુ સીખવાય છે? અંગ્રેજી સાથે અંગ્રેજીત-અક્ષર ગણીત-હીસ્ટરી-જ્યોગ્રાફી-જીઓ મેટરી વગેરે સીખવામાં-જાણવામા શુ લાભ છે? પોતાના દેશને ઇતીહાસ-જુગોળ ન જાણી શકે; તેને અન્ય દેશના ઇતીહાસ જુગોળ જાણવાની શુ જરૂર છે? જેને પોતાના સ સારને સ્વર્ગ સમાન ઉજવળ બનાવવો છે, જેને વેપાર વણજ કરવા કંઈ જવુ નથી, તેને અ ક-ગણિત અને અક્ષર ગણીતનું જ્ઞાન શામાટે મેળવવુ જોઇએ? જેણે પોતાના ધર્મનું તો કંઈ પણ જ્ઞાન ગૃહણ કર્યું નથી; તેને અન્ય ધર્મનું જ્ઞાન શામાટે સંપાદન કરવુ જોઇએ? સાત્રત સમયમા પૂર્વનું શિક્ષણ અદસ્ત થયુ છે. ધર્મ અને સ સારના શિક્ષણને બદલે આજે જુદુંજ શિક્ષણ અપાય છે. આ કારણથીજ અીઓની સાથે આખા દેશની અધોમતી થતી જાય છે. આ ભારતભૂમિની આખી બાળાઓને કેવા શિક્ષણની જરૂર છે તે વિશે એક વિદ્વાન ઉર્દુ કવી તેમના નાટ્યમા લખે છે કે,

જરૂરત ધસ તરફ હજો હિન્દો તાલીમે નીસવાંફી,
ઝુસલમાં ઔરતોકો ચાહીએ તાલીમ કુરઆઈ;

હએ વાળખ હિન્દુઓપર પ્રતીયત ભગવતકે ગીતાકી,
 ઝો કૌમે પારશકી વાકીપ્રીયત ઝન્દ અવસ્તાકી,
 નહો અયસા તો હિન્દુસ્તાનકે સંસાર બીગડેગે,
 એહ નાફરમાન હોગી, ધરકે કાશીપાર બીગડેગે.

આ સત્ય છે જ્યા સુધી ધર્મના શિક્ષણથી ભીયે અગ્રાત રહેશે; ત્યા સુધી દેશને કલકરૂપ સૌન્દર્યવતી જેવી અનેક ભીઓ ઉત્પન્ન થશે આમ ન થાય તેને માટે દરેક શિક્ષણની સાથે ધર્મના શિક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે એ દરેકે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું ધટે છે સૌન્દર્યવતી જે માણસને મળવા નીકળી હતી, તે માણસ રસ્તાનપર આવેલી એક વીથીમાં ઉતર્યો હતો. એ માણસ પ્રથમ સીંધ દેશનો વતની હતો, પણ કમાવાને કારણે ધણા વર્ષોથી મુખામુખ આવીને ગ્હો હતો તેણે પ્રથમ નોકરી કરી થોડાક પૈસા એકત્ર કર્યા અને પછી સદાના વેપારમાં, ઉજળા જુગારના ધધામાં બેડાયો. કેટલાક વર્ષો તેનું ભાગ્ય ફર્યું અને તેને સારું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું. સુખમાં સુખ આવી મળે, પૈસા પૈસાને ખેચી લાવે એ મુજબ તેની પાસેના દ્રવ્યમાં વૃદ્ધિ થવા માડી. તેની પાસ ચાર-પાંચ લાખના ગાળા થયા. બાદ ગીરગામમાં એક નાનકડો માળો ખરીદી તે રહેવા લાગ્યો. તેને સર્વ વાતનું સુખ હતું, પણ પત્નિ નહિ હોવાથી મહા દુઃખ હતું. તેની કોમમાં કન્યાઓની ધણી જ અછત હતી. હજારો રૂપિયા આપતા પણ કન્યા મળવી મુશ્કેલ હતી આથી તેની માતાના કેટલાક ગૃહસ્થોએ અન્ય કોમની બાળાઓને ખરીદી ગૃહસસાર માડ્યો હતો. આપણા આ ગૃહસ્થ પણ એવી કોઈ રમણીની સૌધમાં હતા એવામાં કંઈક કામ પ્રસંગે તેમનું અત્રે આવવું થયું. નાટક જેવા પધાર્યા. ત્યા અલભેલી સૌન્દર્યવતીનું દર્શન થયું. એ હૈવાકુટો સૌન્દર્યવતી

તરફ આકર્ષાયો અને આવી દેવાગના સમાન સુદરી સાથે પ્રેમ બાધ્યો હોય તો કેટલો સુખી ચાલે એમ મનમાં ચિંતન કરવા લાગ્યો. તેણે ધણા પૈસા ખરચી રસીકની દોસ્તી બાધી. રસીક તેના પૈસાનું પાણી કરવા લાગ્યો તેણે સૌન્દર્યવતીને પણ ભણાવી રાખી. આ પછી એ શ્રીમાને રસીકની સાથે વાગવાર ઘેર આવી સૌન્દર્યવતી સાથે વાર્તાલાપનો લાભ મેળવવા માડ્યો. સૌન્દર્યવતીએ મીઠા ચમ્પોથી-કાતીલ કટાક્ષથી અને હાલવા-ચાલવાની નાટકી એક્ટરી ગથી તે આધળાને મોહાધ બનાવ્યો. સૌન્દર્યવતીનો રનેહ સ પાદન કરવાને તે રાજનગરમાં વીસીની અદર રહ્યો અને એક મહિનો પૂરો ચતામાં તો દશ હજારનો ધુમાડો કર્યો. સૌન્દર્યવતી પણ તેના હૃદયથી પરીચિત થઈ અને જતે દિવસે તે પણ વિચારવા લાગી કે આવા ગૃહસ્થની સાથે રનેહ બાધ્યો હોય તો ધણું સુખ મળે આવી રીતે બન્ને જણા મનમાં આવી રીતની ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા, પણ મનની તે ઇચ્છાઓ હજી એક બીજાને સ્પષ્ટ જણાવી શક્યાં નહોતા. છેવટે રસીકથી અને નાટ્યના ધંધાથી કટાગેલી સૌન્દર્યવતીએ જ પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેથી ગાડીમાં બીરાજી એ મુબમ્બવાસી ગૃહસ્થના નિવાસસ્થાને જવા તે નીકળી. સૌન્દર્યવતીએ રટેશનપર આવી ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી ગાડીવાળાનું બીલ ચૂકાવ્યું. સૌન્દર્યવતી શકડી ફેશનેબલ બનેલી હતી. રસ્તે આવનાર જનાર તેની તરફ ધારી-ધારીને જોતા હતા સૌન્દર્યવતીએ વીસીની માહિતી મેળવી એ તરફ ગમન કર્યું. વીસીની નજીકમાં જ એક મેડો બાડે રાખી એ ગૃહસ્થ રહેતો હતો. સૌન્દર્યવતી તેની પાસે આવી. શેઠ આ વખતે ચ્હા પીતા હતા. સૌન્દર્યવતીને એકાએક આવેલી જોતા જ તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો

નહિ અને જાણે સાક્ષાત્ દેવી પધાર્યાં હોય એમ માની તે ઉભો થતા અતિ વિનય પૂર્વક બોલ્યો. “ પધારો-પધારો, આજે તો આ સેવકની પર મોટી મહેરબાની કરી લાગે છે ને શું ? ” આમ બોલતા તે શ્રીમાને સૌન્દર્યવતી સાથે હાથ મીલાવી તેને પોતાના સાથે કાચપર બેસારી. સૌન્દર્યવતી વિના સંકોચે તેની સાથે કાચ-પર બેસતા બોલી; “ આજે એમજ છુટ્છા થઈ કે ચાલ હું પોતેજ તમને મળી આવું તમે હમેશા મારે ઘેર આવવાની તકલીફ ઉઠાવો અને હું એક પણ વખત તમારી પાસે ના આવું તો હું ધણી નિષ્કુર ગણાઉં, સમજ્યા સાહેબ ? ” સૌન્દર્યવતીના શબ્દોએ અજાણ અસર કરી. તે શ્રીમાને પોતાને ભાગ્યવાન સમજી નોકરને બીજો વ્હાનો કપ લાવવાનું સૂચવ્યું. બાદ બન્નેએ સાથેજ વ્હા પીધી. શ્રીમાને સ્વહરતે સુંદરીને પાન આપ્યું. થેંકયું કહી આ સુધરેલી સુંદરીએ પાન મૂખમા મૂક્યું અને પછી આખ્યોને થનક થનક નચાવતા પૂછ્યું, “ કહો મહેરબાન ! આ સીટી-શહેરમા કયા સુધી રહેવાનો વિચાર રાખ્યો છે ? ”

શ્રીમાન કે જેમનું નામ સુંદરલાલ હતું તેમણે નમ્ર અવાજે કહ્યું; “ સુંદરી ! શું કહું ? મુખાધ જવાને ધણી ઉનાવળ છે, પણ આ દિલ ત્યાં જવાને ના પાડે છે. ”

“ કારણ ? ” સૌન્દર્યવતીએ એકટી ગંધી પૂછ્યું.

“ તમારા જેવી સુંદર સુંદરીના સ્નેહને ત્યાગી મુખાધ જવાનો વિચાર કરતા મારું મન ધણું મુઝાય છે. શું ખબર કે શાથી મારું મન તમારી તરફ ખેંચાઈ રહ્યું છે. હું ઉંઘતા-સ્વપ્નમા પણ તમારી રમ્ય મૂર્તિ જોયા કરું છું. હા ! મારા મનની સઘળી વાત હું કેવી રીતે તમને જણાવું ? ” સુંદરલાલે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. સૌન્દર્યવતી

તરત સમજી મઠ; પણ ઉપરથી અભણતાનો દેખાવ ધારણ કરી બોલી; “ તમે નિઃશ્વાસ ચામાટે નાખો છો ? તમારા દિલમાં થતું દર્દ હું સારી રીતે સમજી ચકું છું. પણ શું કરે ? મારા જીગરમાં પણ તમારા જેવીજ અસહ્ય વેદના અને વ્યાકુળ બનાવી રહી છે. ” સૌન્દર્યવતીના મુખપર ઉદાસીનતા છવાઈ. તેનું મુખ દયામણું બન્યું. સુદરલાલ કંઈક દુઃખી અવાજે બોલ્યો, “ સૌન્દર્યવતી ! તમે શા માટે મુઝાઓ છો ? હું સારી રીતે સમજી ચક્યો છું કે આપણા સ્નેહની ગાંઠ સર્જીત થઈ ચૂકી છે. આપણા મન સદાકાળ સાથે જ રહેવાને ધન્ય છે. કેમ મારી માન્યતા ખરી છે ને ? બોલો; તમારા દિલની ખરી વાત જણાવો ? સુન્દરી ! તમારૂં વિદ્યાએલું વદન જોતાજ મારા જીગરના ચૂરેચૂર થાય છે. કહો; મારા સ્નેહ સરિતા કહો, તમારા જીગરની સત્ય વાત અને જણાવો ? ”

“ મી. સુદરલાલ ! આપણા હૃદયની ઐક્યતા થઈ ચૂકી છે એ તમારી માન્યતા સત્ય છે. હું તમારા જેવા પ્રેમીની સાથે રહેવાનું ઘણું પસંદ કરું છું. હું પ્રેમધર્મની હિમાયતી છું; પણ શું કરું ? મારા દુર્ભાગ્યે હું.....સૌન્દર્યવતી બોલતા અચકાઈ. તેની આખોમાં અશ્રુ ઉભરાયા. તત્કાળ સુદરલાલ ઉભો થયો અને નજીકમાં પડેલો રેસમી ફાલ હાથમાં પકડી સૌન્દર્યવતીના અશ્રુ લુછતા બોલ્યો, “ તમે શા માટે મુઝાવ છો ? તમારે જે કહેવાનું હોય તે કહી દ્યો. હું તમને સુખી કરવા ધણો આતુર છું ”

“ મારી ઉપર આપનો મોટો ઉપકાર થયો સુદરલાલ ! મારા મનની વાત સ્પષ્ટ કરતા હું મુઝાઈ છું કારણ કે મને ધણા ખત્તા લાગ્યા છે મારી સ્થિતિ વિચિત્ર પ્રકારની થઈ રહી છે. હું પ્રેમાર્થ છું. જેની સાથે પ્રેમ જોડું છું; તેનાથી નિષ્ફળ નીવડું છું અને પરીણામે

સંકટના સાગરમા હુણું છુ. આથીજ હને મે નિશ્ચય ક્યાં છે કે,
 બળુચક બેકદર આમે, જીગર ખોલ્યે મઝા કંઈ ના,
 હૃદયના શાન્ત અમિને, વધાર્યાથી મઝા કંઈ ના;
 અચાનક તાર વિણના, દૂટયા રહેજે બલા મણવા;
 સમજ વણુ સાધીને ન', ગાઠ પાડયામા મઝા કંઈના.
 તૃપ્તા વધતા નિરૂપાયે, પીધુ પાણી ગમે તે વખત,
 પછી એ વાત ચોરી ધર પૂછ્યા માલે મઝા કંઈના. ”

સૌન્દર્યવતીએ સુદરલાલના ખભાપર માથુ નાખી દીધુ. સુદર-
 લાલે રૂબાલથી તેને પવન નાખતા પૂછ્યુ, “ સુદરી ! તમારી વાત
 હું સમજ્યો છુ, પણ હું તમારા રસીકના જેવો બળુચક અને બે
 કદર નથી હું તમારા જેવી પ્રેમની પ્રતિમાનો પૂજરી છુ. હું આજ
 પર્યંત શામાટે પત્નિ વિનાનો રહ્યો હોમ્મશ તેનો વિચાર કરો ?
 મારી પાસે ધનની ખોટ નથી. હું ધારૂંતો એકને બદલે અનેક પત્નિ-
 ઝો કરી શકુ. પણ ના, મારા વિચાર એવા નથી. હું પણ તમારી
 માશક પ્રેમ પથનો પ્રવાસી છુ. મન મળ્યા વિનાની વનિતાથી
 સંસાર સ્મશાન સમાન બને છે, આવુ સમજીનેજ મે આજ પર્યંત
 અહ્યર્થવૃત્ત પાળ્યુ છે ”

“ શુ તમે હજી અહ્યારી છો ? ” સૌન્દર્યવતીએ ટટાર
 બેસતા પૂછ્યુ.

“ હાજી. ” સુદરલાલે હસીને કહ્યું.

“ તમને મારા જેવી સુદરી મળેતો ? ’ સૌન્દર્યવતીએ સુદ-
 રલાલની આખ્યો સાથે આખ્યો મેળવી પૂછ્યુ. સુદરલાલ ખુશ થતાં
 બોલ્યો; “ પછી કંઈજ બાકી ના રહે ? સ્વર્ગ મારાથી ફક્ત એક
 આગળ જ દૂર રહે. ”

“ ત્યારે આપણે બન્ને પ્રેમ લગ્નથી જોડાઈએતો ? ”

“ હું તમારો સેવક બનવાને ધણો જ આતુર છું. પણ તમારું મન જાણ્યા વિના મારા મનની આતુરતા શી રીતે પ્રકટ કરી શકું ? ”

“ ડીયર સુદરલાલ ! ખરૂં પૂછાવો તો હું આ ખુનાસાના માટે જ અત્યારે તમારી પાસે આવી છું હું મારા હૃદયના નાલાયક-બચુ-ચક નામધારી પ્રેમીથી પૂરેપૂરી કટાણી મધ છું; અને તેથી તમારા જેવા શોખીન સ્નેહના પરિક્ષક પ્રેમના પડિતની સાથે પ્રેમગાઠ બાધી જીવન સુખમા વ્યતિત કરવાની અતી આતુરતા ધરાવું છું મારા સાક્ષી ! બોલો; તમે મારા પ્રેમનો સત્કાર કરી શકશો ? ” સૌન્દર્યવતી આશ્ચર્યમય નજરે સુદરલાલના મુખ તરફ જોઈ રહી.

સુદરલાલના આનંદની સીમા નહીં. તેણે આવેશથી સૌન્દર્યવતિનો હાથ પોતાના હૃદય સાથે દાબતા દૃષ્ટુ. “ મારા જીવન ! તમારા પ્રેમનો સત્કારતો હું ક્યારેનાંએ કરી ચૂક્યો છું ફક્ત તમે હવે મારી સાથે મુખામુખ પધારી મારા મહાનને તમારા પનોતા પગલાથી પ્રકાશિત કરો એજ હજી ધરાવી રહ્યો છું. ’

“ બસ હવે હું ધણી ખુશી થઈ. આજે જ મારા મનની આશા પૂર્ણ થઈ. પણ મારે આપને વિનંતિ કરવાની કે હું રસીકની માફક મને દગો દેશો નહિ. હું પળે-પળે ઠગાઈ છું. ”

“ સુદરી ! આ જીવન છે ત્યાં સુધી તો હું તને દુખી કરનાર નથી. તું મારી પર વિશ્વાસ રાખ. દુઃખનું દાગેજ માણસ હાથ પણ ટુકીને પીએ તે હું સમજી છું. તું કેઈ વાતનો અવિશ્વાસ લાવીશ નહિ. મુખામુખ પહોંચ્યા પછી હું તરત જ પચીસ હજાર રૂપિયા એલાયન્સ બેંકમાં તારા નામના જામે મૂકીશ. પંદરેક હજાર

રના સારા શૈર લઈ આપીશ અને સાઠેક હજારના ઢાંચીના તારા કળ્પનમા સોપીશ. કહે પછી તને કાંઈ દુઃખ છે ? ”

“ નારે ના, મારે તો કંઈએ એ બધું જોઈતું નથી. ફૂંતો તમારા પ્રેમની જ ભુખી છું. મારે તો તમે જીવતા છો એટલે માઈં સર્વસ્વ છે. પણ વાઈં એક વાત પૂછવાનું ભૂલી મઈં તે એ કે મારી સાથે પ્રેમલક્ષ્મ કરવાથી તમારા સમા-બહાલાઓમા અને ન્યાતમા તો કંઈ વાધો આવશે નહિ ને ? ”

“ મિલકુલ નહિ. મારે સગુબ્હાલ કોઈ નથી. ન્યાતને તો હું માનતો જ નથી. હું પ્રથમ નંબરનો સુધારક છું આખી આલમ એક થઈ જાય એવું જીમરથી ધ્વિષ્ટુ છું. મારી મનહરણી ! ખચિત સમજાવે કે જ્યારે ન્યાત-જાત ટૂંટી જઈ સંધળા એક થશે ત્યારેજ આ દેશની દશા સુધરશે. ”

“ હું પણ તમારા વિચારને પૂરેપૂરી મળતી છું બોલો હવે આપણે મુખામુદ્ધ મારે ઉપડી જઈશું ? ”

“ તમે કહો તો આજે જ ”

“ મારો વિચાર તો આજે સાંજે ઉપડતી ફાસ્ટમા રવાને થઈ જવાનો છે ”

“ રસીકને શું સમજાવશો ? ”

“ તને કહેવાની કે સમજાવવાની કંઈ જ જરૂર નથી. તે ક્યા મારો પરજીવ પતિ છે ? વળી અમે અમારા લક્ષ કોર્ટમા પણ નો-ધાવ્યા નથી. આથી તેનો માગપર કોઈપણ પ્રકારનો હક્ક નથી. ”

“ પણ તે તમને અટકાવશે તો ? ” સુદરલાલે પૂછ્યું

“ આજ રાતના નવે બેલ હોવાથી તે આજે આખો દિવસ થીએટરમા જ રોકાવાનો છે. ”

“ એમ ? ત્યારે તો આપણને ઉપડી જવાને થોડા અનુકુળતા મળશે. દિલદાર ! જાવ અને તૈયારી કરો. હું દીકરીના લાવી રાખીશ અને સમય થતાં જાડી લઈ તમને લેવા આવીશ. ”

આ પછી સૌન્દર્યવતીએ પોતાના મનની કેટલીક વાતોના ખુલાસા તેની પાસેથી મેળવી ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. સુદરલાલ તેને જતી બોધ રહ્યો. સૌન્દર્યવતી ઘેર આવી. રસીકના આવવા વિશે તેણે નોંધરતે પૂછ્યું. રસીક આજે ઘેર આવનાર નથી અને તમને સાજના છ વાગે માન્ડ રીહસલમાં જવાનું દહેવરાવ્યું છે એમ નોંધરે જણાવ્યું. સૌન્દર્યવતીએ ગૂંપચૂંપ જવાની તૈયારી કરી રસીકની પેટીમાંથી દાગીના લીધા. થોડાક રૂપિયા કે જે મધ કાલે જ પગારના આવ્યા હતા તે પણ લઈ લીધા. ધરમ. એકપણ પૈસા કે દાગીના આ વહેલ વનિતાએ રહેવા દીધો નહિ સાજ પડતા તો તે તૈયાર થઈ નોંધરે બહાર ગયો હતો સાડાપાચ થતા સુદરલાલ જાડી સાથે હાજર થયો સૌન્દર્યવતી સુદરલાલની સાથે જાડીમાં બેઠી. જાડી વિજળી વેગે ઉપડી અને થોડીવારમાં તે બન્નેને રોશને લઈ આવી ટ્રેનને ઉપડવાને થોડીવાર હતી. સુદરલાલ સેકન્ડ ક્લાસની દીકરીના અગાઉથી લાગ્યો હતો. બન્ને ટ્રેનમાં બેઠા. સમય થતા ટ્રેન ઉપડી. સૌન્દર્યવતીએ રાજનગરને છેલ્લી સલામ કરી ધમધમાટ કરતી ટ્રેન ધણે દૂર નીકળી ગઈ. રીહસલનો ટાઇમ થયો. સૌન્દર્યવતી આવી નહિ રસીક અને મેનેજર અટકાયા. રસીક તેને બોલાવવા ઘેર આવ્યો; પણ સૌન્દર્યવતી ક્યાંથી હોય કે જ્યાં તેને મળે ? રાત પડી. સૌન્દર્યવતીનો પતો લાગ્યો નહિ. નવો ખેલ હોવાથી મેનેજરની ગભરામણનો પાર રહ્યો નહિ. રસીકને ધરમાંથી દાગીના અને રૂપિયા ગૂંપ ચઢેલા જણાયા. સૌન્દર્યવતીના પલાયનની તેને ખાતરી થઈ ચૂકી. મેનેજરને પણ એ સમાચાર મળ્યા.

મેનેજરની આખોએ અંધારા વળ્યા. તેણે મોટા ખર્ચે ખેલ તૈયાર કર્યો હતો ધણી ટીકીટો અમાઉથી રીઝર્વ કરેલી હતી. ખેલનો આધાર સૌન્દર્યવતી પર હતો. નાચીકાને નાશી ગએલી જાણતા જ મેનેજરને માથાપર ખાડા ટૂટી પડ્યો હોય એમ થયું. તેણે તર્તમ્મ નવા ખેલનું પાટીયું બદલી નાખ્યું અને અમાઉથી ટીકીટો ખરીદ કરનારને પૈસા પાછા આપવા ટીકીટ ઑફિસ પર એક માણસને બેસાડ્યો. પ્રેક્ષકોની ધમાલ મચી રહી. કેટલાક તોફાની માણસોએ તોફાન મચાવી નાટકના પડદા-સામાન વગેરેની ખરાબી કરી પોલીસે તોફાન અટકાવ્યું દિવસો વિતાવે સૌન્દર્યવતીની ધણી તપાસ ચર્મ; પણ પત્નો ક્યાંથી લાગે ? નાટકવાળો અને રસીક પાલખાલ થયા પૈસા વિના પોલીસમા ફરીયાદ પણ થી રીતે નોંધાવે. છેવટે કપની ભાગી પડી. મેનેજર અને રસિક બીજા ધધાર્ય બહારગામ ચાલ્યા ગયા.

૪

પતિ કે પિશાચ ?

માણસ પરખાય મનથી કજુર વા ઉદાર,
માણસ પરખાય કાર્યથી, સર્જન દુર્જન ધાર.

“પ્રાણેશ” આપણે આ સ્થળે હજી કયા સૂંધી રહીશું ? ” ગુણ-વતીએ કાન્તિ પ્રત્યે પૂછ્યું

“કેમ વાર ? શું આ સ્થળે તને ગમતું નથી ? ” કાન્તિ-એ પૂછ્યું

“તમે મારી સાથે છો એટલે મને શા માટે ન ગમે ? પણ મારો કહેવાનો આશય જુદો છે. તે એ કે આપણે આ વીસીમા

રેજના બે રૂપિયા આપી ખાધએ છીએ અને રહીએ છે. આપણને અહિં આવે આઠ દિવસ આજે પૂર્ણ થશે. આપણી પાસે દરજ રૂપિયા બાકી રહ્યા છે. તમે કહેતા હતા કે મુબાઇ જતાજ નોકરી મળશે; પણ તેનુએ હજી કંઈ ઠેકાણું પડ્યું નથી પ્રભુ ! આ ખર્ચાળ અને પ્રવૃત્તિમય શહેરમા આવી રીતે ક્યા સૂધી બેસી રહેશો ? ” ગુણવતીએ પતિ પ્રત્યે કહ્યું.

દાન્ટિલાલ વિચારવશ વદને સીગરેટ પુટી રહ્યો હતો, તેણે વિચાર ત્યાગી કહ્યું; “ગુણવતી ! તું શા માટે ગભરાય છે ? મારી સર્વોચ્ચ-નોકરીનું આજે નક્કી થઈ જશે.”

“ત્યારે આટલા દિવસ સૂધી શું કર્યું ? તમે કહેતા હતા તે તમારા મિત્ર તમને મળ્યા કે નહિ ? ” ગુણવતીએ પૂછ્યું.

“આપણે અહિં આવ્યા તે દિવસેજ મારા તે મિત્રને એક રનેહિનો માદગીનો તાર મળવાથી એકાએક બહાર ગામ જવું પડ્યું. આ કારણથીજ આપણે આજ સૂધી અહિં રહેવું પડ્યું. પણ મારો તે મિત્ર બહાર ગામથી મર્મ રત્નેજ પાછો આવી ગયો છે પ્રભુ કરશે તો આજ સાંજથીજ આપણું રહેવાનું તેને ત્યાં જ થશે.” દાન્ટિએ જણાવ્યું.

“આપણે તેને ત્યાં ક્યા સૂધી રહીશું ? ” ગુણવતીએ પૂછ્યું.

“નોકરીનું બરાબર ઠેકાણું પડતા સૂધી આપણે તેને ત્યાં રહીશું અને પછી એકાદ એકરડી બાડે રાખીશું.”

“તમાગ તે મિત્રનું મકાન ક્યા આવું ? ”

“ઝીરગામ એક રોડ પર.”

“તમે આજે તેને મળશોને ? ”

“આજે તો મારે તેને ખાસ મળવાનું જ છે અને તેથી

હું આ પળેજ તેની પાસે જઈ છું. તેણે મને મળવાનો ટાઇમ સ્ટાન્ડર્ડ નવનો જણાવ્યો છે. ”

કાન્તિ ઉભો થયો અને કપડા પહેરી બહાર નીકળ્યો. ગુણવતી તેની પાછળ જોઈ રહી કાન્તિ અને ગુણવતીને મુબ્બમા આવે અડવાડીયું વેત્યું હતું. નળ બજારમા આવેલી એક લોજમા બન્ને રહેતા અને જમતા હતા. કાન્તિએ મલ્લરાજે જણાવેલા માણસની મુલાકાત લીધી હતી; પણ લેવાની રકમમા વાધો પડવાથી વાત અટકી હતી. ગુણવતી આ અશાન્તિમય શહેરથી ગમરાતી હતી; પણ સ્વામી ઠેકાણે પડશે; સન્માર્ગે ચડશે અને સુખી થવાશે એ આશાથી કાન્તિ ધારણ કરી રહી હતી. કાન્તિ તેને જુદું સમજવતો બોળી અબળા સ્વામીના શબ્દો સત્ય માનતી. છેવટે દિવસો વેત્યા; પાસે કશું રૂપિયા બાકી રહ્યા ગુણવતીએ કાન્તિની આપ્ત્યે ઉધારી, કાન્તિ બહાર નીકળી ટ્રામમા બેઠો અને સીધો ગ્રાટરોડ આવી ટ્રામમાથા નીચે ઉતર્યો. અહિં નજીકમા એક હોટેલ આવેલી હતી આ હોટેલ આગળ જ કાન્તિને પેલા મલ્લરાજે જણાવેલા માણસની મુલાકાત થવાની હતી મુબ્બ જેવી વિશાળ-અલખેલી નગરીમા ગ્રાટરોડનો રસ્તો સુવિખ્યાત હતો, આ રથને જ સવળા રમત-ગમતના સાધનો આવેલા હતા. લાઈન બધા આવેલા નાટ્યાલયો અને સીનેમાઓથી રાત્રિના સમયે ગ્રાટરોડના વિશાળ રસ્તાઓ ધ્રુવેક્રીક લાઇટથી ઝળહળી રહેતા. હોટેલોનો દેખાવ પણ રાત્રિના સમયે ધ્રુવજ્વલ જેવો બનતો માન-તાન કરનારી ગણીકાઓના મદાનો પણ આ રથને આવેલા હતા. રાત્રિના સમયે કોલિલકઠી ગણીકાઓના ગાન રસ્તે આવનાર જનારને કૈશ્યપ્રિય થઈ પડતા. આ રથન રમત-ગમતને માટે નિર્માણ થયેલ હોવાથી

અનેક નારકી નારીયો પણ નિવાસ કરતી હતી. દિવસે ચૂકેલ અને જીતડી-
જો સમાન જણાતી એ અખડ સૌભાગ્યવતીઓ-ભાગ્ય ફૂટો ભયંકર
ભાગિનીયો રાત્રિના સમયે તેમના સરીરને ઝુંબારી અપ્સરાઓ સમાન
બનતી. આમાની કેટલીક જાળીયામાં કેદીયાની માફક પૂરાઈ રહેતી.
કેટલીક રસ્તાઓ પર ફરતી અને રસ્તે આવનાર જનાર કુકર્મી-
વિધવાધ જનોને પ્રસાવી જતી. આ સમતાની સ્થાને રાત્રિના સમયે
અજળ-ભયકારક ઘટના બની રહેતી. નીચ નારીઓના નિવાસ
સ્થાન લાઇનબંધ આવેલાં હોવાથી આ સ્થળે દરેક જાતની દુષ્ટા-
ઓ મદિરાપાનથી મદમસ્ત બની, સરીરને કૃત્રિમ સૌભાવી જીદા-જીદા
પાપી વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત થએલી દૃષ્ટિગોચર થતી. નિર્ભાગી જનો
શ્રદ્ધાઓના ભભકાથી અંજાઈ આકર્ષાતા અને કુટિલાઓના કુટિલ-
કૃત્રિમ પ્રેમનો સત્કાર કરી પૈસાનું પાણી કરતા અને પરીણામે પ્રાણ-
હારક રોગનો ટાણટલ મેળવી જીવનને રદ બનાવી રહતા.
આ અધમ સ્થાને દરેક જાતના લોકો એકત્ર થતા. જીમારી-
હુચ્ચા વગેરે બદમાસોને પૈસા પ્રાપ્ત કરવાને માટે પણ આ સ્થળ
અનુકુળ હતું. આવા અદ્ભુત-ભયાનક સ્થળે આવેલી હોટેલ આમળ
આવી કાન્તિલાલ પેલા માણસની રાહ જોઈ રહ્યો. થોડીવાર થતા
એક માણસ આવતો જણાયો. એ આવનાર દેખાવમા કદાવર અને
કૂર દેખાવનો હતો. શિરપર કાઠીયાવાડી ફેટે બાધેલો હોવાથી તે
કાઠીયાવાડી હોય એવું અનુમાન થતું હતું. કાન્તિલાલ જેની રાહ
જોઈ રહ્યો હતો; તેજ આ માણસ હતો. તે મલ્લરાજનો મળતીયો
હતો, તેના ધંધા અધમ હતા. જીમાર-હુચ્ચાઈ તો તેના હમ્મેશ્વના
દોસ્તો હતા. તેના મુખ્યત્વે ધંધો ગરીબ અબળાઓને પ્રસાવવાનો
હતો, દેશ દેશાવર તેના માણસો ફરતા અને નિરાધાર અનાથ

બાળાઓને રસાવી લાવતા, વળી કેટલીકને પૈસા આપીને પણ ખરીદતા. એવી બાળાઓ અને અબળાઓને મુંબાઈમાં લાવતા; અને એ કાઠીયાવાડી માણસને સોપતા તે કાઠીયાવાડી પછી તરતજ સઘળી સ્ત્રીઓનું ઠેકાણું પાડી દેતો તે અગાઉથીજ બ્રાહ્મણ તૈયાર કરી રાખતો. કોઈને કન્યા જોઈતી હોય તે આ માણસને મળતા.

ન્યાતીમાં કન્યાઓની અછતના કારણે અમર કોઇ બીજા કારણે જોને કન્યા મળવાનો ભવિષ્યમાં કદી સંભવજ નથી એવા અનેક શ્રીમાન અને સામાન્ય સ્થિતિના માણસોને કન્યાઓ લાવી આપવાનો વ્યાપાર એ દુષ્ટ સ્ત્રીવિક્રેતા ધમધોકાર ચલાવતો. આ વ્યાપાર ઉપરાંત કેટલીક સ્ત્રીઓને પોતાની પાસે રાખી તેમને જીદા-જીદા મકાન લઇ આપી દુષ્ટ ધધો ચલાવવાની રજા પાડતો. આ અધમ ધધો કરનારી નિર્ભાગી નારીઓને તે મહિને દિવસે અમુક ખમાર આપતો; અને એ બ્રહ્માઓએ નીચ ધધોથી પેદા કરેલું દ્રવ્ય એ નરાધમ તેના ખજાનામાં એકત્ર કરતો. જો કોઇ અબળા એવો ધધો કરવા આનાકાની કરતી તો તેના ભોગજ મળ્યા સમજવા. તે પાપી પિશ્ચાય ગુલામ બનેલી બાઈને સખ માર મારતો; ખાવાનું નહિ આપતા કેટલાએ દિવસ સુધી એકાન્ત કોટડીમાં પૂરી રાખતો. ખાવા ત્રાસ સહન નહિ ચવાથી નિર્ભાગી નારીયો છેવટે તેનું કહેવું કમુલ કરી પતિત બનતી આવી અનેક કમનસીબ નારીઓ કસાઇના કબજામાં પડી આજે પણ દુખ ત્રાસ સહન કરી પતિત બની રહી છે. તેમને કોણ બચાવે ? મુંબાઈ નગરી ઉપરથી ઉત્તરજાળ જણાય છે; તેથીજ અંદરખાને ભય કરવાથી પરીપૂર્ણ છે. હસાએલી-સપડાએલી -કસાઇના કારાગારમાં પૂરાએલી અને બળાતકારે પાપગામીની બનેલી અનેક અબળાઓ દુઃખમાંથી છૂટવાને આર્તનાદે પ્રજુને પોકારી રહી

છે. એવા કષ્ટથી-ત્રાતથી છૂટવાને અને પોતાનું શિયળ રક્ષવાને અનેક અબળાઓએ પ્રાણ ત્યાગ્યા છે. આવા કષ્ટ પ્રસંગો અને આવા ભયકર ત્રાસ ધીમે ધીમે પ્રકાશમા આવ્યા છે. દેશહિત હૃદયે ધરાવનારાઓએ આવા ત્રાસ પ્રત્યે પોકાર ઉઠાવવા માડયા છે. પ્રજાની રક્ષક કહેવરાવતી સરકાર પણ આવા ત્રાસ-જીવન જોઈ કરવા અને એવા દુષ્ટ સ્ત્રી વિકેતાઓને નાબુદ કરવા પ્રયત્ન કરી રહી છે, એવું પેપરોદ્વારા વાચકામા આવ્યું છે. આવું જાણી કોને આનંદ નહિ થાય ? સરકાર અને પ્રજા સેવકો જતે દિવસે અવસ્ય આ ત્રાસ-જીવન વિદારી ગરીમ અબળાઓની આશિષ મેળવશે.

પૈસાથી પાપમાલ ચએલો અને ખેરીના બદલામા ધન મેળવવાની પાપમય ધ્વજાવાળો અભાગી કાન્તિ એ દુષ્ટ કાઠીઆવાડીને મળ્યો. એ પિશાચનું નામ મુળચંદ હતું. તે ભ્રમકાબંધ રહેતો અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારી હોય એમ ઉપરથી જોનારને જણાતો. વાત પણ મીઠી જીભાનથી કરતો. તેના પ્રસંગમાં આવેલ માણસ તેની વાતચીતથી તરત લોભામ્હ તેના પ્રપંચમા રસાતો. કાન્તિલાલને મળતાજ તેણે કહ્યું. “ તમે કમારના પધાર્યા છો ? ”

“ થોડીકવાર થઈ. ” કાન્તિએ કહ્યું.

“ અને અહિં આવતા આજે કંઈક મોડું થયું. રૂની માસડી-યોના સોદાને માટે મારે એકાએક કાલાએ જવું પડ્યું. માર કરન્ને મહેરમાન કે મારાથી આપને બરાબર ટાઇમસર મળાયુ નહિ. ચાલો હવે ચ્હા પીએ. ” મુળચંદ કાન્તિનો હાથ પકડી હોટેલમા પ્રવેશ્યો અને જણા એક એકાન્તસ્થાને ખુરશીઓમાં બેઠા. બે કપ લાવવાની નોકરને આજ્ઞા થઈ. ચ્હાના બે કપ ટેબલપર ગોઠવાયા. બન્નેએ ખુશમીભજે ચ્હા પી સીગરેટો સળગાવી. સીગરેટની બેએક ડુંક મારી

મુળચંદ્રે કાવકું મુખ રાખી પૂછયું; “ કા ભાઈ ! કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે નહિ ? ” કાન્તિએ નિરાશ વદને મુળચંદ્રના સામે જોઈ કહેવા માંડ્યું; “ ભાઈ ! મેં મારો નિશ્ચય આપને ક્યારેનાં જોઈ લીધો છે. હું આપની આજ્ઞાએ જ મુખાર્પિ આવ્યો છું. આપ ઉદાર દિલના છો એ હું આપના હૃદય સહવાસથી સમજી શક્યો છું. આપ મારી સ્થિતિથી પૂરા જાણીતા થયા છો. હું પૂરા પાપમાલ થવાથી, લેણદારોના ત્રાસથી જ મુખાર્પિ નાશી આવ્યો છું અને પ્રાણ સમાન વહાલી પવિત્ર પ્રેમદાના બદલામાં નાણા મેળવવા આગ્રહ બન્યો છું આજ્ઞા છે કે આપ શ્રીમાન માઈ આટલું કામ જરૂર કરી આપશો ? ”

“ કાન્તિલાલ ! હું તમારી દરેક વાત સારી રીતે સમજી શક્યો છું તમારા જેવા જ્ઞાનદાન નખીરાને દુઃખમાં દટાએલો જોઈ મને ધણેજ અશ્વેસ થાય છે. વળી તમારી પવિત્ર પત્ની નિહાળતાજ મને દયા આવે છે. જો મને આ વખતે વેપારમાં ક્યારા-સાપરી ખોટ ન ગઈ હોત, તો હું તમને બદલામાં કંઈ પણ નહિ રાખતા એમને એમ નાણાની મદદ કરત. વળી તમારું કામ કેટલું બયકર છે તે હું અને તમે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. કીયો વેચવાના ધંધાથી હું તદ્દન અજાણ છું. જો કોઈ અજાણ્યો માણસ હોત અને તે મને આવી વાત કરત તો હું તેને તરતજ પોલીસને સ્વાધીન કરત. પણ શું કહું ? તમે મારા મિત્ર મહારાજની બલામણુ લાવ્યા છો એટલે ન છૂટકે પણ મારે તમારું કામ કરી આપવું જોઈએ. કાન્તિલાલ ! મેં મહા મહેનતે એવો માણસ ખોળી કાઢ્યો છે. તે જ્ઞાનદાન-શ્રીમાન છે. જતનો બાટીયો છે. વયમાં યુવાન છે. તેને બેરીની જરૂર છે, પણ તે તમારા માગ્યા

પતિ કે પિશાચ ?

૩૭

મુળજ નાણા આપવાને સ્પષ્ટ ના પાડે છે. ” આટલું કહી મુળજદે કાન્તિના સામે જોયું. કાન્તિ વિચારમાં પડ્યો. સીગરેટ પૂરી બળી રહી હતી. કાન્તિની આગળીઓ દાઝી. કાન્તિ વિચારમાંથી જાગી સીગરેટના ઢુઢાને ફેંકી દેતા બોલ્યો; “ તે શું આપવાનું કહે છે ? ”

“ પદરસો રૂપિયા ! ” મુળજદે ઝીણી નજરે કાન્તિની સામે જોઈ જણાવ્યું.

“ આતો ધણીજ ઓછી રકમ છે. વાઈ પેલો બેહનરવાળો અચ્ચો હતો કે ? ”

“ નારે ના, એ સા માટે મળે ? તેને ક્યાં સોદો કરવો હતો ? એ તો નકામો પથરો ચૂકી ગયો. ”

“ ત્યારે હવે મારે કરવું શું ? મુળજદેભાઈ ! હું ધણે અનરાઈ ગયો છું. સીધીકામાં પણ હવે દસજ રૂપિયા રહ્યા છે. બેરી પણ જીવ ખાત્રા કરે છે. મને કંઈ રસ્તો બતાવો. હું તમારો ઉપકાર કદી પણ નહિ જીલું. ” કાન્તિ નિરાશ વદને મુળજદેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. મુળજદે ગંભીરતાથી હાસ્ય કરી કહ્યું. “ કાન્તિ-ભાઈ ! મેં તમારે માટે મહેનત કરવામાં કંઈ પણ કસર રાખી નથી. વળી હાલમાં નાણાની પણ બીડ સંખત છે. મારી સરમ અને આજીજીથી જ તે માણસે મહાપરાણે રૂપિયા પદરસો આપવાની હા બણી છે. માટે માફ માનો તો લાઈ જ લ્યો. વધુ વખત ગૂમાવશો તો એટલા પણ નહિ મેળવી શકો. ” મુળજદે જાણે ઉપકાર ન કરતો હોય એવી રીતે કહ્યું.

કાન્તિને રૂપિયા બે હજાર લેવાની ઇચ્છા હતી. ગુણવંતી જેવી ગુણીયલ રૂપાળી અબજાને રૂપિયા પદરસોમાં આપતાં પાપીનો આત્મા ચચરવા લાગ્યો. તે ઉઠા વિચારમાં પડ્યો. મુળજદે

તેની તરફ તીરછી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. કાન્તિને રૂપીઆ વિના ચાલે એમ નહોતું. તેને કેદમાં બેસાડવાને સેણદારોના વૉરેટ નીકળી ચૂક્યા હતા. જો તે તરતમાં દેવુ ન ચૂકાવે તો તેને કેદમાં જવું પડે. દેવુ બારસો રૂપીઆનું હતું. તેના મનમાં ગુણવંતી અને રૂપીઆના વિચાર થઈ રહ્યા શું કરવું અને શું ન કરવું ? શું ગુણવંતીને સદાને માટે દુખમાં હડસેલી બદલામાં રૂપીઆ લેવા ? હાથ ' ગુણવંતીનું શું થશે ? તેના જેવી પવિત્ર પ્રેમદાના દર્શન ફરીથી ક્યારે થશે ? હું અભાગી-લુચ્ચો-દારૂડીઓ છું, પણ તેણે આજ પર્યંત મારી આખર જાળવી છે. હાથ ' શું તે હવે બીજાની થશે ? શું કરું ? રૂપીઆ વિના તો ચાલે એમ નથી જ. ત્યારે..." કાન્તિ આગળ વિચારે એવામાં જ મુળચંદે કહ્યું, " તમે ક્યા સૂઝી વિચાર કર્યા કરશો ? તમે ક્યા બલા માણસ છો. માર્છ ? જે કરવું હોય તો કરી નાખોને કે જેથી આ ઉપાધીના અંત આવે ? "

" પંદરસો રૂપીઆ જોટલી જીજ રકમમાં મારી ગુણવંતીને સદાને માટે દૂર કરતાં મારા હૃદયના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે. મારૂ માથું ભગે છે. હું ધોર અધિકાર નિહાળુ છું. મુળચંદાભાઈ ! આ વખતે તમે જ મારા ખરા મિત્ર છો. હું પૂરેપૂરો મુઝાયો છું. મને કંઈક રસ્તો બતાવો. " કાન્તિ આર્જવતાથી મુળચંદના સામે જોઈ રહ્યો.

મુળચંદે બીજી સીમરેટ સળંગાવી કહ્યું, " મી. તમે ક્યાજા પોચા હૃદયના છો. આફત વખતે આ અને દાગીનાનો મોહ શખનાર ચૂર્ખ મનાય છે. તમારી પાસે દાગીના-ધર-જમીન વગેરે, કંઈ નથી. જે કાંઈ છે તે ફક્ત બેરીજ છે. તો તમારી આફત વખતે

તેના મોઢ રાખવો કે તેની દવા ખાવી તે નિર્ણય છે. મીસ્ટર, હિં-
મતવાન થાઓ ચાલો હું તમને બહાદુર બનાવું. ” આમ બોલી
મુળચંદ કાન્તિનો હાથ પકડી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને નજીક
કમા આવેલા એક અંગ્રેજ દારૂના પીઠામાં પેઠો. કાન્તિ યત્રના
પુતળાની માફક તેની સાથે ખેત્રામ પીઠામાં એકાન્ત રચળે તેની
સાથે બેઠો. મુળચંદે આન્ડીની બાટલીનો એર્ડર કર્યો. તરતજ આન્ડી-
ની બોટલ સાથે સોઠાની બે બોટલ અને બે પ્યાલા નોકરે ટેબલ પર
લાવી રજુ કર્યા. બન્નેએ તેના સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો. દુનિયાનું
નિકલન કાઢનાર-ભાગતના સપુતોને બીખારી બનાવનાર અને તેના
બકતનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી વિલાયતી આન્ડીએ કાન્તિની સુસ્તી
હઠાવી. ડરપોકને થોડીવારને માટે હિંમતવાન બનાવ્યો. નિરાશ-
હતાશ અને વિચારવશ બનેલો કુટિલ કાન્તિ નિશાના બેરથી ટકાર
બેઠો અને સીગરેટ પીતા બોલ્યો; “ બોલો ત્યારે મારે પંદરસો
રૂપીઆ લમ્બ લેવા એમજને ? ”

“ જરૂર. પછીથી પસ્તારો. ” મુળચંદે કહ્યું.

“ ઠીક; ચાલો ત્યારે આપણે તેની પાસે જઈ નક્કી કરીએ ? ”
કાન્તિ ઉભો થયો.

મુળચંદે તેને નીચે બેસારતા કહ્યું; “ આપણે તેની પાસે
જવાની કંઈ જરૂર નથી. હું સંબળું નક્કી કરીનેજ આવ્યો છું. ”

“ શું નક્કી કર્યું છે ? ”

“ તમારે ગુણવંતી પરથી હાથ હટાવવો અને બદલામાં પંદ-
રસો રૂપીઆ લેવા. ”

“ કમુલ છે, લાવો રૂપીઆ ? ”

“ તે પહેલાં તમારે હસ્તાવેજમાં સહી કરી આપવી પડશે ? ”

“ક્યા છે દસ્તાવેજ ? લાવો હું આ પળેજ સહિ કરી આપુ!”

મુળચંદે અગાઉથી લખાવી તૈયાર રાખેલો દસ્તાવેજ મળવામાંથી બહાર કાઢ્યો અને કાન્તિના હાથમા ચૂક્યો. ચૂર્ખના શિરોમણીએ અને ભાખના પુટેલાએ તરતજ તેમા સહિ કરી આપી. અક્ષલના દુખને દસ્તાવેજ વાચવાની પણ તસ્દી લીધી નહિ. મુળચંદે દસ્તાવેજ ખીસ્સામા મુક્યો અને પછી નોટોનું બડલ કાઢી રૂપીઆ પદરસોના નોટ કાન્તિને ગણી આપ્યા. સો સોના પદર નોટ હતા. ફાફમાં ચકચુર થએલો કાન્તિ નોટ હાથમા આવતાજ આનંદ પામ્યો. થોડીવાર શાન્ત ચિત્તે બેઠા પછી કાન્તિએ પૂછ્યુ; “ હું તેને લખને ક્યા આવુ ? ”

મુળચંદે ટેકાણુ લખાવ્યું. પુનઃ કાન્તિએ પૂછ્યુ, “ કેટલા વાગે આવુ ? ”

“ સાતેક વાગ્યાના સુમારે આવજો. ”

“ તમે તે વખતે ત્યા હાજર હશેને ? ”

“ જરૂર. ”

“ હવે મારે તમને એકજ વિનંતિ કરવાની છે ? ” કાન્તિએ કહ્યું.

“ શુ છે ? મનમાં જે હોય તે બેલાયક કહી નાખો. ” મુળચંદે કહ્યું.

“ આજથી ગુણવતી પરથી મારો હક્ક સદાને માટે દૂર થયો છે. તે ધણી બધી અને ભોળી અબળા છે. તે હવે તમારા સરણમા છે. તેને ત્યજને જતા માફ જીમર ચિરામ છે, પણ શુ કરું ? વખતને માન આપવુજ જ્યેષ્ઠએ તમે સમજુ અને ક્યાવાન છો. ગુણવતી સુખમા રહે એવુ કરશો તો મારી પર આપનો મહાન હિપકાર થએલો સમજાયો. ” કાન્તિએ કહી દીધું.

મુળચંદ મુછો પર હાથ ફેરવતા બોલ્યો, “ મીસ્ટર ! તમારે તેના વિશે બેઢિફર રહેવું, હવે તે તમારી મટીને અમારી થઈ છે, એટલે તેની કાળજી તમારા કરતા અમારે વિશેષ રાખવી પડશે. જો તે બાકી તમે કહો છો તેવી બધી અને આગાધારક હશે તો ધણીજ સુખી થશે. ”

“ બસ હું તેને સુખી કરવાનીજ ઇચ્છા ધરાવું છું. ” કાન્તિએ નોટા ખીસાયા મૂકી ઉભા થતા કહ્યું.

“ તમે સુબાઈમા ક્યાં સૂઈ રોકાશો ? ” મુળચંદને કંઈક વિચાર આવતા પૂછ્યું.

“ મુશ્વતીને તમારે સ્વાધિન કરી હું મેલમાન ઉપડી જવાનો વિચાર રાખું છું. ”

“ ઠીક; પણ તેને શું સમજાવશો ? ”

“ તેને હું એમ કહીશ કે અને એક મોટા રૂના દલાલને ત્યાં નોકરી મળી છે અને ત્રીથી આજે રૂની ખરીદીને માટે બ્રહ્મસ તરફ ઉપડી જવાનું છે. ”

“ એ પણ બરાબર છે. મીસ્ટર ! તમે ખરેખરા ઉસ્તાદ છો હા ? ”

“ અમારી ઉસ્તાદી પૈસા વિના શું કામની ? જો મારી પાસે પૂરપાટ પૈસા હોત; તો દુનિયાને એક વખત બતાવી આપત કે ઉસ્તાદી અને લાલાઈ તો આમ કરાય છે. પણ હાથ્યાર છું કે સાલ્લો ગ્રેડ પણ અમારી પર રહેલો છે. ” હાર્ડીયાએ હાથે એમ બકી નાખ્યું.

“ પધારો હવે. ” મુળચંદે ઉભા થઈ તેની સાથે હાથ મેળવ્યો. કાન્તિ તેની સાથે બહાર નીકળી તેનાથી દૂર પડી એક વિક-

ઠારીયામા ચઢી બેઠો. વિકટારીયા કેટ તરફ ચાલી, અને એક ઇન્ડીયન શોપ આમળ આવીને ઉભી. કાન્તિ નીચે ઉતરી દુકાનમાં પ્રવેશ્યો. દુકાનમાં જાત-જાતના તૈયાર-શીવેલા કપડા મળતા હતા. કાન્તિએ રીપકાર્ડ-આઇનાકાર્ડના બે કેટ અર્ધો ડઝન ચર્ટ અને બે ફ્લેજીયન ફેપ ખરીદી ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. આટલું ખરીદવામાં લગભગ સાતેક રૂપીઆ પૂરા થયા. બીજી પક્ષ કેટલીક વસ્તુઓ ખરીદી કાન્તિ ગુણવતી પાસે આવ્યો. ગુણવતીએ સ્નેહાળ નજરે તેના સાથે જોયું. કાન્તિએ જોકે મુખ હસતું રાખ્યું હતું પણ અંદરથી તેનું હૃદય ધડકતું હતું. દારૂનો નિસો લગભગ ઉતરી જવા આવ્યો હતો. ગુણવતીને જોતાજ તેણે હિંમતથી કહ્યું; “ ગુણુ ! આજે ધાર્યું કામ પૂરું થયું છે. મારા ફ્રેન્ડની લાગવમથી મને એક મોટા જેન્ટલમેન રૂના દલાલને ત્યાં સર્વિસ મળી છે. હાલ તો માસીક રૂપીઆ દોઢસો મળશે. આપણે આજથી બીજો રહેવાનું છે. તે કેટડી મારા મિત્રની છે. આપણે સાંજે ત્યાં જઈને રહેશું. પણ....” કાન્તિ વાત કરતાં અટક્યો, ગુણવતીએ પૂછ્યું; “ વાત કરતાં કેમ અટક્યા ? ”

“ મારે રૂની ખરીદીને માટે આજને આજ ઉપડી જવું પડશે ? ” કાન્તિએ માથું ખંજવાળતા કહ્યું.

“કદ તરફ જવાનું છે અને ત્યાં કેટલા દિવસ રોકવાનું છે ? ” ગુણવતીએ પૂછ્યું.

“ હાલ તો મદ્રાસ તરફ જવાનું છે. લગભગ એકાદ અઠવા-હીયુ ત્યાં ગુમાવવું પડશે. ”

“ તેમાં શું શિકર છે ? તમે સુખેથી જાઓ. ”

“ તું મભરામ્મય નહિ હા ? ”

પાપીનું પ્રયાણ.

૪૩

“ મારે શામાટે ગભરાવું જોઈએ ? તમારો ભલો-પરમજીવિત્ર નજીકમાં છે તો પછી શી શિકર છે ? તમે તમારું કામ કરી જલ્દીથી પાછા આવજો. ”

“ મેં મારા તે ફેન્ડને તારી સમાજ રાખવાની પૂરતી ભલામણ કરી છે. ” કહી કાન્તિએ ગુણવંતીને અનેક જુદી વાતો સમજાવી. ગુણવંતી મનમાં ધણી ખુશી થઈ. સ્વામીને સારી નોકરી મળી જણી તેણે પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. આ પછી કાન્તિએ લોજના મેનેજરને મળી બીજા ચૂકાવી આપ્યું. સાજ પડી છ વાગ્યા. કાન્તિ વિક્ટોરીઆ ભાડે કરી આવ્યો. પતિ-પત્નિ સર્વ સામાન લઈ ગાડીમાં બેઠા. ગાડીવાળાએ કાન્તિની સૂચનાથી ગાડી આટરોડ તરફ પૂરવેગે દોડાવી મૂકી.

૫.

પાપીનું પ્રયાણ.

આ પૃથ્વી ભરી છે પાપથી, નહિ પાપને કંઈ પાર છે,
નવ પુણ્ય નજરે આવતું, પાપી તણા પોખાર છે.
ધર્મ જનો રીખાય છે, પાપડી તો પૂજાય છે;
ધ્રુજ રહી છે આ ધરા, કળીયુગ કેરો ન્યાય છે.

અલભેલી મુંબાઈ નગરીના આટરોડના જન દોલાહલપૂર્ણ વિશાળ રસ્તાની બાજુમાં એક ગલી આવેલી હતી. આ ગલીના મધ્ય વિભાજે ચાર મજલાનો એક માળો આવેલો હતો. આ ગલીમાં બહુધા નીચ ધંધા કરી ઉદર પોષણ કરનારા નર-નારીઓ નીવાસ

કરતાં હતા દેશી-વિદેશી વગેરે અનેક વિધ જાતીના મનુષ્યો આ સ્થળે દ્રષ્ટિગોચર થતા હતા, સાજની પૂર્ણાહુતી થવા આવી હતી. રાત્રિના સમયને હવે ધણીવાર નથી ધારી નીચ નારીયો એ તેમના બેડોળ-કદરૂપા સરીરોને કૃત્રિમ શૂભારવાનો વ્યવસાય આરબી દીધા હતા. આ નર્કસ્થાન-પાપમયસ્થાન નારણી નારીયો ઉપરાંત ચોર-ઠાકુ-લુચ્ચા-ખીસ્સાકાતર-જુઝારી વગેરે ભોઠાથી પથ્થુ ભરપૂર ભરેલું હટ્ટું-સાય કાળ થયો. આ સમયેજ એક વિઠોરીયા ગાડી આ મલીમા દાખલ થઇ અને મધ્ય વિભાગે આવેલા માળા આમળ આવી ઉભી. આ સ્થળે પોલીસનો પહેરો રાત્રિ-દિવસ રહેતો અને તે પોલીસ આ મલીમા આવનાર-જનારની ઉપર દેખરેખ રાખતો. પથ્થુ ધણી ભાગે આ સ્થળના પહેરેગીરી પથ્થુ લક્ષ્મીના ગુલામ બની આ સ્થળના નિવાસીઓના કાર્યમાં અડચણ રૂપ થવાને બદલે મદદ રૂપ થતા. આ વખતે એક સિપાહી પહેરાપર હતો તેણે વિઠોરીયા તરફ જોયું અને પછી પેલા માળા તરફ નજર કરી. માળાના ત્રીજા મજલે એક બારીમાં એક માણસ ઉભો હતો. પોલીસની અને તેની નજર એક થઇ. બારીમાં ઉભેલા માણસે પોલીસને ધસારતથી કંઇક સમજાવ્યું. તરતજ તે પહેરાવાળો ત્યાંથી ચાલતો ગયો. વિઠોરીયામાંથી કાન્તિ અને ગુણુવંતી નીચે ઉતર્યાં. ગુણુવંતીએ આસપાસ નજર કરી. કંઇક ઝોરજ વ્યવસાય નજરે પડ્યો. પુરૂષો કરતા સ્ત્રીયો ધણી નજરે પડી. ગુણુવંતીના મનમાં અવનવા વિચારો ઉત્પન્ન થયા. કાન્તિએ ગાડીવાળાને બાહુ ચૂકાવી દીધું અને પછી ગુણુવંતીને લઇ તેણે માળાના દાદરના પગથીઆ ચઢવા શરૂ કર્યાં. બન્ને જણા બે મોટા દાદર વટાવી ત્રીજા માળે આઝા. સામસામે કેટલીએ આવેલી હતી. દરેક કેટલીઓમાં અપ્સરા સમાન સુંદર બનેલી યુવાન યુવતીઓ નજરે પડતી

હતી. કેટલીક વૃક્ષો યુવતીઓને યૃંગાર સળવી રહી હતી. આ ચાલીમાં પગ ખૂટતાં અને કોટડીઓમાં ચાલી રહેલા કાર્પનું અવલોકન કરતા યુણવતીનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. ત્યાંની જગીન તેને ભય રૂપ ભાસવા માડી. મન મુઝવણમાં પડ્યું. આસપાસનો દેખાવ અવલોકી કાન્તિના હૃદયની પણ સ્થિતિ એવીજ બની. યુણવતી મૌન ધારણ કરી કાન્તિની પાછળ ચાલી જતી હતી. એવામાં એક ખુશી કોટડીમાં યુણવતીની નજર પડી એક યુવતી એક પડાણના ખળામાં હાથ નાખી ઉભેલી માલમ પડી. આ દેખાવ જોતા જ યુણવતી ધ્રુજ પડી તેણે ભયગ્રસ્ત અવાજે કાન્તિ પ્રત્યે પૂછ્યું: “આપણે અહિં કયા આવ્યા છીએ? આ બધું શું છે? અહિં કંઈ જાતના માણસો રહે છે ? ”

કાન્તિએ વ્યાકુળતાથી કહ્યું “ તું મજરામ્મ નહિ. તું પહેલ વહેલી મુખામ્મ આવી છે તેથી જ તને બધું વિચિત્ર જણાય છે, આ શહેરમાં જુદી-જુદી જાતનાં માણસો રહે છે અને તેમને કાવે એમ હરે દરે છે. યુણવત ! તું હજી જેમ વધુ રહીશ તેમ નવું જોમ્મ. મુખમ્મની મોહિતીજ નિરાળી છે. ”

“ આપણે રહેવાનું કયા છે ? ” યુણવતીએ કચવાતા મન પૂછ્યું.

“ આ માળામાલ. ”

યુણવતીના મુખમાથી ધીમે નિઃશ્વાસ નીકળ્યો તેનું મન અકળાયું, પણ શું કરે ?

શાન્તિ ધારણ કરી તેણે કાન્તિની સાથે ચાલવા માડ્યું. રાત્રિની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી. કોટડીઓમાં લામ્મરો ઝમઝમી રહી હતી. કોઈ કોઈ કોટડીઓમાં કાળજી કંપાવે એવા અસભ્ય બા-

પારે ચાલી રહ્યા હતા. ગુણવતી હૃદયને કંઠેથી કરી સધળું જોતી હતી પોતે કોઇ નવા સ્થાનમા અને તે વળી અચાનક સ્થાનમા આવી છે એમ તેના મનમા ચર્ચ રહ્યું હતું. કાન્તિ તેને લઈ ચાલીના છેડે આવ્યો ત્યાં એક કોટડી આવેલી હતી. કોટડીના દ્વાર પાસે એક નાના ચામલાપર લાલ રંગના કાચવાળું ફાનસ સળગી રહ્યું હતું કોટડીનું દ્વાર આ વખતે બંધ હતું કાન્તિએ કોટડીનો નંબર જોયો. ચાલીસ નંબરની કોટડી હતી આ કોટડી-માજ કાન્તિને જવાનું હતું. તેણે કોટડીના દ્વાર પર ધીમેથી બે ટકોરા માર્યા, એક પળવારમાજ કોટડીના દ્વાર ઉઘડ્યા. હાથમા લાલટેન ફાનસ પકડી ઉભેલી એક ડોશી માલમ પડી. ડોશીના હાથા બેઠેલા હતા સુખ કદરૂપું અને બિહામણું હતું. તેના સામે જોતાંજ ગુણવતીને ઠટાળો આવ્યો, ડોશીએ હાથમાનું ફાનસ ઉઘડ્યું કરી બંનેના મ્હેરા ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી પૂછ્યું; “તમારે કેનું કામ છે?”

“ સુળચંદ્રમાઈનું. ” કાન્તિએ જણાવ્યું.

“ ઠીક, તમે પેલા..... કે? ચાલો આવો મારી પાછળ ” કહી ડોશીએ કોટડીનું દ્વાર બંધ કરી ચાલવા માડ્યું. કાન્તિ અને ગુણવતી તેની પાછળ ચાલ્યા. આ કોટડીની દિવાલમા એક બીજું દ્રુપુ બારણું આવેલું હતું. આ બારણા પર આ વખતે એક કાળો પડદો નાખેલો હતો. ડોશીએ કાળો પડદો અલગ કરી બારણું ઉઘાડ્યું. એક સમયોરસ વિશાળ ઝોરડો માલમ પડ્યો આખોતે આજી નાખે એવું એક ફાનસ પ્રકાશી રહ્યું હતું. વિવિધ પ્રકારના ધરનીચર અને દિવાલોપર શોભી રહેલી મનમોહક છબીઓની આ ઝોરડો રમણીય-આનંદજનક ભાસતો હતો. આ વખતે આ ઝોર-કામા બે માણસો બેઠેલા હતા. તેમાના એક તો કાન્તિલાલના મિત્ર

મુળચંદ્રમાધ હતા. તેઓ એક ગુફાની ખુરશીમાં બેસી સામે આરામ ચેરમાં પડેલા એક હુલ-પુલ કદાવર ચ્હેરાના પઢાણની સાથે કષ્ટક ખાનગી વાતચિત કરી રહ્યા હતા. મુળચંદની નજર કાન્તિ અને ગુણવંતી પર પડતા જ તે ઉભો થયો અને બન્નેને આવકાર આપી નજીકમાં પડેલી ખુરશીઓ પર બેસવાનું સૂચવ્યું. કાન્તિ ખુરશી પર બેઠો. ગુણવંતીએ તો જમીન પર જ સ્થાન લીધું. આ પછી મુળચંદે પેલા પઢાણને આખરો સંકેત કર્યો કે જેથી તે બળીષ્ઠ બાધાને પઢાણ ગુણવંતી તરફ જોતો-જોતો ત્યાંથી ચાલતો થયો. પઢાણના ગયા પછી મુળચંદે કાન્તિ જાણે જીવો પરિચિત અને કુદુષી અમર સંગે ન હોય તેવી રીતે તેની સાથે વાતો કરવા માડી. ગુણવંતી બન્નેની વાતો સાંભળતી હતી. તેને આ મકાન અતકુ અને ભય-કારક લાગવા માડ્યું. મુળચંદના મુખ તરફ જોતા જ ગુણવંતીના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. કાન્તિની સાથે વાતો કરતો કરતો મુળચંદ ક્ષણે ક્ષણે ગુણવંતીની તરફ નજર કરતો હતો. ગુણવંતીને તેનું જોવું ઠીક લાગતું નહીં. લગભગ દરેક મિનિટ સુધી વાતો કરી મુળચંદે પૂછ્યું; “ ત્યારે શું તમે આજે જ ઉપડી જશો ? ”

“ હા; શેઠનો હુકમ છે કે અત્યારેજ જવું. ”

“ઠીક ત્યારે, તૈયારી કરો. ટાઈમને જતા વાર લાગશે નહિ.”

“ હું તૈયારી કરીને જ અહિં આવ્યો છું. સામાનની બેગ સાથે જ છે. પણ મારે તમને એક વિનંતી કરવાની છે ? ”

“ શું ? ”

કાન્તિએ ગુણવંતી તરફ હાથ લંબાવી કહ્યું, “હું બધા સુધી પાછો ન આવું ત્યાં સુધી તમારે આની પૂરતી સંભાળ રાખવી. મુળમંદમાં તે પ્રથમ જ આવેલ છે. ”

“ કાન્તિલાલ ! તમારે કેમ જાતની શિકર રાખવી જ નહિ. આ ગુણવતીબાધ કદાચ મને નહિ ઝોળખતા હોય; પણ આપણી મિત્રાચારી ક્યાં આજકાલની છે ! આતો વેપાર-રોજગારમાં પરદેશ પડ્યા એટલે ઝાઝા ભેગા થવાય નહિ. બાકી આપણાં દીલ્લો એક જ છે. તમે ગુણવતીબદ્ધનની લગીર પણ ચિંતા કરશો નહિ. મુશ્કેલી તે અનુભવા છે એ હું સમજી છું. દિવસો જશે અને જેમ માહિતગાર થશે તેમ તેમની મુઝવણી ઓછી થશે. તમારી ગેરહાજરીમાં તેમને કેમ પણ કુંઘા ઉત્પન્ન નહિ થાય એની પૂરી ખાત્રી રાખજો, અને તમારું કામ પૂરું કરી જશ્ન પાછા આવજો ” આટલું કહી મુળચંદ્ર મનમાં હસીને આવું છું કહી ત્યાંથી ચાલતો થયો. કાન્તિને જવાના સમય થવા આવ્યો. પિશાચે ઉભા થઈ ગુણવતીની રજા માગી. જીંદગીમાં અને આ અનુભવા સ્થળમાં આ પ્રથમજ જુદાઈ હતી. ગુણવતીનું હૃદય ચિરાતું હતું. તેમાં કાન્તિલ વેદના ઉત્પન્ન થઈ રહી હતી તેની આખ્યોમાં અશ્રુ ઉભરાયા હતા. પતિ પરાયણ પ્રેમદા પતિત પિશાચી પતિના કંઠે વળગી રહી હતી. નિષ્કુર-રાક્ષસી દિલનો પતિ સ્નેહાળ સુહરીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. પાપાત્માનું હૃદય વિચૂર્ણ થતું હતું. પોતે બચકર પમલું બર્ણું છે-રાક્ષસી કામ કર્યું છે એમ સમજતો હતો. આત્મા હૃદાયમાં દ્રકળતો હતો. તેના મનમાં થઈ આવતું કે ચાલ ત્યારે લીધેલા રૂપીઆ પાછા આપી ગુણવતીને છોડાવું ? પણ પછી રૂપીઆની જરૂરતનો વિચાર આવતા તે પ્રથમનો વિચાર તજ દેતો. ગુણવતીથી સદાને માટે છૂટા પડતા પાપીનું હૃદય અંદરથી રડતું હતું. મન્ને ધણી વાર સૂધી એક બીજને વળગી રહ્યા. શાન્તિ બાપી રહી હતી, પાપી સતી સન્નારીને ત્યાગીને જવા તત્પર બન્યો.

હતો; પણ ત્યાંથી જવાને તેના પગ ઉપડતા નહોતા. આ અર-
સ્સામાંજ અંદર ઝએલો મુળચદ પાછો આવ્યો અને તેણે ટાપ્પમ
થયાનું સૂચન કર્યું. કાન્તિ સાવધ થયો. તેણે દવાદ્ર વદને પોતાની તરફ
જોઈ રહેલી ગુણવતી સામે જોઈ કહ્યું, “ હું જઈ છું ”

“ હા, પ ..ધા ..રો. ” ગુણવતીથી વધુ બોલાઈ શકાય
નહિ. મુળચદે તેને આશ્વાસન આપ્યું. ગુણવતીની સભાજી રામવાનું
ફરીથી મુળચદને સ્મરણ કરાવી કાન્તિએ એકવાર-છેલ્લીવાર ગુણવ-
તીને પવિત્ર-દવામય વદનના દર્શન કરી ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. ગુણવ-
તી તેની પીઠ પાછળ નજર પહોંચી ત્યાં સુધી જોઈ રહી મુળચદે તેને
આ ઓરડામાં જ રહેવાનું સૂચવ્યું. એક યુવાન રમણી ગુણવતીની
સેવામાં રહી. મુળચદ ચાલ્યો ગયો. ગુણવતી પતીના મયા પછી
કુસકે-કુસકે ગડવા લાગી. તેની પાસેની રમણી તેને શાન્તિસૂચક
શબ્દો સભળાવી તેનું શાન્તવન કરવા લાગી પાપી પતિના પનારે
પડેલી પવિત્ર ગ્રેમદા પતિના સ્વાર્થથી વેચાઈ અને અંતે પિશાચ
પૂરીમાં પિશાચના પળમાં ફસાઈ. બેવફા-ભલીમપતિ પત્નીના
નાણા ઉપજાવી પસાર થયો. અહા ! કાળની કેવી વિચિત્રતા !
જમાનાનો કેવો ભલીમ દોર ? પાપી પતિના મલિનમનનું આ કેવું
પરિવર્તન ? નિર્ભાગી નશીબનો કાન્તિ ત્યાંથી નીકળી નીચે આવી
વિકટોરીયામાં બેઠો. વિકટોરીયા કોણામાં સ્ટેશન તરફ ચાલી. થોડે
દૂર જતા અંગ્રેજ દારની એક દુકાન આવી. કાન્તિએ બ્રાન્ડીની
એક બોટલ ખરીદી બેગમાં મૂકી. માડી કોણાબાના માર્ગે ઝડપથી
ચાલી જતી હતી. કાન્તિ વિચારવમળમાં ડૂબ્યો હતો. પોતે એક
ભયકર કામ કર્યું છે સમજી મનમાં જો કે પસ્તાવો હતો; પણ
પૈસાનું શુલામ બનેલું તેનું મન પસ્તાવાના અગ્નિ પર વારંવાર

શિતળ જળનું સિંચન કરી કાન્તિને નવીન આશા અને પ્રત્યાજ્ઞાના તરમમા ઝુલાવતું હતું. સ્ટેશન આવ્યું કાન્તિએ ગાડીમાથી નીચે ઉતરી વિક્ટોરીયા વાળાને ભાડું ચૂકાવી વિદાય કર્યો અને પછી હાથમા બેગ પકડી સ્ટેશનમા પ્રવેશ્યો. ગુજરાત મેલને ઉપડવાને હજી પોણા કલાકની વાર હતી. કાન્તિ થર્ડ ક્લાસની ટીકીટ લઇ વેપ્રટીમ રૂમમા જઇ બેઠો. આ વખતે તેણે શાકડો પોશાક પહેરેલો હતો. વેપ્રટી ગરૂમની નજીકમાજ એક ધરાનીની હોટેલ આવેલી હતી કાન્તિએ ખાવાને માટે અમરુત પદાર્થો મંગાવ્યા તેણે સાથે આણેલી આન્ડીની બાટલી ખોલી પ્રથમ મદિરાપાન કર્યું અને પછી અમરુત પદાર્થોથી પાપાતમાએ તેનું પાખી પેટ ભર્યું. ખાવા-પીવાનું બીલ ચૂકાવી જેન્ટલમેન બનેલો બદમાસ એક ખાલી ડબ્બો ખોલી ટ્રેઇનના દાર પાસે મિસ્તર બિજાવી સૂતો સમય થતા ટ્રેઇન ઉપડી. કાન્તિ નિસાથી ચકચૂર બન્યો હતો નિશાની ધૂનમા તે તેના મન વિશે અનેક હવાઇ કિશ્કાઓ બાધતો હતો અધિકારીમયી રાત્રે ગુજરાત મેલ પૃથ્વીને ધ્રુજવતો વિજળી વેગે ચાલ્યો જતો હતો. અંદર બેઠેલા પેસેન્જરો ધીમે ધીમે નિદ્રાવશ થતા હતાં. કેટલાક જગામજાવાથી ઉપર નીચે સૂતા હતા, કેટલાક બેઠાબેઠા ઝોમ મારતા હતા. કાન્તિલાલ લા.બો થઇને સૂતો હતો. મિચારા કેટલાક પેસેન્જરો જમા નહિ મળવાથી ઉભા રહ્યા હતા. કાન્તિએ અ.ખી સીટ રેહી હતી; પણ તેના સાહેબશાહિ પોશાકથી ડરી અગ્નિ સુસાદરો નેને સુતેલો હાડવાની હિમત કરી ચકયા નહિ, ગુજરાત મેલમાં પેસેન્જરોના દુઃખની સીમા રહેતી નથી. માણસો બકરાની માફક ડબ્બામાં પૂરાય છે, નાના બચ્ચાઓ કઠણાટ કરી ચૂકે છે. જગ્યાને માટે મારામારી પણ થાય છે. ડબ્બામા ચોકમા અક્ષરે લખેલું હોય

છે કે દશ માણસો બેસે, છતાં આપણા બોલો શાન્તિ વિસારી બક-
રાના ટોળાની માફક ડબ્બામા ભરાય છે. રેલ્વે નોકરો પણ આ
તરફ બેઠરકાર રહે છે અને કાપદાનો પોતે જ બગ કરી ડબ્બામા
હદ ઉપરાંત માણસોને બેસાડી મરીબ મુસાફરોને હયરાન કરે છે
શુબરાત મેલ માણસોથી ચિકાર ભરાએલો હતો રાત્રિ વિતતા
તેનો વેગ પણ વધતો હતો. પિશાચી કાર્ય કરી પાછો શરતો નરા-
ધમ કાન્તિ હવાઈ તરગોથી થાકી આખરે નિસા અને નિદ્રાના બેરે
ભર ઉવમા પડ્યો.

૬

પાપનું પરિણામ

નીચ કાર્યના કરનાર પર કોપ કુદરત તણે થાતો;
કરેલા કર્મનો બદલો ખરેખર આ બંને મળતો.

પાપી મનુષ્યો પાપકર્મ કરતા પાછુ વાળીને જોતા નથી નીચ
અધર્મી મનુષ્યોને સારાસારનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેઓ ગમે એ
પ્રકારે દ્રવ્ય પેદા કરી મોજ-શોખ ભોગવવામા જ જીવનની સાફ-
લ્યતા સમજે છે. તેઓ એમ સમજે—માને છે કે અમે સર્વદા
સાફજ કરીએ છીએ. અમે પાપ પુણ્યને-ધર્મ-અધર્મને પીઠાનતાજ
નથી, પણ આવી માન્યતાવાળા મનુષ્યો આખરે હમાય છે, પસ્તાય
છે. નીચ કાર્ય કરનારા મનુષ્યોને તેમના પાપકર્મનો બદલો આ
જમતમા જ મળે છે. પાપાત્માઓ કદી સુખી થતા નથી, તેઓ
બલે એમ સમજતા હોય કે આ સાર કામ છે, આ સુખ સાક્ષી
સદાકાળ ટકી રહેશે; પણ ના, તેમનું એ માનેલું સુખ ક્ષણિક મૂમ.

જળ સમાન છે. મદમસ્ત અને ન્યાય નીતિના સુત્રથી અવળા ચાલનાર અમાગી જનોને તેમના જીવનમાજ કરેલા કર્મનો બદલો મળે છે. સત્યમેવ જયતે એ શાસ્ત્રનું સિદ્ધાંત છે. આ વિશે એક કથન છે કે,

બંદા બહોત ન દુલીયે, ખુદા ખમેગા નહિ,
જેર જીલમ કિજે નહિ, મૃત્યુ લોકકે માહિ,
મૃત્યુ લોકકે માહિ, તુરતદા તુરત દિખાવે,
જે નર કરે ગુમાન, સોહી નર ખત્તા ખાવે;
કહે દીન દરવેશ ચેતરે માણસ ગદા,
ખુદા ખમેગા નાહી, બહોત મત દુલો બંદા

કલામાર-નરપિશાચ કુટિલ કાન્તિએ નિર્દોષ પતિવ્રતા પ્રેમદાને કેવળ પૈસાના કારણે પરવશ કરી. મોજ-શોખ ભોગવવાની દુષ્ટ લાલ-સાના કારણે દારૂડીયા કાન્તિએ સતી સજારીને એક શયતાનને સ્વાધિન કરી. ગુણમલ ગુણવતીના પ્રેમને પાપાત્મા પિછાની ન શક્યો. કુલિન કાન્તાની કદર એ કુટિલ કયાથી કરી શકે ?

જે હરામી છે, જે પારકા પૈસે પરમાર્નદ કરનારા છે; મદિરા જીમાર-વેબ્યા વિલાસ વગેરે દુર્ગુણોના દાસ છે; એવા કુટિલોમા સારાસારનું જ્ઞાન એ મરૂબૂમિમા જળખીંદુ સમાન છે. પિશાચે પત્નીને પદરસો રૂપિયા લઈ પારકાને સ્વાધિન કરી હા' કેવો અન્યાય ? આવા રાક્ષસોને તો એક ક્ષણવાર પણ જીવવા દેવા જોઈએ નહિ મદિરાથી મદમસ્ત બનેલો બદમાસ કાન્તિ રૂપીઆની કરવા ધારેલી વ્યવસ્થાના હવાઈ કિલ્લા રચી આખરે નિદ્રાધિન થયો હતો. દારૂએ તેને બેકામ બનાવ્યો હતો. રાત્રિ સમસમાકાર અવાજે વ્યતિત થતી હતી. ઘોર અરણ્યમા વ્યાપેલી અદ્ભુત શાન્તિને

વિખેરતો ગૃહરાત મેલ ઝડપથી ગમન કરી રહ્યો હતો. રહેઠાણને આવતા અને જતા હતા. મધ્યરાત્રિ થવા આવી હતી. વલસાડ રહેઠાણ આવ્યું મેલ અટક્યો. થોડાક પેસેન્જરો નીચે ઉતર્યા અને કેટલાંક ટ્રેનમાં ચઢ્યા. કાન્તિ વાળા ડબ્બામાં પણ એક મારવાડી જેવા જણાતા માણસે પ્રવેશ કર્યો. ડબ્બો ચિકાર ભરાએલો હતો. તે માણસે જમાને માટે ચારે તરફ નજર કરી; પણ જગા મળવાનો સંભવ જણાયો નહિ, આથી તે માણસે કાન્તિને પગ ઢુકા કરવાનું કહ્યું. કાન્તિએ તેનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. ક્યાંથી સાંભળે ? છેવટે તે માણસે તેના પગ ખસેડી બેસવા જોટલી જગ્યા કરી. થોડીવારમાં જ ટ્રેન ઉપડી.

કાન્તિવાળા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલા માણસોમાંના ઘણાખરા નિદ્રાવશ હતા; અને જે થોડાક બેઠા હતા તે પણ રાત્રિ વિતવાથી નિદ્રાદેવીના પ્રતાપે ઝોઝા મારતા હતા. પેલો નવો આગતુક બેઠો-બેઠો ચારે તરફ નજર ફેરવતો હતો. તેની નજર કદાચ જુદા જ પ્રકારની હતી. કાન્તિ-લાલે તેની બેગ ઉપરના પાટીયાપર મૂકેલી હતી. પેલા માણસની નજર તેની પર પડી; અને પછી આસપાસ નજર કરી તેણે ધીમે રહી બેગ નીચે ઉતારી પાટીયા તળે મૂકી. કાન્તિલાલે રૂપીઆના નોટ-રૂલ્સ ટીકીટ અને બીજી પરચુરણ ચીજો એ બેગમાં જ ભરેલી હતી. એ બેગમાં જ કાન્તિનું સર્વસ્વ હતું. કાન્તિએ બાધેલી મૃગ-જળ જેવી આશાએ બેગની અંદરના નાણાંથી જ પૂરી થવાની હતી; પણ તે ભૂખના શીરોમણી દારૂડીયાને ક્યા ખબર હતી કે એ નાણાં ભયંકર છે, સતી સ્ત્રીના વેચાણના છે, એ નાણાં તેની પાસે શી રીતે રહે ? સુરત રહેઠાણ આવતા જ કાન્તિની પાસે બેઠેલો માણસ કાન્તિની બેગ ઉપાડી રસ્તે પડ્યો. આ બાબતની કાંઈને કંઈપણ

ખબર પડી નહિ કાન્તિ તો ધસધસાટ ઉઘતો હતો. ગાડી ઉપડી. છેવટે પ્રાતઃકાળ થયો. ગાડીએ મહેમદાવાદ છોડ્યું હતું. મુસાફરો જાગૃત થયા હતા, હજી કાન્તિલાલની નિદ્રા હતી નહોતી સધળા તેની તરફ જોતા હતા. આખી રાત્રિની મુસાફરીથી ટ્રેઇન જાણે કટાણી હોય અને અમદાવાદ જઈ પહોંચવા ઇચ્છતી હોય તેમ આતી ઝડપથી ચાલી જતી હતી. બારેજડી-વટવા વગેરે સ્ટેશનો પસાર થયા. મુસાફરો ગાસડા પોટલા બાધવા મડી પડ્યા એવામા જ એક માણસે કાન્તિને ઢંઢોળી જાગૃત કરતાં પૂછ્યું. “ભાઈ તમારે ક્યા જવું છે ?” કાન્તિ આખ્યો યોગતો ભેડો થયો અને બોલ્યો, “અમદાવાદ.”

“અમદાવાદ આવ્યું.” પેલા જગાડનારે જવાબ આપ્યો. કાન્તિએ સીગરેટ સળગાવી સુસ્તી ઉડાવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. બે સીગરેટસ ઉપરા ઉપરી પી કપ્પક સ્વસ્થ થયો અને ઉશ્કે મૂકેલા કોટ પહેરી બારી બહાર ડોહીયું કર્યું. સૂર્યજગવાનનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. અમદાવાદની મરીબ મજુર પ્રજાને પોષનારી મીસેના બુગળા જણાયાં. અમદાવાદ સ્ટેશન નજીક આવેલું હોવાથી ટ્રેઇન પણ વેગપર હતી. પાટા બદલવાનો ખખડાટ-મમડાટ કરતી ટ્રેઇન ગાડા હાથીની માફક સ્ટેશન ચાઈમા પ્રવેશી અને ધીમે ધીમે ઝડપ ઓછી કરી પ્લેટફોર્મ પર આવી ઉભી. જનસમૂહનો કાલાહલ અને મજુર-રોઠે મજુરના અવાજોથી સ્ટેશન ગાજી રહ્યું. પેસેન્જરો માસડા-પોટલા લાઈ નીચે ઉતરવા લાગ્યા. સ્ટેશનનો દેખાવ અદ્ભુત બની રહ્યો. આપણા કાન્તિલાલ પણ ઉભા થયા અને ઉપરથી બેગ લેવા પાટીયા તરફ હાથ લખાવ્યા પણ અફસોસ, ત્યાં બેગ નહોતી. કાન્તિને રાજ પડી. આખા પાટીયા પર નજર કરી; ડહાબાની દરેક

બેઠક નીચે તપાસ કરી; પણ બેઠક હોય તો નજરે પડેને ? કાન્તિ ગભરાયો—ઝુજવા લાગ્યો. આખા શરીરે પસીના વળ્યો. બેઠક ગૂંચ થઈ જાય તો તેની આખ્યોએ અંધારા વળ્યા તે બેઠક પર બેસી ગયો. રેલ્વેની ટીકીટ પણ બેઠકની સાથે ગઈ. કાન્તિએ ખીરસામા હાથ નાખ્યો. ગજવામા અઢી આનાના પૈસા પડેલા હતા કાન્તિએ ઉઠી હાથ મારી આત્મગત્ બોલવા માંડ્યું; “અરે આ શું થયું ? ખરે ખર મારી બેઠક કોણે ઉઠાવી મૂકી. હાથ માફ સર્વસ્વ જતું રહ્યું, હું કમાલ બન્યો. મારા નીચ કર્મનો બદલો મળ્યો ટીકીટ પણ તેમા રહી, સ્ટેશનની બહાર શી રીતે નીકળીશ ? ટીકીટ માગશે તે વખતે શું જવાબ આપીશ ? અરેરે માફ બામ્બ કુટી મૂક, હું રૂના થયો—હુંટાયો. પ્રિયતમા ગુણવતીને ક્ષમા દેવાના ધોર અપરાધનો બદલો મને તરત જ મળ્યો. ઓ હાથ—શું કરું ? ” આમ શોચતો કાન્તિ છેવટે નીચે ઉતર્યો અને બહાર નીકળી જવાનો રસ્તો ખોળતો પ્લેટ-ફોર્મ પર ફરવા લાગ્યો. આખરે તે હજેજ ઓફિસ આગળ આવ્યો. આ સ્થળેથી તેણે બહાર નીકળી જવાનું વિચાર્યું. આસપાસ નજર ફેરવી તેણે હજે જ ઓફિસમા પ્રવેશ કર્યો. પણ તે દુષ્ટાત્મને ક્યા ખબર છે કે તેનું બાવી બયંકર પાપ કવચથી વધુ બયંકર બન્યું છે ? એક ચાલાક ગુપ્તચર તેની તમામ હિલચાલ તપાસી રહ્યો હતો. કાન્તિલાલે હજેજ ઓફિસમા પગ મૂક્યો કે તરત જ એ ડીટેક્ટીવે ઝડપથી ચાલી આવી તેનું કાફું પકડી પૂછ્યું; “બી. તમે ક્યાથી આવો છો અને આ રસ્તે ચાલ ક્યા પધારો છો ? ”

કાન્તિ ગભરાયો. તેના મુખપર સ્થામતા ફરી વળી. ડીટેક્ટીવ કાન્તિની આખ્યો સાથે આખ્યો મેળવી રહ્યો. કાન્તિએ હિંમત એકત્ર કરી કહ્યું, “મારો એક ફેન્ડ બોમ્બેથી આ ટ્રેનમા આવનાર હતો;

તને લેવા હું આવ્યો હતો. ”

શુભચરે બકુટિ વક્ર કરતા કહ્યું; “ અને પછી તમારો તે મિત્ર ન આવ્યો અને તમે આ લગ્નજી આશિષમા ચક્રને તમારા લેર ચાલ્યા નહિ વાર ? ”

“ હા, પછી મારે આહિ રોકાઈને શુ કરવું ? ” કાન્તિએ જણાવ્યું

“ ઠીક, મારી સાથે ચાલો. ” ડિટેક્ટીવે કહ્યું.

“ ક્યા ? ”

“ પોલીસ ચોક્કાસ. ”

કાન્તિનું હૃદય ધડકી ઉઠ્યું. શુભ વીલું પડી મથુ; છતાં દિમિત એકમ કરી તેણે પૂછ્યું, “ અને શા માટે ચોક્કાસ ચાલવાનું કહ્યો છો ? ”

“ તમારા જેવા ઉજળા શાહુકારોનું ત્યાં સાડ સન્માન થશે ”

“ એ મી. તમે કેને ઉજળો શાહુકાર કહ્યો છો ? ” કાન્તિએ રાક્ષા જ પૂછ્યું.

“ તને. હરામખોર ! વગર ટીકીટે તું ટ્રેઈનમા મુસાફરી કરે છે તે હું બરાબર જાણું છું. વળી તું જે ગૂંહેમાર ન હોત તો તારે આ રસ્તે જવાની શુ જરૂર હતી ? માટે વધારે લવારી કર્યા વિના મુજો-મુજો મારી સાથે ચાલ. ”

“ અરે મહેરબાન ! તમે આ શુ કહ્યો છો ? શુ હું ચોર-લુચ્ચો છું ? મીસ્ટર ! એક સાસ આખરદાર માણસપર આરોપ મૂકતા વિચારજો ? નહિ તો પરીણામ મઝીર આવશે. ”

“ હવે તું જાનો માનો ચાલે છે કે નહિ ? તું કેવો આખરદાર છે એ આખુ શહેર જાણે છે. અમારી ખાતગી બુકમા તારું નામ કાયમનું લખેલું છે. જો; ખાત્રી કરીલો. ” કહી તે શુભચરે ખીરસા-

માથી ડાવરી કાઢી લુચ્ચા-મીઠાઓની ડીપમાથી કાન્તિનું નામ બતાવ્યું. કાન્તિ ઘોળી પ્રુષ્ઠી નેવે બની ગયો. તેનું મુખ દયામર્હું બન્યું. તે કંઈ પણ જવાબ દઈ શક્યો નહિ ડિટેક્ટીવે તેને સ્ટેશન માસ્તર પાસે રજુ કર્યો. બ્રીજ એક સિપાહીએ આવી તેના કપડા તપાસ્યા. આન્ડીની અર્ધો બોટલ ખીરસામાથી નીકળી. સ્ટેશન માસ્તરે ટીકીટ વિશે પૂછ્યું. કાન્તિએ ખરી હકીકત જણાવી; પણ પ્રથમથી જ અસલ ઉચ્ચારનારનું સત્ય શી રીતે માની શકાય ? કાન્તિ ચોર-હરામખોર તરીકે ઓળખાયો પોલીસ તરફથી થોડીક પ્રસાદી પણ મળી કોટ-પાટલુન પરીધાન કરેલા કાન્તિલાલના પોઝીશનની પાપમાલી ચમ્. રેલ્વે સ્ટાફના માણસો આ ઉજળા ધાપમાફને જોવા ટોળે મળ્યા સ્ટે-શન માસ્તરે તેને મુઆઇથી અમદાવાદ સૂધીનું ડબલ બાફું આપવાનું જણાવ્યું. કાન્તિ ક્યાથી પૈસા આપી શકે ? તેણે ગળગળે સાહે સ્ટે-શન માસ્તરને વિનંતિ કરી કે; આપ એક સિપાહીને મારી સાથે મોકલો, કે નેથી હું પૈસા અપાવું. આનાકાની કરતા માસ્તરે છેવટે બપોર સૂધી તેને બેસાડી રાખી એક સિપાહીને તેની સાથે પૈસા લેવા મોકલ્યો. સ્ટેશનની બહાર નીકળતાજ કાન્તિના મનમા વિચાર ઉદ્ભવ્યો, “ પૈસા ક્યાથી અપાવવા ? ક્યા જવું ? મારૂં કોણ ? વાસુદેવ પાસે જાઉં ? તે મને આપશે ? કાન્તિ વિચારમા ડૂબ્યો અને પછી બોલ્યો: “ વાસુદેવ ગુણવંતીના પ્રસંગ પછી મારીપર ચિદાએલો છે. તે મને કંઈ પણ મદદ કરી શકશે નહિ. ત્યારે ક્યા જવું ? શાન્તિ પાસે જાઉં ? હા, તેની પણ શું આશા ? આમ વિચારતા કાન્તિએ છેવટે વાસુદેવને ત્યાં જવાનું ઉચિત માન્યું. મધ્યાન્હ થયા હતા. સૂર્યભગવાન સખ્ત તાપે તપી અધર્માચારી કુટિલ કાન્તિને પ્રબળી રહ્યા હતા. તેના પેટમા બૂખ પણ કંકડીને લાગી હતી. સવારમા ત્રણ

ચાર ઠપ મ્હા પીનારને હજી સૂધી મ્હાનેા એક ઠપ પણ મળ્યો ન્હોતો. કોટ પાટલુનથી અપટુડેટ જણાતો કાન્તી આવી પડેલી આશ-તથી-ગુણવતી પ્રત્યે કરેલા અપરાધથી અને ભૂખના દુઃખથી નિસ્તેજ સુડદાલ જેવો બની સિપાહીની સાથે ચાલતો હતો. તેના મનમાં અનેક વિચારો તરવરી રહ્યા હતા કરેલા કર્મથી શોકના બડકા તેના સમસ્ત ચરીરમાં સળગી રહ્યા હતા. વાસુદેવ કહ્યું પણ આપનાર નથી એ જણવા છતાં કંઈક આશાથી લયડતે પગે કમનશીબ કાન્તિ વાસુદેવના મકાન તરફ જતો હતો. થોડીવારમાં વાસુદેવનું મકાન આવ્યું. આસપાસ રહેનારા માણસો સાહેબસાહેબેશના કાન્તિને અને તેની સાથે સિપાહીને જોઈ જેવા ટોળે મળ્યા. વાસુદેવના મકાનના દ્વાર પાસે ભેંચો બેઠેલો હતો. કાન્તિએ તેને પૂછ્યું; “ શેઠસાહબ કહા હય ? ”

“ અંદર સો રહે હય. ” ભેંચાએ જણાવ્યું.

“ શેઠસાહબ જોલો કે તુમ્હારા દોસ્ત કાન્તિલાલ અમ્મમ્મસે આયા હય ”

ભેંચો અંદર ગયો. કાન્તિ અને સિપાહી બહાર ઉભા રહી તેના આવવાની રાહ જોઈ રહ્યા.

૭

કાન્તિનું કહેપાંત.

સતાવીને સતી નારી, બન્યો હું પાપનો સંગી,
ત્યજ મેં ન્યાયને નીતિ, દીધું દિલ પાપથી રંગી,
મૂઠ્ઠી મર્યાદ માનવની, વૃત્તિયો પાપની પારી;
દીધું મેં સત્યને ત્યાગી; વિકારી વાસના મારી.

બન્યો બેહાલ હું આજે, મને થુ સુઝી કુચ્છિ,
ખરેખર સત્ય થાએ છે, વિનાશી વિપરીત બુદ્ધિ.

પાપથી પ્રજળતો પાપી મનમા આવી રીતે બોલી રહ્યો હતો.
લૈયાએ આવી અંદર જવાની સુચના કરી કાન્તિ અને સિપાહી
વાસુદેવના દિવાનખાનામાં આવી ઉભા. વાસુદેવ આરામ ખુરશીપર
પડી સીગારેટના ધૂમાડા કાઢતો હતો કાન્તિ સાથે સિપાહીને જોઈને
અમક્યો અને નકી કંઈક નવાજુની ચંપ છે એમ મનમા સમજ્યો,
એવામાજ કાન્તિએ કહ્યું. “ભાઈ ! હું મુબાઈ ગયો હતો અને
ત્યાંથી...” કાન્તિ આગળ બોલે-કહે એ પહેલાંજ તેને અટકાવી
વાસુદેવે કહ્યું, “મને લાંબુ ભાષણ સાંભળવાની ટેવ નથી, વધુ બોલ્યા
પહેલાં જણાવો કે તમે કોણ છો ?”

કાન્તિ આભો બન્યો. તેના મનમા કાંઈક ચંપ કે કદાચ તેણે
દાર પીધો હોય અને ઝોળખી ન સમ્યો હોય. આથી પુનઃ કાન્તિએ
કહ્યું: “વાસુદેવભાઈ ! તમે બાનમા છો કે નહિ ?”

વાસુદેવે ચિડાયા જેવો ટોચ કરી પૂછ્યું: “તું કહેવા થુ માગે
છે ? તું કોણ છે ?”

કાન્તિ બોઠો પડી બોલ્યો, “થુ તમે, મને ઝોળખતા નથી ?”

“નહિ.” વાસુદેવે બેપરવાઈથી જવાબ વાળ્યો.

“ખરેખર મારી સાથે આ સિપાહી છે તેથીજ તું મને
ઝોળખતો નથી. હા ! હવેજ મને સઘળું સલ સમજાય છે વાસુદેવ !
હું તારી પાસે આવવામા ઠગાયો છું. મને સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી
કે તું તારા એક વખતના વહાલા મિત્રને નહિ ઝોળખવાનો ટોચ
કરીશ. તું.....” કાન્તિ આગળ કંઈ બોલે એ પહેલાંજ વાસુદેવે
એકદમ ઉભા ચંપ ડોળા કુરકાવતા કહ્યું: “તું આ બધું મને સંભ-

ળાવે છે? તું કેમ જીને સ્થળે તો આવી ચડ્યો નથીને ? ”

વાસુદેવના આવા પ્રશ્નથી કાન્તિ સ્તબ્ધ બન્યો. તેની નિરાસાનો પાર રહ્યો નહિ. વાસુદેવ મારો મિત્ર હતો અને અત્યારે જાણે ઝોળખતો જ નથી. ખરેખર પાપીનું ભાગ્ય કુટે જ હોય છે આમ શાયતા કાન્તિએ વાસુદેવ પ્રત્યે ફરીથી કહ્યું : “વાસુદેવ બાપુ ! શું તમે મને ઝોળખતાજ નથી ? ”

“ બિલકુલ નહિ. તમે કેમ છો ? ” વાસુદેવે રૂઆબથી પૂછ્યું.

“ હું તમારો મિત્ર કાન્તિલાલ; તમારા પાપનો ભાગીદાર અને તમારું દરેક નીચ કર્મોનો મદદમાર. ”

વાસુદેવે આશ્ચર્યતા દર્શાવતા સિપાહી પ્રત્યે કહ્યું ; “ આ કેમ દિવાનો છે. તમે તેની સાથે અહિં કેમ આવ્યા છો ? ”

સિપાહીએ સઘળી વાતનો ખુલાસો કર્યો. વાસુદેવે ખડખડાટ હસીને જણાવ્યું કે; હું આ દિવાના બેવકુફને ઝોળખતોજ નથી. કાન્તિના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ ! સિપાહીએ પણ બેચાર માળો ચોપડાવી ગુસ્સો સમાવ્યો. કાન્તિએ ગુસ્સાથી વાસુદેવ સામે જોઈ કહ્યું; “ વાસુદેવ ! જે મિત્રે તને તારા કુટિલ કર્મોમાં ભાગ લઈ તેનું ભાગ્ય બપાનક બનાવ્યું છે; તેને તું અત્યારે આ કારણથી ઝોળખતો નથી એ હું સમજું છું. પણ બચ્ચા યાદ રાખજે કે એક દિવસે તારી પણ બચકર દુર્દશા થવાની છે. તારા નીચ કર્મોનો સુમાર નથી પ્રભુનો ગયજી ઇન્સાફ હવે તરતમાજ મળશે. ” આટલું બોલી કાન્તિએ સિપાહીની સાથે ત્યાંથી બહાર નીકળી શાન્તિલાલના ઘર તરફ ગમન કર્યું. રસ્તામાં આવતા કાન્તિએ જ્ઞાનનક શબ્દોથી પોતાની સઘળી કથની સંમળાવી ચિંતાએલા

સિપાહીને શાન્ત કર્યો. કાન્તિ હવે પૂર્ણ પસ્તાતો હતો. પૃથ્વી માર્ગ આપે તો અંદર સમાધિ જવાને ઇચ્છતો હતો. પ્રતિપક્ષે ગુણવંતીને માદ કરી મનમા રડતો હતો. તેણે તેનું જીવન ધૂળમાં મેળવ્યું છે; નીચ-નારહી કમોંથીજ શિક્ષાને લાગક કરી ચૂક્યો છે એમ તેના મનને નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો હતો. જીવન પ્રત્યે તેને કંટાળો આવ્યો હતો. સિપાહી અને તે શાન્તિના મહાને આવ્યા. કાન્તિએ તેને પોતાની વિતક વાર્તા કહી સમજાવી; પણ નિષ્કુર હૃદયનો શાન્તિ પણ તેની તરફ બેદરકારી બતાવતા જાણે પોતે મહાન પડિત હોય એવા ડોળથી કહેવા લાગ્યો, “હું તને પ્રથમથી જ કહેતો હતો કે તું તારી ચાલ સુધાર; પણ તે મારૂં માન્યું જ નહિ. બસ તેથીજ તારી આ દશા થઇ છે અને થવીજ જોઈએ. તારા જેવા હરામ-ખોરને કંઈ પણ મદદ કરવી તે મહા અપરાધ ક્યાં સમાન છે.”

શાન્તિના ચખ્છો સામળી કાન્તિને માથે પકાડ દેતી પડવા જેવું થયું. તેણે ધિક્કારમય નજરે શાન્તિ તરફ જોઇ તરતજ ત્યાંથી ચાલવા માડ્યું. ઘોડેક દૂર જતા એક એકાન્ત જગાએ કાન્તિ બેસી બેઠો અને એક નાના બાળકની મારફ રડી પડી સિપાહી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો, “બાપ! આ જમતમા મારૂં કોઈ નથી. મારા જેવા નરાધમનુ કોઈ હોય નહિ અને થાય નહિ એમા કંઈ નવાઈ નથી. હું નીચ માણસ છું મેં નિર્દોષ-પતિપ્રાણી પ્રેમદાનું સત્યાનાચ વાળ્યું છે. મને આ જીવન હવે ઝેર જેવું થઇ પડ્યું છે. હું મારા પાપથી પૂર્ણ પસ્તાઉં છું. મને મહા બચાવક શિક્ષા થવી જોઈએ. બાપ! આપને મારી પ્રાર્થના છે કે મારી પર દયા કરો અને મેં પહેરેલો આ કોટ અને પાટલુન લઇ જવ તે તરફ નવાજ છે અને હું ધારૂં છું કે તમે તેને વેચીને મારે આપવા જેટલાં નાણાં

ઉપજવી ચક્રશેા. ભાષ ' દયાની ખાતર માઈ આટલુ કાર્ય કરી મને છોડી દ્યો. હું આ જમતમા જીવવાને લાયકનો રહ્યો નથી. " આમ બોલતા કાન્તએ તત્કાળ કોટ-પાટલુન ઉતારી આપ્યા સિપાહીના હૃદયમા કષ્ઠક દયા ઉત્પન્ન થઇ હોય એમ જણાયુ. તે કાન્તિના કપડા લઇ ત્યાર્યા ચાલ્યો ગયો. એક મહા ભયાનક આક્રમકથી છૂટ્યો હોય એમ કાન્તિને થયુ. તે ઘણી વાર સૂંચી આ જમાએ બેસી રહ્યો સાજ પડી ક્યા જવુ? ઘેર તો જનાય નહિ પડોશીયો પૂછે કે ગુણવંતી ક્યા ગઇ ત્યારે શુ જવામ આપવો? વળી ભાડા વાળો પણ ભાડા માટે આતુર થઇને બેઠો હશે લેણદારોના સમન્સ ધર પર ચોટયા હશે! આવી અવદશામા ઘેર પણ શી રીતે જઈ? કાન્તિ મહા વિચારમાં પડ્યો તેને એકે દિશા સુઝી નહિ રાત્રિ પડતા તે લથડતે પગે ઉઠ્યો અને બીજે ક્યાઈ નહિ જતા દિશ્વી દરવાજા બહાર નીકળી હઠીભાષની વાડીના ઓટલા પર જઇ સૂતો. આખી રાત્રિ તેણે છુપ્પ્યા પેટે વ્યતિત કરી. બીજા દિવસે તેની સ્થિતિ વિચિત્ર થઇ પડી. ગુણવંતી સાથેના ગરીબ સંસારની સ્મૃતિ તાજી કરી તેણે આખો દિવસ રડયા કર્યું. બે દિવસના ઉપવાસ થયા. ખાવાનું ક્યાથી લાવે? પાસે એકટુટી પાછ પણ નહોતી. બીજા માગવા સિવાય અન્ય રસ્તો નહોતો; પણ કાન્તિએ હવે એવું નીચ કર્મ કરવા કરતાં મરવું પડે તો મરવુ એમ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેનું કઠળનું મન એમજ મોલનું હતું કે; આ સઘળું ઠીકજ થાય છે. પવિત્ર પ્રેમદા પર ગુજરેલા જીવનનો આ યોગજ બદલો મળે છે. છુપ-શોક અને દુઃખથી કાન્તિ ઉન્મત જેવો બન્યો. તે ઉભો થયો અને ત્યા રહેતા એક માણસની પાસે જઇ તેને પોતાની પહેરવાની ટોપીના બદલે થોડાક પૈસા આપવાનું

જણાવ્યું. ટોપી નવી અને કિંમતી હતી પેલા માણસે તેને એક રૂપીયો આપ્યો. કાન્તિએ રૂપીયો વઢાવી એક આનાના ચણા ખરીદી ખાધા અને પછી પાણી પી રાત્રિ ગુમરી સવાર થયું. શુક્રવાર હોવાથી કાન્તિ બજારમાં ગયો અને કપ્પડ વિચાર આવતા તેણે એક રૂપીયો આપી બજારના ધાટનો એક છૂરો ખરીદ્યો. આને પણ તેણે ચણા ખાઈ ચલાવ્યું. ફેશનેબલ પોશાક પરીધાન કરી બજારમાં ફરનારો આ ધાપમાં એક કમાલ જેવો બની બજારમાં આચડવા લાગ્યો. રાત્રિ પડી. કાન્તિ દિલ્હી દરવાજા બહાર નીકળી સીધો ચાલવા લાગ્યો. અંધારી રાત્રિ હતી. મ્યુનીસીપલ ફાનસો જાળા-જાળા સળગતા હતા. કાન્તિ દિવાના સમાન જણાતો હતો. પોતે કયા અને કઈ તરફ જાય છે તેનું તેને ખાન હોય એમ જણાતું. નહોતું યોડેક દૂર જઈ તે એક સાંકડી નેળમાં ઉતરી ચાલ્યો. આ રસ્તે જતા દરીયાખાનના ધુમ્મટ જવાતું હતું. આ ધુમ્મટ અમદાવાદના બાદશાહ મહમદબેગડાના વજીર દરીયાખાને બંધાવ્યો હતો. ભીંતની તથા ધુમ્મટની જડાઈ નવ કુટની હતી. જે સ્થળ દરીયાખાનનો ધુમ્મટ આવેલો હતો, ત્યાં માણસોની વસ્તી નહોતી. આસપાસનું સ્થાન વિકટ હતું. મનુષ્ય વિહીન દરીયાખાનનો ધુમ્મટ રાત્રિના સમયે બપોલક બાસતો. આ સ્થળે અનેક જૂત-પ્રેતો રહે છે એવી લોકોની માન્યતા હતી. વળી આ સ્થળ અમત્કારી પણ હતું. અનેક લોકો દરીયાખાનની બાધા માનતા અને દિવસના દરેકને આવતા. ૬૯ શ્રદ્ધાથી દર્શન કરનારને અને બાધા-આખડી રાખનારને દરીયાખાન પ્રસન્ન થઈ મનઃકામના પૂર્ણ કરતા. રાત્રિના સમયે આ સ્થાને ઠાંધ રહી સૂતું નહોતું. મહાન માતાંભરાજ જણે મસ્ત થઈને ઉભો હોય એવા બધા દેખાવથી દરી-

યાખાનનો ધુમ્મટ અમાઉના બાદશાહોની ભહોજલાલીનું સ્મરણ કમવી ભારતની ભવ્ય ભૌરવતા સુચવતો હતો. રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થવા આવી હતી. અધારી રાત્રિ હતી. સર્વ શાન્તતા બાપેલી હતી. દરીયાખાનનો ગભવર ધુમ્મટ આ સમયે કંઈક અહસુત ભાસ આપી રહ્યો હતો. પ્રતિપણે અવનવા કૌતકો થતા હતા. જૂતાવળની ચંકા ધરાવનારા જો આ રાત્રિને સમયે આ રથને હાજર હોય તો તેઓને અનેક જૂતાવળ પ્રતા-રમતા હોત એવો ભાસ થયા વિના રહે નહિ. સર્વત્ર અંધકાર બાપેલો હતો. તારાઓનો આછો-આછો પ્રકાશ અંધકારને ભેદવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો. ઉન્હાળાના નિવસો હતા. પવન તર્દન શાન્ત હતો ઝાડનું એક પાદકુ પણ હાલતું નહોતું. આ ભવ્ય-ભયાનક ધુમ્મટથી કેટલેક દૂર એક તાપણું સળગતું હતું. એ તાપણુની આગળ જે માણસો બેઠા હોય એમ અનુમાન થતું હતું. આ વખતે જો કોઈ જોનાર હોય તો તે જે માણસોને જૂત માન્યા સિવાય રહે જ નહિ ત્યારે શું તે જૂતાવળ હશે? દેખાવ પરથી તો એમ જ જણાય છે થોડીવાર થતામા તો એ બન્ને ઉભા થયા અને ધુમ્મટ પાસે આવ્યા. આ અરસામા કાન્તિ આ વિકટ સ્થાને આવી ઉભો તેને જોતાંજ પેલા બન્ને માણસ ધુમ્મટની અંદરના ભાગમા ધૂપાઈ કાન્તિ તરફ જોઈ રહ્યા. અંધકારમા કાન્તિ જૂતના ઓળાની માફક જણાયો. કાન્તિનું ચિત્ત આ વખતે સ્વસ્થ નહોતું. તેના શરીરમા તાવ ભરાએલો હતો. મગજે ગરમી ચઢેલી હતી. મન ઉન્મત્ત હતું. પાપાતમા પાપથી પરતાતો હતો. ગુણવતીને પરાયાને સ્વાધિન કરવાથી આ ચયતાનતું હૃદય હવે શોકાનળથી સળગી રહ્યું હતું. ગુણવતી ગઈ; તેના બદલામા મળેલી રૂપીઆની નોરો પણ ગૂંમ થઈ, ટિકીટ વિના યુસાશરી કરવાનો આરોપ આવ્યો;

વાસુદેવ-શાન્તિ તરફથી ફિટકાર મળ્યો. જગતમા પોતાનું હવે કંઈ નથી, વગેરે વિચારથી તેનું મન બ્યાકુળ બની છેવટે ઉન્મત્ત બન્યું હતું. તે હવે આત્મત્યાગનું મહાન બચકર પાપ કરી સદાને માટે નરકભાગી બનવાને આતુર બન્યો હતો. શુશ્રુવતી પ્રત્યે મૂળરેલા મળબના પ્રાપ્તિ તરીકે આત્મહત્યા કરી છૂટવા ઇચ્છતો હતો. આ વખતે તેને પોતાનું ભાન નહોતું. તેના દેખાવ બચકારક ભાસતો હતો. તેના હાથમા ખજર જેવો છૂરો હતો. કાન્તિએ યોડી-કવાર ધુમ્મટ સામે જોઈ વિચિત્ર હાસ્ય કરી બોલવા માડ્યું; “રાત્રિના કાળા અંધકારમા કાળા પત્થરથી કાળો જણાતો આ મળવર ધુમ્મટ અત્યારે કેવો અદ્ભુત દેખાય છે ? આ ધુમ્મટમા હળરો ભૂતાવળ રહે છે; પણ તેઓ આ વખતે કેમ જણાતા નથી ? દેવ દરીયાપાન ? તમે દયાળુ છો ? તમારે આશ્રયે આવનારના તમે દુઃખ દૂર કરો છો; એવું સમજીનેજ હું તમારા કદમમા આંચો છું મારે સુખ નથી જોઈતું; પૈસા નથી જોઈતા, મારે જોઈએ છે ફક્ત એકજ વીજ અને તે મ્હોત. મારે તેનીજ જરૂર છે. આ અંધકારમા હું મ્હોતને બોલાવું છું. ઝાડ-આકાશ-પૃથ્વી પણ મને મ્હોતને આધિન થવાનુંજ સૂચવી રહ્યા છે. મારા જેવા બયાનક પાપીને શામાટે જીવવું જોઈએ ? મારા જેવા સ્ત્રી વેચનારાએ તો જરૂર આપઘાત કરીને આ જગતમાથી તેનું કાળું સુખ સદાને માટે છૂપાવવું જોઈએ દરીયાપાન ! દયા કરો અને તમારા દાસ ભૂતાવળને મોકલી આ બચકર પાપીને તેના કર્મની શીક્ષાના બદલામા મૃત્યુને સ્વાધિન કરો. અહા ! રાત્રિ કેવી બયાનક ભાસે છે ? અંધકાર હજી ઓછો છે ? અંધકારમા મારા યમ-હતો ઉભા છે અને તેઓ મારા સામે જોઈ ખડખડાટ હસે છે. હસો; સંધળા હસો, આ અભાગીના મ્હોતથી ખુશીથી હસો. હું ખુશી થાઉં છું.

મારા જેવા નીચ કર્મ કરનારા અને દુનિયાને દગો દેનારા જાલીમના મ્હોતથી સઘળાએ હસવું જોઈએ. મેં એવી એક પણ શું કર્યું કરી નથી કે જેથી મારા મ્હોતથી કોઈને રડવું આવે.” આમ કાવે એમ બોલતો કાન્તિ થોડીક ક્ષણ મૌન રહી પુનઃ બોલ્યો; “અરે! હું કેમ ભૂલું છું ખરેખર મારા મ્હોતથી કોઈ પણ રડેજ નહિ પણ મારી ગુણવત્ત જરૂર રડે. પણ હાય તે ક્યા? આ ભાગ્ય ફૂટેલાએ જ તેનું સત્યાનાથ વાળ્યું છે. જોહ! તે પ્રમગ-સમય-ગુદાધ પાદ આવતા માફ જીમર ચૂરેચૂરા થાય છે એ આકાશ તું મારી પર ટૂટી પડ, એ અંધકાર! તું મને ગળી જા; એ પિશાચો! તમે મને ખાઈ જાવ. હું જીવવા નથી ઇચ્છતો. હું મ્હોતનાજ પોકાર પાડી રહ્યો છું. મ્હોત આવ; મને લઈ જા.” આમ બોલતો થય તાન આખે અંધારા વળવાથી જમીન પર બેસી ગયો. તેની આખ્યો-માથી અશ્રુ નીકળવા માડ્યા ધુમ્મટમા છૂપાએલા બે માણસો કાળી રાત્રે આવું દ્રશ્ય અવલોકી આશ્ચર્ય પામ્યા. કાન્તિએ રડીને હૃદય હલકું કર્યું તેતું ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું ધડીમા તે શાન્ત જણાતો અને ધડીમા ઉન્મત્ત બનતો મધ્યરાત્રિનો સમય થયો હતો નિસ્તબ્ધતા વ્યાપી રહી હતી. કુદરત જાણે તેની પગ કહેર વરસાવી ગઈ હોય એમ ભાસ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો હતો. દિશાઓ શૂન્ય જણાતી હતી. ધુમ્મટની આસપાસ અવનવા કૌતુકો થતા કાન્તિ અવલોકતો હતો કાન્તિએ બયને ત્યાગ્યો હતો છેવટે તે કંઈક નિશ્ચય કરી ઉભો થયો અને ધુનતા અવાજે બોલ્યો, “પ્રભો! મેં મારી આખી જીવંતીમા તારૂં પવિત્ર નામ કદી ઉચ્ચાર્યું નથી, પણ જ્યારે હવે મારૂં સર્વસ્વ નાશ પામ્યું છે; હું બટકતો બીખારી બન્યો છું અને જંગલમા રહેવાને પણ લાયકનો રહ્યો નથી; હા? ત્યારેજ હું તમારૂં નામ સ્મરું છું. સુખમા

મદાધ બનાય છે અને દુ ખમા પ્રભુનું સ્મરણ કરાય છે. દેવ ! મારા આ સ્થામ હાથે એક પથ્ર સાર કામ થયુ નથી એ દીનબંદુ !

અરે આ જગતમાં જન્મી ક્યો છે કામ મે કાળા,
નખાપા બાળ મે કીધા, જલાબ્યા આગના લાળા;
જન્મે જલ્લાદ જલીમ હુ, પીધુ છે લોહી નારીનુ,
હણ્યુ સૌભાગ્ય મેં દુષ્ટે, બચી બામા બિચારીનુ;
થ્યા સૌ પાપ તે પૂરા અને મમ કાળ ખુટ્યો છે,
ધરીશે ધ્યાન ધાતાનુ, મરણ પયમામ આવ્યો છે.

જન્મતમા જન્મ ધારણ કરી જે અવિવેક વર્તે છે; જે બાશનવશ બની છતી આખ્યોએ અંધ બની ન કરવાના નીચ કર્મો કરે છે; તેને માટે આ જન્મતમા સ્થાન નથી તે દુષ્ટ એક ક્ષણવાર પણ જીવવાને લાયક નથી આવા દુષ્ટોમાનો હુ એક છુ, મારે મ્હોતને ભેટી મારા નીચ કર્મોનું તર્પણ કરવુ જોઈએ ગુણવતી ! પવિત્ર પ્રેમદા ! તારૂ નામ ઉચ્ચારવાને પણ આ જીમ લાયક નથી એ દેવી ! આ દુષ્ટ તને દ્વેષો દિધો છે, તારૂ જીવનપર્યંત પાલન કરવાને પ્રતિજ્ઞાથી બધાએલા તારા આ પિશાચી પાપી પલીત પતીએ તને વિશ્વાસઘાત કર્યો છે ક્ષમા, એ મહાદેવી ક્ષમા હુ મર છુ; તારા પવિત્ર નામનુ સ્મરણ કરતો મર છુ મનુષ્યો ! દેવ ! દાનવો ! હસજો, આ અભાગી યાને મરણ કાઠે તરફડતો જોઈ ખૂબ હસજો. બસ તમારા હસવાથી જ મને શાન્તિ મળશે કૃપા કરી કોઈ રકશે નહિ આ કર્મ ફૂટેલાના મ્હોતથી કોઈ પણ અશ્રુ પાડશે નહિ બસ હવે વખત આવી પહોંચ્યો. પાપી શરીર ! ચાલ, તૈયાર થા. મનીન મન મ્હોતને મળવા તત્પર થા. પ્રાણ ! પરલોકમા પહોંચવા આતુર થા. " આવી રીતે બોલતા ઉન્મત્ત કાન્તિએ ધૂરો ઉચક્યો અને તેના સામે

ચોડીક ક્ષણ જોઇ રહી વળી પાછુ કંઈક યાદ આવતા બોલ્યો,
 બસ હવે આ ઝેરી દૂરાથી શરીર માફ વિદારાશે,
 જીવનની જ્યોત મારાની, અહિં જાખી વૃષ્ટિ જશે.
 નીકળશે રક્તાની ધારા, મહા ઉત્પાત અહિં ચાશે,
 રહી જે આશ મનમાં તે, બળીને ખાખ થઈ જશે.

તારાઓના જાખા પ્રકાશમાં છરો ચળક્યો, દિવાના સમાન
 દશા ભોગવતો કાન્તિ આત્મહત્યા કરવાને તત્પર બન્યો, પણ તેના
 નશીબમાં હજી મરવાનું નિર્માણ ચંપેલું નહોતું. હુમટા દુપાટ
 રહેલા એક માથુસે વિજળીની ઝડપે તેની તરફ ગમન કર્યું અને
 કાન્તિ છરો છાતીમાં બોકે એ પહેલા જ તે માથુસે તેના દૂરા
 વાળો હાથ પકડી લીધો. કાન્તિ ગમરાયો, ગુસ્સે ચયો અને હાથ
 પકડનાર તરફ તિક્ષણ નેત્રે જોઈ બોલ્યો, “ તું કોણ છે ? ”

“ તને મરતો અટકાવનાર. ” તે માથુસે શાન્તિથી જવાબ
 વાળ્યો.

“ મારે મરવું છે, તું મને શા માટે અટકાવે છે ? જા,
 ચાલ્યો જા. ” કાન્તિએ ઝાટક મારી હાથ છોડાવતા કહ્યું.

તે માથુસે કાન્તિને દિવાનો કદબી કંઈપણ જવાબ નહિ આપતા
 ગળવામાંથી એક નાનું ફાનસ કાઢ્યું અને તેની ખોળ ફેરવી અજવાળું
 કર્યું. અજવાળું થતા જ તેણે કાન્તિને ઓળખ્યો અને આશ્ચર્યથી
 બોલી ઉઠ્યો; “ કોણ કાન્તિ ? ”

કાન્તિએ તેના મુખ સામે જોયું. તેણે તરતજ તેને પણ ઓળખ્યો
 અને એક ધીમી પણ કાતીલ ચીસ નાખી બેબાકળો બનતા
 બોલી ઉઠ્યો, “ કોણ મધરાજ ? અનેક માથુસોનું સત્તાનાથ
 વાળનાર પિશાચગજ ? આહ ! મરણ સમયે તારા ધોર દર્શન ? ”

મીમાન કે શયતાન ?

૬૯

ઓહ ! આહ ? " કાન્તિ દુઃખના જુસ્સાથી જમીન પર પડ્યો અને થોડીકવારમાં શુદ્ધિહીન બન્યો. મધરાત્રે સીસોટી મારી પોતાની સાથેના માણસને બોલાવ્યો અને તેના કાનમાં કમ્ક વાત કરી; કે જેથી તે માણસ ત્યાંથી દોડ્યો. મધરાત્રે કાન્તિની પાસે બેસી રહ્યો. મોટું મળમકું થતા પેલો માણસ એક બગદમાંડી લઈ મધરાત્રે પાસે આવ્યો અને એ મળી કાન્તિને માડીમાં મુકાર્યો. મધરાત્રે માડી લાવનારના કાનમાં થોડીક વાત કરી. તગતજ તે માણસ નદી તરફના રસ્તે માડી હાફી વિદાય થયો આ પછી મધરાત્રે પણ આ સ્થળે વિશેષ નહિ રોકાતા સહેર તરફ આવતો થયો.

૮.

મીમાન કે શયતાન ?

આહો જેવું અન્યનું, તેવું પોતાનું થાય,
કર્યું ન હોય તો કરી જુઓ, પ્રગટ પારખુ થાય.

. જેઓ આ જગતમાં અન્યનું અહિત કરીને માન મેળવે છે, સદા સર્વદા જેઓ સ્વાર્થે વશ રહી અન્યના સારા નરસા તરફ કંઈ પણ દ્રષ્ટિ કરતા નથી; તેઓનું આખરે અકલ્યાણજ થાય છે. આવાજનોને તેમના જીવનમાં કદિ પણ શાન્તિ મળતી નથી. તેઓ મનમાં જો કે શાન્તિની ધ્રુવ રાખે છે, પણ તેઓને મરણ પશ્ચાત્તજ ચિર શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાર્થપરતા અર્થલિપ્સા કામ ક્રોધ-મોહ વગેરેના કારણે જેઓના હૃદય જડ-ખર જેવા બની રહ્યા છે, જેઓના હૃદયમાં દયાનો લેશ માત્ર પણ અંશ જણાતો નથી, ગરીબ-કમલોના આર્તનાદ જેઓના કાનમાં પ્રવેશી શકતા નથી; જેઓએ

ફક્ત પોતાનોજ સ્વાર્થ અને સુખના વિચારથી વિરેક વિનયને શૂન્ય કરી મૂક્યા છે અને કિર્તી તથા માન-મહોટાઇ મેળવવાને માટે જેઓ નિરતર તલસતા રહે છે, તેઓને તેમના જીવનમાં ખરી શાન્તિ કેવી રીતે મળી શકે ? પણ જેનો વિવેક ધણો જડ થયો નથી, દયા-સ્નેહ મમતા વિજળીના ચમકારની માફક જેના હૃદયમાં થોડીક પળને માટે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પરમાત્મા સન્માર્ગે ચઢાવવાને વખતો વખત તેના હૃદયમાં અનુતાપાનલ પ્રજ્વલિત કરે છે, અને અતે તેના આત્માને સુમાર્ગે લઈ જાય છે. પણ આપણા સુપરિચિત -શ્રીમાન-પ્રતિષ્ઠિત વામનરાયના પાપાણુ હૃદયમાં દયાનો અંકુર પુટવો એટો આકાશ કુસુમ સમાન હતું દયા-મમતા-વિવેક અને સ્નેહનો પ્રકાશ અધારી ગુફા જેવા તેના હૃદયમાં કદી પ્રકાશ કરી શકતો નહોતો તેણે કરેલા કુકાર્થી-ગરીબોના આર્તનાદથી અથવા અધર્માચરણથી પણ તેના હૃદયમાં અનુતાપાનલ કદિ પણ પ્રજ્વલિત થયો નથી ગમે તે પ્રકારે કરોડાધિપતી બની સરકારમાં અને લોકોમાં માન મેળવવાની તેની મહદ્ ઇચ્છા હતી, આને માટે તેણે સંસારના શેતરંજ પર મોટી દોડધામ કરી મૂકી હતી. હજારો ગરીબોને અરદન મારી, તેની મીલમાં કામ કરનારા મજુરોના લોહી ચુસી અને સામાન્ય માણસોને પાયમાલ કરી તે પચાએક લાખ રૂપીઆ પોતાની પાસે જમાવી શક્યો હતો. સરકારી અમલદારોની ખુશામત કરી; પ્રજા વિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવી અને થોડાક હજાર રૂપીઆ ખર્ચ-વાથી તે સરકારમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી એકાદ ઇલાકા મેળવવાનું પણ સુભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો વામનરાય તેના મનમાં એમ સમજતો હતો કે સરકાર અને અમલદાર વર્ગમાં સારૂ માન મળવાથી પ્રજામાં પણ અપોઆપ માન મળશે, પણ તેની આ માન્ય-

તામા તે પૂરેપૂરો કમીયો હતો નિગતરના તેના કુકાર્યથી અને પ્રજા વિરુદ્ધના આચરણથી પ્રજા તેની તરફ તિસ્કારથી જોતી વામનરાય જાહેર સભાઓમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં વારવાર લેખ લખાવી જણાવતો કે હું દરેક કાર્ય પ્રજાના બલારને માટે જ કરું છું, મારા હૃદયમાં દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ લાગણી છે; વગેરે જણાવતો. પણ જો તે સાચું કહેતો હોય અથવા કરતો હોય તોજ તેના બોલવાની લખવાની કાંઈ અસર થઈ શકે. પણ કરવું કાંઈ અને કહેવું-બોલવું કાંઈ એવા દલીલો દેશનું અને અન્યનું કલ્યાણ શીરીતે કરી શકે ? આવા દલીલોનો વિશેષ એક સંજ્ઞાન કહે છે કે,

સર નામ્હ બેરોનેટ માટે જે સદા ઝુરતા કરે,
અધીકારીઓ પાછળ ફરી કરતા ખુશામતને અરે,
જેને સદા અભિમાન બહાલું, લક્ષ્મી પુત્રીવત્ ગણી,
ઉદ્ધાર થું એવા કરે જન જગત મધ્યે અવતરી.
ડહાપણ ભરી વાતો કરી, ડાહ્યા થમને સચરે,
ઉદ્ધાર કરવો દેશનો, એવી સદા વાતો કરે.
પણ દેશના કલ્યાણ કાળે કાંડી એકે ન વાપરી,
ઉદ્ધાર થું એવા કરે જન જગત મધ્યે અવતરી.

વામનરાય આ સર્વ દુર્ગુણોથી ભરપૂર હતો. પોતાનો સ્વાર્થ પૂર્ણ કરવાને દ્રવ્ય પણ પુરુષણ ખરચતો. હલકાળ મેળવવામાં અને મ્યુનિસીપલ કમીશનર થવામાં તેણે ધણું ધન ખર્ચ્યું હતું. મનુષ્ય જેમ જેમ લક્ષ્મી અને સુખ વધુ મેળવતો જાય છે એમ તેની તૃષ્ણા ઓ પણ અધીક વધતી રહે છે, વામનરાય પૈસા ટંકે આપાદ હતો; પણ તેના હૃદયમાં રહેલી એક તૃષ્ણા તેનું કાળજી કેતરી રહી હતી. તેને પુત્ર ન હતો. આ પૈસા-સુખ-સાલગી પોતાની પાછળ ડોણ

ભાગવશે એની ચિંતા તેને હરદય થયા કરતી વળી આ સવળું સુખ તથા એક દિવસે મરવું પડશે જાણીને તે મનમાં બયભીત થતો. તેની પત્ની પુત્ર મેળવવાને માટે અનેક પ્રયત્નો કરી રહી હતી. અનેક બાધા-આપડીયો રાખતી, અનેક ભૂવા-જતીયોને બોલાવી સલાહ લેતી. શેઠાણીની આવી ધન્યતાના કારણે જુઠ્ઠા-દબી લોકો કાંઈ જતા અને શેઠાણીને ખરૂં ખોટું સમજાવી પૈસા પ્રાપ્ત કરી લેતા પુત્ર મળવાની આશામાં શેઠાણી છૂટે હાથે પૈસા વાપરતી પુત્ર દોષ ટાળવાને અનુષ્ઠાન જાપાવ્યા, પણ હજી સૂઝી તેની આશા રૂણીભૂત થઈ નહોતી. પિતા-માતાના આચરણોથી મુશિલ ઈંદિરા ધણી કટાણી હતી. તે મનમાં ધણી મુઝાતી, પણ શું કરે ? સાવકી માતા અને સ્વાર્થવશ પિતાના પ્રતાપે આ પવિત્ર બાળા સદા નિઃશ્વાસ નાખતી તેની દશા સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી. તે પોતાનું દિલ બોલીને વાત પણ કોની આગળ કરે ? પિતા-માતા તરફથી તેને સખ્ત ત્રાસ ખમવો પડતો. ગરીબ બાલીકા શરીકાન્તની આશામાં દુઃખી દિવસો નિર્મમન કરી રહી હતી સ્વદેશી વસ્ત્રો પરીધાન કરવાથી અને ગરીબો પ્રત્યે સહાનુભૂતી દર્શાવવાથી તે તેના પિતાના કોપને આધિન થઈ પડી હતી. પૈસે ટકે આબાદ અને પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનનારા વામનરાયના સુશોભિત-સુખી મહાલયના ઉઠાણુ ભાગમાંથી એક પવિત્ર બાળાના દુઃખી નિઃશ્વાસ ધ્વની નીકળી રહ્યા હતા હજારો ગરીબોની હાથથી અને ઈંદિરા જેવી પુણ્યમયી બાળાના નિઃશ્વાસથી શ્રીમાન વામનરાયનો સુખી સૂર્ય ધીમે-ધીમે અસ્તાચળ તરફ ઉતરવા લાગ્યો હોય એમ જણાતું હતું. વામનરાય તેના મનમાં એમ સમજતો હતો કે પોતે સંપાદન કરેલા લક્ષ્મી હવે કોઈ કાળે ખુટવાની નથી. તેના

ધાર્મ દાવ પડતાં. તેના ખળનામા નિરતર દ્રવ્યનોજ વધારો થતો. એક સામાન્ય માણસ પચાસ લાખનો આસામી થાય તો પછી તેના અભિમાનમા શુ બાકી રહે ? વળી ભગતામા ભરાય એ ન્યાયે લક્ષ્મી પણ એ પ્રભદ્રોહી; કર્તવ્યવિહીન રાવબહાદુરના ઘરમા નિવાસ કરવા લાગી. લોકો પણ આશ્ચર્ય પામતા. લક્ષ્મીએ વામન-રાયને મદોન્મત બનાવ્યો. શુ લક્ષ્મીની ઇચ્છા વામનરાયના ગૃહમા સદાને માટે રહેવાની હશે ? વામનરાયના સુખનો મધ્યાન્હકાળ અવલોકતા તો એમજ જણાતુ હતુ. લક્ષ્મી પણ એવા અધર્મી અને સારા કામમાં પાછ પણ નહિ વાપરનારાઓનેજ ઇચ્છે છે.

શૂરત્યજ્ઞામિ વૈધવ્યાકુવાર લજ્જયા પુનઃ ।

સાપન્મયાત્પદિતમપિ તસ્માત્કૃ પણમાશ્રયે ॥

લક્ષ્મી કહે છે કે શૂરવીર પુરુષો મૃત્યુથી બ્હીતા નથી; અને તેથી તેઓ યુદ્ધમા જાય અને મૃત્યુને ભેટે તો મારે વિધવા થવું પડે તેથી હું શૂરવીરોનો ત્યાગ કર છું. ઉદાર પુરુષો અને બીજાને આપી દે છે અને મારે ધણા લોકો પાસે અયડાવું પડે છે તેથી અને લજ્જા આવે છે અને એથીજ મને ઉદાર પુરુષની પાસે જવું મમતું નથી. વિદ્વાન મનુષ્યો પર સરસ્વતીની કૃપા હોય છે, તેથી એવા લોકો શરદાની સેવામજ આનન્દ-સુખ માને છે; છતા કદાચ હું તેમની પાસે જાઉં તો તે લોકો મારો સત્કાર કરવાને બદલે શરદાનેજ સત્કાર કર્યા કરે, માટે એવાઓની પાસે જવુ હું ઉચીત માનતીજ નથી. બાકી જે કૃપણ રજા તેજ અને કાષ્ઠ હીક લાગે છે. કારણ કે તેમની તૃષ્ણાઓનો પાર નથી. આકાશનું ઉદર પવનથી ભરી શકાય તોજ કૃપણના તૃષ્ણા તરંગોનો પાર આવી શકે. એવાઓ મારો સત્કાર સારી રીતે કરી શકે છે મારા દાસ થઇને

રહે છે. લક્ષ્મીનું આ કથન જો કે કદાચ સત્ય હશે, પણ લક્ષ્મીનો સ્વભાવ અચળ છે કૃપણો અધર્મીયરણુ આચરે છે જ્યાં અધર્મ હોય ત્યાં પવિત્ર લક્ષ્મી વધુ વખત શી રીતે ટકી શકે? પરીણામે લક્ષ્મી કૃપણોની પામે પણ સદાકાળ રહેતી નથી. કૃપણ અધર્મીઓનું ધન જોતજોતામાં નાશ પામે છે

લગ્નમી કહે મેં નિત્ય નહિ ન પૂરૂ કોષ્ઠની આશ,
કિતને કે રામ રમ ગયે ઔર કિતને ભયે નિરાશ;
અગન પલીતા રાજદડ, ચોર મૂલસે જાય,
ઈતના દડ પાપી સહે, અંતે પૂર્ણ પસ્તાય.

આ સત્ય છે. વામનરાયની અવદશાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી ગરીબોની હાયથી, નિર્દોષના ઉષ્ણ નિઃશ્વાસથી તેનું ભાવિ ભયંકર થતું હતું ચૈતન્યના ગુમ થયા પછી મનુરોએ તેની મીલમાં કામે નહિ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. વામનરાયે બીજા મનુરો બોલાવ્યા, પણ તે મનુરો વામનરાયના સ્વાર્થપિણાથી અને અન્યાયી વર્તનથી મીલમાં વધુ વખત ટકી શક્યા નહિ. વામનરાય કાપડમાં પણ દગો કરતો. આના પરીણામે તેના માલનો ઉઠાવ ઓછો થવા લાગ્યો. નિરંતર નુકશાન થતું જાણાયું. છેવટે મીલ બંધ કરવાની જરૂર પડી. ખોટ પૂરી કરવાના હેતુથી વામનરાય, આદી-અળસી-શેર વગેરેના સટે ચઢ્યો. આરભમાં કંઈક ફાયદો જણાયો હમણાં લાખ બેલાખ લઈ છુ એવી આશાથી વામનરાય હદ ઉપરાંત એ ઉજળો જુગાર ખેલવા લાગ્યો. પણ લક્ષ્મી જવાની થઈ તેને તેનાથી કેવી રીતે રોકી શકાય? દરેક વેપારમાં ખોટ આવવા લાગી. અંતે પચાસ લાખના આસામી પાસે બે ત્રણ લાખની મૂડી રહી. વામનરાય ગભરાયો, મુઝાયો. માથે લાખેકતું દેવું થયું. આ દેવું તેને

એક મહીનામાં ચૂકવવાનું હતું. રૂપીઆ કયાથી લાવવા ? આખર શી રીતે જળવવી ? શુ બંગલા-વાડી-ગાડીનું લીલામ થવા દેવું ? વામનરાય મહા ચિતામાં પડ્યો. પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. વામનરાય તેના મહાલયના દિવાનખાનામાં ગાદી પર આડો પડી બાવીની મુઝવણ ટાળવાના વિચાર કરી રહ્યો હતો. આ અરસામાં જ એક મોટરગાડી તેના મકાન આગળ આવી અટકી અને તેની અદરથી યુરોપિયન પોશાક પરિધાન કરેલો એક કદાવર માણસ નીચે ઉતર્યો. ઝાપા આગળ લેયો ઉભો હતો તેણે સલામ કરી આવ નાગ માણસે વામનરાયશેઠ છે કે નહિ એમ પૂછ્યું. જવાબમાં લેવાએ માથું હલાવી હા પાડી. તે માણસ પૂર્ણ રૂઆબથી બન્ના વામનરાય બેઠો હતો ત્યાં આવ્યો. તેને જોતા જ વામનરાય આશ્ચર્ય પામી ઉભો થયો; અને પધારો-પધારો કહી તેની સાથે સેકહેન્ડ કરી અતી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. આ પછી બન્ને જણા ત્યાં આવેલા એક રાઉન્ડ ટેબલની પાસેની ખુરશીઓ પર જોડવાયા. વામનરાયે મોટેથી જુમ મારી નોકરને ચા લાવવાની આજ્ઞા કરી. પાચ મિનિટ પૂરી થતામાતો ચાદીના કપ-રેખીમાં મહા રજુ થઈ. વામનરાયે મ્હાનો છુંટડો ગળે ઉતારતા કહ્યું, “ મહેરબાન ! આજે તમને એકાએક આવેલા જાણી હું આનંદ સાથે આશ્ચર્ય પામું છું. આપણી છેલ્લી મુલાકાત થયાને મહિનાઓ વીતી ગયા છે. હું હમેશા તમારાજ વિચાર કરતો હતો. શુ કંઈ બીઝનેસના કારણે બહાર ગામ જવું પડ્યું હતું ? ”

મ્હાનો ખાલો પૂછું કરી તેને ટેબલ પર મૂકી રૂબાલથી મુખ દોહાતા તે સાહેબશાહિ પોશાકવાળો કે જે મલ્લરાજ હતો તેણે કહ્યું; “ આપનું માનવું ખરું છે. જવાબદારથી મારા મુખાસ્તાનો તાર

આવવાથી મારે તેજ દિવસે તુરતમા ઉપડતી મેલસ્ટીમરમા એ તરફ ઉપડી જવું પડ્યું. ત્યાં જતા કામનો બોળે એટલો તો વધી પડ્યો કે જેથી આપને પત્ર લખવાની કુરસદ પણ મેળવી શક્યો નહિ ”

“ બીઝનેસમાં ફાયદો છે ને ? ” વામનરાયે પૂછ્યું.

“ હા, લગભગ દરેક લાખનો નફો કર્યો છે. ” મલ્હરાજે કાપ ઠોકી.

વામનરાયે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. મલ્હરાજ તરત સમજી ગયો. પુનઃ તેણે કહ્યું: “ આપના જેવા મિત્રની આશિષથી આ વખતે મોતી-હિરા વગેરે જવાહિરમાં પણ લાભ છે. મારા આડતીયાનો પારીસથી આજે જ તાર આવ્યો છે ”

“ આ બધા ફાયદાને માટે હું આપને મુબારકબાદી આપુ છું અને નિરંતર ફાયદો થયાજ કરે! એમ ઈચ્છુ છું. વાઝ આપની ઝવેરાતની દુકાનો ક્યાં આવેલી છે ? ”

“ રમુન-બસીન-સીંગાપુર વગેરે સ્થળોએ મારા માલુસો કામ કરે છે. ”

“ તમારા જેવા શ્રીમાનનો સ્નેહ સંપાદન કરવાથી હું મને પોતાને પણ મહાભાગ્યવાન માનું છું. ” વામનરાયે ગમગીન થતા કહ્યું.

“ આપણો સ્નેહ સદા કાયમ રહે! એવી ગોડ-પરમેશ્વર પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે. પણ મી-વામનગાય ! મને લાગે છે કે તમારા દિલમાં કંઈક ઉડી ચિંતા થયા કરે છે. માઝ આ અનુમાન સત્ય છે કે નહિ ? ” મલ્હરાજે તિક્ષણ નયને વામનરાયના મુખને અવલોકતા પૂછ્યું. વામનરાયે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. મલ્હરાજે આગ્રહ કરવા માડ્યો. આથી વામનરાયે પોતાની ચંચેલી દુર્દશાની

કથની તેને કહી સંભળાવી. મધ્ધરાજે હિમત આપી; અને તેણે તેજ ક્ષણે રૂપીઆ વીસેક હજારની નોટોનું બેડલ વામનરાયના હાથમાં મૂકતા કહ્યું, “ શેઠજી ! આપની પાસેથી જે પદર હજાર રૂપીઆ મેં લીધા હતા; તે આપવાના કારણે જ હું આપની પાસે આવ્યો છું. તે પદર હજાર ઉપરાત બીજા પાત્ર હજાર વધુ આપુ છું ”

“ નોટો ઉપકાર થયો આ રૂપીઆ અને આ વખતે અતી ઉપયોગી થઈ પડશે. ” વામનરાયે નોટોનું બેડલ બાજુપર મૂકતા પૂછ્યું, “ આપ આ શહેરમાં ક્યારના પધાર્યા છો ? ”

“ એકાદ અઠવાડિયું થયું. ”

“ ત્યારે અહિં કેમ ન આવ્યા ? શું આ મકાન પારકું સમજ્યા ? ” વામનરાયે વિવેક વાપર્યો.

“ અરે એમ તે હોય ? હું તમારા અને મારામાં જુદાઈ સમજતોજ નથી. ” મધ્ધરાજે મનમાં હસતા કહ્યું

“ હવે ક્યાં સુધી રહેવા વિચાર છે ? ”

“ હું આવતી કાલે જ રાતના મેલમાં મુખાઈ ઉપડી જનાર છું; અને હવે પછી કાલમને માટે ત્યાજ રહેનાર છું. એલાઈપીયર-નેપીઅનસીરોડ પર હાલમાં જ એક નવો માલો રૂપીઆ સાડ લાખ આપીને ખરીદ્યો છે. આપ જરૂર એક વખત ત્યાં પધારશો. બે દિવસ આનંદ થશે. ”

“ હું અવશ્ય ત્યાં આવીશ. ” વામનરાયે મનમાં કંઈક આશ્ચર્યોને સ્થાન આપતા કહ્યું.

“ તમારો ભત્રીજો હાલમાં શું કરે છે ? ” મધ્ધરાજે પૂછ્યું.

“ કોણ કુસુમકાન્ત ? ” વામનરાયે મુખ બગાડી પૂછ્યું.

“ હા, તે સિવાય આપને બીજો ભત્રીજો ક્યાં છે ? ”

“ હાસ્તો. ” વામનરાયે માથું ખજરાળતા કહ્યું.

“ મે સાબળ્યુ છે કે આવતા અડવાડીયામા તેનું લમ થનાર છે?”

“ લે ખરૂં છે. ”

“ લમમા તમે ભાગ લેશોને ? ”

“ થુ કરૂં? મનમા તો ધણુંએ થાય છે કે એના લગનમા ભાગ ન લઉં, પણ લોક લગનના કારણે જવું તો પડશે જ. ”

“ તમારી ઈદિરાને ક્યારે પરણાવશો ? ” મધ્ધરાજે બીજા વાત ઉપાડી.

“ મારો વિચાર આ સાતમાં જ તેનું લગન કરવાનો હતો; પણ એકાએક આવી પડેલી મુશીબતોથી મારે મારા વિચારને મુલતવી રાખવો પડ્યો છે. ”

“ ચેલા મુખાજવાળા શશીકાન્ત જોડે જ રેને પરણાવવાની છે ને ? ” મધ્ધરાજે પૂછ્યું.

“ પ્રથમ તો મારો વિચાર તેની સાથે જ હતો, પણ ધ્વનિરાના અને તેના સ્વદેશી તરફના વલણથી મારો વિચાર કંઇક બદલાયો છે. ”

“ બ્યાજબી છે. સ્વદેશી વિચારવાળાઓ મને તો તદ્દન જડ જોવા જણાય છે. મી. વામનરાય ! મારા શ્રુદ્ધો યાદ રાખજો કે જતો દિવસે સરકાર સ્વદેશી વિચારવાળાઓની જડ ઉપેદી નાખશે સરકાર હજી દયાળુ છે કે જેથી તે હજી શાન્તિ ધારણ કરી રહી છે. તમે પણ સારૂં થયું કે વખતસર ચેત્યા. મારી પણ સાચી સલાહ એજ છે કે ઈદિરાને અન્ય સ્થળે જ પરણાવવી.

“ પણ એવો લાયક-ખાનદાન અને આપણા દુખમા ભાગ લઇ શકે એવો વર મળવો જોઇએ ને ? ”

“ હું આ પળે જ તમને બતાવું. તમે સુધારક છો એટલે તરત પસંદ પણ કરશો અને તમારી ઉપરની મુશ્કેલીઓ પણ સુકતા થઈ શકશે. ”

“ ત્યારે બતાવોને ? ” વામનરાયે આતુર વદને પૂછ્યું.

“ તે તમારી નજીકના જ એકો છે ”

“ શું તમે ? ” વામનરાયે ચમકીને પૂછ્યું.

“ હા, આજસુધી પરણ્યાનો વિચાર નહોતો. પણ મારી પાસે ધનનો ઢગથો વધતો જવાથી વિચાર થયો કે મારી પાછળ આ ધનને ભોગવનાર તો કોઈક જોઈએજ. વળી તમારા જેવા હિત-સ્વીઓએ મને લગ્ન કરવાનો અતી આગ્રહ કરવા માડ્યો. આથી મારે મારા વિચારને ફેવવાની જરૂર પડી છે. વળી આપણે ગાઢ સ્નેહિ છીએ આ સંબંધથી સ્નેહની ગાંઠ સજ્જડ થશે. મારી પાસે કરોડો રૂપિયાના મોટા માળાઓ છે. વળી સરકાર દરબારમાં પણ મારી પ્રતિષ્ઠા જામેલી છે. અધુરામાં પૂરું હું આ સાલ ધારાસભામાં મેમ્બર થવાને માટે ઉમેદવારી કરનાર છું. કહેો મી. વામનરાય ! તમારી ઇંદિરાને મારા સમાન કોઈ મળી શકશે કે ? ” પાપાતમાએ સ્વાર્થ જાળ પાથરવા માડી વિચારવશ વામનરાયે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ થોડીવારે મક્કરાને પૂછ્યું, “કા શેડ ? શું વિચારમાં પડ્યા ? તમારો વિચાર જો ઇંદિરાના બદલામાં રૂપિયા લેવાનો હોય તો તમે માગો એટલા રૂપિયા આપવાને પણ તૈયાર છું મનમાં મુઝારોમાં, સ્પષ્ટ વક્તા સુખી ભવેત્ ” અધર્મીએ ગાંડું હાક્યું.

વામનરાય એજ વિચાર કરી રહ્યો હતો. માગો એટલા રૂપિયા ચખ્ખે સાબળતા જ તેનું નિરાશ-હતાશ મુખ કંઈક પ્રકુલ્લ બન્યું. તેણે મક્કરાજના સામે જોઈ કહેવા માડ્યું, “ શેડજી ! હું પુત્રીના બે ”

લામાં ધન લેવા ઇચ્છતો નથી. હું એવા માણસોને તો ધિક્કાર છું. પણ આ મુશીબતોના કારણે હું તમારી પાસેથી મારે ઉપયોગ જેટલા રૂપીઆ લેવા ઇચ્છુ છું અને તે રૂપીઆ તમને બાળ સહિત પાછા આપવાની ઇચ્છા ધરાવુ છું. ”

“ તમારી મરજી મુજબ સર્વ કાર્ય થશે તમારે બિંદુલ મબરાવુ નહિ. મને તમારો પોતાનોજ સમજાગે, બોલો હવે તમારો નિશ્ચય જણાવો ? ”

“ હું કચ્છુલ છું. મારી મુશીબતોમાંથી મુક્ત થતા જ લાભ કરી નાખશું ”

“ જેવી તમારી ઇચ્છા ”

“ પણ મારે રૂપીઆ...” વામનરાય વધુ બોલી શક્યો નહિ.

“ તમારે રૂપીઆજ જોઈએ છે ના ? ચાલો ઉભા થાવ. હું આ કાણે જ તમને જોઈએ તેટલા રૂપીઆ અપાવુ ક્યારના કહેતા શુ નથી ? ” આમ બોલતો પ્રચ્છાકાય પાપી ઉભો થયો. વામનરાય પણ તરત જ ઉભા થયા. તેમના હૃદયમાં આનંદ માતો ન્હોતો. કપડા પહેરી બન્ને નીચે ઉતરી મોટરમાં બેઠા. મલ્હરાજની સૂચનાથી મોટર શાહીમામ તરફ જવા લાગી.

૯.

ઇંદિરા.

જીમર બોલ્યે મઝા કહના, સમાવો દિલની દિલમાં,
સમય બારિકે ધારી આ, સમાવો દિલની દિલમાં;
કહેજો દુધને કાળું અને કે કાપલા ધોળા,
જતા ચે હાજી હા કહીને સમાવો દિલની દિલમાં.

શું પરત્ર જીવનની આવી જ દુર્લભ હશે ? પરંપર એમજ સમજાય છે. પરત્ર મનુષ્યોને તેના માલીકની ઇચ્છા-આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. પછી ભલે તે ઇચ્છાઓ કે આજ્ઞાઓ અન્યાય યુક્ત હોય. મારી દશ બહુધા આવી જ છે. મારા કરતા એક ગુલામ પણ સારું સુખ ભોગવતો હશે. પિતાના અન્યાયી વર્તન આજ્ઞાઓના સવિનય અનાદર કરતા મારે મારા પિતાનો ગ્રેમ ગુમાવવો પડ્યો છે. જો હું ખાદીના વસ્ત્રો ત્યાગ કરું અને પિતા-માતાની હાં એ હાં ભણું તો જરૂર પિતા-માતાના ગ્રેમને પાત્ર ચાઉં. પણ મારાથી એ સ્વીકારી શકાય ? પિતા-માતા અધર્મ આદરે તેમ! મારાથી ભાગ શી રીતે લઈ શકાય ? પરમ પવિત્ર આ સ્વદેશી વસ્ત્રો ત્યાગી માય માતાની અરબીથી અપવિત્ર બનેલા અને ભારતના ભંડારને ખાલી કરી પરદેશમાં દ્રવ્ય ધસડી જનારા વિદેશી વસ્ત્રો મારાથી કેવી રીતે ધારણ કરી શકાય ? પિતાનો ગ્રેમ સંપાદન કરવાને શું મારે મારી પ્રતિજ્ઞા તોડવી ? ” પુણ્યમયી બાળા ઇદિરા તેના એકાન્તવાસમાં આવી ગીતના ઉદ્દગાર ઠાઠી રહી હતી. ઇદિરાના વર્તનથી વામનરાય ચિંતાયો હતો. ખાદીના વસ્ત્રો પરિભ્રમ કરવાને તે વારંવાર ઇદિરાને સખ્ત શબ્દોમાં સૂચવતો, પણ ઇદિરા તેના નિશ્ચયને વળગી રહી હતી. વામનરાયે અને તેની પત્નિએ ઇદિરા પર સખ્ત ત્રાસ ગુજારવો શરૂ કર્યો હતો. તેને બહાર જવાની મનાઈ; કોઈની સાથે વાત કરવાની પણ સખ્તાર્થ. કુંકાલુમાં બિચારી ઇદિરા એકાન્ત કેદખાનાનું સેવન કરતી હતી ઇદિરા પર સ્ત્રીકાન્તના આવતા પત્રો વામનરાય બારોબાર લઈ લેતો. આથી સ્ત્રીકાન્ત ઇદિરા પરના પત્રો કુસુમકાન્ત પર મોકલતો અને કુસુમકાન્ત ઇદિરાને પહોંચાડતો. પિતા-માતાના કોપને પાત્ર ચએલી

ઈદિરા શશીકાન્તના પત્રોથી જ કષ્ટ આશ્વાસન મેળવી ચકતી. અધુરામાં પૂરૂં વામનરાયે તેને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે મારો વિચાર તને શશીકાન્ત સાથે પરણાવવાનો નથી. આથી ઈદિરાને અસહ્ય કષ્ટ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું હતું. પણ પ્રભુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવતી બાળાએ શશીકાન્તને જ પરણવાની પ્રતિજ્ઞા મન સાથે કરી હતી. પિતાની ઈચ્છા તેણે ક્યારનીએ શશીકાન્તને પત્રદાગ વિદિત કરી હતી શશીકાન્તે તેને પ્રભુ પ્રત્યે અડગ શ્રદ્ધા રાખવાનું સૂચવ્યું હતું. એકાન્તવાસમાં પરત્ર દશા ભોગવતી બાળા કોઈ કોઈ વખતે બાકુળ બની ચોધાર અશ્રુએ રડી પડી હૃદય હલકું કરતી હતી. શશીકાન્તે મોકલાવેલી પોતાની છબીને ઈદિરાએ તેના રૂમમાં એક મેજ પર મૂકી હતી અને તે છબીની સામે જોઈ રહી ઈદિરા કલાકોના કલાકો ગાળતી તેના ધણે ખરે સમય એ નિર્જીવ છબીના સહવાસમાં જ પસાર થતો ઈદિરા શશીકાન્તને જ પોતાનો આરાધ્ય દેવ અને સર્વસ્વ માનતી તેણે મન સાથે દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો હતો કે પરણવું તો શશીકાન્તને, નહિ તો પ્રાણનું વિસર્જન કરવું તેના પિતા-માતા પોતાને અતુકુંળ વર્તવાને તેને ધણુંએ સમજાવતા; દુઃખ દેતા પણ ઈદિરા તેના વિચારથી ભેજમાત્ર પણ વિચલિત થતી નહોતી. ઈદિરા ક્યારે ધણી અકળાતી ત્યારે કુસુમકાન્તની પાસે જઈ આશ્વાસન મેળવી આવતી, પણ પછી ક્યારે વામનરાયે કહ્યું કે ઈદિરાને અવળે માર્ગે ચલાવનાર કુસુમકાન્ત છે ત્યારથી ઈદિરાએ બાકીની પાસે જવું ઝોણુંકરી નાખ્યું હતું. તે પોતે સર્વ કષ્ટ અને આરોપ સહન કરવાને તૈયાર હતી; પણ પોતાને મારે બીજાને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય અથવા તેની પર અપવાદ આવે તેવું કરવાને લગીર પશું રાજ નહોતી. ઈદિરા લગભગ પંદર દિવસથી કુસુમકાન્તની પાસે ગઈ નથી,

વામનરાય અને મલ્લરાજના ગમન પછી ઇંદિરા તેના ઝોરડામાં ચિંતાતુર વદને બેસી રહી પોતાની દુઃખદ અવસ્થાના ઉદ્ધાર બહાર કાઢી રહી હતી. ઇંદિરાના ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ ધ્વનિ વામનરાયની ભગ્ય હવેલીને ધ્રુજાવી રહ્યા હતા. પુણ્યવતી ઇંદિરાના ઉષ્ણ અશ્રુઓના કારણે જ પાપાત્મા વામનરાયને ખોટપર ખોટ આવતી હતી કેમકે કન્યાના હૃદયને દુભાવવાથી શ્રીમાન મનાતા વામનરાયની પર કુદરત ક્રોધી રહી હતી તેની ભાગ્યદેવી ધીમેધીમે ભય કરતા ધારણ કરતી હતી. ઇંદિરા વણી વાર સૂધી વિચારવશ રહી અંતે બોલવા લાગી; “ શુ આ હતભાગ્ય દેશમાં દિકરીઓની દશા મારા જેવીજ હશે ? શું તેમનું જીવન સદાકાળ પરતગ્રતામાં જ પૂર્ણ થતુ હશે ? અરેરે ! સૂર્યોદયથી તે સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કેટલીએ બાલીકાઓનાં હૃદયભેદક કષ્પાત થતા હશે ? કેટલીએ નિર્દોષ બાળાઓ માતા-પિતા અથવા તો પતિના ત્રાસથી તેમની સુકેમળ આખ્યોમાથી અશ્રુઓની સરિતાઓ વહાવતી હશે ? અરે કેટલીએ હતભાગિની બાળાઓના જીવન નષ્ટ થયું થતા હશે ? ભારતદેસ ! તારી જમિમાં દીકરીઓને સુખ નથી. તેમની દશા મરીજ માથના જેવી છે, દીકરીઓનું ભાગ્ય તેમના માત પિતાને આધિન છે. ઝો પવિત્ર ભારતમાતા ! આ સૌ અવનવો દેરદાર ? મરીજ કન્યાઓના કષ્પાતથી જ તારી દુર્દશા થઈ રહી છે. વિદ્વાનો કહે છે કે જ્યાં બાળાઓ હસે છે ત્યાં સર્વ સુખ આવી વસે છે અને જ્યાં બાળાઓ રડે છે ત્યાં યમદૂતો ફરી વળે છે. આ સત્ય છે. પરમાત્મા દયા કરે-દયા કરે.” આમ આત્મોદ્ગાર કાઢતી સુકન્યા શ્રદ્ધીકાન્તની છબી તરફ જોઈ રહી. તેની આખ્યો સજળ હતી. પોતાને કષ્ટમાંથી મુક્ત કરવાની જાણે સહી-કાન્તને પ્રાર્થના કરતી હોય તેવા ભાવ તેના શુભપર સ્પષ્ટ થવા

લાગ્યા. એવામાં દારૂક્ષક ભૈયાએ ઇંદિરાની પાસે આવી જણાવ્યું કે, “ બુલબુલખાન આયા હય. ”

“ આવવા દો. ” ઇંદિરાએ ટુંકો ઉત્તર આપી પતાવ્યું. ભૈયો આવતો થયો અને થોડીવારે બુલબુલખાન ત્યાં ઉપરિચિત થયો. તેને જોતા જ હરીણીની માફક રાજ બરી તેની સામે જતા ઇંદિરાએ સ્નેહાળ અવાજે કહ્યું, “ બાઈ પધારો. ”

“ કંઈ અબડાશેતો નહિને ? ” બુલબુલખાને હસીને પૂછ્યું

“ પ્રભુનાં બાળકોમાં એવી ભિન્નતા સંભવતી નથી. બાઈ ! આવો અને આ પુરશી પર બિરાજો. ”

બુલબુલખાને પુરશી પર સ્થાન લેતા પૂછ્યું, “ કહો બહેન ! બુશીમાં તો હો ને ? આટલા દિવસ સૂધી કેમ એ તરફ આવ્યા નથી ? ”

“ બુલબુલખાન ! બાઈ ! હું શું કહું ? મારા મનની સઘળી મર્મવેદના હું તમને કેવી રીતે જણાવું ? પિતા-માતાની અવકૃપા સંપૂર્ણ ઉતરી ચૂકી છે મારા ત્યાં આવવાથી મોટાભાઈને ક્યાંક મહન કરવું પડે, આ વિચારથી જ હું ત્યાં આવી શકી નથી. ” ઇંદિરાએ કહેવાનું કહી દીધું.

“ બહેન શામાટે મુઝાવ છો ? મોટાભાઈ તમારા માટે સંકટોના સાગરમાં પણ પડવાને તૈયાર છે. તેમના જેવા ભાઈની બહેનને શામાટે ઝોધુ આણવું જોઈએ ? બહેન ! તમે આટલા દિવસથી ત્યાં આવ્યા નથી, તેથી ભાઈને ધણી ચિંતા થયા કરે છે વળી મોટાભાઈ થોડા દિવસથી બહાર ગામ ગયા હતા, તે આજે આવ્યા છે. તેમણે આવતા જ તમારી ખબર પૂછી અને

પછી તરત જ તમને ત્યાં બોલાવી આવવાની બને સૂચના કરી.
આ કારણથી જ હું અત્યારે તમારી પાસે આવ્યો છું. ”

“ મોટાભાઈ આનંદમા તો છે ને ? ”

“ હા. ”

“ ચૈતન્યના કંઈ સમાચાર મળ્યા ? ”

“ હજી સૂધી તો કંઈ સમાચાર મળ્યા નથી, પણ ચારે તરફ
શોધ-ખોળ ચાલી રહી છે. ”

ઈંદિરાએ વચ્ચે બદલી બુલબુલખાન સાથે ચાલવા માંડ્યું. બુ-
લબુલખાન ગાડી લઈને આવ્યો હતો. બન્ને ગાડીમાં જોડવાયા.
ગાડી શાન્તિસ્થળ તરફ જવા પૂરવેગે હપડી. એવામાં ઈંદિરાને
કંઈક માફ આવતા તેણે બુલબુલખાનને પૂછ્યું, “ મેં એમ સાંભળ્યું
છે કે મોટાભાઈના લગ્ન આવતા અડવાડીયામાં થનાર છે ? ”

“ હા તે ખરૂં છે; પણ તમને તે વાત કહે છે ? ” બુલબુલ-
ખાને પૂછ્યું.

“ પેલો મધરાજ નામનો માણસ કે જેને માટે જોનસન સા-
હેબે મારા પિતાને ચેતવણી આપી હતી; તે આજે સાહેબના
વેશમાં ઘણા મહીને મારા પિતાની પાસે આવ્યો હતો. હું એ વખતે
ત્યાં થઈને નીકળી અને ભાઈના લગ્ન થવાના છે એટલી વાત મારા
કાને સંભળાઈ. ”

“ તેમની વચ્ચે થએલી શ્રીજી કંઈ વાત સંભળાઈ હતી ? ”
બુલબુલખાને પૂછ્યું.

“ ના, તે પછી હું ત્યાં રોકાઈ જ નહિ. ”

“ ઠીક. ” બુલબુલખાન વિચારમાં પડેલો જણાયો. ગાડી
ચોડીવારમાં શાન્તિસ્થળના ગ્રામ આગળ આવી અટકી. બન્ને

ગાડીમાંથી ઉતરી કુસુમકાન્તની પાસે આવી. કુસુમકાન્ત તેના ઝોર-ડામાં બેસી નવનીતની સાથે કંઈક વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો. ઇન્દિરાએ ત્યાં આવી ભાષને પ્રણામ કર્યા. કુસુમકાન્તે સ્નેહાળ નજરે તેની સામે જોઈ કહ્યું, “ બહેન ! આજે તો કંઈક ઘણું દિવસે આ ભાઈની ખબર લીધી ? ”

ઇન્દિરાએ ત્યાં નજીકમાં સ્થાન લઈ કહ્યું, “ મોટાભાઈ ! મારા અર્થેના આગમનથી પિતાજી તમારી પર ચિંતાય છે અને તમારા માટે ફાવે એમ બોલે છે; આ કારણથી જ મેં અહિં આવવું જવું જોઈ કરી નાખ્યું છે ”

“ બહેન ! મેં તને અનેક વખતે કહ્યું છે અને ફરીથી પણ કહું છું કે હું નિંદાથી ડરતો નથી. મારા અંતરાત્માની ઇચ્છાનુસાર જ સત્યનું પાલન કરું છું. લોકો ભલે ફાવે એમ કહે-બોલે; તેમાં આપણે શું ? શું લોકોની ખોટી નિંદાઓથી ડરી જઈ આપણે આપણા સત્ય કર્તવ્યથી વિમુખ બનવું ? ”

“ મોટાભાઈ ! આપનું સમજી કહેવું હું કમુલ કરું છું. હું મારી પ્રત્યેની નિંદાઓ—જુદો સંભળવા—સહન કરવા તૈયાર છું; પણ તમારા જેવા સત્યનિષ્ઠ પ્રિયભાઈની પર ચતા આશ્લેષો અને નિંદાઓ હું સહન કરી શકતો નથી.” ઇન્દિરાએ કહ્યું.

“ ઇન્દિરા ! તું સમજી છે. તારે આવી લૌકિક નિંદાઓથી નિરાશ થવાની જરૂર નથી. સત્ય કાર્યમાં પળે-પળે નિંદાઓનો સંભવ છે મારા પ્રત્યેની તારી લાગણી અપૂર્વ છે, તારું હૃદય કોમળ છે; પણ બહેન ! આપણે તો હૃદયને કંઈયે રાખીને જ કાર્ય કરવું જોઈએ. શું ત્હેં શ્રી ગુણશીલાસચના આ વચન વાંચ્યા નથી કે,

નારાયણ તું કામ કર, કહા કરેજે ફર,
સ્તુતિ નિંદા જગતથી, દોનો કે સિર ધર;
ફટ બચન સરતે પુરે, બધે સતુકે બાન,
તુલસી જો નર સહવ હે, તાસમ સાધન આન.

આ પ્રમાણે જ આપણે આપણું સત્ય કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ.
જો આપણે લોકોના બોલવા તરફ જોઈએ એવી રહીશું તો આપ-
ણાથી કંઈ પણ કામ બની શકશે જ નહિ. જ્ઞેન ' તારૂં હૃદય નિર્મળ
છે અને સાથે બહુ જ નિર્બળ પણ છે. બસ તેથી જ તું ભયભીત
થાય છે તું પ્રથમ તારા મનને મજબુત બનાવ. તારા મનમાના બધને
દૂર હાકી મૂક. તારા મનમા એમ જ વિચાર કે પ્રભુ તારી પાસે
છે અને તેથી તું સદા નિર્ભય છે. જ્ઞેન ' મનમા લેશમાત્ર બધને
જો સ્થાન આપીશ, તો એ બધ તારૂં સર્વસ્વ નાશ કરશે. બધ એ
સતુ, બધ એજ પાપ, બધ એજ નરક અને બધ એજ અધર્મ છે.
તારા પિતાના સ્વભાવથી હું પૂર્ણ વાકેફ છું. તારા પિતા વિદ્વાન-
બુદ્ધિવાન છે; પણ તે વિદ્વાત અને બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાને બદલે તે
જડતામા વિરમે છે. આથી તારે સહન કર્યા વિના છૂટકે નથી. હું તો
તને કહું છું કે તું સર્વદા અત્રે જ રહે; પણ તું માનતી જ નથી. "

" મારા કાન્હે તમને દુઃખી નહિ કરવાની ઇચ્છાથી જ હું
અઘાપિ પર્યંત માતાપિતાના સમજા ત્રાસ સહન કરી રહી છું અને
હજી પણ કરીશ પરંતુ બ્યારે મારાથી સહન નહિ થાય; અન્યા-
યનું પૂર્ણ આધિપત્ય નજરે પડશે; ત્યારે તત્કાળ ત્યાંથી નીકળી અત્રે
આવીશ. બાકા' શું કહું ? મારા તમામ ખાદીના વસ્ત્રો તેમજ બાળક
મૂકમા છે. ફક્ત આ પહેરેલા જ સ્વદેશી વસ્ત્રો મારી પાસે રહ્યા
છે. વળી અધૂરામા મૂક પિતા માફે લગન અન્યત્ર કરવાની ઇચ્છા
ધરાવે છે. "

“એમકે ? અરે વાહરે વામનરામ ?” નવનીતથી બોધ્યા વિના ન ગહેવાયું.

“બહેન ! તું લગીર પણ મહારાષ્ટ્ર નહિ. પિતાજીની ગમે એવી ઇચ્છા હશે; પણ હુંતો તને તારી મરજી મુજબ જ પરણાવીશ. મહેને પછી તારા પિતા અને કેદમાં જ ન મોકલાવે. મારા લગ્ન પ્રસંગ પર શ્રીકાન્ત અત્રે આવનાર છે. હું સઘળી વાતનો ખુલાસો આ વખતે તેમની પાસેથી મેળવી લઉં. ઈદિરા ! તારે મારી ચિંતા કરવી નહિ હું તારા માટે મારા પ્રાણને પણ પ્રિય ગણીશ નહિ. કહે બહેન ! બીજી કંઈ નવાણુની છે કે ?”

“હા, પેલો મહારાજ આજે મારા પિતાની પાસે આવ્યો હતો. તેણે અને મારા પિતાએ ધણીવાર સૂઝી કંઈક ખાનગી વાતો કરી છે.”

કુસુમકાન્ત ઉઠી વિચારમાં પડ્યો અને પછી તેણે નવનીત પ્રત્યે કહ્યું “તે દુષ્ટના આગમનની ખબર જ્ઞેનસનસાહેબને પહોંચાડો”

“સાહેબ ક્યાં હશે ?” નવનીતે ઉભો થતા પૂછ્યું

“શાહીબાગ.”

નવનીત ત્યાંથી ચાલતો થયો. તેના ગયા પછી ઈદિરાએ પૂછ્યું;

“ભાઈ ! તમારું લગ્ન આવતા અઠવાડિયામાં ચનાર છે ?”

“હા, તું ખુશી છેને ?” કુસુમકાન્તે હસીને પૂછ્યું.

“મારા આનંદનો તો પારજ નથી ભાઈના લગ્નથી બહેનને તો ધણો જ લાભ. પણ બિચારા ચૈતન્યની ખેટ પડશે. મોટાભાઈ ! શું ચૈતન્યનો પત્તો નહિ જ લાગે ? અરેરે ! તેતું શું થયું હશે ?” ઈદિરાને ચૈતન્ય યાદ આવતાં પૂછ્યું કુસુમકાન્તના મુખ પર ચૈતન્યના નામ અવલુથી દુઃખની છાયા છવાઇ. તેણે ઉઠી નિઃશ્વાસ મૂકતા કહ્યું; “આપણા તરફથી અને સરકાર તરફથી ધણી શોધખોળ ચાલે છે, પણ

હજી સૂધી ચૈતન્યની ખબર ન મળી તે નજ મળી. જેમ જેમ દિવસો પિતતા જાય છે; તેમ તેના જીવનની પણ સંક્રાંતિ વધતી જાય છે. બિચારી અનપૂર્ણા ચૈતન્યને યાદ કરી નિરંતર અશ્રુ વહાવ્યા કરે છે. પ્રભુ ચૈતન્યનું રક્ષણ કરો. ” કુસુમકાન્તનું બોલવું પૂર્ણ થતાજ બુલબુલખાન બોલ્યો; “ ચૈતન્યના ગૂઢ ચવાનું કારણ મને તો પેલો બદમાસ મહારાજ જણાય છે. પોલીસના પોશાકમાં તે પિશાચજ ચૈતન્યને હપાડી ગયો છે બાહોશ મણાતા સરકારી અમલદારો એવા બમાનક ખૂનીને પકડી શકતા નથી તે અજબ થવા જેવું છે. પણ હા ! હું કેમ બૂઝું છું. પૈસાના ગુલામ બનેલા ધણા અમલદારો તે દુષ્ટના મિત્ર છે. બસ આથી જ ચૈતન્યનો પતો લામતો નથી. મોટાભાઈ ! મને રજા આપો. હું ચૈતન્યનો ગમે ત્યાંથી પતો મેળવીશ. ”

“ બુલબુલ ! ધિરજ ધર. ચૈતન્ય જ્યાં હશે ત્યાં પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરશે. જેનસનસાહેબ ચૈતન્યની તપાસને માટે અધિક પ્રયાસ કરી રહ્યા છે પ્રભુ કૃપાએ ચૈતન્ય આપણને જરૂર મળશે ” કુસુમકાન્તે કહ્યું. આ પછી ત્રિપુટીમાં અન્ય વાતો ચર્ચાઈ. અંતે ઇંદિરા થેર જવાને તૈયાર થઈ. કુસુમકાન્તે તેને દરરોજ આવવાનું સૂચવ્યું. ઇંદિરા ગાડીમાં બેઠી બુલબુલખાન તેની સાથે જઈ તેને મૂકી પાછો આવ્યો. ઇંદિરા મહાનમાં પ્રવેશી તેના ઝોરડા તરફ ચાલી તેણે ઝોરડામાં જતાં નજીકના એક બીજા ઝોરડામાં પોતાના પિતાને માતાની સાથે વાતો કરતા જોયા. ખુન્નેની વાતો સામળવાની જીદાસા વધવાથી ઇંદિરા ત્યાં નજીકમાં છૂપાઈ ઉભી. વામનરાય હજાસપૂર્ણ વડે પત્નિની સાથે તડાકા મારી રહ્યો હતો. પત્ની પત્ની વચ્ચે આ પ્રમાણે વાત ચાલી ગઈ હતી. શેઠાણીએ પૂછ્યું; “તમને એ મહારાજ આ લઈ ગયો હતો ? ”

“ ભીમનાથ તરફ ત્યા તેના એક મિત્રનું મકાન આવેલું છે. ત્યાં જઈ મેં તેની સાથે ઈદારાનું નક્કી કર્યું બિચારો બહો જ બહો અને ઉદાર માણસ. આપણી મુશ્કેલી દાખવાને માટે તેણે તરતજ રૂપીઆ પચાસ હજારની નોટોનું બેડલ મારે સ્વાધીન કર્યું. ”

“ એમ કે ? ખરી ગૃહસ્થાધિ તો એનું જ નામ. હરામી લોકોને એવા સારા માણસને નિદે છે ” એવામા વામનરાય વચ્ચેજ ખોલી ઉઠ્યો. “ પણ એવા દાના માણસો ક્યા કમળખત લોકોની પરવાહ કરે એમ છે ? આપણા લોકોને તો સારા-પૈસાદાર માણસોની નિંદા અને છાંઈ કરવાની ટેવ જ પડેલી છે. અહા ! કેવો ખાનદાન ! શું તેની સત્યપ્રિયતા અને વિવેક ! હું તો તેના વિનમ-વિવેકથી તાજુજ જ બન્યો છું. આવા શ્રીમાન-ખાનદાન માણસની સાથે આપણે આપણા સુખાઅના યોગે જ સગાઈના સંબંધથી સંધાઈશું. ”

“ ખરૂં છે; પણ છોકરીનું શું કરશો ? ” શેઠાણીએ પૂછ્યું.

“ કેમ વળી તેનું શું કરવું છે ? ”

“ ખાદીના ધોળા ધાબળા પહેરનારી છોકરી તેના સબ્બ અને શ્રીમાન માણસને કેમ મમશે ? ”

“ હું પણ તેજ વિચારમા છું કે તે છોકરીને શી રીતે સમજાવવી ? ”

“ હવે તે કદી સમજનાર નથી. હું તો તમને પહેલેથી જ કહેતી આવી છું કે છોકરીને લાડ લડાવો નહિ, પણ તમે મારૂં કહેવું સુદેશે માન્યું જ નહિ. ”

“ તારી વાત હું ક્યુલ કરું છું. છોકરીની સાથે નરમાશથી વર્તવાને માટે હું હવે ખસ્ટાઈ છું. પેલા કુસુમના સહવાસથી જ તે છોકરી સ્વદેશીના ચાળે ચઢી. પણ હજી કંઈ જતું રહ્યું નથી.

હું આજથી લેને આપણું અનુકૂળ કરવાને પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરીશ. ”

“ એ તો બહુ ઠીક, પણ પેલેના લગત થવાના છે એ કંઈ બહુ છે ? ”

“ હા. ”

“ આપણે જવું પડશે ? ”

“ લોક લગ્નએ આપણે કદાચ જવું તો પડશે. ”

“ હું તો એના લગનમાં ભાગ લેનાર નથી. તમારે જવું હોય તો જાઓ. મનેતે ત્યાં જતા સરમ આવે. ખાદીના ટોપા અને લુમડાવાળા કપીર પશીએ જેવા જણાતા એ સ્વદેશીઓના ટોળામાં જતા હું તો ખરેખર લજવાઈ જ મરું. એ લોકોને થોડા માણસો જોળાળે અને તમને આખું નગર જોળાળે. એવાઓના લગનમાં જવા-આવવાથી આપણી આજરૂ ધૂળમાં મળી જાય. ” રોડાણીએ શવે એમ બહી નાખ્યું.

“ પણ ભત્રીજો યશો એટલે લગનમાં ગયા સિવાય ચાલે કે ? ”

“ હું તો એને ભત્રીજાને માનતી જ નથી. ”

“ હશે જવાદે એ વાત, તારે શવે એમ કરજે. ”

“ હું તો પહેલેથી જ જાણું છું કે તમે છૂટી જ પડશો. ભગવાને ક્યા મારું પાના તમારી સાથે જોડ્યા ? ” રોડાણીએ બળા-પો બહાર કાઢ્યો. વામનરાય અકળાયો અને ત્યાંથી ઉઠી ઉપરના બાથમાં ચાલતો ચલ્યો. માતા-પિતાનો સંવાદ સાંભળી ઈદિરા મુઠ્ઠા ઉઠી. અદરાજ સાથે લગનું નકકી કર્યું જણી બાબાના માથાપર વજ્રપાત થયો હોય એમ થયું. તેની આખ્યોએ અંધારા વચ્ચા. તે લયડતે પણ પેતાના ઝોરડામાં આવી નીચે બેસી મઠ્ઠ. તેનું હૃદય ચિરમ્ જતું હતું. આખ્યોમાંથી અશ્રુ બહેતા હતા. ઈદિરાની

આવી અસ્વસ્થ દશા ધણીવાર રહી. એવામા જ શેઠાણી ત્યાં આવી તાણકી લડ્યા; “અલી શું કરેછ ?”

“કેમ માતાજી ?” ઇંદિરાએ સ્વસ્થ થઈ ઉભા થતાં પૂછ્યું.

“આજે તું ક્યા ગઈ હતી ?”

“મારા ભાઈની પાસે.”

“આજે પાછો ઘણા દિવસે ભાઈ ક્યાથી માફ આવ્યો ? ઇંદિરા ! તે અમારી આગરના કાકરા કરી નાખ્યા છે. હું હવે આજથી તને ચોકપુ જણાવી દઉં છું કે તારે ત્યાં જવું નહિ. તે લોકો સરકારના શત્રુ છે. આપણે રક્ષા ખાનદાન. આપણાથી ત્યાં ગયે કેમ પાલવે ?”

ઇંદિરા શાન્તિથી સંઘળી સાંભળી રહી. પુનઃ શેઠાણીએ કહ્યું, “જો સાંભળ, તારા બાપ આજે તારા લગ્નનું નક્કી કરી આવ્યા છે. તને જેની સાથે પરણાવવાની છે તે આખા દેશમાં મોટામાં મોટો શ્રીમાન-ખાનદાન અને કદરદાન છે. વળી તે સરકારનો માનીતો હોવાથી થોડા દહાડામાં મોટી ધારાસભામાં મેમ્બર થવાનો છે. તું અમારા જેવા ભાગ્યવાનની પુત્રી હોવાથી જ તને આવો લાયક વર મળશે. માટે હવે તારે સુધરવું જોઈએ. તારે તારી ઉચ્છૃંખલતાને તજી દેવી; વિવેકી બનવું અને આ ખાદીના ધાબળા કાઢી નવ-નવા સુદર વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરવાં સમજી અલી ?” વિચારવશ ઇંદિરાએ માતાના શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા કરી માથું ધુણાવ્યું. છોકરી સમજી છે જાણી શેઠાણી પણ વધુ નહિ બોલતાં ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયા. માતાના ગયા પછી ઇંદિરા ચોપાર અશ્રુએ રડતા આત્મગત બોલવા લાગી; “અરેરે ! મેં ધાર્યું હતું તેજ થયું. હુષ્ટ મહારાજે આ ક્યા જન્મનું વૈર વાળ્યું ? અરેરે ! પિતા-માતા

મારા પરમ સત્તુ બન્યા. પુત્રીના પ્રેમને બદલે પૈસાના પ્રેમી થયા. અરેરે ! મારે હજી કેટલાએ સંકટો સહન કરવાનું નિર્માણ થયું હતું ? પ્રભુ ! મારા દુર્ભાગ્યની ક્ષેત્ર સીમા નથી. હાથ શું કરું ? ” ઇલિરા થોડીકવાર શાન્ત રહી પુનઃ આગળ બોલવા લાગી, “ સ્થિતિ-શાન્ત તમને આ વાતની ખબર પડશે ત્યારે તમારી શી દશા થશે ? અરેરે ! તમારી સાથે સ્નેહ સાધી મેં કેટલીએ આશાના કિણ્વો મારા મનમાં ચપ્પા હતા; પણ પિતાના પ્રકોપથી મારી સંધળી આશા-ઓના કિણ્વો ધૂળ બેગા બન્યા. અરે ! શું મારે મહારાજને પરણવું પડશે ? આહ ! આ વિચાર આવતા માત્ર હૃદય ચિરાધ જાય છે. સર્વત્ર અધિકાર અવલોકાય છે. શું કરું ? બસ ગમે એમ થાવ પણ હું મારા નિશ્ચયથી ડગલું નથી. પિતાની તાકાત નથી કે તે મને બળાત્કારે પરણાવી શકે. કદાચ જો બળાત્કાર થશે તો આ પ્રાણ એક પળવાર પણ સ્થિરમાં નહિ રહેતા પરલોક તરફ પ્રયાણ કરશે. બહાલા સ્થિતિ-શાન્ત ! આવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે એવો વિચાર સ્વપ્ને પણ મને આવ્યો નહોતો. અરેરે ! આપણા પ્રેમનું આવું પરીણામ આવેલું જાણી માફ જીવ બળી જાય છે. સ્થિતિ-શાન્ત ! બહાલા ! મારી દશા અત્યારે મહાભયાનક થઈ પડી છે. અરેરે ! તારા પત્રના પણ હાલમાં દર્શન નથી. તને અત્રે આવે પણ ધણો સમય વીતી ચૂક્યો છે. દેવ ! શું તને હું યાદ નહિ આવતી હોઈ ? શું તારે આવું કંઈક હૃદય કરવું યોગ્ય છે ? સ્થિતિ-શાન્ત ! આવ; આ અભાગિનીના સમાચાર લેવાતો આવ ? માત્ર હૃદય તારે માટે અધીર થઈ રહ્યું છે. સ્થિતિ-શાન્ત !

મહાઈ પ્રેમી આ હૃદય અતીશે આતુર થઈ,
હઠી હઠી દોડે સતત મળવાને તુજ પ્રતિ;

હીધુ અર્પી જેણે પ્રીતિ ધરી જ સર્વસ્વ ટુંબને,
 રહી છે તે પ્રેમી રૂઢન કરતી નીજ મનડે;
 બલે ના ધારે તું તવ ઉરે જરા મારી વિનતી,
 હું તો ધારૂં છું કે ટુંબ વિણ મારે કશું નથી;
 તહારા વિના આ સમજ જગ તો શૂન્ય જ દિસે,
 તહારા વિના છે નવ કશુંય મારે સુખ હવે;
 તહારા વિના કહે કવણુ મુજ બાધી સમજશે?
 તહારા વિના કહે કવણુ મુજ દુઃખો સમજશે?
 છતાં રનેહી મારે સુકાન્ત ટુંબ જેવા મુજ તણા,
 જશે દિનો સર્વે પ્રિયતમ સખે શું કહળતા?

ખરેખજ નશીબમાં હશે તેજ થશે. મારો આત્મા મને સૂચવે છે કે
 પ્રભુ જે કરશે તે સારૂં જ કરશે. અત્યારથી ત્યાં મારે અકળાવું? મલ્લ-
 રાજ મહા ભયાનક માણસ છે. મારા પિતા તેની પ્રપત્ન જાળમાં
 પૂરેપૂરા રસાય છે પરીણામ ભય કર જ આવશે પ્રભુ-પરમાત્મા
 તમે કરો એ ખરૂં. આ બાળકી આપને સરણે છે. આ જગતમાં
 આપના સિવાય મારું કેમજ નથી." આમ આત્મમત્ત વિચારતી અને
 દુઃખ શોકથી સતપ્ન થતી ઇદિરાને અંતે નિદ્રાદેવીએ પોતાના
 સરણમાં લઈ શાન્તિ સુખ સમર્પ્યું.

૧૦

આપણી ભારતભૂમિ.

બને ભગવત સમ ભારત બલો તે ભક્ત ભારતનો,
 બનીને સત્પનો સેવક કરે ઉદ્ધાર ભારતનો.

*

*

*

*

માયા અને ભમતા તજી નીજ માતની સેવા કરે.
વિદારવા બંધન બધા પ્રિય પ્રાણને પણ પરહરે.

શિખરતુનો સમય હોવાથી તાપ સખન પડતો હતો. આ-
કાશમા વાદળા દોડાદોડી કરી ગયા હતા. સાજની પૂર્ણાહુતી થવા
આવી હતી. પવન જોરથી ફુંકાતો હતો. ચાન્તિ સ્થળમા નિવાસ
કરતા માણસો પોતપોતાની પ્રવૃત્તિમા હતા. અનપૂર્ણા-બુલબુલમાન
અને બીજા બેએક માણસો એક લીમડાના વૃક્ષ નીચે બેસી વાર્તા
-વિનોદ કરી રહ્યા હતા. સાજના સમયની રમણીયતા ધીમે ધીમે
વધતી હતી. સૂર્યભગવાન અસ્તાચળ તરફ ઊંડાણમા ઉતરતા હતા.
તેમનાં સુવર્ણ કિરણો આકાશમા ધીમેધીમે વિદ્યુત થતા હતા. પવ-
નમા ચિતળતા આવી હતી પખીયો કલ્લોલ કરી રહ્યા હતા. સા-
જરમતી સરિતાને કિનારે ધરતા સારસ પક્ષીના જોડા મોટી બુમો
પાડી આનંદ પ્રદર્શિત કરી રહ્યા હતા. સૂર્યમખી પુષ્પો અદશ્ય થતા
ભાસ્કર ભગવાન તરફ દીનવદને જોઈ રહી પ્રણામ કરતા હતા. કમ-
ળપુષ્પો પર ભમતા-ચુ ભરવ કરી ગહેલા ભરો. કમળની સુવાસના
મોહમા બંધ થઈ સમયનું બાન બુધ્ધા હતા. ભરને જે કમળ
અત્યારે પ્રિય જણાય છે; તેજ કમળ રાત્રિ પડતા ભરને બંધિ-
ખાના રૂપ થઈ પડશે, પણ કમળદળમા અસ્ત બનેલા ભરને રાત્રિ
દૂર જતી જણાતી હતી. પવનના સુસપાટાથી સાજરમતીના જગ તરંગો
ઉચ્ચે ઉછળી રહ્યા હતા. આકાશમા દોડતા વાદળોને વાયુદેવતા વધુ
જોરથી દોડાવી આકાશને સ્વચ્છ બનાવી રહ્યા હતા. દેખાવ અદ્ભુત
બની રહ્યો હતો. આ વખતે કુસુમકાન્ત તેના જોરડાની પાંખથી બા-
બુએ આવેલા ખુલા જરખામા સરિતા તરફ મુખ રાખી એક વિરા-

માસનપર આડો પડેલો હતો. તેના હાથમા એક પેપર હતું. તેમા એક સુંદર લેખ આવેલો હતો. કુસુમકાન્ત એ લેખ વાચવામા તત્થી-
ન બન્યો હતો. એવું તે એ લેખમા શું હશે કે નેથી અત્યારના
રણીયામણો સમય આનંદમા બતિન કરવાને બદલે કુસુમકાન્ત તે
વાચવામા જ તદ્દુપ બન્યો હશે ?

વાચક ! આવો આપણે પણ વાંચીએ કે તેમા શું લખેલું
છે. અરે ! આતો આપણી પ્રિયભાતુભૂમિના યશોમાન ? કેવો સુદર
લેખ ! ખરેખર સ્વર્ગભૂમિ, તેત્રીસકેદી દેવતાઓનું નિવાસ સ્થાન
આ હિંદુસ્તાન જ છે. હિંદુસ્તાન આખી દુનિયાનું પોષક છે.
અરે હિંદુસ્તાન સાક્ષાત્ પ્રભુ સ્વરૂપ છે. આ વિષે એક વિદ્વાન
પત્રકાર લખે છે કે, “મધ્યરત્ની પ્રતિમા પ્રત્યક્ષ અવલોકની હોય તો
જોધ થયો; આ રહ્યો પ્રભુ સ્વરૂપ હમારો દેશ અહા ! કેવી ભવ્ય
મૂર્તિ ? કેટલી સૌન્દર્યતા ? કેવી ભવ્યતા ? કેવી અક્ષય કીર્તિ ? કેવા
અને કેટલા પવિત્ર રમરણો ! તેના આ ગમન ચુખીત ગિરીરાજો
અને મહાન ગુફાઓ. આ નદીઓ અને નાળાઓ આ પૃથ્વીતળો
અને પુષ્પવાટિકાઓ. કેટકેટલી વિશુદ્ધિઓ અને કેટકેટલી વિશિષ્ટી-
તાઓ અહિં એના અણુઅણુમા ભરી છે આપણા પૂજ્ય પિતૃવરોના
દિવ્ય દેહાવશેષો અહિં વિરખ્યા, આપણા જીવન બવહાર અને
આપણા ધર્મપ્રસાર, આપણા કુટુંબ સુખ અને આપણા વસ્તુ ઉપ-
ભોગ એ સર્વને રક્ષનાર આપણને અને આપણા દેશને કીર્તિ વરા-
વનાર અતિ યશસ્વિ વીરનરો અહિં પોદ્યા છે. યુગ-યુગથી આ-
પણી કુટુંબ કુળો અહિં પથરાઇ પડી છે અહિંનાજ અન્ન જ-
ળથી એમના અસ્તીત્વ એમણે અહિં ઉન્નત્યો છે. આ ભૂમિને
ભવ્યતા અર્પનાર પરાક્રમો એમણે અહિંજ દુનિયાને દેખાડ્યા છે. સૂર્ય

અને ચંદ્ર પોતાના અગ્રણીત તેજોરાશી આ ભૂમિપર અતિ આનંદે સાવ સ્વચ્છદે ઠાલવી રહ્યા છે આકાશની એ મહાન વિભુતીયોની અતિ પ્રિય કિડા ભૂમિ તે આજ છે જગતભરનું સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય અહિં-આજ વાસ કરી રહ્યું છે. સમસ્ત માનવ જાતીના જીવન વ્યવહાર પ્રાણ પ્રેરનાર ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન અહિં જન્મ્યા છે આ જોજ અમારો દેશ; આ જોજ અમારું હિંદુસ્થાન અને આ જોજ અમારી પ્રિય ભારતભૂમિ કે જેના કલ્પેકલ્પમા કમ્પરી તત્વ ભરપૂર ભરેલું છે. જગતના જડવાદીયો ' તમે આ સાક્ષાત પવિત્ર પ્રભુના દર્શન કરી પવિત્ર થાવ. તમારા દિલમા સળગતી ઝેર-વેર-સ્વાર્થની પ્રચંડ આગો પ્રભુના ચરણોથી પવિત્ર થએલા મગાજળે સાન્ત કરો. ભારતના ભાગ્યવત્તા સંતાનો ' તમે પ્રભુને નિહાળવા શામાટે બટકા મારો છો ? તમારે પ્રભુને ખોળવા-જોવા સ્થળે-સ્થળે બટકવાની જરૂર નથી. પ્રભુ તો આપણી માતા રૂપે આપણી સામેજ ઉભા છે. આપણી બધી ભારતભૂમિ એજ આપણો પ્રભુ છે. તેને પૂજો; તેના ભક્ત થાવ. તમારી ચનકામના જરૂર પૂર્ણ થશે. ધન ધાન્યની અને આરોગ્યની સમૃદ્ધિમા હસતી-મેલતી આ ભૂમિમા મગા-જોદાવરી નર્મદા-સાબરમતી સમી સુદર સરિતાઓની આ પવિત્ર ભૂમિમા, હિમાલય-વિદ્યાચળ આયુરાજ જેના ગમનચુખી ગિરીરાજોના ગૌરવભર્યા દેશમા, જગતમા અન્ય ક્યાકોએ ન જડે એવી વન સમૃદ્ધિના આ દેશમા, જેના પવિત્ર નામના પ્રથમ સ્તુતી માને જ્યાથી મવાયા હતા, તે વનો-અરણ્યોના આ દેશમા પરમાત્મા અવશ્ય વિરાજી રહ્યા છે. પ્રભુની ભક્તિ માટે તેની માટીની મૂર્તિઓ બનાવવાની ન હોય, આપણી માતૃભૂમિ એજ સ્વયં કમ્પરી પ્રતિમા છે. અનન્ત શક્તિ અને પ્રતાપથી ભરેલી, કોઈ

અસીમ સૌન્દર્ય અને યશ કીર્તિથી ઉભરાતી આપણી માતા આપણી સન્મુખ પરમાત્મા સ્વરૂપે ઉભી છે આપણને પ્રકાશ આપનાર, ઢાઢનાર; ઉછેરનાર તે આપણી માતા જ છે; આપણું તે ઉદર પોષણ કરે છે. આપણા શરીરને તે પોતાના વચ્ચે ઢાકે છે આપણને તે વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપે છે તે આપણી પૂજ્ય માતા છે. તેની શુદ્ધાઓ-પર્વતો સરિતાઓ હરીયાળા ખેતરો એ બધાયમા આપણે માટે કોઈ અનેરી પવિત્રતા ભરેલી છે. અહિંયા જ આપણા પિતાઓ-પ્રપિતામહોની ભસ્મ પડેલી છે. અહિંયા જ આપણા પૂર્વજો કે જેના પ્રતાપે આજે આપણું જીવન છે; તે આપણા પૂર્વજોએ જીવન વ્યતિત કર્યા છે, અને અહિંઆજ તેઓ મૃતા છે. આજ સુરમ્ય ભૂમિ આપણા કુટુંબને જુગ જુગાન્તર થયા પોતાની શીળી છાયડીનો આશરો આપે છે. અહિંયાજ આપણામાથી અનેકે પોતાના યશસ્વિ જીવનના પરાક્રમે કર્યા છે અને કરે છે. આ ભૂમિને સૂર્ય-ચંદ્ર તેમનો અનંત પ્રકાશ આપી રહ્યા છે. આ આપણી માતા છે-પ્રભુ છે-સર્વસ્વ છે નિર્સર્ગના મોક્ષ મહિમાઓ પણ અહિંયા ભર્યા છે. માનવ જાતના ભાગ્ય નિર્માણ નક્કી કરનાર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ પણ અહિંયા થયો છે. જગતમા કેટલાંએ અમર સંસ્કારો ઉમેરાયા છે, તે પણ આ ભૂમિમાથીજ. જેટલું જેટલું મહિમાવન્તુ-પ્રતાપવન્તુ સૌન્દર્યમયું સંસ્કારમયું અને ઉચ્ચગામી છે, તેના જોશમાં સ્વરૂપને આપણે જો દેવ માનીને પૂજીએ તો આપણી માતા સાચે સાચ દેવ સ્વરૂપ છે-પ્રભુનું એક રૂપ છે; વિશ્વ વિરાટનો એક અંશ છે માતાને પરમેશ્વરી કહી તેના ચરણાર્પિદમા માથું નમાવવું, તેના શિરમર પૂજના પુષ્પો ચડાવવા; તેના ઉપર પ્રેમ અને ભક્તિનો વરસાદ

આપણી ભારતભૂમિ.

૬૬

વરસાવે, તેના સ્મારકે, તેના પ્રિય અવશેષોને સાચુત રાખવા, એને પ્રભુ સ્વરૂપ માની સર્વસ્વ અર્પણ કરવું એ કામ કદવના કે કવિતા નથી. આપણી માતાને માટે આપણી માતૃભૂમિને માટે આપણા અંતરના મંદિરમાં જરૂર બીજા દેવોની સાથે આસન મળવું જોઈએ. આપણા ધર્મને જે સમજે તે તરતજ માતી લે કે દેશપ્રેમ-પોતાની માતા પ્રત્યે બક્તિ ધરવી એ સાદી તેમજ સર્વેની દૃષ્ટિએ એક ધર્મજ છે. દરેક સરકારી માનવીએ અને ખાસ કરીને આ ભૂમિનાં સત્તાન કે જેના દિલમાં દેશ બક્તિની આમ અખડ સળગી રહી છે, તેમણે જાતની સંસ્કૃતિની જનેનાને પવિત્ર અને પરમાત્મ સ્વરૂપ માનવી જોઈએ પરંતુ જેઓ પશ્ચિમના પ્રકાશમાં ઝળમળ ગયા છે, અને જેમનું યુદ્ધિ સર્વસ્વ સાવ નાશ પામ્યું છે, એવાઓમાજ અનત ઠીર્ઠિ શક્તિ અને સૌદર્યથી ભરેલી ભારત માતાના પવિત્ર નામોચ્ચારથી કદાચ દેશ પ્રેમ નહિ જાગે ? ” કુસુમકાન્તે પત્ર વાચવું બંધ કરી નીચે ચૂકતા કહ્યું ; “ અહા કેવો સુંદર અને મનનીય લેખ છે ! ભારત પુત્રોમાં આવી પવિત્ર ભાવના ક્યારે પ્રકટશે ? જસ બા સૂધી આવી ભાવના નથી ત્યાં સૂધી દેશનો ઉદ્ધાર દૂરજ છે ” આમ આત્મમત્ વિચારતો કુસુમકાન્ત સરીતા તરફ જોઈ રહ્યો. આકાશ સ્વચ્છ બન્યું હતું પવનનો પ્રચંદ વેગ હજી કામમ હતો. સાબરમતીનું જળ પવનના પ્રતાપે વેગથી વહેતું હતું. પવનના જોરથી રેતી ઉડતી હતી આકાશમાં સોંદરીયો રમ જવાયો હતો. નદીની સામી બાજુએ આવેલા ખેતરો વેરાન સમાન જણાતા હતા. કુસુમકાન્ત આ સર્વ દેખાવ અવલોકી રહ્યો. આ અરસામાજ એક મધુર જ્ઞાન સંમળાયું કુસુમકાન્ત ઉભો થઈ બહાર આવ્યો, શાન્તિ સ્થળના ચોમાનામાં આવેલા બગીચાની અંદર માળીને

રહેવાને બાધેલી એક ઝુપડીની આગળ લીમડાના જે વૃક્ષ નીચે
અનપૂર્ણ-બુદ્ધિયુક્તમાન અને બીજા માણસો એકત્ર થઈને બેઠા હતા.
ત્યાં એક નાનો છોકરો બજારની ધુનમાં ગાન લલકારી રહ્યો હતો.
છોકરાનો કંઠ કોમળ હતો. ગાન પણ ભાવપૂર્ણ હતું. એ નાના બાળ-
કના કંઠમાંથી નીકળતું ગાન કુસુમકાન્ત શાન્ત ચિત્તે શ્રવણ કરી
રહ્યો. ગાનના ભાવાર્થથી ભારત ભક્તના યુગપર તુલન ફેરફાર થવા
લાગ્યા ગાન આ પ્રમાણે હતું.

હુખીયાનો વિસામેરે, માડી તારી ઝુપડી,
રણુ વજડાનો છાચેરે, આધળીયાની લાકડી.

કુજ નિકુંજે લગ્ની વલ્લરી, નિર્ઝરીયા સતાય,
અમલ કમલ પર પખીડા બ્રહ્મ લીલાને ગાય;
રઠીઆળી એ વાડીરે, સોહવતી જે ઝુપડી,
આજે ખાવા ધાતીરે, નિર્જન રણુમાં ઝુપડી

ધર્મ કર્મ રસ કસ છુટાયા, ધર ધર વખરી હીર,
છતી સતતી સત્ત્વ છુટાયુ, ખેચાયા તુજ ચીર;
છુટાતી ઓ માડી રે, ખાલી તારી ઝુપડી,
ખાલી રહાયે મારી રે, માડી તારી ઝુપડી.

ધન સીંચી ખેતર સુકવીયા, દવ ગ્રેયો ચોપાસ,
રાત્રી વિજુની આખડી દેખી, પખીડા પાને ત્રાસ;
તને સ્કોડે સ્કાતી રે, માડી તારી ઝુપડી,
પોપણીયાથી ખતીરે, આછી બાડી સખડી.

બનવીંટયા સીંચાણે સધળા, અસ્વસ્થ પદ્મા તુજ બાળ,
દામ ઈર્ષ્યને હઠધૂત કરીને, રણુવળડે દે માર;

અંકે લેવા ધાતીરે, તેને માતા રાકડી,
 શીળી બંધે ધાતીરે, માડી તારી ઝુપડી.
 કણકણ કાળે વનવન વીંચે, તુંજ બાણુડા પાખ,
 પણુ સુખ દુઃખના લહાણુ લેવા ઠરતી તુંજ પર આખ,
 અંતે તું સંઘરતીરે, માતા મારી દુખળી,
 પ્રભુ પંથ દાખવતીરે, માડી તારી ઝુપડી.
 તુંજ જીવન અમ તું સર્વસ્વ, તુંજ સુખાને સાર,
 મૂર્તિમતી વત્સલતાદેવી, તું સરલોક્તુ દાર;
 નદનવનશી બહાલી રે, અમને તારી ઝુપડી,
 જન્મભૂમિ વૃત પાળીરે, સહુમારીયુ ઝુપડી.

દેશકિર્તન.

માન પૂરું થયુ. કુસુમકાન્ત ગાન અવણુ કરી અંતે માઠ નિઃ-
 આસ નાખી કંઇક વિચારમા તદ્રુપ બન્યો અને પછી થોડીવારે
 પાછો ફરી પ્રથમ ભાં ઉભો હતો ત્યાં આવી આત્મમત્ત બોલ્યો,
 "ભારતમાતા ! તારી દુર્દશાનો ખાર નથી. પૂર્વકાળની સ્વર્ગભૂમિ !
 તું આજે સ્વચ્છાનભૂમિ બની છે. તારા બાળકે એકમાત્રામી,
 નિર્માલ્ય શુલામ અને પસ્પરના દેરી મળ્યા છે. માતા ! આ બધા-
 નક પાપથી જ તું ચારે તરફથી હુટામ છે, ચુસામ છે અને હજી
 પણુ હુટામ છે. કૌરવ પાડવોના કલહના બીજ આજે વૃક્ષ રૂપે ફાલ્યા
 છે. હિંદુસ્થાનના ધર્મનિષ્ઠ ગણાતા-મનાતા યજુષ્યો આજે ઉપરથી
 ધર્માત્માનો ડોળ ધારણુ કરી અંદરખાનેથી બધાનક પાપ આંદરી
 રહ્યા છે. જરજમીન જેવી જડ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાને સ્વાર્થની રાક્ષસી
 તુષ્ણાને આધિન થઈ પગ્ગરમાજ કલેસ કરી રહ્યા છે. આ પાપથી-
 ભારતના એ દુર્ભાગથી આ આત્મદંભુમિ આજે આકુંદભૂમિ થઇ

પડી છે. પરસ્પરની લડાઈથી અન્યને લાભ થયો છે અને થાય છે. કૌરવ-પાંડવના યુદ્ધમાં અનેકાનેક વીર પુત્રો સ્વર્ગે સંચર્યાં. ભારતભૂમિ વીર વિહીન બની. જ્યારે વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે દુર્લ્લભિ સુએ એ સુત્રાનુસાર ભારતભૂમિમાં સ્વાર્થ અને કુસંપની આગ પ્રગ્લેષે ફેલાઈ. મુસલમાનો આ દાવ ન ચૂક્યા. ચારે તરફથી તેમના ધાડા ફરી વળ્યા અને ભારતના ધન ભંડાર હુલવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનમાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યા, ધરબાર વસાવ્યા હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ માની મોટા મોટા મહેલ મિનારા અને મસ્જિદો બનાવી ભારતની ભવ્યતામાં વધારો કર્યો અકબર-શાહજહાં વગેરે ન્યાય નિપુણ બાદશાહોના રાજ્ય અમલથી ભારત માતા સુખી બનશે એમ આશા બંધાઈ. પણ ભારતના ભાઆકાશમાં હજી સુખના લેખ લખાએલા નહોતા. ભારતના પુત્રોએ હજી કુસંપ અને કલેશના પાપનુ પ્રાયશ્ચિત કર્યું નહોતું, મુસલમાન બાદશાહો પણ ભોમવિલાસમાં તદ્દુપ બની રાજ્યસાસન પ્રત્યે બેદરકાર બન્યા. દેશમાં ચારે તરફ ચોર હુટારા પીંઠારાના ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યા. ભોકો દુઃખમાં દૂબ્યા. આવું જોઈ વેપાર કરવા આવેલા વિદેશીઓના હૃદયમાં રાજ્ય લાલસાના રાક્ષસે પ્રવેશ કર્યો. અધુરામાં પૂરું દુર્ભાગી-હૈયાપ્રુટા; પરસ્પરના દેશથી સળગી રહેલા અને વિદેશીઓના મીઠા વચનોથી-ઉપરના નિસ્વાર્થપણના દેખાવથી ભોળવાએલા ભારતપુત્રોએ તેમનું શત્રુ સ્વિકાર્યું ઉપરથી પરોપકારવૃત્તી ધારણ કરી ત્રાસ-ગુલ્મની જડ કાઢી રાજ્યસત્તા સ્થાપી હિંદીઓ-નિર્ભાગી હિંદીઓ; ભોળા ભારતવાસીયો દુઃખથી ત્રાસેલા હોવાથી ત્રાસ ગુલ્મ ઓછો કરનારના ઉપકારી બન્યા અને ગૌરામ વિદેશીઓને દેવ સમાન પૂજવા

લાગ્યા. પરીણામે જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો; તેમ ભારતનિવાસીઓ માયાવી જાળમાં મોહમુગ્ધ થઈ ગુલામી ગૃહણ કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજ સરકારના આધિપત્યથી દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ લોકોની ધણી અગવડતાઓ દૂર થઈ. કલેશ કકાશ કંઈક અંશે ઓછા થયા. રામ રાજ્ય મળ્યાયુ. અંગ્રેજ રાજ્યસાથનથી લોકોને ધણી શાંતિ મળી; પણ લોકો એશઆરામી અને પ્રમાદી બન્યા. અંતે તેમને પારકાની ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર પડી. અંગ્રેજો આખા ભારતવર્ષના ભાર્યવિધાતા બન્યા. તેમના ધન ભંડાર ઉભરાયા એક વખતના વ્યાપારી અંગ્રેજો ભારતમાતાના પ્રતાપે સુખી બન્યા. પણ આ સાથે કલા વિના રહેવાતું નથી કે અંગ્રેજો આ દેશના રાજ થયા; અરે આપણે પોતે જ તેમને-વેપારીઓને રાજ બનાવ્યા; પણ તેમણે આપણી ઉન્નતિ કરવાને માટે ખાસ કંઈ કર્યું નથી. ભારતને હજી પણ ફુગ્મ ભોગવવાતું નિર્માણ થએલું જ હશે? જો એમ ન હોય તો આ આખા જગતનું પૂર કરનારી ભૂમિમાં દુષ્કાળ મહામારી નાણાની તંગી અને અજ વસ્ત્ર વિના મરણને સરથ થવાના ફુગ્મ શાં? ” કુસુમકાન્ત મહાન વિચારમાં ડુબ્યો.

*Whenever there is decay of Righteousness,
O Bharat, and there is exaltation of un-
righteousness then I myself come forth.*

શ્રી ભગવદ્દ્વિતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે શ્રીઅર્જુન પ્રત્યે ઉચ્ચારેલા વચનો, “ હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે

અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધરું છું.” આ શ્લોકનું જોનસને કરેલું અંગ્રેજી ભાષાન્તર વિચારવશ કુસુમકાન્તને માદ આઠ્યુ; અને તે તેણે મોટેથી હચ્ચારી પુનઃ આત્મગત બોલવા માડ્યું, “ ભગવાન ! શું ભારતવર્ષમાં અનાચાર-અભાચારની વૃદ્ધિ નથી થઈ ? શું સત્પુરુષો પીડા નથી પામતા ? પ્રજા ! પધારો, હવે વિલંબ કરશોમા. ભારતના ભક્તજનો તમારા પધારવાની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યા છે. ” આમ બોલતો કુસુમકાન્ત સાબર-મતીના સામી તીરે આવેલા કોતરેની ઉંડાણમાં ઉતરતા ભાસ્કર ભગવાન તરફ થોડીકક્ષણ પર્યંત જોઈ રહ્યો દેશમાં વ્યાપી રહેલી દારિદ્ર્યતા અને દુઃખોથી દેશભક્તનું હૃદય દયા અને દુઃખથી દ્રવી રહ્યું હતું પરણવાનો આનંદ તેના હૃદયમાં નહોતો. કુસુમાવતી જેવી દેશ-દાઝ જાણનારી અને ગરીબો પ્રત્યે દયા દર્શાવનારી બાળા સાથે જોડાવાથી બન્ને મળી સારી રીતે જનસેવા કરી ચક્રીશું આ નિઃશ્વ-થી જ કુસુમકાન્ત લગ્ન કરવાને તૈયાર થયો હતો. બાકી તેને સંસાર સુખની લેશ માત્ર ધ્રુજા નહોતી. કુસુમાવતી સરળ હૃદય સુદરી હતી. કુસુમકાન્તને જ તે પોતાનું સર્વસ્વ માનતી આથી જ કુસુમકાન્ત તેના પ્રેમનો સત્કાર કરી તેને પોતાના સુખ-દુઃખની બાગીની કરવાને હિત્યુક બન્યો હતો. કુસુમકાન્તને ફરવા જવાનો સમય થયો હતો; પણ દેશના વિચારમાં તે ઝોટલો તો ડૂબ્યો હતો કે તેને સમયનું પણ ખાન રહ્યું નહોતું. કુસુમકાન્તે ધણીવાગ સૂધી શાન્ત રહી પુનઃ વિચારવા માડ્યું; “ ખરેખર રાજા કાળસ્ય કારણમ્ આ સત્ય છે. હિંદુસ્થાનના કોઈએક નગરનો રાજા દરેકે જ નગરની બહાર શૈર-ડીના ખેતરમાં ફરવા જતો, અને ખેતરના ગરીબ-માયાળુ ખેડૂતે અર્પણ કરેલા શૈરડીના ઝસથી બરેલા પ્યાલાનો આનંદથી સ્વીકાર

કરી શેરડીના અમૃતસમાન મીઠું રસનું પાન કરી પ્રસન્ન થતો. રાજના નિયમાનુસાર રાજ તે ખેતરમાં જઈ વૃક્ષ નીચે બેઠો. ખેડૂત ખાલો લઈ રાજને માટે રસ ભેગા ગયો. રાજ એકલો પડ્યો. આ સમયે તેના મનમાં વિચાર થયો કે “જ્યારે આ ખેડૂતોના ખેતરમાં અમૃત સમાન મીઠા રસવાળી શેરડીના પાક ધણેજ થાય છે ત્યારે તેમની પાસે ધનના હમલા એકત્ર થયા હશેજ માટે જો આ પાકપર કંઈક રાજ ભાગ નાખ્યો હોય તો રાજ્યના બંડારમાં વધુ વધારો થાય.” રાજએ જ્યાં આવો વિચાર કર્યો કે તેની સાથેજ શેરડીમાંથી રસ ઝોછો થઈ ગયો. ખેડૂત સાઠા કાપી-કાપીને ચાલ્યો, પણ પ્રથમની માફક રસની ધાર ન થઈ તે નજ થઈ. ખેડૂત નિરાશ-હતાશ બન્યો. તે ઝાની હતો. સ્તબ્ધ બની આમ થવાનું કારણ વિચારવા લાગ્યો. થોડીવારમાંજ કારણ કળાયું. તેની આખ્યોમાં અશ્ન ઉભરાયા. તે કપાળપર કર પ્રહાર કરી રાજ સામળે એમ મોટેથી બોલ્યો, “અરેરે ! આ શું ?

દયા હીન થયો રાજ, રસહીન થઈ ધરા,
કે મુજ પૂર્વના પાપે, લય પામી અમી ધરા.”

આ ઉદ્ધારો સામળતા જ રાજ વિચાર નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો અને તેને પોતાનું પાપ સમજતાં તેણે પ્રેમથી ખેડૂતને પાસે બોલાવી કહ્યું, “ભાઈ તારી નિરાશાનું કારણ હું કળી ગયો છું. આ તારા ઉત્પન્ન થએલા પાક તરફ મારી હરામ નજર થઈ અને મેં તેમાંથી ભાગ પડાવવાનો વિચાર કર્યો. આ કારણથીજ પૃથ્વી-માતાએ રસ ચુસ્યો છે. ટાંક-તડકામાં-વર્ષામાં ઝેરી જનવરોની વચ્ચે સખત પરીશ્રમ કરી પાક ઉત્પન્ન કરનાર બંધુ ! તને તારૂં મુનારક રહ્યો. મારે તારી મહેનતમાંથી હવે કંઈ પણ જોઈએ નહિ.

અહા ! મેં દિલ ચોર્યું કે જ્યોતી ધરાએ રસ ચુસ્યો. ભાઈ ! જા હવે પ્રથમની માફક રસ નીકળશે ખેડુતે આનંદ પામી શેરડીના સાઠા કાપ્યા અને પ્રથમ પ્રભાણે રસની ધારા વહી. આ દ્રષ્ટાતર્તુ તાત્પર્ય એજ કે રાજ્યએ પ્રજાના ધન હરણને બદલે પોતાની પ્રજા સુખી અને આ-બાદ કેમ બની શકે તેને માટે નિરતર ધ્યાન આપી પ્રયાસ કરવા જોઈએ. જો અમારા રાજ્યકર્તા ધારે તો આ કમલ થયેલી ભૂમિ-ના વ્યાપાર પૂર્વવત્ ખીલવી શકે હિંદીઓને પ્રથમની માફક બળ વાન-નીડર અને સહાસિક બનાવી સુખી કરી શકે. પણ તેમના હૃદયમાં આ ભારના શ્રીભગવાન સિવાય કોણ ઉત્પન્ન કરી શકે ? અમારા રાજ્યકર્તા કદાચ બલે એમ માનતા હશે કે તેમના રાજ્ય અમલથી ભારતની તમામ પ્રજા સુખી છે અને પોતે હવે સદાને માટે એક મોટા સામ્રાજ્યના ભાગ્ય વિધાતા બન્યા છે પણ તેમણે ભૂલવું જોઈતું નથી કે પ્રજાના વધુ કલ્યાણમાં જ તેમનું પણ વિશેષ કલ્યાણ સમાજેલું છે. પ્રજાના પ્રતાપે જ તેમનું સામાજ્ય કાયમ છે. સંસ્કૃતિથી પરીપૂર્ણ ગ્રીસ અને રોમ આજે પહેલાના સામ્રાજ્ય ક્યા છે ? આવા પૂર્વ છતીહાસ તપાસી અમારા રાજ્યકર્તાઓએ સર્વદા સાવધ રહી પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કરવું જોઈએ આમ કરવાથી જ તેમનું સામ્રાજ્ય વાવત્સલ દિવાકરો કાયમ રહેશે ” આમ વિચારતા કુસુમકાન્તે આકાશ પ્રતિ નજર કરી બોલવા માડ્યું, “ ભગવાન ! તમે બકતવત્સલ હોવાઓ છો ભારતભૂમિમાં આપે અવનાર ધારણ કરી આ ભૂમિને પુણ્યમયી બનાવી છે. દયાળુ ! દયા કરો અને ભારતીયજનો તથા અમારા રાજ્યકર્તાઓના દિલમાંથી પાપ અને સ્વાર્થી તૃષ્ણાઓ નિર્મૂળ કરી આ ભૂમિને અધોગતિના તળીએ હુપતી બચાવો.” કુસુમકાન્તે આકાશ પ્રતિ હાથ જોડ્યા. એવામાં અન્નપૂર્ણા

તેને શોધતી ત્યાં આવી અને બોલી; “ મોટાભાઈ ! આજે બહાર ફરવા નથી જવું ? ”

“ બહેન ! આજે ફરવા જવાનો સમય વિચારમાં જ વ્યતિત થયો છે. ”

“ કુસુમાવતીબહેન ! આજે કેમ નહિ આવ્યા હોય ? ” અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું.

“ તેની મને શું ખબર ? મારા કરતાં તો તું ઘણું જાણે. ” કુસુમકાન્તે સહાસ્ય વદને કહ્યું.

“ મોટાભાઈ ! બૂલો છો, માગ કરતાં તો વિશેષ તમારા જાણુવામાં આવે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ તમે તેને પરણવાના છો તેથી. ”

“ પણ હજી પરણ્યોતો નથી ને ? ”

“ એતો હવે તમે પરણવાના જ. તમે બન્ને બહુ પક્કાં છો. ” બાલીકાએ હસ્તામુખે કહી નાખ્યું.

કુસુમકાન્ત બાલીકાને કંઈ કહે એવામાં જ શાન્તિ સ્વર્ણ નિવાસી એક માણસે આવી જણાવ્યું કે નવનીત-સુધાકર અને મનહરભાઈ બગીચામાં આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે કુસુમકાન્તને મિત્રોના આગમનથી આનંદ થયો. તે તત્કાળ અન્નપૂર્ણાને સાથે લઈ મિત્રોની પાસે આવ્યો.

બગીચાના મધ્ય વિભાગે લીલા ઘાસ પર પાથરેલી શેતરંજ પર નવનીત વગેરે બેઠા હતા. કુસુમકાન્તે તેમની સાથે સ્થાન લીધું અન્નપૂર્ણા બાજુમાં બેઠી. નવનીતે કુસુમકાન્તના સામે નજર કરી પૂછ્યું. “ આજે ક્યારના અંદર શું કરતા હતા ? ”

“હું આજે મહાન વિચારે ચઢ્યો હતો. નવનીતબાઈ ! તમે વહેમાતરમ્ અને સૌરાષ્ટ્ર પત્રનો લેખ વાંચ્યો કે ? ”

“ ના, તેમાં શું લખેલું છે ? ”

“ આપણો દેશ પ્રભુ સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.”

“ એમકે ! ત્યારે તો તમે તેનાજ વિચારે ચઢ્યા હશે નહિ વાર ? ” નવનીતે મુખ ગંભીર રાખી પૂછ્યું

“ હા. ”

“ પરણવાના દિવસો નજીક આવે છે, એટલા દિવસ તો દેશના વિચાર બાળુએ મૂકે ? ”

“ બાઈ ! દેશની દુર્દશાના વિચાર એક પળવારને માટે પણ હું કેવી રીતે દૂર કરી શકું ? જેની રંગે રંગમા દેશ વતસલતા પ્રસરી રહી છે, જેના હૃદયમા દેશ એજ પ્રભુ છે એવી ભાવના વ્યાપી રહી છે અને જે પોતાના દેશના દુઃખી કંઠાલ બાંધવોને સુખી કરવાના વિચાર હરનિશ ક્યાં કરે છે, તે દેશના વિચાર કેવી રીતે દૂર કરી શકે ? નવનીત ! હું જો કે પરણવાનો છું; પણ કુસુમાવલીને સાક્ષ સાક્ષ જણાવી દીધું છે કે મેં મારું જીવન દેશસેવાનારું સમર્પેલું છે. આ ઉપરાંત મેં મારા બીજા વિચારો પણ તેને સ્પષ્ટ વિદિત ક્યાં છે અને તે મારા તમામ વિચારને સમત ચએલ હોવાથી જ અમે બન્નેએ લગનની ગાંઠથી જોડાવાનું પસંદ કર્યું છે. અમે દ પતિ બની દેશની સેવા કરશું ”

“તમે મને એટલી દેશસેવા કરો પણ જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાનમા અનેક ન્યાતો, અનેક ધર્મના પયો અને પરસ્પરમા કુસંપની પ્રચલ આગો સળગી રહી છે; ત્યાં સુધી આ દેશ ગુલામીના બંધનમાંથી કદાપિ મુક્ત થનાર જ નથી. તમે પોતે જ વિચારી જુઓ કે દેશના

માટે તમે અને અન્ય દેશમંત્રી કેટલા પ્રયાસ કરી રહ્યા છો ? પણ તેની શું અસર થાય છે ? દેશની પરીસ્થિતિ તપાસી દેશને સુખી કરવા દેશના મહાનપુરુષે પૂર્ણ વિચાર કરીને જણાવ્યું કે સ્વામ્યી બનો અને દેશમાં હિંમત ધરોલી વસ્તુઓ અને વસ્ત્રો વાપરો. ખાદીના પ્રચારને માટે તમે કેટલા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો ? પણ પ્રમાદમાં પડેલી આ દુર્ભાગી પ્રજા તમારા કબજા પર ક્યા અને કેટલું ધ્યાન આપે છે ? ખાદીમાં ખાનદાની અને સ્વમાન રહેલાં છે એમ સમજવા છતાં આખો દેશ ખાદીને ક્યા અંગીકાર કરે છે ? ખાદીનાં શુદ્ધ કપડાં જાડા અને ખડખડાં લાગે છે અને માથની ચરખીથી અપવિત્ર બનેલા અને ધનનો ઢગલો પરદેશ ધસડી જતા વિલામતી વસ્ત્રો સુવાળા-સુંદર લાગે છે. બાઈ ! દેશનું આ દુર્ભાગ્ય નહિ તો બીજું શું ? પોતાના સ્વમાનના રક્ષણાર્થે મહારાષ્ટ્રા પ્રતાપે અકબરશાહની સાથે શુદ્ધ આરબી બાવીસ હજાર બખતરીયા શુદ્ધમાં ખપાવ્યા, રાજ્ય ત્યાગ્યું; અરણ્ય શોધ્યું; તેની રાણીને અને બાળકોને અપવાસ કરવા પડ્યા; છતાં પણ તેણે અકબરશાહને નમ્યું ન આપ્યું અને સુખથી પણ એમ ન કહ્યું. જો તેણે ફક્ત સુખથી જ નમવાનું કહ્યું હોત તો તેમના રાજ્ય ઉપરાંત શાહ તરફથી અન્ય લાભ પણ પ્રાપ્ત થઈ ચકત; પણ હિંદના એ હિરાએ સ્વમાનની આમળ તે સધળા સુખ-વૈભવોને ત્યજવડ અપ્યા. આજે દરેક હિંદીઓનું સ્વમાન ફક્ત ખાદીમાં જ સમાજેલું છે, આવું સમજવા છતાં હિંદીઓ ખાદી પ્રત્યે બેદરકારી બતાવી રહ્યા છે. હિંદીઓ બ્યારે ખાદી જેવી નજીવી વસ્તુઓ વાપરી-ધારણ નહિ કરી શકે તો તેઓ સ્વમાન અને માતૃશ્રમિના કષ્ટાચ્યુને અર્થે માથા તો ઠેલી રીતે આપી શકશે ? કુશુભશાન્તભાઈ ! ખ્યાલ કરો.

હિંદીઓને સ્વતંત્રતા નોંધતી નથી. ખરૂં પૂછો તો તેમને સ્વતંત્રતાનું ભાનજ નથી આપણા શોકો ગુલામીને મારેજ સંજ્ઞાઓ છે. જો તેમ ન હોત તો તેઓ ક્યારનાએ દેશનેતાઓની આજ્ઞા અગીકાર કરી દેશને માટે દેહોત્સર્ગ કરવાને મંથદાનમા નીકળી પડયા હોત પણ જોનાથી ખાદી જેવી વસ્તુ ન વાપરી શકાય તેનાથી અન્ય શુ કરી શકાય ? હું તો દેશના ઉદ્ધારને હજી દૂરજ જોઈ છુ. ' નવનીત લખાણુ વિવેચન કરી મૌન રહ્યો. કુસુમકાન્તે તેનું કહેવું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણુ કરી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો. તેણે મદ અવાજે કહ્યું, "મામ ! તમારૂં કહેવું ખરૂં છે, પણ શુ તેથી આપણે પ્રયત્ન ન કરવા નોંધએ ? આપણા રાજ્યકર્તાઓની પણ પ્રથમ દરજ્જા એજ હતી કે હિંદીઓને ઉજત બનાવવા પણ જ્યારે તેમણે એ બાબત પરત્વે એદરકારી બતાવી ત્યારે આપણે માથે તે દરજ્જા આવી પડી આપણે નિરાશ કે અશ્રદ્ધાવાન થવાની કમ પણ જરૂર નથી આપણા સત્ય કર્તવ્યથી આપણા ગભ્યકર્તા પણ આપણા મદદગાર બની દેશના કલ્યાણને અર્થે પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરશે અને સમય જતાં બન્નેના પ્રયાસથી આ ભૂમિનો ઉદ્ધાર થશે "

" શુ અંગ્રેજો હિંદને સ્વતંત્ર અને સુખી બનાવવા તમને મદદ કરશે ? કુસુમભાઈ ! તમે હજી આવી શ્રદ્ધા કયા સૂધી ધરાવશો ? જો અંગ્રેજો હિંદને સ્વતંત્ર બનાવવામા ધ્યાન આપે તો તેમને પોતાનેજ તે મારે થઇ પડે, પણ તેમનો દોષ કાઢવા કરતા આપણા શોકોએ પોતાના જ દોષ વિચારી જોવા નોંધએ કે પોતાનામા સ્વાભાભિમાન, દેશાભિમાન કેટલું છે ? અંગ્રેજોના સ્વભાવ-ધર્મ-વર્તનમા અને આપણા સ્વભાવ-ધર્મ-વર્તનમા ધણોફર છે. અમેરિકા-આફ્રિકા વિગેરે દેશનો ઇતીહાસ તપાસી જુઓ. આજે ત્યાંની સર્વ

જાતીયો ક્યા છે ? વનપશુઓ પ્રમાણે તેમનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો છે. ફક્ત જ્યા-જ્યા મૂળજાતો વિશેષ બળવાન હતી ત્યાજ માત્ર તે રહેતા પામી છે. માટે જો તમે આપણા દેશના કલ્યાણની આશા અંગ્રેજો પરત્વે ધરાવતા હો; તો તેમા આપ ઠગાવ છો. હિંદુસ્થાનનો ઉદ્ધારતો સમય જતો હિંદીઓ જ કરી શકશે. ” નવનીતે વિશેષ જણાવ્યું.

કુસુમકાન્તે ગભીર પણ કંઈક સહાસ્ય વદને કહેવા માડ્યું, “ નવનીત ! તારા શબ્દોમા ઉગ્રતા ધણી છે. આપણે અન્યના દોષ કાઢવા પહેલા આપણા દોષ જોવાના છે. અંગ્રેજો તો બિચારા આ દેશમા વ્યાપારાર્થે આવ્યા હતા; પણ આપણે પોતેજ તેમને રાજ્ય-કર્તા બનાવ્યા છે. આથી હવે જો આપણે તેમની નિંદા-દેશ કરીએ તો આપણે આપણા પોતાનીજ નિંદા દેશ કરીએ છીએ એમ સમજવું જોઈએ મારી તો દ્વંદ્વ માન્યતા છે કે જો પ્રથમ આપણે સુધરીએ અને વિશ્વપ્રેમી બનીએ તો બહેને અંગ્રેજો ગમે તેવા રહ્યા પણ આપણા આત્મપરીબર્ણે તેમને પણ આપણા જેવા બનાવી આપણા દિલોબ્ધન દોસ્તો બનાવી શકીએ. ”

“ અરે કુસુમકાન્તબાઈ ! તમે તો ભગવાનના ધરની વાતો કરવા માડી. તમે કહો છો-માનો છો એવું તો થવું અસંભવ છે ” સુધાકરે કહ્યું.

તરત મનહર પણ બોલી ઉઠ્યો, “ હિંદુસ્થાનની પ્રજામા સંપત્તિ સ્થાપના અને વિશ્વપ્રેમ એ આકાશ કુસુમવત છે. જ્યા સુધી હિંદી પ્રજા પારકાની પર આધાર રાખનારી છે, રાષ્ટ્રલીના દુકડામા સંતોષ માનનારી છે અને રત્નદેશી છે, ત્યા સુધી તેના ભાગ્યમા શુભામી લખાએલીજ છે આપના જેવા હજારો બંદે લાખો સ્વાર્થ

ત્યાગી પુરૂષો દેશના ઉદ્ધારને માટે પ્રયત્નો કરશે; પણ તે સધળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાના.”

કુસુમકાન્ત કંઈક કંટાળા ભરેલા અવાજે બોલ્યો, “બંધુઓ! તમે શા માટે નિરાશ અને અશ્રદ્ધાવાન થાવ છો? દેશભક્તોના પ્રયાસથી પ્રજામાં જાગૃતી આવી છે તે આપણે વિચારવું જોઈએ નહિ. પ્રભુ કૃપાએ ધીમે ધીમે સૌ સારા વાનાં થશે. ભારતી પ્રજાજ પોતાના સ્વયંને સ્વતંત્ર-ઉન્નત બનશે અને આજના અંગ્રેજો ભવિષ્યના સલાહકાર દોરતો બનશે.”

“અમે પણ એવજ માનીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં આપના કલા મુજબ થશે, પણ તે દેશભક્તોના ઉપદેશથી નહિ; સ્વમાનની ભાવનાથી નહિ; પણ ધર્મરત્ની ગયથી લાકડી હાલતા, ધનથી ખાલી થતા અને દુ.ખપર દુ.ખ-ઉત્પીડનપર ઉત્પીડન પ્રાપ્ત થતાજ પ્રમાદવશ ભારતીય જનોમાં જાગૃતી આવશે અને ત્યારે જ તેઓને ખરેખર સ્વમાન સમજાશે. બસ તે પછી જ ભારતીયજનો ભારતની ઉન્નતિ કરવાને કટિબદ્ધ થશે.” નવનીતે જણાવ્યું.

“ભગવાનની ઇચ્છા મુજબ સર્વ સારા વાના થશે. આપણે આવા વિતંડાવાદથી શામાટે કાળક્ષેપ કરવો જોઈએ? હિંદીઓ અમે તેવા તોપણ તે તમારા ભાઈઓ છે એમ સમજીને તમારે તેમની સેવા કરવી જોઈએ. અંગ્રેજો પ્રત્યે પણ આપણે પૂર્ણ પ્રેમ રાખવો જોઈએ. જો આપણે પોતેજ આ પ્રમાણે વર્તીશું તો જરૂર કંઈક સારા ફળ નીપજવી શકીશું.” કુસુમકાન્ત આગળ કંઈ કહે તેવામાંજ એક સીધરામ ગાડી કમ્પાઉન્ડમાં હાખલ થઈ અને તેમાંથી જોનસનસાહેબ નીચે ઉતર્યા. કુસુમકાન્તે અને મિત્રમંડળે ઉભા થઈ તેમનો સત્કાર કર્યો. જોનસને સધળાની સાથે હાથ મેળવી

શેતરજી પર સ્થાન લીધું અને અન્નપૂર્ણાને માથે હાથ મૂકી તેને પ્રેમથી બોલાવી. કુસુમકાન્તે પૂછ્યું; “મહા કાલના આ બોલાઈ ગયા હતા ?”

“પેલા મલ્લરાજની ખબર મળતા તેની તપાસમા રેકાચો હતો, પણ તે આ શહેરમાંથી જતો રહ્યો છે.”

“વામનગાયને મળ્યા ?”

“હા, પણ તેની પાસેથી વિશેષ કંઈ ખાતમી મળી શકી નહિ.”

“અત્યારે કંઈ તરફથી આવો છો ?”

“વિષ્ણુધરાયના બંગલેથી.”

“ત્યા કેમ ગયા હતા ?”

“તમારા લગ્નને માટે દિવસ નક્કી કરવા.”

“ક્યો દિવસ નિર્માણ કર્યો ?”

“આવતો રવીવાર.”

કુસુમકાન્ત મૌન રહ્યો અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું; “સાહેબ ! મોટા બાઈનો વરઘોડો ચઢાવશેને ?”

“તારી શી ઇચ્છા છે બહેન ?” જોનસને પૂછ્યું.

“મારી તો એવી મરજી છે કે બાઈનો વરઘોડો બમકાબંધ ચઢાવે.” અન્નપૂર્ણાએ હસતા-હસતા કહ્યું.

“એમ કરીશું પછી કાંઈ ?” જોનસને કહ્યું. આ પછી અન્ય વાતો ચર્ચાઈ લક્ષ્મી કોને આમ ત્રણ કરવા તેની માફી તૈયાર કરી. કેની બવસ્થા કરવી વગેરેનો નિશ્ચય કરી મિત્ર મહાજન ગ્રહ-ફૂલ પી રાત્રિના નવ વાગતા વિખરાયું અજવાળી રાત્રિ હતી. ચંદ્રદેવ પૃથ્વી પર્યટન કરી રહ્યા હતા. સૃષ્ટિએ એક અંબર ધારણ કર્યું હોય એમ ચંદ્રની ચંદ્રિકાથી જણાતું હતું. શાન્તિ સ્થળમા સ્વદેશ સ્તોત્ર ગવાઈ રહ્યા હતા. કુસુમકાન્ત વિચારવશ વદને ખુલ્લા ચોખાનચ પથ-

રાએલી ચ દ્રિકામા આમતેમ આટા મારી રહ્યો હતો. આ વખતે તેના હૃદયમા કુસુમાવતીના અને ભવિષ્યના વિચારો તરવરી રહ્યા હતા. લગ્નથી જોડાયા પછી બન્નેએ દેશસેવા કેવી રીતે કરવી તેનો નિર્ણય કરવા દેશભક્ત વિચારવશ બન્યો હતો. એવામાજ એક તારવાળાએ શાન્તિસ્થળના દરવાજામા પ્રવેશી કુસુમકાન્તનું નામ પોકાર્યું. બુલ-બુલખાન એટલામા ઉભો હતો તેણે સહિ કરી આખી તાર લીધી અને પછી કુસુમકાન્તની પાસે આવી તાર તેના હાથમા મૂક્યો કુસુમકાન્તે તાર વાગ્યો. તાર યશીકાન્તનો હતો. સવાગના મેલમા તે આવનાર છે એમ જણાવ્યું હતું. કુસુમકાન્તને આનંદ થયો. બુલબુલખાનને સવારમા માડી લઇ રેલ્વેને જવાનું સૂચવ્યું.

બુલબુલખાન બહુ સાફ કહી ચાલતો થયો કુસુમકાન્તે પોતાના ઝોરડામા આવી ધણીવાર સૂધી અજપૂર્ણની સાથે વિવિધ વાતો કરી આનંદ અનુભવ્યો. વાતોમા મધ્યરાત્રિ વીતી. અજપૂર્ણની આખ્યો નિદ્રાથી ઘેરાઇ. કુસુમકાન્ત તેને ઉઠવાનું સૂચવી પોતાના શયનસ્થાને આવી સૂતો અને અનેક વિચારો-કાર્યોથી ચાકેલો દેશ સેવક થોડીવારમા નિદ્રાવશ થઇ શાન્તિની સુખદ ઊંઘમા પડ્યો.

૧૨

લગ્ન.

મહા નીજ ભાગ્યનું ભાણ, પુરા પુરુષાર્થને મળતું,
સુહૃદ રસ પૂર્ણ ભાવોથી, પ્રજનું પુણ્ય ઉતરતું.

કુસુમકાન્ત, મરિજ માઆપનો પુત્ર, પિતાના અવસાન બાદ તેના શ્રીમાન કાકા વામનરાયના આગ્રહે રહેલો; કાકી-કાકાના કટુ વેલુ

શાન્તિથી અવશ્ય કરતો; અને છેવટે કાકાના અસહ્ય વાક્ય બાણોથી કંટાળી બપાનક કાળીરાત્રિએ કાકાનું મૃદુ ત્યાગી સ્મરણક્ષેત્રમાં-મગાના કિનારે હૃદય ઠાલવતો કુસુમકાન્ત, ઇશ્વર પ્રત્યેની અચળ શ્રદ્ધાથી અને નિરંતરના સત્કાર્મથી આજે ગરીબ-સામાન્ય-શ્રીમાન અને રાજ્ય કર્માચારીઓમાં મુચ્છ-વિદ્વાન અને સંપૂર્ણ દેશપ્રેમી મનાતો હતો. આજે તેના લગ્નનો દિવસ હતો; પણ તેના શાન્તિસ્થળમાં કોઈપણ પ્રકારની ધામધૂમ જણાતી નહોતી મુખ્યદ્વારે રક્ત આસોપાલવનુ એક તોરણ બાંધેલું હતું. લગ્નમાં ભાગ લેવાને તેના સ્નેહિ મિત્રો બહારમાંથી આવ્યા હતા શરીકાન્ત પણ હાજર થઈ ગયો હતો મિત્રો અને સર્વધીઓએ ધામધૂમ કરવાને અને દમદમા ભરેલો વરથોડો ચઢાવવાને કુસુમકાન્તને ધણુ એ સમજાવ્યો; પણ તેણે ધામ-ધૂમ વગેરેને માટે પોતાની અનિચ્છા વ્યક્ત કરતા જણાવ્યું કે, “જે દેશ ગુલામીમાં જકડાએલો છે; જે દેશમાં અજ વસ્ત્રના અભાવે અનેકાનેક દેશબંધુઓ મરણને શરણુ ચામ છે અને જે દેશના વતની-ઓ દેશ દેશાન્તરમાં હડધૂત બની હલકા મનાય છે; તે દેશના મનુ-ષ્યોને-ગુલામોને ધામધૂમ-રંગરાગ માણવાનો લેશમાન પણ અધી-કાર નથી.” કુસુમકાન્તના આ શબ્દો સર્વથા સત્ય હતા. હિંદુસ્થા-નની પ્રજાનું માન-સ્થાન આજે ક્યા છે? દેશ-વિદેશમાં હિંદીઓની દુર્દશા ચામ છે. ગરીબ-રાક હિંદીઓની સ્થિતિ આજે ખરેખર દયા-જનક છે. તેના હાજરો બાળકો દરવગસે અકાળે મરણને શરણુ ચામ છે. અનાથોનો તો પારજ નથી. આવી ગિચારી-દીન-દુઃખી પ્રજા પોતાનું સ્વમાન શી રીતે સમજી શકે? જ્યાં ભૂખમરો સદાને માટે ધર કરીને રહ્યો છે; જ્યાં કેવળ નિર્જીવ સ્વાર્થને માટે અને ધર્મના તત્ત્વને નહિ સમજતા ધર્મ પ્રત્યેની અધમશાના કારણે જ્યાં સર્વદા કુસંપતી આજ સળગી રહી

છે; ત્યાં ગુલામી સદાને માટે હોય તેમા શી નવાઈ? આવી ગુલામ પ્રજા કે જેનું સ્થાન ક્યાઈ પણ નથી, તેવી પ્રજામા ભલે વિદ્વાન-શ્રીમાન હોય પણ તે કેવળ પુતળા રૂપેજ સમજવા. સામ્યા હિંદીનું હૃદય આ દશા જોતા જ કંકળી ઉઠે અને તે ગુલામી દશામા જીવવા કરતાં મરણને વધુ પસંદ કરે એક વખતનું સુખી-સ્મૃદ્ધ અને સ્વ-તંત્ર હિંદ આજે ભાગ્યના પરીખળે સ્વમાન વિહીન બન્યું છે. તેના પ્રજાજનો ન્યા-ત્યા ધિક્કારને પાત્ર થયા કરે છે. દુકાળ-મહામારી અને અન્ન-વસ્ત્ર વિહીન અનેક મનુષ્યો પ્રતિવર્ષે પરલોક પ્રયાણ કરે છે. પણ અફસોસ, આવી દયાજનક દુર્દશા હોવા છતાં ભારતપુત્રોની આખો ઉઘડતી નથી. ભારતીય જનો વિપરીત ભાવીના યોગે પરત જ દશામા જ આનંદ અનુભવી રહ્યા છે. પોતાનો સ્વાર્થ પરીપૂર્ણ થયો કે સતોષ માનવામાં જ મગ્ન માની રહ્યા છે. આનું પરિણામ જતે દિવસે વિપરીત આવશે એ દરેક હિંદીએ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ અન્ય દેશના ઇતીહાસ તપાસો. વર્ષો સુધી પછાત પડેલા જાપાનીઓ પણ આજે સુધારાના શિખરે ચઢ્યા છે. અંગ્રેજો પણ આજે આખી પૃથ્વીમા તેમનું સ્વમાન સાચવી રહ્યા છે. ત્યારે આપણા ભારતીયજનો સ્વમાન તે શું વસ્તુ છે તે પણ સમજી શકતા નથી. હિંદીઓ! સ્વમાન વિના જીવવું નકામું છે. જેને સ્વમાનનું જ્ઞાન નથી, તેને પૃથ્વીમા અન્ય કોઈ પણ રચણે સ્થાન નથી માટે જાગૃત થાવ અને સ્વમાનનું ચચાર્થ તત્વ સમજો.

મિથ્યાભિમાન-દંભ-સ્વાર્થ અને કુસપને સદાને માટે દરીયામા ડૂબાવી દેયો. તમારી ભારતમાતા આકૃંદ કરી રહી છે, તમારા દુખી બાંધવો અન્નવસ્ત્ર વિના તરફડે છે, તે સધળા દુઃખ દૂર કરવા; તમારી ભારતમાતાનું કલ્યાણ કરવા કટીબદ્ધ થાવ તમારે આજે

પડતા એકજ વિચાર કરવાનો છે; અને તે તમારા સ્વમાનનો જ છે.

જમતના જઠ પદાર્થો; પૃથ્વી પરનાં સ્વતંત્ર મનુષ્યો, દેવ-
અને દૂષા તત્ત્વો પણ તમને એજ સૂચવી રહ્યા છે કે હે હિદીઓ
તમે સ્વમાન વિહિન જીવન બ્યતિત કરવા કરતા મૃત્યુ પામી પૃથ્વી
પરથી જોછા થાવ. પરમાત્મા ભારતીય જનોમા સ્વમાન પ્રેરો અને
અમારી દુખી ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર કરો. કુસુમકાન્તને જોનસન
સાહેબે ધર્મજ્ઞે સમજાવ્યો; પણ એ દેશભક્તે એવી ખૂબીથી
અને સત્યતાથી જોનસન સાહેબના મનનું સમાધાન કર્યું કે જેથી
જોનસને પણ તેના નિશ્ચયને વખાણ્યો. લગનનું મૂહુર્ત રાત્રિના
પ્રથમ પ્રહરે હતું સમા-સ્નેહિયોને આમ ત્રણ પત્ર મોકલ્યા હતા.
વામનરાયને કુસુમકાન્ત પોતે જઠને કહી આવ્યો હતો. ઈદિરા
પ્રાતઃકાળ થતાજ ભાઈની પાસે આવી હતી. ઈદિરા સ્ત્રીકાન્તને
મળી. બન્નેએ ધણીવાર સૂઝી એકાન્તમા બેસી વાતો કરી હૃદય
ઠાલવ્યા. સર્વના આનંદનો આજે પાર નહોતો. અન્નપૂર્ણિને ચૈતન્ય
યાદ આવ્યો. બાલીકાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે ચૈતન્યના
કુશળને અર્થે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી સાજ પડતા કુસુમકાન્ત અને
તેના ખાસ મિત્રો ગાડીમા જોડવાઈ વિયુધરાયના બંગલે ગયા
અન્નપૂર્ણા-ઈદિરા અને અન્યજનોની ગાડીઓ પણ તેની
પાછળ ચાલી. સધળું મડળ વિયુધરાયના બંગલે આવી પહોંચ્યું
વિયુધરાયે અતી આનંદથી સર્વનો સત્કાર કર્યો. બંગલાના યોગાનમા
મોઢો મડપ ઉભો કરવામા આવ્યો હતો. મડપની શોભા મનહર
હતી. રથને રથને રંગ બેરંગી હવગ-પતાકાઓ પવનમા ફરકી
રહી હતી. આસોપાલવના તોરણો રથને રથને દૃષ્ટિગોચર થતા
હતાં. રંગ બેરંગી દીપકો ઝમઝમી રહ્યા હતા. આશ્વિય વચનોના લેખ

ધણા સ્થળે નજરે પડતા હતા. ટુકાણુમા મડપની શોભા અવ-
ર્ણનીય હતી મડપમા ગાદી તકીયા પાથરેલા હતા. જે જે જનોને
આમત્રણ હતા; તે જનો સમય થતા મડપમા આવી બિરાજતા
હતા ધણા ગૃહસ્થો ઉપરાત અમલદારો-યુરોપિયનો-મુસલમાનો-
ખ્રિસ્તીઓ પણ આ દેશભક્તના સુભાગલીક લગ્નનો પ્રસંગ અવલો-
કવાને આનદથી આવ્યા હતા. આમા આશ્ચર્ય જેવું તો એ હતું કે
દરેકજનો અને અમલદારો પણ શુદ્ધ સ્વદેશી વસ્ત્રો પરીધાન કરીને
પધાર્યા હતા. મિથ્યાભિમાની રત્નદેશી વામનરાય સ્વદેશી વસ્ત્રો પહેરવા
પડે તેથી દર્દનું બ્રહ્મનું કાઠી આવ્યો નહોતો લગ્ન પ્રસંગના
આનદમા ભાગ લેવાને આવેલા સજ્જનો વામનરાયના નહિ આ-
વવાથી વિવિધ વાતો સાથે તર્ક-વિતર્ક કરતા. છેવટે વિયુધરાય
અને શશીકાન્ત તેને મનાવવા ગયા; પણ તે પાપાણુ પ્રતિમાનું
આગમન થયું નહિ. બિચારી ઇંદિરાનું હૃદય ધણુએ બળ્યું, પણ તે
શું કરે ? કુસુમકાન્તને પણ ધણું ખોટું લાગ્યું પ્રભુની ઈચ્છા માની
તેણે મન વાળ્યું. લગ્ન સમય થયો. મોટા મડપની સમિપમા જ
લગ્નક્રિયાને માટે એક નાનકડો મડપ ઉભો કરવામા આવ્યો હતો કે
જ્યાથી મોટા મડપમા બેઠેલા મનુષ્યો પણ લગ્નવિધી અવલોકી શકે.
લગ્નક્રિયા કરાવનાર બ્રાહ્મણુ વિદ્વાન હતા. આજકાલના બ્રહ્મદેવો કે જેઓ
કેવળ દબ અને ડોળ રાખનારા, અશુદ્ધ શ્લોકો ઉચ્ચારી દસ મીનીટમા
દસ લગ્ન કરાવી કેવળ પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની સ્વાર્થી-પાપમયી ભાવના-
વાળા વેદીયા ઢોર જેવા, આ બ્રહ્મદેવતા નહોતા. પણ પોતે વેદશાસ્ત્ર
સંપન્ન-બ્રાહ્મણુ ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરનાર અને લગ્નનું પરીપૂર્ણ
રહસ્ય સમજનારા સત્વગુણી હતા. આજે આવા બ્રાહ્મણુની બહુધા
ખોટજ છે. તેમજ લગ્નની મહત્તા સમજનારા પણ આજે નથી.

બાળલગ્ન-વૃદ્ધલગ્ન કન્યાવિક્રય વગેરેના કારણે લગ્નની હવ્ય ભાવના આજે કેટલું સમજી શકે છે ? અભણ-ભીક્ષુક અને કેવળ પૈસાનીજ પ્રાપ્તિ ધ્વજનારા વિગ્રો પણ લગ્નની ભાવના ક્યા સમજી શકે છે ? શુક પડિતની માફક હવ્યારેલા 'શ્લોકતુ' જ્ઞાન પણ તેમને હોતું નથી. હસ્તમેળાપ કરી ચોરીમા ચાર આટા કર્યા એટલે લગ્ન થઇ ચૂક્યા એવું સમજનારાઓના કાગણે જ આજે સસારની અવદશા થઇ રહી છે. બાળલગ્નના કારણે પ્રજા નિર્બળ-હતવિર્ધ બની છે. વૃદ્ધ વિવાહના કારણે વિધવાઓ વધી છે અને પતિ-પત્નીની ફરજ સમજ્યા વિના થએલા લગ્નના કારણે સસાર ક્લેશમય બન્યો છે. આજે લગ્નતુ રહસ્ય વિષય વાસનામા જ પરીણમે છે અને તેથી જ ભારતની ભગ્યતા આજે નિસ્તેજ જણાય છે. ભગવત ! અમારા પુણ્યમય દેશમા આ શું ? આજે આ બધો શો ઉત્પાત ? આ ક્લેશ શા ? આ પાપ શા ? આજે રામ-કૃષ્ણ-પ્રતાપ સમા પ્રજાપાલક વીર યોદ્ધાઓ ક્યાં છે ? સીતા-સાવીત્રી સમી સન્નારીઓ ક્યાં છે ? વિશ્વ ! દયા કરો-દયા કરો અને આ પુનિત ભારતના પ્રજાજનોમા સદ્જ્ઞાન પ્રકટાવી ભારતની ભગ્યતા વધારે. લગ્નના શુભ સમયની શરૂઆત થતાજ બ્રાહ્મણે લગ્ન કાર્ય શરૂ કર્યું. વર-વધુ મહપમા બિરાજ્યા ગોર દેવતાએ અન્ય ક્રિયાઓ કરાવી વર વધુને પોતપોતાની ફરજો સમજાવી ભક્ષીતા કર્યા. પોત-પોતાની ફરજ યથાર્થ સમજતા હોવા છતાં પૂર્ણ ધ્યાનથી-વિનયથી બ્રહ્મદેવના વચનો શ્રવણ કરી દેવતાએ સ્થિર નમાવ્યા એટલે ધણી વારે લગ્ન કાર્ય પૂર્ણ થયું. અન્ય વિગ્રોએ આશિષ વચનો હવ્યાર્યા મિત્રો અને રનેહિયોએ ભેટો સમર્પ્યા. વરવધુ બ્રાહ્મણ અને વડિલ જનોને પહે પડ્યા. આ પછી મોટા મહપમા આવી પુનઃ ગોરદેવતાને પ્રણામી

ત્યા બેઠા. પુરોહિતે બન્નેના માથે હાથ મૂકી કહેવા માડ્યું, “કુસુમ-
કાન્ત અને કુસુમાવતી ! તમે બન્ને સમજી અને જાણો છો. ધર્મને
બરાબર સમજનારા છો. આજે તમે બન્ને જણે આ સ્વર્ગ
આપણને ઉત્પન્ન કરનાર પરમાત્માની સમક્ષ તથા તેની સાક્ષીએ
મહાન પ્રતિજ્ઞાએ કરી છે તે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાવડે તમારા ઉભયના હૃદય
વજ્રરૂપે સમાન બેઠાયા છે અર્થાત્ તમારા આત્માની ઐશ્વર્યતા થકી
ચૂકી છે તમે! આજથી લગ્નરૂપી સાકળથી સઠળાયા છો. હવે ત-
મારી ફરજ વધે છે. તમે નવીન સસારના પ્રવાશી બન્યા છો આજ
સુધી તો તમે પાતપોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તતા હતા; પણ હવે તમે
એકને બદલે બે બન્યા છો તમે સસારરૂપી સીડીના પ્રથમ પગ-
થીઆ ઉપર પગ મૂક્યો છે. બાળકો ! આ સસારને સમુદ્ર કહ્યો
છે. જમતના માર્ગે ધણી જ દુર્ગમ્ય છે માટે તમે પૂર્ણ સમાજથી
આગળ વધજો. સસારમા સુખ-દુઃખના વાવાઝોડા-મોહજાળ સાથે
વિઘ્ન અને વિપત્તિઓના દર્શન પળે પળે થશે; પણ તેથી ડરશો
નહિ. જગતની ક્ષણિક લાલસાઓ-મોહજાળોમા ફસાશો નહિ અને
શ્રી અંતર્યામી ભગવાનને એક પળવારને માટે પણ વિસારશો નહિ.
તમે પ્રભુ પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખજો. તમે સુખ-દુઃખના કર્તા તેનેજ
માનજો. જગતનો ભાર તેના પરજ નાખી તમે યક્ત સાક્ષી રૂપેજ
સસારમા વિચરશો. તમે બન્ને એક બીજાના સુખ-દુઃખના બાગી
થા છો. તમે પરસ્પરની ચઢતી કળા કરવામા અને સુખની જીવિ
કરવામા નિરંતર પ્રયત્ન કરતા રહેજો. બહાલા બાળકો ! જે જે કંઈ
ધર્મકાર્ય છે, તે ધર્મરતને પ્રિય છે એમ સમજી તેની સિદ્ધિને તમે
પામે તમે જે જે કર્મ કરો તે સધળા શ્રી પ્રભુને સમર્પણ કરજો
આમ કરવાથી શ્રીનારાયણ તમારું કલ્યાણ કરશે, તમારા શૈલ

રોગ-ભય-બાધી વિપત્તિ વગેરેને વિદારી તમારો ઉદ્ધાર કરશે. કુસુમકાન્ત ! તમે વિદ્વાન છો, લગ્નનું યથાર્થ રહસ્ય સમજો છો. છતાં એક કુળશુર તરીકે હું તમને બે શબ્દો સંબળાવું તે તમારા હૃદયપટમાં બરાબર કોતરી રાખજો. આ કુસુમાવલી આજથી તમારી ધર્મપત્નિ થઈ છે, તેનું તમારે કલ્યાણ કરવું ધર્મરે તમારા ઉપર મોટો બોજો નાખ્યો છે. તમારે ઇન્દ્રિયજીત અને સત્કર્મશીળ થવું અને જીવનની સર્વ અવસ્થાઓમાં શાન્ત ચર્મ વર્તવું તથા રહેવું જેવી રીતે તમે તમારા પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવામાં અને ચઢતી કળા કરવાના પ્રયત્ન કરો છો, તેજ પ્રમાણે તમે તમારી પત્નિના આત્માની પણ પવિત્ર ધર્મમાં ઉન્નતિ કરવાનું ખાસ સ્મરણમાં રાખજો અને તેમ કરવામાં પ્રયત્નસિદ્ધ બનજો. તમે જેવો તેને ઉપદેશ કરો, તેજ પ્રમાણે તમે પોતે ચાલીને; તે તેવા નિયમમાં પ્રવૃત્ત રહે તેમ કરજો. આજથી આ પવિત્ર બાળા તમારા દરેક કાર્યની મદદગાર અને સહભાગી, ધર્મકાર્યમાં; કલ્યાણભાગમાં તે તમારી સોબતી થાય છે એ ખાસ સ્મરણમાં રાખજો ” આટલું કુસુમકાન્તને કહી પુરોહિતે કુસુમાવલિને કહેવા માડ્યું; “ જ્ઞેન કુસુમ ! આ પવિત્ર યુવક આજથી તારા પતિ થયા છે અને વચન અને કર્મથી તેમની સેવા કરવી એજ તારો પરમ પવિત્ર ધર્મ છે. તારે તેના દરેક કાર્યમાં મદદગાર થવાનું છે. તારે એકજ નિષ્ઠાથી તેની ભક્તી કરવી તારા હિતને અર્થે તે તને જે જે આજ્ઞાઓ કરે તે દરેક આજ્ઞાઓનું પાલન તારે વગર વિલંબે કરવું જ્ઞેન ! આ પુરુષજ તારો પરમેશ્વર-પતિ અને સર્વસ્વ છે. તેની સેવા એજ પ્રભુની સેવા છે. સતીની ગતી પતિની સેવામાં છે. તું સદા સર્વદા પવિત્ર રહી જગતની સેવા કરજે. જનસેવા એજ સાક્ષાત શ્રી

હરીની સેવા છે એમ સમજી જગતના દુઃખી દારિદ્ર્ય જનોને સુખી કરવાના પ્રયત્ન કરજો. પરમાત્મા તમારૂં કલ્યાણ કરે. સુખી થાવ. કલ્યાણ કલ્યાણ.” પુરોહિતે હાથ ઉઠા કરી આશિષ આપી. વર-વધુએ બે હાથ જોડી ગુરૂદેવની આશિષ અંગીકાર કરી. અન્ય સર્જનાએ પણ સારા વિવેચન કરી વરકન્યાને મુબારકબાદી આપી. જોનસનના આનંદનો પાર નહોતો. તેણે પણ દંપતિનું કુશળ ઇચ્છ્યું સર્વના આશિષ વચનો કુસુમકાન્ત અને કુસુમાવતી હસ્તાવહને અંગિકાર કરતા હતા. અન્નપૂર્ણાએ બન્નેના કંઠમાં સુવાસિત કુસુમ માળાઓ પહેરાવી. છેવટે કુસુમકાન્તે ઉભા થઇ વિનયશિલ વદને કહેવા માડ્યું; “વડિલો-બંધુઓ અને મિત્રો! આજના આ શુભ પ્રસંગે આપ સર્વેએ અત્રે પધારી લગ્ન મંડપ શોભાવ્યો છે તેને માટે હું આપ સર્વનો ઉપકાર માનું છું આપ સર્વનો અમારી પ્રતિ અપૂર્વ પ્રેમ છે. અત્રે પધારેલા સર્જનો શ્રીમાન અને વિદ્વાન છે. લગ્નનું રહસ્ય મથાર્ય સમજનારા છે. પણ ભ્યારે અમારા લગ્ન કાર્યની સમાપ્તિ સમયે સંસ્કૃત ભાષામાં અમોએ ધંધરની પ્રાર્થના કરી ત્યારે કેટલાક બંધુઓ સાનંદાશ્ચર્યથી અમારી તરફ જોઇ રહ્યા હતા, અને હું અનુમાનથી એમ ધારૂં છું કે તેઓ અમે શું બોલીએ છીએ તે સમજવાને ધણા આતુર જણાતા હતા એ તેમની જણાસા પૂર્ણ કરવાને માટે હું તેમને દુકામાં સમજાવું છું. જે એક અને વર્ણુહિન છતાં સૃષ્ટિના પ્રયોજન અર્થે પોતાની શક્તિના યોગથી નાના પ્રકારની વસ્તુઓનું નિર્માણ કરે છે અને જે સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં આદિથી તે અંત સુધી વ્યાપીને રહેલો છે, તે તેજસ્વિ પરમાત્મા અમને શુભ ખુદ્દિ સમર્પો. સત્યમેવ જયતે. અસત્યનો પરાજય જ છે. સત્ય પ્રભુ પાસે જવાનો માર્ગ તૈયાર કરે છે. તે માર્ગે

ઋષી મૂર્તિયો બધા છે અને તેઓના સર્વે મનોરથ સિદ્ધ થયા છે; અને છેવટે સત્યનું જે પરમસ્થાન છે ત્યાં તેઓ પહોંચ્યા છે. માટે સધળાએ એજ પ્રભુનું હમેશા સ્મરણ કરવું અને સત્ય માર્ગે ચાલવું. સત્યના આશ્રયથી મનુષ્ય ભય રહીત બની જમતમા સારા કર્મો કરી શકે છે. આ મારા અનુભવની વાત છે. હું જે જે કંઈ કાર્ય કરું છું તે સધળા સત્યના પ્રભાવે જ કરી શકું છું. આપણા સંસારમા ધણો સડો છે, અધર્મિત બધો છે; સમનના રહસ્યનું જ્ઞાન ધણુંજ ઝોણું છે. આપણે આપણા સંસારમાથી આ અજ્ઞાન દૂર કરવાની ખાસ આવશ્યતા છે. જ્યારે સડો જડમૂળથી જશે ત્યારે જ સંસાર સ્વર્ગ સમાન બનશે. જ્યાં સૂધી આપણામા અયોગ્ય ગાતિર્બંધન છે, જ્યાં સૂધી આપણે આપણા જ્ઞાન અને ધર્મના મર્મ સમજી તે મુજબ ચાલવાને શક્તિવાન થયા નથી; જ્યાં સૂધી આપણામા ઐક્યનો આવિર્ભાવ થયો નથી, જ્યાં સૂધી આપણે આપણી સંસારી રિયતિ સુધારી નથી; જ્યાં સૂધી આપણે આપણા જ્ઞાનમા લખેલી જ્ઞાનકર્મ અને મુણવડે પાડેલી ચાર મહાગાતિઓ જ રાખી નથી, ત્યાં સૂધી આપણે આપણું બહુ તો શુ પણ જીવનનું સાર્થક પણ કરી શકવાના નથી. આપણે આપણી નજરે હજારો અને લાખો દાખલા શુ નથી જોયા કે શ્રીમાનની બણેલી બણેલી અને સુકુમાર કુમારિકાઓ કહેવાતા કુળના અભિમાન અને ગાતિર્બંધનના જુસ્મી કાયદાથી એક કંગાલ માણસને કોટે બંધાઈ અસક્ષ સડો સહન કરે છે ? પરીણામે તે બન્નેમાથી એક પણ સુખી થઈ શકતા નથી. વળી શ્રીમાન-વિદ્વાનના વરમા અજ્ઞાન કુમારીકા આવી બિચારા બણેલાનો ભવ બાળે છે આવી ગાતિર્બંધનની રીત કયા કામની નથી. તેને આપણા ધર્મ સાથે પણ કંઈ

લાગતું વળગતું નથી. આવું આહું-અવળું અને બુદ્ધું સમજાવનારા કેવળ સ્વાર્થી અને આપણું નિકેદન કાઢનારા છે. માટે આપણે હવે તેઓના કહેવા સુજળ ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક ચાલવું જોઈએ નહિ આપણે આપણી અંધઅધ્ધાને ત્યાગી કેવળ સત્યનું જ અવલંબન કરવાનું છે. આમ કરવાથી જ આપણે આપણા સસારની સ્થિતિ સુધારી શકીશું અને અનેક દંપતિના આશિર્વાદ મેળવી શકીશું. આપણા દેશમાં અસહયો જે ચાર ગાંધિઓ છે, તેજ ગાંધિઓ રાખવાની જરૂર છે. આથી સરખેસરખા લગ્ન થશે અને વરવધુ સુખી થશે તેમના ધરમાં કદીપણ કલેશક કાશ થશે નહિ. એક બીજામાં રહે અને સમાગમ વધશે. એક બીજાની શરમ પડશે અને આપણું દેશની ઉન્નતિ જેમ અને એમ જલ્દી થશે. તમારે ત્યાં તમારા જેવાજ શોભિતા અને ગુણીયલ ગૃહસ્થો પધારશે તમે તેમની સાથે શોભશો અને તેમને શોભાવશો. આ પુરૂષો એક બીજા સાથે હળીમળીને ચાલશે, ઐક્યતા વધશે અને પરિણામે તેમની પ્રજા બળવાન બની સર્વ વાતે સુખી થશે સહજી. 'મારે હવે વિશેષ કંઈ કહેવાનું નથી. આ પ્રસંગે ઉચિત લાગતું મેં જે કંઈ કહ્યું છે તેમાં કદાચ ભૂલચૂક જણાયતો તેને ક્ષમ્ય દ્રષ્ટિએ જોવાની કૃપા કરશો આ શુભપ્રસંગે મારા સરકારી અમલદાર મિત્રોએ--મુસલમાન અને યુરોપીઅન બંધુઓએ પધારી મહાપત્રી શોભામાં વૃદ્ધિ કરી છે; તેને માટે હું પુનઃ સધળા બાંધઓનો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનું છું અને છેવટમાં અમારું લગ્ન કરાવનારા અમારા પુરોહિતજીને પણ પ્રણામ છું, કે જેમણે અમને સ્તુત્ય અને અતિ ઉપયોગી ઉપદેશ કર્યો છે. તેમના એ ઉપદેશને અમે અમારા હૃદયપટ પર સદાને માટે કોતરી રાખીશું. પરમ-કૃપાળુ પરમાત્મા આપ સર્વનું શુભ કરે.' આટલું બોલી કુસુમ-

કાન્ત સ્વસ્થાને બેઠો. આ પછી પાન ગુલાબ લઈ સર્વ સજ્જનો વિદાય થયા. પ્રાતઃકાળ થતાં કુસુમકાન્ત અને કુસુમાવતી જ્ઞાન્તિ સ્થળમા આવ્યા. આનંદ અવર્ણ્ય હતો. દંપતિ સુશોભિત દિવાનખાનામાં બેસી વાર્તાવિનોદ કરવા લાગ્યા. એવામા બુલબુલખાન હસતો હતો ત્યાં આવ્યો અને એક બંધ કામળતું કવર કુસુમકાન્તના હાથમા મૂક્યું. કુસુમકાન્તે કવર ઉઘાડી અંદરથી પત્ર કાઢ્યો. પત્રમા આશિષ વચન હતા. શ્રી રામાનંદના હસ્તાક્ષરો જોળખી કુસુમકાન્તે તે આશિષ પત્ર પત્નિના હાથમા મૂક્યો આ અરસામાજ અનપૂર્ણાએ ત્યાં આવી કહ્યું “ મોટાબ્દેન ! સ્વામીજીના આશિષ વચનો સમજાવોને ? ”

“ હે, તું વાચ. ” કહી કુસુમાવતીએ પત્ર અનપૂર્ણાને આપ્યો. અનપૂર્ણાએ મોટા અવાજે વાચવાનું શરૂ કર્યું. “ નવીન દંપતિ !

સંસારના આ રાજમા, દિર્ઘાયુ થાઓ દંપતિ,
પ્રસરાવી ધારા પ્રેમની, રંગો સુકિર્તિની અતિ.
વિજયે થઈ અવની વિરો, ધારો સુનિતિની મતી,
મમ મનતણી એ આશ છે, થાઓ તમે સુખી અતી.

રામાનંદ.

છેલ્લા વાઝમની સાથેજ બુલબુલખાને બન્નેનીપર પ્રુષ્પ વૃદ્ધિ કરી. કુસુમકાન્ત અને કુસુમાવતીએ સીર ઝુકાવી ગુઝતી આશિષ અંગીકાર કરી. જ્ઞાન્તિ સ્થળમા આનંદ માન મવાયા. કુસુમકાન્તે પોતાને મળેલી બેઠો જન સેવાયે આપી દીધી. સમજા મન સાથે આ દેશ-ભક્તની પ્રશ્ન સા કરવા લાગ્યા

૧૨.

અશાન્ત દેહય.

મહા ગૌર શ્રીવાપર અલક કાળા ધરિ છુટા,
 ધરી ઘાળા વસો કટિપર દર્ધ હસ્ત કુમળા
 રહે મહારા સાગી ઉભિ મધુર મૂખે હસી જરા,
 વિલોકે હું તહાર મુખ મુદ્ધ ધરિને પ્રિય કરા.

અહા! તે વખતે મને કેટલો આનંદ થતો? પ્રિય ઇંદિરાના વદન કમળને નિહાળતા મારા હૃદયમાં અમૃત પ્રવાહ રેલાતો તેની મીઠી-મોહક વાતો સાંભળતા હું જાણે સ્વર્ગમાં હોઉં એમ થતું પણ મારો તે સંધળો આનંદ-સુખ-આશા આજે આ રાત્રિની મરણ સમાન શાન્તિમાં અદૃશ્ય થઈ ગયેલ છે. ઇંદિરા! દેવી! મારા મુખની આશા! હું તારા દર્શન હવે ક્યારે કરી આ આતુર આખ્યોને તૃપ્ત કરીશ? તારા મધુરા શબ્દો હવે ફરીથી ક્યારે અને ક્યા શ્રવણ કરીશ?"

રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરે શાન્તિ સ્થળના નદિ વિભાગ તરફના એકાન્ત સ્થળે એક પર્વતની ખેડક પર ખેડેલો શશિકાન્ત ચિતાતુર વદને ઉપરોક્ત ઉદ્ગાર કાઢી રહ્યો હતો. અજવાળી રાત્રિ હતી. નિશાનાથ પૃથ્વી પર્યટન કરી રહ્યા હતા. સૃષ્ટિ ચેત બની હતી. સમય શાન્ત અને સુરમ્ય જણાતો હતો કુસુમકાન્ત અને કુસુમાવતી આજે અહિં નહોતા. તેઓ વિયુધરાયને જ ગમે હતા. તેમના લગ્ન થયાને અઠવાડિયું થીતી ચૂક્યું હતું.

શાન્તિ સ્થળના તમામ જનો નિદ્રાને ખોળે પડ્યા હતા. શશી-કાન્ત ઇંદિરાના વિચારે વ્યાકુળ બની આ શાન્ત રાત્રિએ વિશાળ યોગાનમાં એકલો બેસી રહ્યો હતો. કુસુમકાન્તના લગ્ન સમયે આ.

વેલી ઇદિરા શશીકાન્તને મળી. બન્નેએ પોતપોતાના હૃદયની વાતો કરી હૃદય હલકાં કર્યાં. ઇદિરાએ પિતા-માતા તરફથી થતા અન્યાય-ત્રાસ વગેરેની કહ કથા શશીકાન્તને કર્યું સંખેદાત્મા વિદિત કરી. આથી શશીકાન્તનું હૃદય દુઃખાયું. તેણે ઇદિરાને આશ્વાસન આપ્યું. બન્નેએ ધણી ધણી વાતો કરી. ત્રણ દિવસ સુધી ઇદિરા શાન્તિ રચળા રહી.

શશીકાન્તે તેને કેટલીક સૂચનાઓ કરી. બાં વોયે દિવસે બાઈને અને શશીકાન્તને મળી ઇદિરા પિતૃગૃહે જવાને તત્પર થઈ. કુસુમકાન્તે લગ્નનની યાદમાં તેને એક મૃત્યુવાન મોતીમાળા આપી. વામનરાયની અનિચ્છા છતાં ઇદિરા આવેથી હોવાથી રખેને તેનો પિતા તેને કમ્મ કહે આ હેતુથી અને વામનરાયને જતા પહેલાં મળવાની ઇચ્છાથી શશીકાન્ત ઇદિરાની સાથે વામનરાયના બંગલે આવ્યો. આ બન્નેને જોતાજ વામનરાયે મુખ બગાડ્યું. શેઠાણી પાસેજ બેઠા હતા. ઇદિરાને જોતાજ તે વાંધણીની માફક ઉછળી પડ્યા અને ઇદિરાને લગ્નમાં જવાને માટે અનેક અપશબ્દો સંભળાવ્યા. ઇદિરા એક અક્ષરે બોલી નહિ. તે ચિત્રવત્ ઉભી થઈ રહી તેની આખોઆથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. આથી તેની અપરમાતા વધુ ઉછળી શેઠાણી અચાનક હતી તેને એટલું પણ બાન ન રહ્યું કે શશીકાન્તની હાજરીમાં આમ બોલાવ કે નહિ. વામનરાય ડોળા ધુરકાવતો પુત્રીની સામે જોઈ ગ્ભો. જેને વામનરાય પ્રથમ અપાર સ્નેહથી બોલાવતો; તે શશીકાન્તને શુદ્ધ સ્વદેશી પોશાકમાં નિહાળી વામનરાયના હૃદયમાં તેના પ્રત્યે દેશ પ્રકટયો. તેણે શશીકાન્તને જોઈ એક પણ સંકારનો સ્પર્શ મુખેથી ઉચ્ચાર્યો નહિ. શશીકાન્ત ઉભોજ રહ્યો. તેને

ધણું લાગી આવ્યું. તેણે શાન્તિ ધારણ કરી સર્વ રંગ અવ-
લોકના કર્યો, પણ છેવટે તેનાથી રહેવાયું નહિ. તેણે યોગ્ય
શબ્દોમા શેઠાણીને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો; પણ શેઠાણી
શાન્ત થવાને બદલે તેની ઉપરજ ઉતરી પડ્યા. છેવટે વામનરાય પણ
ઈદિરા અને શશીકાન્ત પર ઉઠ્યો. સ્વદેશી વસ્ત્રો પહેરીને
આવવાથી વામનરાયે અનેક બગ વચ્ચે શશીકાન્તને સભ-
ળાવ્યા. શશીકાન્તે ધિરજથી અપમાનના છુટકા ગળી વામ-
નરાયને સમજાવવાનો સત્ત્વ રહેવાનો ધણોએ પ્રયત્ન કર્યો; પણ
તેનું સાબળે જ કાણુ ? શેઠ શેઠાણીના મોટા અવાજથી નોકર-ચા-
કરો ઉપર દોડી આવ્યા અને મોટાના ધરમા ભજવાતી ભવાઈ નિહા-
ળી રહ્યા. છેવટે શશીકાન્તે ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું ઉચિત માન્યું.
તેણે ઈદિરાને શાન્તિ સૂચક શબ્દો સમજાવી તરત ત્યાંથી ચાલવા
માડ્યું અને જતા-જતા રોષમય ક્રોધે વામનરાય તરફ જોયું. વા-
મનરાયને તેની દૃષ્ટિ ભયસૂચક જણાઈ. ભવિષ્યમા જાણે વિપત્તિ
આવી પડવાની ન હોય એમ તેના મનમા થયું. શશીકાન્ત શાન્તિ
સ્વરૂપમા આવ્યો. તેણે કુસુમકાન્તને તમામ ઘટના વિદિત કરી કુ-
સુમકાન્ત બિચારો શું કરે ? તેણે શશીકાન્તના હૃદયનું યોગ્ય
શબ્દોથી સમાધાન કર્યું આ બીનાને બને દિવસો વિતા હતા.
શશીકાન્તને મુબઇ જવું હતું, પણ એકવાર ઈદિરાને મળીને જવું એવો
તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો તેણે તપાસ કરાવી તો ખમર મળી કે ઈદિ-
રાને બહાર નીકળવાની સખ્ત મનાઈ થઈ છે વામનરાય અને તેની
કર્કશ પાત્ન તે ગરીબ બાળાને નિરતર સતાવી રહ્યા છે. આવા
સમાચારથી શશીકાન્તનું હૃદય ચિરાયું. ઈદિરાને શી રીતે મુખી ક-
રવી ? તેને કેવી રીતે મળવું વિગેરે વિચારોની પરપરા વધવા લાગી.

રાત્રિ વિતતા શાન્તિ પથરાઈ રહી. જન્મતનો કોલાહલ શાન્ત પડ્યો; પણ શશીકાન્તના હૃદયનો શોક શાન્ત થવાને બદલે વધવા લાગ્યો. પરીણમે તે ખુલ્લા ચોમાનમાં; ચંદ્રની શિતળ શ્વેત આદનીમાં એક એકાન્ત સ્થળે પત્થરની બેઠકપર બેસી હૃદયોદ્ગાર બહાર કાઢવા લાગ્યો. “ ઇદિરા ! પવિત્ર બાળા ! તારી દશા ખરેખર સોચનીય છે. તારા માતા પિતા પિયાય સ્વરૂપ છે તું કુખી છે તારી દશા કટ-કમા ગુલાબ સમાન છે. દેવી ! આ સંસારમાં કુખમય દશા ભોગવતી મારી બાગ્યલક્ષ્મી ! હું તને સુખી કેવી રીતે કરી શકું ? તારા તરફથી બોલતા માઝ સખ્ત અપમાન થયું છે. વામનરાયે મને ત્યા આવવાની સ્પષ્ટ ના પાડી છે. તે પિશ્ચાએ આપણા પવિત્ર ગ્રેમમાં વિષ રેડ્યું છે. ઇદિરા—દેવી ! કહે હું શું કરું ? તારી દુર્દશાનો પાર નથી. મારા આતરીકે સતાપનો પણ સુમાર નથી. શું આપણે હવે નહિ મળીએ ? શું આપણી આશ્વાઓ ધૂળમાં મળશે ? શું તું મારી મટી ખીજની ચંપચ ? વામનરાય ! નિંજુર હૃદયનો વામનરાય તેને બળાકારે પરણાવશે, તે વખતે ઇદિરા શું કરશે ? મને તો પરીણામ બચ કર બાસે છે. અરેરે ! અમારા ગ્રેમની આ શી દશા ? ” શોકથી સતત થતા શશીકાન્ત આવી રીતે દુઃખોદ્ગાર કાઢી રહ્યો હતો. રાત્રિ શાન્ત હતી; પણ શશીકાન્તના હૃદયમાં અશાન્તિના પૂર વહેતા હતા. ચંદ્ર કિરણોમાંથી શીતળતા વરસતી હતી; ત્યારે આ ગ્રેમી યુવાનના અંતરમાં આગ સળગતી હતી. શશીકાન્ત ક્ષણવાર શશી-દેવને નિહાળી રહ્યો. તેની દશા આ વખતે ઉન્નત મનુષ્યના જેવી થઈ પડી હતી. પુનઃ પાછો તે બોલવા લાગ્યો, “ ઇદિરા ! મીઠા સખ્દોથી મને આનંદ આપનારી મારી દેવી ! મારા અંતરમાં મહાન ઉચલ પાચલ થઈ રહી છે. બાળા !

તહારી સુ વાણી અતિ મધુર મારા શ્રવણમા,
ધીરે ધીરે આવી મન કરતી હર્ષીત સુખદા;
બમાવીને માડે મગજ અતિશૈ મસ્ત કરતી,
તદા હું મસ્તીમા કથન કરતો કાવ્ય સુ અતી.

હા ! પ્રેમના ઉન્માદમા બનાવેલી તે કવિતા તને કેવી પ્રિય લાગતી ? અને પછી,

વિશ્વા હસ્તે ધારી મધુર કવનો સર પૂરીને,
હું ખાતો તો કાન્તે ' સરસ નવલા નિત્ય કરીને.
હવે વિશ્વા મ્હારી તવ વિરહથી ટૂટી ગઇ;
વળી આશા સર્વે મમ હૃદયની ધૂળ મળી ગઇ.

અરસોસ ! મારા હવાઇ કિંદા જમીન દોસ્ત થયા છે. મારી ધુમ્કાઓ આકાશકુસુમવત્ બની છે. ઓ પ્રભુ ! અમારી પર આ શો મગજ ? ઇંદિરા ! આપણું ભાગ્ય બપાનક બન્યું છે. હૃદય ધડકે છે. તારૂં દર્શન હવે અસંભવિત છે. નિર્દોષ બાળા ! આપણા ભાગ્યના આ પરીવર્તન શા ? શું હિંદુ સંસારમા આમજ હશે ? ગરીબ બાળાઓ માતા પિતાના પ્રકોપથી તારા સમાન દુઃખી થતી હશે ? હા, જરૂર. અરેરે કશું છે કે,

અનુકૂળ આઘાશકિતાહી મુખદાયિની ને સ્ફુર્તિ હે,
સદ્ભક્તી ને મૂર્તિ ઔર પવિત્રતાહી પૂર્તિ હે;
નર-જાતિહી જનની તથા શુભ શાન્તિહી સ્રોતસ્વતી,
હા હૈવ ! નારી જાતિહી કેસી પહા હે દુર્મેતી.

દીકરી અને માય દોરે લા જાય. ઇંદિરા ! તારી પથ આવીજ દશા છે. અરેરે ! હું શું કરું ? " યશીકાન્તની આખ્યોમા અગ્ર ઉભરાયા. તે નિચા વદને જમીન તરફ નજર કરી રહ્યો. અધ્ધરારાત્રે થવા આવી.

અદ્ર માથે આબો. સશીકાન્તને મધ્યરાત્રિનું ભાન નહોતું. શાન્તિ સ્થળના દરવાજે બાંધેલી પીતળની ધડીઆળમા પહેરેદાર લેખાએ બાર વગાડ્યા. વિચારવશ સશીકાન્ત ચમક્યો અને આત્મમત બોલી ઉઠ્યો; “શુ બાર વાગ્યા ? હા. અરેરે ! ઇંદિરા આ વખતે શુ કરતી હશે ? માઈ હૃદય બોલે છે કે તેની દશા પણ મારા સમાનજ હશે. અરે ! મારે મુબ્બ પણ શી રીતે જવું ? તેને મળ્યા વિના જવાને મારો આત્મા હઠીલો થાય છે. અમારી પર આવેલી આ આફતથી કુસુમકાન્ત પણ મુઝાય છે. ઝમે એમ થાય પણ મુંબઈ જતા પહેલા ઇંદિરાને જરૂર મળવું હું તેને મળવા જઈશ, પછી ભલે મને વામનગય ફાવે એમ કરે. માઈ...” સશીકાન્ત બોલતા અટક્યો તેને કોઠક આવતું જણાયું. સશીકાન્ત આવનાર તરફ અનિમેષ નજરે જોઈ રહ્યો. આવનાર સશીકાન્તની નજીક આવી આશ્ચર્ય દર્શાવતા બોલ્યો; “સશીકાન્ત ?”

“હા, કોણ બુલબુલ ?” સશીકાન્તે મદ સ્વરે પૂછ્યું.

“હા, પણ તમે અત્યારે અહિ ક્યાંથી ?” બુલબુલખાને પૂછ્યું.

“બુલબુલ ! દોસ્ત ! હું શુ કરું ? મારા દિલમા થતું તમામ દઈ હું તને શી રીતે બતાવું ?” સશીકાન્તે નિરાશ વદને કહ્યું.

“કેમ કાઈ દઈ થાય છે ?” બુલબુલખાને પૂછ્યું.

“હા, દઈ બયાનક છે, મને બ્યાકુળ બનાવી રહ્યું છે.”

“ભાઈ ! મને સત્ય-સ્પષ્ટ જણાવોને ?”

“દોસ્ત ! માઈ દિલ ઇંદિરાને મળવા, એકવાર તેને અવલોકવા અને તેને આત્માસનના બેશબ્દો સંમળાવવા આતુર બની રહ્યું છે.”

“બસ એજ કે કાંઈ બીજું ?” બુલબુલે પૂછ્યું.

“એજ; ભાઈ ! મારી છેલ્લી આશા એજ છે.” સશીકાન્તે બ્યાકુળ વદને બુલબુલ સામે જોઈ કહ્યું.

“ શશીકાન્ત ! શાન્ત થાવ તમારા જેવા વિદ્વાનને આવી રીતે શોકથી સતપ્ત થઈ વ્યાકુળ બનવું તે યોગ્ય નથી. પ્રેમના પંથમાં અનેક આપ્તો રહેલી છે; અને તે આપ્તો મર્દને માથે જ આવે છે હું મધકાલનો તમારી દયા અવલોકું છું. તમારે મનરાવાની જરૂર નથી. ઇંદિરા પવિત્ર છે; નિશ્ચયી છે. બહેન તેનો કૂર પિતા તેની પર દુઃખનો વરસાદ વરસાવે; પણ તેથી તે બાળા તેના નિશ્ચયથી હંમેશાં એમ નથી. તેનું હૃદય હું બરાબર ઝાળખી ચક્રવર્તી છું.”

“ તમારી વાત ખરી છે; પણ અતીશય દુઃખનું પરીણામ ? ”

“ મ્હોત. ”

“ બસ એજને ? પછી શું રહ્યું ? ” શશીકાન્તને કંઈક ધ્રુજતા અવાજે પૂછ્યું.

“ પ્રભુ દયાળુ છે. તે જરૂર તમારી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરશે. તમે હિંમત રાખો. ”

“ વામનરાયના શબ્દો અવલૂં કર્યા પછી મારી તમામ આશાઓ નષ્ટ થઈ છે; અને તેવા મારી હિંમત પણ ટુટી ગઈ છે. હું આજે એજ વિચાર કરું છું કે મારે હવે શું કરવું ? ”

“ જે પળે જે થાય એને અનુસરવું બાકી ! દુઃખમાં ધિરજ ધર્યાં સિવાય છૂટકો નથી. ”

“ મને ઇંદિરાની પાસે ક્યારે લઈ જશો ? ”

“ તમારી ઇચ્છા હોય તો અત્યારે. ”

“ શું આ મધ્યરાત્રિ ? ”

“ હા, એમાં શું બધ ? ”

“ કંઈ આશ્વિત આવશે તો ? ”

“ મેં આપને પ્રથમ જ જણાવ્યું કે પ્રેમના પથમાં પળે

ખર્ચે આકૃત હોય છે. તેને સહન કરવાનું સામર્થ્ય જેનામાં હોય તેજ પ્રેમી મનુષ્ય અતિ વિજય મેળવી શકે છે. ”

“ બાપ ! હું આકૃતોથી ડરતો નથી. ઇંદિરાને માટે પ્રાણ-પૈણ કરવાને હું તૈયાર છું પણ આપણા અત્યારે ત્યાં જવાથી કદાચ વામનરાય જાણે તો પછી ઇંદિરાનું શું થાય ? ”

“ તેનો નિર્ણય ઇંદિરા કરશે. આપણે તે વિચાર કરવાની જરૂર નથી ”

“ ધારો કે વામનરાય સાથે આપણા મેળાપ થયોતો ? ”

“ વામનરાય સાથે ફેસલો કરી લઉં છું. ”

“ શું ફેસલો ? ”

“ એ વિચાર તે વખતે કરવાનો છે, ચાલો. ”

“ તમે તેના મક્કાનથી માહિતગાર છો ? ”

“ હા, ઇંદિરા રાત્રિના સમયે જ્યાં રહે છે તે સ્થળથી હું પૂરે-પૂરો માહિતગાર છું. તમે નિઃશ્વલ ભય પામ્યા સિવાય મારી સાથે ચાલ્યા આવો. ”

યુલયુલખાને શિક્ષકાન્તનો હાથ પકડી ચાલવા માડ્યું. દરવાજો ભેંથો ઝોકા મારતો હતો. યુલયુલખાન અને શિક્ષકાન્ત ભેંયાને કેટલીક સૂચના આપી ઝપાની બહાર નીકળી વામનરાયના મકાન તરફ જવા લાગ્યા. ચાંદની ખીલી રહી હતી. રાજમાર્ગો નિર્જન હતા. યુલયુલ અને શિક્ષકાન્ત ઝડપથી જતા હતા વામનરાયનું મકાન દૂર આવેલું હતું. રાત્રિના એ વાગ્યાના સુમારે બન્ને જણા વામનરાયની હવેલી આગળ આવી ઉભા. હવેલીની આસપાસ કમ્મરપૂર ઉંચો કેટ આવેલો હતો. અંદર પ્રવેશવાનો દરવાજો આ વખતે બંધ હતો. યુલ-

યુલ્લખાન શશીકાન્તને લાઘ હવેલીના પાછળના ભાગ તરફ આપ્યો. હવેલીની પાછળ એક ખુલ્લો જરખો આવેલો હતો. એ જરખાની બેડેજ ઈંદિરાનું ક્ષમનસ્થાન હતું આ વખતે અંદર દીપક સળગતો હતો. યુલ્લખાન અને શશીકાન્ત દિવાલ ફેદી અંદર પ્રવેશ્યા. લા આવેલું ચોગાન ઝાડપાનથી ભરપૂર હતું જરખાની નજીકમા એક પીંપળાનું વૃક્ષ આવેલું હતું. જે કોઈ માણસ ધારે તો આ પીંપળા-પર ચઢી જરખામા રહેલાઈથી જમ શકે. યુલ્લખાને શશીકાન્તને પીંપળાપર ચઢી અંદર જવાને સૂચવ્યું. શશીકાન્તે પીંપળા તરફ અને પછી જરખા તરફ જોયું પીંપળાનું એક ડાળ જરખાની છેક નજીક આવેલું હતું. શ્રીમાન પિતાના પુત્રે પ્રેમના પરીભળે પીંપળાપર ચઢવા માડ્યું. યુલ્લખાને ટેકો આપ્યો. શશીકાન્ત બળવાન-હિંમતવાન હતો. જોતજોતામા તે વૃક્ષ પર ચઢી જરખાની નજીકના ડાળ પર આપ્યો. તેણે યુલ્લખાન સામે જોયું. યુલ્લખાને ધીમા અવાજથી તેને કહ્યું, “ તમે અંદર જવ હું અહિં છો છુ. ઈંદિરાને મળી તેને આશ્વાસન આપી જલ્દી પાછા આવો. ” શશીકાન્ત ધીમે રહી જરખામા ઉતર્યો. તેણે અંદર જોયું. નજીકમા આવેલા ઈંદિરાના ઝોર-ડામા દીપક ઝમઝમી રહ્યો હતો. શશીકાન્તે ધીમે કદમે ઝોરડા સમિપ આવી અંદર દ્રષ્ટિ કરી, તો તેની અજબ અજબની અંદર તેને અદ્ભૂત દૃશ્ય દેખાયું; કે જે જોતાજ શશીકાન્ત રનખ-આશ્ચર્યાક્રાંત બની એકજ નજરે-આખ્યોતો એક પશુ પલકારે માખાં વિના એ દૃશ્ય અવલોકી રહ્યો.

મધ્યરાત્રિનું મિલન.

દયાના દાતાએ અજબ પ્રિત બક્ષી જગતમા,
પ્રીતિએ મુઘાયુ સઘળ જમ જોતાં નજરમા.

મધ્યરાત્રિ ક્યારનીએ વ્યતિત થઇ ચૂકી હતી. સમસ્ત સૃષ્ટિ નિદ્રાદેવીને સરણે પડેલી હતી. શશાકની ચાન્ત ઉજવળ જ્યોત્સનાઓ જમતને સુરમ્ય બનાવી રહી હતી. વામનરાયના મહાલયમા નિદ્રાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તિ રણુ હતું. એકલી ઈદિરા તેના સ્થાનમા જમતી હતી. ઈદિરાની મનોદક્ષા પણ સશીકાન્તના સમાન હતી. પિતા માતાના કેપથી બાળા અંતરથી બળી રહી હતી. વામનરાયે સશીકાન્તનું અપમાન કર્યું અને તેને હવે પછી નહિ આવવાનું કહાથી ઈદિરાના શોક ચંતાપનો પાર રહ્યો નહોતો. અધુરામા પૂરું વામનરાયે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે તારું લગ્ન સશીકાન્ત સાથે નહિ થતા બીજની સાથે થશે. પિતાના આ નિશ્ચયથી બાળાને માથે પ્હાડ ટૂટી પડ્યા જેવું થયું. રાત્રિ દિવસ તેને એજ વિચારો થઇ રહ્યા હતા. બાળા બાકુળતાથી વારવાર તેના મનને પ્રશ્ન પૂછતી હતી કે શું મારે સશીકાન્તનો ત્યાગ કરવો પડશે ? બહાલા સશીને સમર્પણ કરેલા રોહને શું કેમ બીજની સાથે જોડવો પડશે ? પિતાની તો એજ ઇચ્છા છે; પણ મારી ઇચ્છા એજ કે મેં જેને એક વખત મારો કહી બોલાવ્યો તેજ મારો છે. ઈદિરા અન્યની ચનાર નથી. પિતા જે બળદક્ષરે ધરજ પાડશે તો આ ઈદિરા જરૂર પોતાનો પ્રાણ ત્યાગશે. ”

ઈંદિરા એક ટેમલની આગળ ખુરશીપર બેઠેલી હતી. ટેમલ-પર દીપક પ્રકાશી રહ્યો હતો. બે ચાર પુસ્તકો આડા-અવળા પડ્યા હતા. ટેમલની ઉપર બરાબર સામે એક સુદર ફેમર્મા મહેલો એક મનહર ફોટો નજરે પડે એમ એઠવેલો હતો એ ફોટો સચીકાન્તનો હતો. વામનરાયે એ છબી દૂર કરવાને ઈંદિરાને ધણી વખત કહેલું; પણ બાલીકા પિતાનું કહેવું કેવી રીતે માન્ય કરી શકે ? જોને તે પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપી ચૂકી છે; તેને તે કેવી રીતે ભૂલી શકે ? જોને તેણે પોતાનો પ્રિયતમ અરે સર્વસ્વ માન્યો છે, તે દેવની મૂર્તિને તે કેવી રીતે દૂર કરી શકે ? જ્યારે સમસ્ત સંસાર નિદ્રાને આધિન છે; ત્યારે આ પ્રેમાભિલાષી પ્રેમિકા તેના પ્રિયના વિચાર કરતી જગૃતાવસ્થામાં બેઠેલી છે. તેનું હૃદય અજ્ઞાન્ત છે. તેણે આ વખતે કંઈક લખવાની શરૂઆત કરી છે. આ સાથે તે વારંવાર છબીની સામે નજર કરી નિઃશ્વાસ નાખે છે, પછી કંઈક લખે છે અને વળી પાછી લખવાનું બંધ કરી વિચારવશ બને છે.

સચીકાન્ત આ સમજી દૃશ્ય અવગ્રોહી રહ્યો હતો. ઈંદિરાનો દેખાવ આ વખતે અવર્ણનિય હતો. સચીકાન્ત જો કે ધણે સમય ઈંદિરાના સહવાસમાં રહ્યો હતો; પણ આ વખતે ઈંદિરા જેવી અદ્ભુત અને અલૌકિક બાસતી હતી; તેવી આ પહેલાં તેને કદાપિ જણ્યા નહોતી. ઈંદિરાએ પુનઃ પત્ર લખવામાં ધ્યાન આપ્યું. તેના લખવામાં ભગ પડે એ વિચારથી સચીકાન્ત અંદર જતા અટક્યો અને રમ્ય જણાતી ઈંદિરાના વદન કમળ તરફ નિહાળી રહી તેના આતુર નયનોને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. થોડીવારમાં જ તેને એક અંગ્રેજી વાંચવાદ આબુ અને તે તેણે આત્મગત ઉચ્ચાર્યું.

* Beauty is truth, truth Beauty that is all,
You know on earth and all ye need to know.

—Heats

ઇંદિરા ! તું સૌન્દર્યમયી છે, બહારથી અને અંદરથી તું સત્યના સૌન્દર્યથી પરીપૂર્ણ છે. ઇંદિરા ! તું અત્યારે અદ્ભુત દેખાય છે. મારા મનમાં એમ થાય છે કે તું આ બૂલોઢની ભામિની છે કે સરલોઢની સુંદરી છે ખરેખર તું દેવીનોજ અવતાર છે, પણ ભયાનક ભાગ્યના બુલાવાથી એક દૂર નરાધમ મંપત્તિના સેવકના મૃહમા તારો જન્મ થયો છે મનોરમા ! તારી સાથેના સ્નેહથી હું મારા મનમાં અનેક અતેરી આશ્વાઓને સ્થાન આપતો હતો. હા ! મારી તે સધળી આશ્વાઓમાં તારા પિતાએ હળાહળ વિષ રેડ્યું છે. અહા ! હું અત્યારે તને કંઈક જોરજ નોંધ રહ્યો છું તારા આ પવિત્ર પ્રાસાદમાં આવી હું અત્યારે કંઈક અવનવોજ આનંદ અનુભવી રહ્યો છું. ઇંદિરા ! તું અત્યારે જેવી સૌન્દર્યમયી જણાય છે; તેવી આજ પર્યંત મેં તને નિહાળી નથી. દેવી ! તું સૌન્દર્યની સરિતા છે; વિધાતાની અદ્ભુત કારીગરી છે. વિધાસોનું સ્થાન—ધૃત્તારની પરાકાષ્ટા છે અણ્ણસુંધ્ય પુષ્પ, નખ વડે પણ અણ્ણચુટી કળી, વિધાયા વિનાનું મોતી; ચાખ્યા વિનાનું મધ; ખડિત થવા ન માડેલું પુણ્ય ફળ; આ સર્વના જેવું ક્ષણે વિહીન તારું સૌન્દર્ય છે. અહા ! આવી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીની સેવા ક્યા પુણ્યશાળી પુરૂષના પ્રારબ્ધમાં નિર્માણ થઈ હશે ? ” આમ બોલતો ચક્ષીકાન્ત વધુ બોલતો અટક્યો. ઇંદિરા પત્ર પૂરાં લખી હતી થઈ. તેણે ડબીની સામે નજર કરી. તેણે રોમાંચ અનુભવ્યો. મુખ વિલાયુ. ડબીની તરફ એકાગ્રતાથી નોંધ બાળા મદ અવાજે

● સૌન્દર્યજ સત્ય છે, સત્ય સૌન્દર્ય છે, જગતમાં એજ વધે બહુ, એજ બહુવા જેવું છે, એજ બહુજ જરૂરનું છે

બોલવા લાગી; “ પ્રિયશશી ! આપણા ભાગ્યમા આવા ભયાનક લેખ શાથી લખાયા હશે ? શુ તું અને હું હવે ફરીથી નહિ મળી શકીએ ? શુ હવે પછી એક બીજાની સાથે વાતો કરી હૃદયને હલકા નહિ કરી શકીએ ? પ્રિય ! શુ તને ખબર પડી હશે કે તારી ઇદિરા તેના પિતાના અવાસમા એક એકાન્ત રચાને પૂરાઈ રહી છે ? અરેરે ! તારી શી દશા હશે ? મારા પિતાના શબ્દો સાંભળી તને શુંશુએ થયું હશે ? દેવ ! હાલતો આપણું મિલન અશક્ય છે, પ્રભુ તને સુખી રાખે. બહાલા ! મારા ધારવા સુખ્ય તું હવે એક બે દિવસમા મુખાઈ જઈશ. હું તને કેવી રીતે મળું ? અરે મેં આ પત્ર લખ્યો છે, તે પશુ તને કેવી રીતે મોકલું ? ” ઇદિરા બોલતી બધ રહી અને જાણે છબીની સલાહ પૂછતી હોય એ પ્રમાણે છબીને નિહાળી રહી. શશીકાન્ત સાવધ થયો. તેણે ધીમે રહી ઇદિરાના ઝોરકામા પગ મૂક્યો. ઇદિરાનું ધ્યાન છબીમા લાગેલું હતું. શશીકાન્તે તેની છેક નજીક જતા ધીમેથી કહ્યું; “ દેવી ઇદિરા ! ”

વિજળીના ચમકારાની આજ્ઞા ઇદિરાએ ચમકીને તેના સામે જાયું. તે પ્રથમ તો ગભરાઈ અને પછી પોતાના પ્રિયનું દર્શન થતા આનંદના આવેશથી તેના કંઠે વળખતા બોલી; “ પ્રિયશશી ! તમે અહિં ક્યાથી ? ”

“ દેવી ! હું તારો પત્ર લેવા પ્રત્યક્ષ થયો છું. ” શશીકાન્તે આનંદથી ઉછળતા હૃદયે કહ્યું.

“ ત્યારે તો તમે મારા ઉદ્દેશ સંભળ્યા હશે ? ” ઇદિરાએ કંકરે સરખાતાં કહ્યું.

“ હા, બરાબર. ”

“ તમે ક્યારના આવ્યા છો ? ”

“ ધણી વાર નથી થઇ. ”

“ તમે ક્યા હતા ? ”

“ આ ઝોરડાની બહાર. ”

“ અંદર કેમ ન આવ્યા ? ”

“ તમારા વિચારમાં વિક્ષેપ ન પડે એ હેતુથીજ હું ત્યાં ઉભો રહ્યો હતો. ”

“ તમે આજે મનબ કર્યો છે. આપ સુકુમાર યુવાન આવું સાહસ જેડશો એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. પ્રિયતમ ! આ અભાગિનીના લીધેજ આપને આટલું કष्ट સહન કરવું પડ્યું છે. ” ઇદિરાની આખોઆ જળ ઉભરાયું.

અશીકાન્ત મહીર અવાજે બોલ્યો; “ દેવી ! હૃદયમાં શામાટે જોખુ આણે છે. તુ અભાગિની નથી પણ આ પિશાચપુરીને પાવન કરવા આવેલી પવિત્ર દેવકન્યા છો. ઇંદુ ! તમે માત્ર સર્વસ્વ છો, તમારા કસ્યાણને અર્થે હું પ્રાણ સમર્પણ કરવાને પણ તૈયાર છું ”

“ પણ આપ અત્રે આવી શક્યા શી રીતે ? ”

“ જરૂઆ નજીક આવેલા વૃક્ષપર ચઢીને હું તારી પાસે આવ્યો છું. ”

“ અહો ! આટલી હિમત અને સાહસ ? ”

“ એ સૌ પ્રતાપ તમારા પવિત્ર પ્રેમનોજ છે. આપણા પ્રેમના ખરીબળે જ હું આ સાહસ જેડી શક્યો છું. ”

“ આપ એકલા જ પધાર્યા છો ? ”

“ સાથે બુલબુલખાન આવેલ છે અને તે નીચે ઉભા છે. ”

“ હું આ પળેજ તેને ઉપર લઇ આવું છું. ”

“ શી રીતે ? ”

“ નીચે જઈ દાર ઉધાડી તેમને લઈ આવીશ. ”

“ ઈદિરા ! એવું કરવાની કંઈ જરૂર નથી સમય પ્રતિકુળ છે. વામનરાય જાણશે તો મહા ઉત્પાત થશે. ”

ઈદિરા નીચે જતી અટકી અને કંઈક વિચારમાં પડી. સ્ત્રી-કાન્તે ખુરશીમાં સ્થાન લેતાં કહ્યું,

“ દેવી ! તમે લખેલો પત્ર આપશો ? ”

“ પત્ર જેને મોકલવાનો હતો, તે પાસે છે, એટલે હવે પત્ર તેને વ્યાવવાની જરૂર નથી ” ઈદિરાએ સલજી બાવે કહ્યું.

“ પણ હું જોઈ તો ખરો કે તમે પત્રમાં લખ્યું છે શું ? ”

“ કંઈ નહિ, ફક્ત મારો નિશ્ચય. ”

“ શું ? ”

“ સાબળો; મેં મારો નિશ્ચય દુકામાં જ આ પ્રમાણે લખી નાખ્યો છે.

ધરી મેં પ્રેમની કદની પછી દરકાર મેની છે,
ખની છું પ્રેમલેલી હું પછી દરકાર સાની છો
બલે કેપે પિતા માતા અને આશા ઉડી જાતી,
પણ આ પ્રાણ પિજરથી બલેને કાય ભગ્ન થાતી.
પિયુ મારા તમે છો ને નમનના છો તમે તારા,
તમારા પ્રેમને કળે સફ સંકટ સફળ પ્યારા.

બસ આજ મારી મજા અને પ્રતિજ્ઞા. આ પ્રતિજ્ઞા પાલનમાં પ્રાણ પરવરશે તો પણ પરવાહ નથી. ”

“ ઈદિરા ! તારી પ્રતિજ્ઞા ભય કર છે. ”

“ દ્રઢ નિશ્ચય આમળ ભયાનકતા ટકી શકશે નહિ. ”

“ સાહસ થાય છે. ”

“ પ્રેમની કસોટી કહેવાય છે. ”

“ બહુ દુઃખી થઈશ ? ”

“ પ્રેમને માટે સધળું સહન કરીશ. ”

“ આ બધું સા માટે ? ”

“ ફક્ત એક પ્રેમને માટે. ”

“ ઇફ ! દેવી ! શાન્ત થા. તું કશું સહન કરવાને લાયક નથી. વળી તારા પિતા કેવા દૂર હકીમના છે એ હું સારી રીતે સમજી ચકું છું. ”

“ એટલે મારે શું કરવું ? ”

“ તું મને જૂલી જા, તારા પિતાની આજ્ઞાને આધિન થા. ”

“ પિતાની ન્યાયી આજ્ઞા માનવી એ મારી પ્રથમ ફરજ છે; પણ પિતાની પાપમયી આજ્ઞાનો સવિનય અનાદર કરવો એ પિતૃ ભક્ત બાળકના ધર્મની ખાસ ફરજ છે. ”

“ તારા પિતા આપણી પર સાચી ચિદાયા છે એ તું જાણે છે ? ”

“ હા, આ ખાદીના વસ્ત્ર પહેરવાથી. ”

“ આ કપડા તું ઉતારી નાખ ? ”

“ સામારે ? આ કપડાંમાં—આ ખડખડી ખાદીમાં આ ખાદી—ખાનદાની અને દેશતુ કબાણ સમાજોલ છે. વિલાયતી વસ્ત્રો કેવા અપવિત્ર છે અને દેશને પાપમાલ કરનારાં છે; તે હવે ઠાઠનાથી અજાયબ રહ્યું નથી. પરદેશી વસ્ત્રોએ જ આ દેશને પાપમાલ કર્યો છે; ભારતના ભાગ્યવતા સત્તાનોના મહાલયોમાંથી એ બધું વસ્ત્રોએ જ ઢનના ઢમલા કઢાવી છેવટે ભારતીયજનોને ધર્મ-બ્રહ્મ બીજારી બનાવ્યાં છે. આવું જાણવા છતાં એવું મેંજુ અમાઝી

હશે કે જે વિદેશી વસ્ત્રોના મોહમાં અંધ રહી ભારતના બીખારી-
ઓના ટુકડા પણ આંચકી લેવાનું મહાન નાર્કી કાર્ય કરી શકશે ?
મારા પિતા વિલાયતી વિલાસમાં છેક જ અંધ બન્યા છે. પરીણામે
તેમની બુદ્ધિ ફરી છે. લક્ષ્મીએ આ ભ્રષ્ટ સ્થાનમાંથી ધીમે ધીમે
નીકળી જવાનું શરૂ કર્યું છે. જે જનો મહાન પુરુષના વાક્યોના
અનાદર કરી પોતાને જ ઠાણા અને વિહાન માની જડતા ધરાવે
છે; તેને શ્રીનારાયણના અવળી રૂટકાથી આખરે સત્ય સમજાય છે.
શ્લોકાનંત ! મારા પિતાની ભવિષ્યમાં થનાર દુર્દશા હું આજથી જ
જોઈ શકું છું. ” ઈંદિરાએ આવેશમાં ઠલી નાખ્યું.

“ બસ હવે હું સમજું રહશ્ય સમજી ગયો. આપણા લગ્ન
અટકાવવાનું કારણ પણ કળી ગયો. તમારા પિતાને ખોટા આવી છે,
અને તેથી તે તમને કોઈ બીજા ધનાઢ્યને પરણાવી ધનની મદદ
મેળવવા ઇચ્છે છે. ”

“ સત્ય છે. વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ. મહાપાપી અને નાર્કી
જીવો જ દિંકરીના દ્રવ્યથી સુખી થવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. પણ એ
પિશ્ચાય પિતાની આ પુત્રી કંઈક જીવદાન પ્રકારની છે. તે તેની પ્ર-
તિજ્ઞા પાળશે અને અનેક સંકટો સહન કરીને પણ પાપી પિતાને
પતિત થતા બચાવશે. ”

“ ધન્ય છે; વીરબાળા ! તને ધન્ય છે. તારા શબ્દો સાંભળી
મારી નિરાશા કંઈક અંશે દૂર થાય છે. દેવી ! તારા સન્માન સં-
ગ્રુણી બાળા સાથે સ્નેહ સંધાવાથી હું મને મહાભાગ્યવાન સમજું છું. ”

“ પ્રિય શક્તી ! મારી સાથે સ્નેહ સંધાવાથી તમારે પણ મહા
દુઃખી થવું પડશે ? ”

શ્લોકાનંતે હસીને કહ્યું; “ આતો મેં તમને પ્રથમ પૂછ્યું;

એ જ તમે મને પૂછ્યું. દેવી ! તમે મને જે જવાબ આપ્યો; તેજ મારો જવાબ છે. ઈહુ ! તમારે માટે હું જેટલું સહન કરું તેટલું જોખું જ છે. પ્રિયાના પ્રેમને માટે વધુ સાબળવું હોય તો સાબળો એક કવિનું કથન સંભળાવું.

પ્રિયાના પ્રેમને માટે પીયુ નીજ પ્રાણ આપે છે,
ક્રુષ્ણવી પ્રેમથી અરદન પિયુ નિજ પ્રાણ ત્યાગે છે.
વિયોગીને વિહારી સૌ પ્રિયાને માન આપે છે,
મહા વનરાજ પશુ પ્રીતે પ્રિયાને સ્થાન આપે છે.
પ્રિયા છે સાર સસારે, પ્રિયા વિષુ સર્વ છે જીવું,
પ્રિયા છે પ્રાણ પ્યારાનો, પ્રિયા વિષુ સર્વ છે મૃતું.

ઈંદિરાએ શરમાઈને નિયું નિહાળ્યું. શશીકાન્તે તેનો હાથ પોતાના હાથમા લેતા પૂછ્યું; “ દેવી ! હવે મને શું આગ્રા છે ? ”

“ પ્રાણ ! શું કરું ? કહેવાનું બધુંએ છે; પણ કહેવાતું નથી. ”

“ દેવી ! સામાટે દુ ખી થાય છે. ભગવાન એવા દિવસો પણ દેખાડશે કે જ્યારે આપણે પૂરું ઉશ્કારાસથી—આનંદથી—વાર્તાવિનાદમા રાત્રિઓ માળશું. ”

“ આપણે કયા સૂધી વિયોગ છૂટ સહન કરીશું ? ” ઈંદિરાએ અમગીન વદને પૂછ્યું.

“ પગમાલ્યાની છન્ડા હરો ત્યા સૂધી આપણે સધળા સકરો સહન કરીશું. નારાયણ આપણી કસોટી ભલે કરી રહ્યા. આપણે સંકરોમાથી શુદ્ધ સ્વરૂપે જ બહાર નીકળીશું. ”

“ મુંબઈ ક્યારે જવું છે ? ”

“ કાલ રાતના મેલમાંજ રવાના થમ્મ. ”

“ ઈચ્છા ક્યારે જશો ? ”

“ આપણીપર આવેલી આ આફતથી ઇચ્છેંડ જવાને માફ મન ના પાડે છે. ”

“ પ્રભુ ! જામાટે નિરાશ થાવ છો ? તમે મુખે ઇચ્છેંડ જાવ અને પરીક્ષા પસાર કરો. આ ઈદિરા તમારી જ છે અને તે તમારી જ રહેશે. ”

“ તારી ઇચ્છા છે તો હું આવતા મ્મીવારે ઉપડતી રટી-મરમા વિદાય થઇશ, પણ મારો જીવતો તારી પાસે જ રહેશે. ”

“ મારી ચિંતા કરશે જ નહિ. વાડ પિતાજીની તખીયત કેમ રહે છે ? ”

“ તેમની તખીયત નિરંતર લથડતી રહે છે. તેઓ મને પાસ થએલો અને તારી સાથે લગ્નથી જોડાયેલો જોવાને ધણા જ આતુર છે. ”

“ શ્રી ભગવાન તેમની આશા જરૂર પૂર્ણ કરશે. ”

“ ઇદુ ! મને ઇચ્છડ કાગળ લખીશને ? ” સલીકાન્તે તેના શિરે હાથ ફેરવતા પૂછ્યું.

“ પણ તમારૂં શિરનામું ? ”

“ ત્યા પહેાઆ પછી કુસુમકાન્તભાઇ પર લખી મોકલીશ. ”

“ અરેરે ! તે પહેલા શુનુંશુએ વિત્યુ હશે. ”

“ પ્રભુ તારૂં રક્ષણ કરશે. દેવી ! મને બૂલીશ નહિ હા ? ”

“ પ્રભુ ! શું હજી પણ અવિશ્વાસ ? ”

દેહ જુદાઈ થયેં શું થયું, કદી મન જુદા નથી તે ન થવાના, આખથી દૂર પડ્યા પણ આપણ અંતર માફ કરી મળવાનાં. પ્રેમ પરસ્પર બધા જામ્યો પછી દેહ પડે જુદાજ પડવાના; કેપ ભલે આ ભાગ્ય કરે ત્રિય એથી વધુ દુઃખ શા પડનાના. ”

ઈંદિરાએ શશીકાન્તના સ્કંધપર શિર ઝુકાવ્યું. આ પછી બન્નેએ ધણી-ધણી વાતો કરી. સમય પાણીના પૂરની માફક જવા લાગ્યો. વાતોમા તક્ષીન બનેલા પ્રેમી પ ખીકાને સમયનું વિસ્મરણ થયું. રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર હતો. ઉભવળ ચંદ્રિકા ધીમે ધીમે નભ મઠળમા વિલુપ્ત થતી હતી. ચંદ્ર દિરણોમા ફિકાસ આવી હતી. પ્રભાતના પુણ્યમય સમયનું આગમન સૂચવતો પવન મદ-મદ બહાતો હતો. કુકડાના અવાજ પશુ સંભળાયા. બહેલા ઉઠનારા ભક્તજનોના પ્રભાતીયાના સૂર સમયને સુરમ્ય જણાવવા લાગ્યા. ચોડીવાર પછી પ્રભાત થશે એનું બાન ઈંદિરા અને શશીકાન્તને નહોતું. પણ નીચે બેઠેલો યુલ-યુલ પ્રભાતનું આગમન સમજ્યો અને હવે જવું બેઠાએ સમજીને તેણે શશીકાન્તને ચેતાવવા-નીચે ઉતરી આવવા એક સંજ્ઞાસૂચક અવાજ કર્યો. શશીકાન્તે યુલયુલનો અવાજ ઝોળખ્યો તેણે મજવામાથી ઘડીઆળ કાઢી બેઠું પાંચ વાગેલા જણાયા. શશીકાન્ત આશ્ચર્ય પામતા બોલ્યો; “ ઈંદિરા ! વાતે મા સમય ધણો વિત્યો. પ્રભાતકાળ થવા આવ્યો. મારે પ્રભાત પહેલા અહિંથી નીકળી જવું બેઠાએ. ”

ઈંદિરાનું મુખ વિલાસુ. તે બોલી; “ અરેરે ! સમયને પણ આપણી અદેખાઈ આવી. તમારે જવું પડશે જાણી મારા મનમા અપાર વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુ ! હવે આપણે મારે મળીશું ? ”

શશીકાન્તની આખોમાં પણ જુદાઈના ઝળઝળીયા ઉભરાયા. તેણે ઉમા થઈ સસનેહે ઈંદિરાનો હાથ હૃદય સાથે દાખતા કહ્યું; “ દેવી ! શ્રી માટે દુઃખી થાય છે. આપણા મિલનને સમય શ્રી નારાયણે અવશ્ય નિર્માણ કરેલો હશે જ. ઇંદ ! તું શોક કરી તારા સુકોમળ સ્ત્રીરતને સુકવીસ નહિ. હું નિરંતર તને યાદ કરીશ. ઇન્ચે-

કણી પશુ દર આડવાડીએ તને મારા સમાચાર લખતો રહીશ. ”

“ પ્રભુ ! હું ચોક્કસ જાણી જાણી કરવાને ધણીએ પ્રયત્ન કરું છું; પણ નિર્બળ હૃદય સંબળ થતું નથી. મનમાં એમ થાય છે કે આ જીવદામ-વિયોગ કરતાં મૃત્યુ થાય તો ધણી સારું ”

“ દેવી ! કિરબ ધર. આ દુઃખદાયક દિવસો પણ જતા રહેશે થોડાં હું જાણું છું. અને બૂલશે નહિ. ” સચ્ચીકાન્ત જવાને ઉત્સુક થયો ઇંદિરાએ તેનો હાથ પકડી અટકાવતાં કહ્યું,

“ દેવ ! ઉભા રહો, એક ક્ષણવાર ઉભા રહો. હું તમને ધ્યાનથી જોઈ લઉં મારા પ્રભુ ! તમે મારું સર્વસ્વ છો. તમારા જવાથી સંસાર ચત્વરે જાય છે. તમારું જીવન જાણું છું. તમને જાણ છે કે જાણ છે હું નિરાધાર છું. આ સ્નેહદાન સિવાય હું તમને શી રીતે સત્કારી શકું ? પ્રિયતમ ! આ છેલ્લી વખતે-વિયોગની વિદાય વખતે મારા નેત્રોમાંથી નીકળતા પ્રેમાશ્રુવડે તમને પ્રેમાબ્ધી સમર્પું છું ” ઇંદિરાએ શિર નમાવી બે હાથ જોડી કહ્યું

સચ્ચીકાન્તે તેના શીરે હાથ ફેરવતાં કહ્યું, “ જીવનદેવી ! તારા પ્રેમાશ્રુની અંબલીમાં મારા ભવિષ્યની અનેક અનેરી આશાઓ સમાયેલી છે. તારા અશ્રુમાં અજબ પ્રેમ તત્વ અને પૂર્ણજન રહેલું છે. ઇંદિરા શાન્ત થાવ. આપણે આનંદથી સાથે રહીશું એવો સમય જલ્દી આવશે. પ્રિયે ! જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં સુખ-દુઃખ બંને સાથે જ હોય છે માટે તમારા ચોક્કસ પૂણ્ય હૃદયને સ્વસ્થ-શાન્ત કરો. નમઃકળમા દુષ્ટાએલા ભસ્મિત ભગવાનના કિરણો વાદળમાં પશુ પ્રકાશે છે. આપણું સુખ-આનંદ ભવિષ્યના વાદળમાં ઘોડાક સમ-યને માટે દુષ્ટા છે. આપણે પ્રેમની કસોટીમાંથી પરીપૂર્ણ પાર ઉતરી સુખી સૂર્યના દર્શન કરવાના છે. માટે સાવધ થાવ અને મને પ્રેમથી

વિદાય આપો. " સસીકાન્ત ઇંદિરાના વદનને નિહાળી રહ્યો.

" યશુ જાવ કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી. " ઇંદિરાએ વ્યાકુળ થતાં કહ્યું.

સસીકાન્ત તેને કંઈ કહે એવામાજ પ્રુતઃ પુલપુલનો અવાજ સંભળાયો. સસીકાન્તે હૃદયબળ એકત્ર કરતાં કહ્યું; " દેવી ! હું જાઉં છું "

" શું જરો જ ? " ઇંદિરાએ સસીકાન્તના બંને હાથ તેની આપ્તોએ અરાડી ચૂકી દેતાં કહ્યું

" હા, તમારું કમ્પાસુ થાવ " સસીકાન્તની આપ્તોમા પલ્લુ અશ્રુ ઉતારાયા.

" પિયુ ! પધારો. હૃદય હવે પલ્લવનું બનાવ્યું છે હું સ્વસ્થ છું. પ્રભુ આપનું રક્ષણ કરે! પરદેશ જઈ મને એક પ્રજાવાર પથ ભૂલશો નહિ. પમાત્મ મોહિનીથી સાવધ રહશો. ધર્મ—નીતિ અને સ્વદેશને એક પ્રજા વાર પથ ભૂલશો નહિ. હૃદયેશ્વર ! કહેવાનું ધણુએ છે પથ બોલાતું નથી. છેવટમા વધુ એજ વિનંતિ કે; આ તમારી ઇન્દિરાને યાદ કરજો તે સેતુ હૃદય તમને સમર્પણ કરી ચૂકી છું. તમારા સિવાય આ સંસારમા તેજ કોઈ નથી એ સ્મરણમા રાખજો."

સસીકાન્તથી બોલી સમાપ્ત નહિ. તેણે ઇંદિરાને હૃદયદાન દઈ પોતાની આંખોએથી એક ઇંદિરાની વીંટી ઉતારી ઇંદિરાની આંખોએ મહેરાવી અને પછી " જાઉં છું " શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી તેણે તરતજ ત્યાંથી થયાં કર્યું ઇંદિરા તેની આજળ જરખામા આવી ઉભી અને ચિત્તમા ચિત્તનેલી મુતળોથી સમજક રતબ્ધ બની સમજાવતી સસીકાન્તને સ્થા પ્રદીપ્તિ આપીને ઉતરતો જોઈ રહી. સસીકાન્ત થોડીવારમા નીચે ઉતર્યો. તેણે આને પુલપુલમાને જરખા તરફ જોયું. સસીકાન્તે કમાલ હાથની કહ્યું, " ઇંદુ ! જાઉં છું. "

“ હા, પધારો ! ઇંદિગનો ધીમે અવાજ સભળાયો. યુલયુલ અને શશીકાન્ત દિવાલ કુદી બહાર નીકળ્યા. બંને દેખાયા ત્યાસુવી ઇંદિરા તેમની પાછળ જોઈ રહી; અને પછી નિઃશ્વાસ નાખી ઓરડામાં પાછી ફરી. યુલયુલ અને શશીકાન્ત શાન્તિ સ્થળમાં આવ્યા, અને ત્યાંના નિવાસી જનો સાથે પ્રભુ પ્રાર્થનામાં ભળ્યા પ્રાતઃકાળ થતા યુલયુલખાન અને શશીકાન્ત વિયુધરાયના બંગલે જઈ કુસુમકાન્તને મળ્યા શશીકાન્તે ઇંદિરા સાથેની તમામ વાત તેને વિદીત કરી. શશીકાન્તનું સાહસ સાબળી કુસુમકાન્ત અજબ થયો બંનેએ ધણી વાતો કરી શશીકાન્તે રાત્રિએ જવાનું જણાવ્યું. કુસુમકાન્તે તેને વધુ રોકવાનો આગ્રહ કર્યો પણ શશીકાન્તે મુખમાં જઈ તરત ઉપડતી સ્ટીમરમાં ઇંએડ જવાની ઇચ્છા જાહેર કરી કુસુમકાન્તે તેને કેટલીક સૂચનાઓ આપી. શશીકાન્તે ઇંદિરાની સભાળ લેવાનું કુસુમકાન્તને સૂચવ્યું. બાદ ભોજન સમય થતાં બંને ભોજનાલયમાં ગયા. કુસુમાવતી અને તેના પિતા સાથે વાર્તાલાપ ચાલ્યો. ભોજન કાર્યથી વિમુક્ત થઈ શશીકાન્ત કુસુમકાન્તની સાથે શાન્તિ સ્થળમાં આવ્યો. યુલયુલ અને કાર્પના પ્રસંગે બહાર ગયો. શશીકાન્તે દરેક મિત્ર-રેનેહીજનોને મળી વિદાય માગી સુધાકર-મનહર-નવનીત આદિ મિત્રોએ તેની સફર સફળ ઇચ્છી. તે પછી કુસુમકાન્ત અને તે જોનસન સાહેબને બંગલે જઈ સાહેબને મળી આવ્યા. દિવસ પૂરો થયો. રાત્રિ પડી. શશીકાન્ત સર્વની રજા લઈ ગાડીમાં બેઠો. કુસુમકાન્ત અને યુલયુલખાન તેને સ્ટેશન સુધી ચૂકવાજવા તેની સાથે ગાડીમાં બેઠા. આવજો-પધારજોના અવાજો વચ્ચે ગાડી ચાલતી થઈ અને થોડી વારમાં સ્ટેશન આવી. મિત્રો નીચે ઉતર્યા. યુલયુલખાને મળુર-બોલાવી સામાન ઉપકાવી સ્ટેશનમાં પ્રવેશ કર્યો.

બંને મિત્રો સ્ટેશનની અંદર એક બાકડા પર બેઠા. યુલયુ-

લખાન સેકન્ડલાસની ટીકીટ લઈ આવ્યો. ટાક્રમ ચતા ધરણી ધમ-
ધમાવતો મેલ રોશનમાઈમા આવી ઉભો. જસીકાન્ત કુસુમામા બેઠો.
પેસેન્જરોની ધમાલ મચી રહી મેલ ઉપડ્યો. કુસુમકાન્ત મિત્રની સાથે
હાથ મેળવી છૂટા પડ્યો. બુલબુલખાને સલામ કરી. ગૂંજરાત મેલ
જોતજોતામા સીમલ બહાર નીકળી દૃષ્ટિ મર્યાદામાથી અદૃશ્ય થયો.

દેવતિનો વિનોદ.

- * The treasures of the deep are not so precious
as are the concealed comforts of a man
Locked up in woman's love.

—Middleton

કુસુમકાન્ત અને કુસુમાવતીના લગ્ન થએ કેટલાક મહિના વિતી
ગયા છે. બંને આદર્શ દેવતિ મનાયાં. પતિ-પત્ની સાદુ જીવન ગુજારી
મરીબ દેશબંધુઓની સેવા કરતા. અનપૂર્ણા કુસુમાવતીને સગી પહેનની
માફક પહેતી. મિટોંપ બાલીકા ચૈતન્યને યાદ કરી નિરતર ઉદાસ રહેતી.
કુસુમકાન્ત પણ ચૈતન્યના વિયોગથી મનમા બ્યાકુલતા અનુભવતો. જોન-
સન વગેરે સરકારી માણસોની તપાસ ચાલુ હતી પણ હજી સુધી ચૈત-
ન્યનો પતો મળ્યો નહોતો. આથી સઘળાને ચૈતન્યના જીવનની શકા
વધવા લાગી. બુલબુલખાન ચૈતન્યને યાદ કરી એકાન્તમા વારવાર
અશ્રુપાત કરતો તેને અને અનપૂર્ણાને કુસુમકાન્ત આશ્વાસન આપતો.

* રત્નાકર માહેના રત્નો કરતા પણ પત્નીના-સ્રીના પ્રેમમા બહુ
થએલ જીમ સુખો મનુષ્યને વધુ કિંમતી છે.

આવી રીતે સમય વીતવા લાગ્યો. પ્રભુ કૃપાએ કુસુમાવતી સમર્પી
 યજ્ઞ. આ સાથે તેને ઝલ્લુજ્વર પણ લાગુ પડ્યો. કુસુમકાન્તે અને
 અન્ય સ્નેહિ જનોએ તેને આરામ હેવાતું સૂચવ્યું; પણ એ પતિ
 પ્રેમી પ્રેમદા આરામને બદલે પતિની સાથે જનસેવા ઉપસત શાન્તિ
 સ્વચ્છના દરેક કામ સ્વહસ્તે કરતી હતી. સુધાકર દવા આપતો
 પણ જ્વર જતો નહોતો. જ્વેનસને બહારની હવા ખાવાનું સૂચવ્યું.
 અન્ય જનોએ પણ તેમા સમિતિ દર્શાવી વિશુધ્ધરાય અને કુસુમાવ-
 તીની માતાએ પુત્રીની સાથે જવાની તૈયારી કરવા માડી શાન્તિ-
 સ્વચ્છમાથી કુસુમાવતી સાથે અન્નપૂર્ણને જવાનું નક્કી થયું. આજે
 પૂર્ણિમાની ઉજ્જવળ રાત્રિએ પતિ-પત્ની પુષ્પા મેદાનમાં બેઠા હતા.
 નજીકના કોઇ હેતુ નહિ સિતળ ચંદ્રકિરણો શાન્તિ સમર્પી રહ્યા હતા.
 કુસુમકાન્તે કુસુમાવતી પ્રત્યે કહ્યું; “પ્રિયે ! પેલી રાત્રિ યાદ છે કે ?”

“ કદ રાત્રિ ? ” કુસુમાવતીએ પૂછ્યું.

“ પેલી શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિ કે જે રાત્રિએ આપણા પ્રેમનું
 મંજળાચરણ થયું હતું અને ત્હેં આ પ્રેમદેવને પૌવા આપી પ્રેમ
 પાસમા જઠકવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. કેમ તે સંધળુ યાદ છે ને ? ”

“ કેમ ન હોય ? તે રમ્યરાત્રિ કદી ભૂલાય શકાય એમ નથી.
 પ્રભુ ! એ પવિત્ર પ્રેમના પ્રતાપે જ આપણે દપતિ બની અત્યારે
 આનંદ અનુભવી રહ્યા છીએ. ”

“ કુસુમ ! આખરે ત્હેં મને શ્સાઓ ખરે ? એકલો રહેવા
 ધ્વજનારને તે નવા પથેજ ચઢાવ્યો. પ્રિયતમા ! એ સંધળો પ્રતાપ
 તારા પ્રેમનો જ છે ”

“ હુંતો એમાનું કદીએ સમજતી નથી તમે બલે તમારા
 મનમા એમ માનતા હો કે મેં તમને નવા પથે ચઢાવ્યા; પણ હું

પોતે તો એમ જ માનું છું કે આ બધું કરનાર તમે જ છો; તમે બોળી અબળાને ભુરડી માખી ભરમાવી અને છેવટે પ્રેમ બંધનમાં સબજડ સપડાવી. ”

“ દેવી ! શું એમાં મારો દોષ ? ”

“ હું તો એમજ માનું છું. ” કુસુમાવલીએ સધજીભાવે કહ્યું.

“ તું બહે માને; પણ દોષ પ્રેમદેવતાનો કે જોણે આપણને એક કર્યો. ” કુસુમાવલી હસી. કુસુમકાન્તે કહ્યું; “આ જાડી ખડખડી ખાદી પહેરવાથી શરીરે કદ તો નથી થતું ને ? ”

“શું આ ખાદી પહેરવાથી મને કંઈ થાય ! પિયુ ! આવો પ્રશ્ન આજે શા કારણથી પૂછો છો ? આ ખાદીતો દેશનું ચૈત્ત્ય છે, દેશનો ઉદ્ધાર સ્વદેશીમાં જ છે એ રહસ્ય આજના પ્રતાપે હું બરાબર સમજી શકી છું. ”

“ પણ તમારે ખાદી પહેરવાની શું જરૂર ? પુરૂષો બહે પહેરે ? ” કુસુમકાન્તે બમમાં પૂછ્યું.

“ શું કીયો એટલી નજીક હસે કે પુરૂષો સ્વદેશી વસ્ત્રો પહેરે અને તેઓ વિદેશીને પસંદ કરે ? જો તેમ અને તો ખરેખર શગ્મનોજ વાત મળ્યામ ”

“ તમે જોતા નથી કે જ્યારે પુરૂષો ખાદી પરીધાન કરે છે; ત્યારે તેમનીજ પત્નીઓ વિદેશી વસ્ત્રો વાપરે છે ? ”

“ હું જોઉં છું અને મનમાં દુઃખી થાઉં છું. સ્વદેશી વસ્ત્રોમાં શું તત્ત્વ રહેલું છે, તેમાં કેટલી પવિત્રતા-સાદાઈ રહેલી છે; તે અગ્નાન અબળાઓ હજી સમજી શકી નથી જો તેઓને સ્વદેશીનું રહસ્ય બરાબર સમજાવવામાં આવે તો હું ધારતી નથી કે એક પણ સ્ત્રી વિદેશી વસ્ત્ર પરીધાન કરી શકે. વળી આ બાબતમાં-દેશના ઉદ્ધાર

ના આ પવિત્ર કાર્યમા સ્ત્રીઓના પતિઓએ પણ મેદરકારી રાખી. વાની જરૂર નથી. તેમણે પોતાની પત્નિઓના હૃદયમા સ્વદેશ ભાવના ઢઠ ઠસાવી-મથાર્ય જ્ઞાન આપી વિદેશી વસ્ત્રોનો પરીત્યાગ કરાવવો જોઈએ. ”

“ કુસુમ ! તમારી વાત બાજબી છે, પણ પુરૂષો એટલા સ્ખાલ ગએલા હોય છે કે તેઓ તેમની પત્નિઓને એક શબ્દ પણ કહેવાની હિંમત માગ્યે જ કરી શકે છે. ”

“ પ્રભુ તે લોકોને પૂરતું બળ આપો. હું એક સ્ત્રી મહાળ સ્થાપવાની ઇચ્છા રાખુ છું અને તે દ્વારા સ્ત્રી વર્ગમા સ્વદેશીના પ્રચાર કરવા ધારુ છું. ”

“ હાલમા મહાળ સ્થાપવાની જરૂર નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ તમારી તબીબતને સ પૂરું આરામ થયા બાદ એ કાર્ય હાથમા લેજો. ”

“આપની કૃપાથી મારી તબીબત સારી છે અને સારીજ રહેશે ”

“ તમારા શરીરમા શુભ્રજ્વર રહ્યા કરે ત્યા સુધી તમારે કંઈ પણ કાર્ય કરવાની જરૂર નથી. ”

“ કંઈ પણ કામ કર્યા વિના બેસી રહેવું એ સ્ત્રી જાતને કેમ પાલવે ? હું તો માફ કામ કર્યા કરીશ. ”

“ જોને; અત્યારે પણ તારૂં શરીર કેવું ગરમ છે ? ” કુસુમ-કાન્તે તેના હાથને સ્પર્શ કરી કહ્યું.

“ એ તો તમારા પ્રત્યેના પ્રેમના ઉમળકાથી શરીરનું લોહી અત્યારે તાપી રહ્યું છે. ”

“ પ્રિયે ! તારા તે હું શા વખાણુ કરું ? તારી પ્રાપ્તિથી હું અત્યારે સ્વર્ગીય સુખ અનુભવુ છુ. ”

“ અને તમારાથી હું નહિ કે ? ” કુસુમાવતીએ કુસુમકાન્તના કંઠમા હસ્તારોપણુ કરી પૂછયુ કુસુમકાન્ત હસ્યો. એવામા કુસુમાવતીને ઠપકે પાદ આવતા ઉભી થઇ બોલી, “આપ ચોડીબાર એકલા બિરાજો. હું દવા પી આવુ. ”

“ શુ દવા પીવાનો વખત ~~જોઈ~~ ? ”

“ હા, વાતોમા હું ભૂલી ગઇ. ”

“ કુસુમ ! તમે બેસો. હું દવાની શીશી અહિ જ લઇ આવુ છુ. ”

“ ના, મને જવા દ્યો. ”

“ કેમ બીજુ કંઈ કામ છે ? ”

“ ના, પણ હું તમને કદાચ આપવા નથી ઇચ્છતી. ”

“ અરે એમાં કદાચ શાનું ? ”

“ આપ મારા પ્રત્યેના પ્રેમથી મને એમ માનો; પણ હું તો એમજ માનું છુ કે પત્નીએ પતીને કોઈ પણ પ્રકારનું કદાચ આપવું નહિ નાય. હું ચાલી ચકું એવી છુ. આપને દવાની શીશી લાવવાની જરૂર નથી, હું જાતેજ લઇ આવીશ. ”

“ પણ હું મારી ઇચ્છાથી લાવુ છુ. ”

“ નાજી, તમે દવાની શીશી લાવો અને હું પીઈ, તેથી મને પાપ લાગે. ”

“ કુસુમ ! તું આજે આ શુ બોલે છે ? તને શાનું પાપ લાગે ? ”

“ તમારી પાસે કામ કરાવ્યાનું. ”

“ અરે જરે જા, એમાં તે પાપ શુ ? ”

“પ્રભુ ! પતિ એ પત્નીને પ્રભુ સ્વરૂપ છે. તેને કંઈ પણ કહે-વાય નહિ તેમ તેની પામે કંઈ પણ કાર્ય કરાવાય નહિ. સ્ત્રી એતો પતિની સેવીકા છે. કોઈ સેવીકાએ પતિપ્રભુ પાસે સેવા અગર કાર્ય કરાવ્યું સામળ્યું છે ? ”

“કુસુમ ! પ્રિયતમા ! આજનું તારૂં બોલવું સામળી હું આશ્ચર્ય પામું છું. સ્ત્રી દાશી હોય એમ હું કોઈ કાળે માનનાર નથી. જે લોકો સ્ત્રીઓને દાશી-અધમ વગેરે માને છે, તેઓને હુંતો મૂર્ખજ માનું છું. આ જગતમા સ્ત્રીઓ એતો સાક્ષાત દેવીઓ છે પુરૂષોની બાબત લક્ષ્મીઓ છે; ઉત્તમ પુરૂષ બહાર છે; સંસારમા સ્વર્ગ બનાવનાર છે. શાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે કે; બ્રહ્મા સ્ત્રીઓનું સન્માન સમવાય છે; બ્રહ્મા સ્ત્રીઓ આનંદ અને સંતોષથી નિવાસ કરે છે; ત્યાજ સર્વ કલ્યાણ સમાએલું છે. કુસુમ ! તું જમમા બુદ્ધિ છે. જેટલા હજી પુરૂષોને છે એટલાજ હજી સ્ત્રીઓને પણ છે. આ જગતમા સ્ત્રીઓ એ શક્તી સ્વરૂપ છે જે સામળ હું એક હિંદી કાબ વને સંભળાવું.

અળખા જનોઈ આત્મબળ સ સારમે વહ થા નયા,
માહા ઉન્હોને તો અધિક કયા, રવિ ઉદયબી રક ગયા.
જસ ક્ષણક મુનીઈ દહિસે જલ કર વિહમ જૂપર ગીસ,
વહબી સતી કે તેજ સન્મુખ રહ ગયા નિષ્પ્રભ નીરા.

આ સામળ્યું છે ને ? સત્ત્વિના નિશ્ચય-પ્રતિષ્ઠાથી સૂચિત પણ ઉદય થઈ શક્યો નહોતો. પવિત્ર પ્રેમદાના પ્રભાવથી એક સિદ્ધી મેળવેલા સિદ્ધનો ગર્વ પણ ગળી ગયો હતો. ”

“પ્રાણેશ ! તે સધળો પ્રતાપ પાતિવ્રતનોજ છે સ્ત્રીઓ પતિની સેવા વડેજ એવી મહત્તા મેળવી શકે છે. સ્ત્રીઓના દેવાધિદેવ પતિ જ છે. પતિ રૂપ પ્રભુને મૂકી જે અબળાઓ પ્રભુને ખોળવા-સેવા

કરવા મંદિરોમાં બાંધે છે; તે સ્ત્રીઓ ખરેખર અધમજ છે. થીસીતાજી-
તણી-અનસુયા વગેરે દેવીઓ પતિ સેવાના કારણેજ સતીઓ ગણાઈ.
સમજ્યા કે મારા પ્રભુ ? ” કુસુમાવતીએ ધીરથી કુસુમકાન્તના
ગાલ પર અંજુલી સ્પર્શ કરતાં કહ્યું.

“ તું હવે મને કંઈક બોલવા દમય ? ”

“ બોલોને; કે જોથી હું પણ વાક્યામૃતનું પાન કરી પવિત્ર થાઉં.”

“ તું આવી પતિવૈધી બનીશ એવો મને સ્વપ્ને પણ
ખ્યાલ નહોતો. ”

“ હવે તો થયોને ? પ્રાર્થણ ! હું તો આપની સેવાને અર્ચેજ
મુગ્ધબોલી છું. ”

“ એતો જાણે સમજ્યા. તું જેમ મારી સેવાને માટે; તેમ હું
પણ તારી સેવાને આપું. ”

“ હજી જવા દો એ વાત. તમે તો એવા છો કે વાત વાતમાં
માફ મુશ્કેલી આપા મંડી પડે છે. તમે મને પતિવૈધી કહો છો; તેમ
હું પણ તમને પતિ વેલા માનું છું. ”

“ તું જો એમ જાન; પણ હું તો તારી પ્રથંસા કરવાનોજ. ”
કુસુમકાન્તે કહ્યું.

“ જો હવે હું જવા પાં આવું ? ”

“ ના, આજે તો મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે હું જાતેજ જવા લાઈ
આવી તને પાઉં. ”

- કુસુમાવતી હસવા લાગી. કુસુમકાન્ત જવા લેવા ગયો. કુસુમા-
વતી નહ મહાળમાં દોડતા ચશ્મીને અવલોકી રહી. એવામાં એક
અજાણ કૌતક થયું. કુસુમાવતી જે રથને બેઠી હતી, ભાથી ચોરેક દૂર
એક આબાનું વૃક્ષ આવેલું હતું. તે વૃક્ષની આથે કુસુમાવતીને એક

સ્વામ જોળા જણાયો. રમણી કંઈક ભયમસ્ત થઈ એ તરફ જોઈ રહી. કાળા જોળા અદસ્ત થયો. કોઈક માણસ ત્યાં હોય એવી શકા ઉદ્ભવી. કુસુમકાન્ત ફવા લઈ આવ્યો. પતિને પીયુના હસ્તે ફવા પીધી. કુસુમાવતીએ દેખાએલા જોળા વિશે કહ્યું. કુસુમકાન્ત તરત એ તરફ ગયો અને તપાસ કરી તો કંઈ જણાયું નહિ. કુસુમકાન્તે પાછા આવી કંઈ નથી જોયું જણાવ્યું પતિ-પતિ ઉભવળ ચક્રિયા નિહાળી આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. ચંદ્ર માથે આવ્યો. અન્ય વાતોને અંતે કુસુમકાન્તે પૂછ્યું; “હવા ફેરને માટે કયું સ્થળ નિર્માણ કર્યું છે ?”

“આપ આજ્ઞા આપો ત્યાં જાઉં ?”

“તમારી ઇચ્છા શું છે ?”

“મારી ઇચ્છા છે કે ચાંદો જાઉં. તે સ્થળ નર્મદા કિનારે આવેલું છે. સ્થળ રમ્ય છે. અનેક દેવસ્થાન ત્યાં આવેલાં છે. સતી શીરોમણી શ્રી અનસુયા માતાનું સ્થાન પણ ત્યાં છે મારે તે દેવીના દર્શન કરવાની અધિક ઇચ્છા છે.”

“મને તે સ્થળ પસંદ છે. તમને આરામ થયા બાદ મારો વિચાર તમારી સાથે ત્યાં જઈ એકાદ મહિના રહેવાનો છે.”

“ત્યારે મારી સાથે જ ચાલોને ?”

“ના, હાલતો તમે એકલા જ પધારો સાથે પિતા-માતા અને અનુપૂર્ણા બહેન છે એટલે તમને આનંદ મળશે.”

“પણ તમે સાથે હો અને જોવો આનંદ મળે તેવો તો નહિ-જને ?” કુસુમાવતીએ પતિના ખભે હાથ ટેકવી કહ્યું.

“એ આનંદ પણ મળશે કહો હવે ક્યારે જવાનું નિર્ધાર્યું ?”

“પરમ દિવસે સવારની માડીમા.”

“ ઠીક; ત્યારે કાલથી કરો તૈયારી. ”

વતોભા મધ્યરાત્રિ ચંદ્ર. બન્નેની આખોડ ઉલ્લસી ધેરાઇ. દપતિ ઉભા થયા અને પરસ્પરના હાથ પકડી તેમના સ્થાનસ્થાને આવી નિકાને શરણ થયા. તેમના ગયા બાદ કુસુમાવતીને જે સ્થળે જોળો જણાયાનો ભાસ થયો હતો; તે સ્થળે આવેલા વૃક્ષ રાજાના ખડખડાટ થયો. થોડીવારમાં જ એક પ્રચંડ સ્થામ આકૃતિ વૃક્ષ પરથી નીચે ઉતરી અને ધીમે પગલે આસપાસ જોતી શાન્તિ સ્થળની દિવાલ કુદી બહાર નીકળી ગઇ. આ સ્થામ બંધિત અન્ય કોઇ નહિ પણ નરાધમ મધરાજ હતો.

૧૫

સરિતામાં શયતાન.

અઠળ કળા છે દેવની, કોથી નવ કળાય,
મનસૂઆ માનવ કરે, પણ લખ્યું લલાટે ચાય.

વૈશાખ શુકલ સપ્તમીનો દિવસ આખા હિંદુસ્થાનમાં પવિત્ર મનાય છે મહારાજા ભગીરથની ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે શ્રીમંગળજી આ સપ્તમીના શુભ દિવસે જ સ્વર્ગભૂમિમાંથી પધારી આ પૃથ્વી પર પોતાનો પુણ્યમય પ્રવાહ વહાળ્યો હતો. શ્રીભગીરથ આ દિવસે પિતૃજોને ઉદ્ધારી ઋણ મૂક્ત થયા હતા. આ શુભ દિવસે જ તે પ્રભવત્સલ પૃથ્વીપતિજી મંગળજીને સ્વર્ગમાંથી આ મૃત્યુલોકમાં આણી પરોપકારક મહાન પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ દિવસ મંગળ સપ્તમીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. આ શુભ દિવસે સરિતામાં સ્નાન કરવાથી મહાજી બને પોતાને પાપમુક્ત થએલા માને છે. આ કું-

રણુથી ગંગાજીના પવિત્ર સ્થાનોએ સપ્તમીના દિવસે અનેક નર-
 નારીયો સ્નાનાર્થે આવે છે. ગરબી મૂળશતબ્દ શ્રીનર્મદાજીના પવિત્ર
 પુણ્યમય પ્રદેશમાં આદોદ નામક પુણ્યક્ષેત્ર આવેલું છે. શ્રીનર્મદાજીના
 ઉંચા-છૂટા છવાયા-ગહન કોતરોના ટેકરાઓપર આવેલા નાના-મોટા
 મકાનોથી આદોદ માનનો દેખાવ કંઈક જોરજ ભાસે છે. બરાબર
 નિહાળતા આ મામ કુંડરતની રચના રૂપજ જણાય છે સરિતા કિનારે
 અને ગામમાં અનેક દેવ-દેવીઓના સ્થાનો આવેલા છે. પુરાણોમાં
 જણાવ્યું છે કે જ્યારથી આ પૃથ્વીપર મંગાજીનું આગમન થયું;
 ત્યારથી દેવલોકોએ સ્વર્ગ લાંબી ગંગામાં કિનારે જ રહેવાનું પસંદ
 કર્યું. ઋષી-મુનીયોએ પણ આ પુણ્યવતી સરિતાને કિનારે આશ્રમો
 બાંધી તપશ્ચર્યા આદરી. શ્રી કુબેરભડારી; વ્યાસ-વશિષ્ઠ-શુકદેવ-
 અત્રી વગેરે મહર્ષીજનોના પુણ્યધામો આજે પણ નજરે પડે છે.
 અનેક યાત્રીયો આ પુણ્ય સ્થાનોના દર્શન કરી પોતાને પાપમૂકતા ય-
 એલા માને છે નર્મદાજીના કંકર સંકર તરફે પૂજ્ય છે શિવાલયો
 સ્થળે-સ્થળે દ્રષ્ટિજોયર થાય છે. શ્રી શુકદેવજી જન્મતા જ આ
 પુણ્યધામમાં દોડી આવ્યા હતા. શ્રી શુકભગવાન જોર ભર્યા નાહા,
 એ હપરથી અલારે શ્રી નર્મદાજીનો એક આસો જોત્સમના આરાના
 નામથી પ્રચલિત છે આ સ્થળે એક બીજી સરિતાનો સંમળ શ્રી ન-
 ર્મદાજી સાથે થાય છે, આ સરિતા જોર નામથી જોળખાય છે
 આ સંમળ સ્થળે સ્નાન કરવાથી મહાન પ્રણય સંપાદન થાય
 છે. દૂર દેશથી આવેલા યાત્રાળુઓ આ પવિત્ર સ્થળે સ્નાન
 કરીને પિતૃઓમાં તર્પણ-પીઠકાન કરે છે. સાધના ભગવા-
 નને પ્રિય આદ્યજોતી વસ્તી વિશેષ પ્રધાન્યુમાં છે. માળીયો એ જૂદો
 કે જેઓ જોરમાં નામથી જોળખાય છે; તેઓને આ ઉત્સવો હરે છે.

વિષ્ણુધરામ, કુસુમાવલી-અનપૂર્ણા વગેરે એક અઠસડીયુ થયા આ પુણ્યક્ષેત્રમા આવી તેમના ગોર (બાદાણ) ને મૂકે રણા હતા. સરિતાનો વિશાળ પટ, તેમા જતા-આવતા બહાણો; કિનારે આવેલા દેવસ્થાનો; ઝાડ-ઝોતરો વગેરે રચના નિહાળતા કુસુમાવલી અનપૂર્ણા અપૂર્વ આનંદ અનુભવતાં સરિતામા સ્નાન કર્યાના ત્રીજેજ દિવસે કુસુમના સ્ત્રીરમાના જવરે વિદાય લીધી. અસહ્યતસ્ત્રીર ધીમે ધીમે સજ્જત યાત્રવા લાગ્યુ. ચૈતન્યના વિશેષથી બાકુળતા અનુભવી અનપૂર્ણાને પણ કમ્પક શાન્તિ પ્રાપ્ત થઇ. દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાંપ કાળે કુસુમાવલી અને અનપૂર્ણા એક મેવકને સાથે રાખી સરિતા કિનારે દૂર સુધી ધરવા જઇ કુદરતી રચના અવલોકતા. આદોદર્શી થોડેક દૂર સ્ત્રી નર્મદાજીના કિનારે શ્રીમદનાથ મહાદેવનું સિવાલય આવેલું છે. આ સ્થળનો દેખાવ અલૌકિક છે આજે મમા સમગ્રી હોવાથી અનેક યાત્રાળુઓ શ્રીમદનાથ મહાદેવના દર્શનાર્થે આવેલા હતા. માથુસોની મેદની પુસ્કળ જાગી હતી. વિષ્ણુધરામ પણ કુસુમાવલી-અનપૂર્ણા વગેરેને લઇ આ સ્થળે દર્શનાર્થે આવેલા હતા. બાદ આસપાસની રમ્યતા અવલોકી રાત્રિ પડતા પહેલાં ગ્રામમા આવ્યા. આજે રાત્રે તેમને અનસુયા જવાનું હતું. અનસુયા ખાતાતુ સ્થળ લગભગ સાતેક માઇલ દૂર આવેલું હતું. વિષ્ણુધરામના ખેરદેવતાએ એક હોઠીયુ બારે કરી રાખ્યું હતું. હન્ડાળાના દિવસે હોવાથી વિષ્ણુધરાયે રાત્રિએજ જવાતુ પસંદ કર્યું હતું અજવાળી રાત્રિ હતી. નવ વાગ્યાના સુમારે વિષ્ણુધરામ-કુસુમાવલી-અનપૂર્ણા વગેરે સરિતા વહે અશબ્દ હોડી તેવાર હતી. સ્થાન રંગના બે ખારણાએ તેમને ચઢાવ્યા હતા હોડીયાએ આજ્ઞા બી-જાવેલા હતા. સપળાએ હોડીયામા સ્થાન લીધું. કુસુમાવલી તેની

માતાની સાથે વિવિધ વાતો કરવા લાગી. વિયુધરાય શાન્ત વદને વિશુની અકળીત કળા અવલોકી રહ્યા. પવન અતુકુળ હોવાથી હોડી તીર વેગે જવા લાગી. શશીકાન્તદેવ નભમડળમા પ્રકાશી રહ્યા હતા. સર્વત્ર રૂપેરી તેજ પથગએલું હતું ચારે તરફ પૃથ્વી શાન્તિ વ્યાપી રહી હતી. ઝાડ અને ઉંચા કેતરો શાન્ત અને ગભીર જણાતા હતા હોડીયું મધ્ય વિભાગે ચાલી રહ્યું હતું પવનમા ફરકતા સહના અવાજ સિવાય કંઈ પણ સમજાતું નહોતું. સરિતાના ઉછળતા જળમા જલે ચઢેવ રમત રમતા હોય એમ ભાસ થતો હતો. સમય અને દેખાવ સુરમ્ય હતો સંસારના તાપથી તપ્ત થએલા અને નિરતર ધન મેળવવાને દોડાદોડી કરી રહેલા મનુષ્યોને આવા શાન્ત સમયનો અને કુદરતના અદ્ભુત દેખાવનો અલભ્ય લાભ કેવી રીતે અને ક્યાથી મળી શકે ? પ્રભુની લીલા આર્વા રમ્ય રચણાએ જ જણાય છે. રાત્રિ વ્યતિત થતી હતી. વિયુધરાય અને તેમના પત્નિ નિદ્રાને શરણુ થઈ ચૂક્યા હતા પવન પણ ધીમે પડ્યો હતો. ખારવાઓ હલેસા હલાવતા કંઈક મીત લલકારી રહ્યા હતા કુસુમાવતી અને અન્નપૂર્ણા રાત્રિની ગભીરતા સાથે સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય અવલોકી રહ્યા હતા. અન્નપૂર્ણાને આ વખતે ચૈતન્ય યાદ આવ્યો. શાન્ત હૃદય કંઈક ઉદ્દેશમય બન્યું. બાલિકાએ નિઃશ્વાસ નાખી ચૈતન્યના મગળને માટે શ્રીનર્મદામાતાને પ્રાર્થના કરી. કુસુમાવતીના મનમા પણ આ વખતે અવનવા વિચારો થઈ રહ્યા હતા. થોડીવાર શાન્તિમા વ્યતિત કરી અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું; “મોટા બહેન ! કેવો અદ્ભુત દેખાવ બની રહ્યો છે ?

“અન્નપૂર્ણા ! દેખાવ અને સમય અલૌકિક છે. આપણે જાણે કંઈ આનંદ ભૂમિમા આવ્યા હોઈએ એમ જણાય છે. આ વખતે

તારા મોટાભાઈ સાથે હોત તો કંઈક અવનવો આનંદ મળત.”

“ મેટી બહેન ! મને લાગે છે કે તમે જતે દિવસે જાડા બની જશો. ’ અનપૂર્ણાએ કહ્યું.

“ કેમ વાઈ ? ”

“ મારા મોટાભાઈની જાનનામા. અહિ આવે હજી ધણી દિવસ થયા નથી, એટલામા તો વળી મારા મોટાભાઈ પાદ આવ્યા. એવું હતું તો તેમને સાથે શામાટે ન લાભ્યા ? ”

“ મેંતો તેમને ધણુએ કહ્યું; પણ તે ન આવ્યા તેમા હું શું કરું ? અનપૂર્ણા ! તું હજી અજ્ઞાત છે. હૃદયની ઐક્યતા થયા પછીનો સ્વર્ગિય સ્નેહ કેવો હોય છે, એતો દ્રઢા અનુભવી જ સમજી શકે છે. બહેન ! તારા લગ્ન થવા દે, પછી હું પણ તને બતાવીશ કે તારી દયા મારા જેવી થાય છે કે નહિ ? ” કુસુમાવતીએ સહાસ્ય વદને કહ્યું.

“પણ હુંતો પરણવાનીજ નથીને ?” અનપૂર્ણાએ ગંભીર વદને કહ્યું.

“ જાડી ! પરણ્યા વિના તે ચાલતું હશે કે ? ”

“ કેમ ન ચાલે ? પરણ્યામા શું સાર છે ? પરણીને તો પસ્તાવાનું છે. ”

“ પસ્તાવા શામાટે પડે ? ”

“ બહેન એતો કોઈ પરણેલાને પૂછી શુઓ. આપણે તો સામાન્ય છે કે પરણ્યામા દષ્ટ સાર નથી. ”

“ પણ પરણ્યા વિના સ્ત્રી જાતનો ઉદ્ધાર નથી. તે પેલી બ્રહ્મબાળા નર્મદાનું દ્રષ્ટાંત વાચ્યુ છે ને ? તે કુમારિકા રહી અને તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે સ્વર્ગ-મૃત્યુ અને પાતાળમા જઈ ચક્રતી; પણ વૈકુંઠમા તેનાથી જવાનું નહિ. એનું કારણ એજ કે પતિસેવા વિના સ્ત્રી વૈકુંઠની અધિકારી નથી. આથી જ નર્મદાને લગ્ન કરી પતિની

સેવા કરવી પડી હતી. સમજી મારી શાણી બહેન ?” કુસુમાવતીએ કહ્યું

“ એ બધું અપાછક છે હું તો એમાનું કષ્ટએ માનતી નથી. બિચારી અબળાઓને દાણીયો-સેવા કરનારીઓ બનાવવાને માટે જ કોઈ પડિત દેવતાએ એવું દ્રષ્ટાંત પુરાણમાં ધુસાડી દીધું હશે ” અનપૂર્ણાએ કહ્યું.

કુસુમાવતીને હસવું આવ્યું તેણે શાન્ત વદને સતી સન્નારી-યોનો ધર્મ અનપૂર્ણાને સમજાવ્યો વાતોમાં રાત્રિ ધણી વીતી મધ્ય-રાત્રિ થઈ ચૂકી હતી. ચંદ્રદેવ ધીમે ધીમે નભમડળમાં પ્રવેશતા હતા તેમને હવે અન્ય પ્રદેશમાં જવાનું હોવાથી તેમના તેજસ્વી દિગ્ગણ પશુ ધીમેધીમે આકાશમાં અદૃશ્ય થતા હતા કુસુમાવતી અને અનપૂર્ણાને નિદ્રાએ ઘેર્યા પાછલી રાત્રિ ચતાજ ચંદ્રદેવ આકાશમાં અદૃશ્ય થયા. પૃથ્વીતલ પર ધોર અંધકાર પથરાયો રમણીયતા જતી રહી. ભયાનક કાળરાત્રિ ઉપસ્થિત થઈ ધર્મ-કર્મનું બાન બૂલેલી અને ગુલામીની સાંકળોથી સંકળાએલી ભાગતભૂમિને જાણે અંધકારરૂપી રાક્ષસ ગળી જતો હોય એવો ભાસ થઈ ગયો સરિતાના ઉછળના જળતરંગોમાં પણ શાન્તિ જણાઈ ખારવાઓ પણ હલેસા હલાવી-હલાવીને ચાક્યા હતા. તેઓ પણ હોડીયાને રામ ભરોસ સોપી લગીર આડા થયા અને ચાક-ઉભામરાથી થોડીવારમાં જ નિદ્રાદેવીના તાબેદાર થઈ પડ્યા હોડીયુ ધીમે ધીમે પ્રવાહની સાથે ગમન કરવા લાગ્યું આ સ્થળે પાણી ધણું ઉડુ હતું અંધકારના યોગે કષ્ટપણ જણાતું નહોતું. તારાઓ પ્રગ્વશી રહ્યા હતા, સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતા બાપેલી હતી રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર ચાલતો હતો. હોડીયામાં સૂતેલા જનો જગતની તમામ જાળ ત્યાગી નિદ્રાની સુખદ છાયામાં શાન્ત થઈ પડ્યા હતાં. આ અસ્પૃશ્ય એક અવનવું કૌતક થયું દૂર કંઈક અજવાળું જણાયું. એક નાની હોડી

અતી ઝડપથી ચાલી આવતી જણાઈ. જોતજોતામાં તો તે હોડી છેક નજીક આવી પહોંચી. તેમાં એક કાનસ સળગતું હતું. હોડીમાં પાચ માણસો બેઠેલા હતા તે પાચે જણાના સર્વાંગ કાળા જખ્ખાથી ઢંકા-એલા હતા આ યુરખાધારીયો આ વખતે બપોલનક જૂન સમાન બાસતા હતા. આ નિશાચરો કાણુ હશે ? શુ ચાચીયાઓ હશે ? દેખાવ તો એવો જ હતો આગળતુ હોડીયુ મદ મતિએ ગમન કરી રહ્યું હતું. તેની નજીકમાં આ નિશાચરોની હોડી આવી. તરન બે યુરખાધારીયો ઉભા થયા; અને તેમની હોડીના કડામાં જડેલા આકડા વિયુધરાયની હોડીના કડામાં ભરાતી દીધા બન્ને હોડીયા સાથે ચામ્પા. એવામાં જ એક પ્રચંડ યુરખાધારીએ ઉભા થઈ સાથેના માણસોને કપ્પક ધીમેથી સમજાવ્યું, કે જેથી તરત જ ચારે માણસો ધીમે ઝીને વિયુધરાયના હોડીયામાં પ્રવેશ્યા.

તે ચાગ માણસોમાંથી બે જણા કુસુમાવતી અને અનપૂર્ણાની નજીક ગયા અને યુરખામાંથી દવાની બે શીશીયો કાઢી બન્ને બાળા-ઓના નાક આમળ ધરી. બાણીના બે પિશાચોએ વિયુધરાય અને તેમની પત્નિ નજીક જઈ એ પ્રમાણે કર્યું. ખારવા ધસધસાટ ઉઠતા હતા બીજી હોડીમાં ઉભેલો પિશાચ ખારવાઓ તરફ પિસ્તોલ તાકી રહ્યો હતો. કાળા અધકારમાં કાળુ કાર્ય થઈ રહ્યું હોય એમ સમ-જાતું હતું થોડીવાર ચતા જ પિસ્તોલ તાકી રહેલા નિશાચરે કપ્પક સંકેત ધ્વની ધ્યા; કે જેથી તેના માણસો તત્કાળ ઉભા થયા. શીશીયો યુરખામાં મૂકી દીધી અને તેઓ કુસુમાવતીને અને અનપૂર્ણાને ઉપાડી પોતાના હોડીયામાં પાછા આવ્યા. બેશુદ્ધ બનેલી બન્ને બાળાઓને હોડીમાં બિછાવેલા ગાદલાપર સૂરાતી. બન્ને હોડીઓ સાથે સાથે જવા લાગી. લમભમ એક માર્ગલ દૂર આવી

વિયુધરાયની હોડીને છટી કરી આ બોઠોએ પોતાની હોડીને પાછી વાળી. નિશાચરોની હોડી સડસડાટ જવા લાગી અને અદ્ય સમયમા તો તે કાળા અંધકારમા અદસ્ય થઇ. વિયુધરાયની હોડીને જે સ્થળે છટી કરવામા આવી, તે સ્થળે પાણી પુરકળ હતું. ત્યાં વમળના કારણે પાણી ચકરીઓ ખાતું હતું. અધુરામા પૂરું પવન પણ છટયો હતો. પાણીના મોળ ઉંચે ઉછળતા હતા. વિયુધરાયની હોડી વમળમા ફસાઇ ચકર-ચકર ફરવા લાગી. ધીમે ધીમે પાણી પણ અંદર આવવા માડ્યું. વિયુધરાય અને તેમના પત્ની દવાના કારણે બેશુદ્ધ હતાં ખારવાઓ નિદાને લીધે નિષ્વેષ થઇને પડ્યા હતા. ગોળાકાર ફરતું નાવડું જેમ જેમ પાણી ભરાતું ગયું તેમ નીચે બેસતું હતું નાવડામા પાણી ધણું ભરાયું. ખારવા સફાળા જાગી ઉઠ્યા. ધોર અંધકારમા નાવ ડુબતું જણાયું. ખારવાઓ ડોલવડે પાણી કાઢી નાખવા મંડ્યા; પણ તેમના એ કાર્યને સરળતા મળી નહિ. ભયકર ઘટના બનવાનું વિધીએ નિર્માણ કરેલ હોવાથી હોડીયું છેવટે ડૂબ્યું. ખારવાઓ તરવા લાગ્યા બન્નેએ વિયુધરાય અને તેમના પત્નીને બચાવવા તનતોડ મહેનત કરવા માંડી. પણ આ સ્થળે પાણીનું ઓછું જમર હોવાથી ખારવાઓની મહેનત નિષ્ફળ નિવડી. વિયુધરાય અને તેમના પત્ની હોડીયા સાથેજ તળીએ ગયાં અને તે બન્નેનાં શબ સરિતાના અયાગ જળમાં ગૂમ થઇ ગયા. ખારવાઓની સ્થિતિ દયાનનક થઇ પડી. પ્રાતકાળ થતા તે બન્ને મહામુશીબતે કિનારે આવ્યા. બપોર થતા એક હોડી ત્યાં થઇને નીકળી. ખારવા તે હોડીમા બેસી ચાહોદ આન્યા અને હોડી ડુબવાની હકીકત જોરને જણાવી. જોરના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, તેણે તરત જ પોલીસને ખબર આપી. પોલીસે બન્ને ખારવાઓને કબજામા લઇ ચુકાદાની શોધ કરવા માંડી.

તથુ કિવસ અને રાત્રિ સતત મહેનત કરવા છતાં સખ હાથ લાગ્યા નહિ. ખારવાઓને બેઠરકારીના કારણે સખ મળી. ગોરે આ કમન-સ્થિતિ બનાવના તાર મૂક્યો. આંદોહ આવેલા વિમુક્તરાય અને તેમના પત્નિ અકાળે મરણને શરણ થયા. કુસુમાવતીને અને અન્નપૂર્ણાને પાપીઓ ઉપાડી ગયા. વિધીની વક્રીલાની હાલ તો આવી રીતે સમાપ્તિ થઇ ચૂકી

૧૬

અમ'ગળની આગાહિ.

કદિ સકય હો સભાવના યાવા સિતળતા સૂર્યની,
કદિ થાય દિમાચળસમી, ધરણેથી કમલી ધૂમની;
કદિ કથીરમા કંચન ગુણો, આવી મળે કંઈ ચોમવી,
રતિ કુદરતી રતી ના ધટે, રતિ મૂળ બળવત્તર થતી.

જાગ્યમા લખાએલા લેખ કદી મિથ્યા થતાજ નથી. કેણે જાણ્યું હતું કે શ્રી રામચંદ્રજીને પ્રાતઃકાળે વન મમન કરવું પડશે ? શ્રી સીતાપત્નીએ પણ નહોતું જાણ્યું કે શ્રી સીતાજીનું રાવણથી હરણ થશે. અનસૂયા જવાની ઇચ્છાએ નીકળેલા કુસુમાવતી-અન્નપૂર્ણા વિમુક્તરાય અને તેમના પત્નિની સર્વ આશાઓ-ઇચ્છાઓ મનમાજ રહી. સરિતાના મધ્ય વિભાગે; રાત્રિના બપોર કાળા અંધકારના સમયેજ તેમના ભાણીની ભયાનક ઘટના બની. આ સર્વ ભાગ્યનીજ હીલા જગતના દુષ્ટીયાઓને ભાગ્ય શબ્દથીજ સતોષ માનવાનો છે. આ કમનસ્થિતિ બનાવથી હજી કુસુમકાન્ત અદ્યત્ત હતો. રાત્રિના દિ-

તીય પ્રહરે તે નિદ્રાધિન થઈ શૈથ્યામાં સૂતેલો હતો. આને આખો દિવસ તેણે સખ્ત મહેનત કરેલી હોવાથી તેને વહેલી નિદ્રા આવી હતી. નદિ વિભાગ તરફ આવેલા ખુલ્લા ધાખામાં એક શુભ્ર શૈથ્યાપર કુસુમકાન્ત શાન્ત નિદ્રાસુખ અનુભવી રહ્યો હતો. ચંદ્રકિરણો તેના ગૌર સુખની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. કુસુમકાન્ત પૂર્ણ શાન્તિ સુખમાં સૂતેલો હોય એમ અનુમાન થતું હતું, પણ થોડીવાર પછી તેની શાન્તિ રહી શકશે કે કેમ ? તેની ભાગ્યદેવી અદૃહાશ્ય કરી રહી હતી. ભાગ્યદેવીનું ભયાનક માયાવી સ્વરૂપ શાન્ત સૂતેલા જનસેવકના ઉપહાસ્ય સાથે વિરૂપ નૃત્ય કરી રહ્યું હતું. ચંદ્રની શુભ્ર બ્યોત્સનાઓમાં ફેરેલા ભાગ્યની ભયંકારક કાળાચની છાયાઓ તરવરી રહી હતી. શાન્તિ સ્થળ શાન્ત હતું; પણ ભયના આભાસ પ્રતિપળે થઈ રહ્યા હોય એવું દૃશ્ય વિલોકાતું હતું. સર્વત્ર મરણ સમાન નિ. મૃતપ્રધતા વ્યાપેલી હતી. ચીંજરીયો કઠોર અવાજે ભાવી અમમળ સૂચવી રહી હતી. શાન્તિ સ્થળના મેદાનમાં એક ખાટલાપર ખુલ્લું ખુલ્લાન સૂતેલો હતો. તે હજી નિદ્રાધિન થયો હોય એમ જણાતું નહોતું. આને તેને અજ પો થઈ આવ્યો હતો. ઉઘવાને માટે તેણે ધણીવાર પાસા ધસ્યા; પણ નિદ્રાદેવીએ તેનીપર કૃપા કરી નહિ. ખુલ્લું ખુલ્લાન આખ્યો ભંધ કરી ધણીવાર પડ્યો રહ્યો એવામાજ ચીંજરીયોના કંઠે અવાજથી તેની આખ્યો ઉઘડી ગઈ તે બેઠો થયો. આસપાસ જોયું. નિર્મળ ચંદ્રિકા પથરાઈ રહી હતી. ખુલ્લું ખુલ્લાન ખાટલામાં બેઠો-બેઠો રાત્રિનું દૃશ્ય અવશેષકી રહ્યો. આજનું દૃશ્ય તેને કંઈક જુદું જ ભાસવા લાગ્યું. શાન્ત શાન્તિ સ્થળ અત્યારે તેને ભયંકાર ભાસવા માડ્યું. જુલોના જડ્યાના અંધકારમાં કાળા ઓળા ફરતા હોય એમ તેને ભાસ થઈ રહ્યો. તેના હૃદયના ધમકારા પ્રતિ-

પણ વધતા લાગ્યા યુલયુલખાન આશ્ચર્ય પામ્યો તેણે હૃદયપર હાથ મૂકી આત્મગત ખોલવા માડ્યું

“ અરે ! આજે મને આ શું થઈ રહ્યું છે ? મારા મનમાં આ અજ્ઞપો શો ? કોઈ દિવસ નહિ અને આજે મારું મન બયમીત કેમ બને છે ? આ ચંદ્ર કિલ્લો શિતળ છે, પણ તે મને અત્યારે શિતળતા સમર્પી શકતા નથી આ શાન્તિ મંથળની શાન્તિ મને અત્યારે સ્મશાનની શાન્તિસમ સમજાય છે આ પવિત્ર ભૂમિમાં પણે જાણે જૂના ઝોળાઝો નાચતા હોય એવો દેખાવ મારી આખ્યો નિહાળી રહી છે અરે આજે આશો ઉત્પાત ? આ અશાન્તિ શી ? નિશાયર પક્ષીઓના કઠોર અવાજ મારી સકામાં વધારો કરે છે. મારું મન ગભરાય છે કંઈક અમંગળ બનવાની આગાહી થાય છે. ભગવત ! આજે આ શો ગજબ ? ” યુલયુલખાન ઉભો થયો; અને ઝાડના જમ્બા તરફ ગયો. કોઈનાથી કદી બય નહિ પામનાર આ મુસ્લીમ યુવકના હૃદયમાં બયના બહુકારા વાગી રહ્યા. પગ શીથીલ બન્યા; પણ હિમનવાન યુવક આગળ વધ્યો. ઝાડની નજીક જતા તેને કંઈ જણાયું નહિ. તેની સકા દૂર થઈ તે તત્કાળ ભાઈ પાછો ફર્યો અને ખાટલા પર આવી બેઠો. મન વિચારવશ બન્યું મધ્યરાત્રિ થઈ. મીઠામાં ફરતા ચોક્કીદારોએ ધડીઆળો વગાડી બાર વાગ્યા યુલયુલખાન અનેક વિચારોથી અકળાઈ સ્વમત ખોલી ઉઠ્યો; “ આજે ઉઘ પણ દુખમન થઈ હોય એમ જણાય છે બાર વાગ્યા. મારી પ્રકૃતિમાં આજે આ શો અજબ ફેરફાર ? મન શાથી ધડકી રહ્યું છે તેની મને સમજ પડતી નથી મને તેમ હો પણ આજની રાત્રિ ખરેખર બયકારક છે. કંઈક ખરાબ થયું છે અમર થવાનું છે એમ મારો આત્મા કહી રહ્યો છે. આ સ્થળની જમીન પણ મને

ભયાનક ભાસી રહી છે. ચાલ મોટાભાઈ પાસે જાઉં અને જોઉં કે તેઓ શું કરે છે ? મને લાગે છે કે તેઓ હજી લખતા જ હશે ?” આમ વિચારતો યુલ્યુલખાન ઉભો થયો અને કુસુમકાન્ત જ્યાં સૂતો હતો ત્યાં આવી ઉભો. મધ્યરાત્રિ સુધી લખનાર-વાચનારને આજે શાન્ત નિદ્રામાં પડેલો જોઈ યુલ્યુલખાનના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે એકાએક નજરે કુસુમકાન્તના મુખ મહાજળે અવલોક્ષી રહ્યો અને મનમાં બોલ્યો, “ મોટાભાઈ ! આજે તમને ઉલ્લાસ જોઈ અને આશ્ચર્ય સાથે અદેખાઈ ઉત્પન્ન થયો છે. હું બહેલો સૂતાર આજે અધ્યરાત્રિ થવા છતાં જાગુ છું કેમકે જાણે કે સાથી આજે મારી ઉપર નિદ્રા રૂઠી છે ” યુલ્યુલખાન સાથી ખસી ધાખાની બેઠક પર બેઠો. સરિતા તરફનો પવન શરીરને શિતળતા સમર્પી રહ્યો હતો. સરિતા તરફનું રેતીનું મેદાન ચંદ્ર કિરણોથી શ્વેત બની રહ્યું હતું. યુલ્યુલખાન એ તરફ જોઈ રહ્યો. એવામાંજ એકાએક કુસુમકાન્ત એક ચીસ પાડી બેઠો થયો. યુલ્યુલખાન ગભરાઈને તેની નજીક દોડી આવતા બોલી ઉઠ્યો; “ મોટાભાઈ ? ”

“ કેમકે યુલ્યુલ ? ” કુસુમકાન્તે તેના સામે જોઈ પૂછ્યું.

“ હા ”

“ તું અત્યારે અહિં ક્યાથી ? ”

“ તે હું જણીવું છું; પણ આપ પ્રથમ જણાવો કે તમે એકાએક સંજાણા કેમ જાગી ઉઠ્યા ? ”

“ યુલ્યુલ ! કેમકે જાણે કે સાથી આજે-અત્યારે મારું મન અસ્થિર બન્યું છે. મેં જીદગીમાં આજ પર્વત એક પણ સ્વપ્ન અવલોક્યું નથી, પણ આજે મેં એક અદ્ભુત અને અતી ભયંકારક સ્વપ્ન જોયું છે. આ સ્વપ્નના દેખાવથી મારું મન બંધાયેલ બન્યું

છે. મને હજી પણ ભયનો ભાસ થઈ રહ્યો છે. મન કંપી રહ્યું છે. સ્વપ્નનો દેખાર મારી નજરે જણાઈ રહ્યો છે.” કુસુમકાન્તે હૃદય-વેદના પ્રકટ કરી.

“સ્વપ્નમાં શું જોયું ?”

“એક ગદ્ગદ જોવા પુરૂષ મને અને કુસુમાવતીને બાધી તેની સાથે લઈ ગયો અને એક ઉચ્ચ પહાડપર ચઢી તેણે અમને એક મોટા સમુદ્રમાં ફેંકી દીધા બસ એ સાથે જ હું ચીસ નાખી જાગી ઉઠ્યો.”

બુલબુલખાન છાતી ઉપર હાથ મૂકી મનમાં જ પોકારી ઉઠ્યો;

“ઓ પ્રભુ આજે આ શો ઉત્પાત ?”

કુસુમકાન્તે તેને શાન્ત ગહેલો જોઈ પૂછ્યું, “કહે હવે તું અહિં ક્યાથી ?”

બુલબુલખાને પોતાના અસ્થિર હૃદયની વાત વિદિત કરી. કુસુમકાન્ત આશ્ચર્યમાં ડૂબ્યો. તેણે થોડીક ક્ષણ વિચારવસ રહી કહ્યું; “બુલબુલ ! અત્યારના બનાવથી હું જોવા અનુમાનપર આવું છું કે કંઈક ભયાનક આશ્ચર્ય આપણી તરફ દોડી આવે છે. ચાહોદ ગએલ કુસુમાવતી વજેરે કંઈક આકસ્મિક સપડાયા હોય એવી સંકા પણ હૃદયને બાકુળ બનાવી રહી છે.”

“મારો આત્મા પણ આપના અનુમાનને મળતો થાય છે. કોઈ દિવસ નહિ અને આજે મને ભયાનક ભયની આગાહી થાય છે. માફ જીમર બળ્યા કરે છે. મનમાં કંઈ કંઈ સંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ સતાપી રહી છે મોટાભાઈ. શું થશે ?” બુલબુલખાન ગંભીર વદને કુસુમકાન્તના મુખ તરફ દ્રષ્ટિ કરી રહ્યો. કુસુમકાન્તે ભયાનક વદને આસપાસ નજર કરી કહ્યું.

“ પ્રભુની ઇચ્છા મુજબ બનશે. તું પેલું પ્રભુ ભજન મા ”

“ ક્યુ ? ” બુલબુલે પૂછ્યું

“ પેલું અજબ હૃદયન હું ભગવત. ”

બુલબુલખાન નીચે બેઠો અને થોડીકવાગ મનમાં ગણગણી તેણે ઉચ્ચ સ્વરે ગાન આરંભ્યું કુસુમકાન્ત ધ્યાનથી ગાન સંભળી ગ્લો શાન્ત ઉલ્લસ રાત્રિએ ગાનની મીઠાગ અદ્ભુત ભાસવા લાગી ગાન આ પ્રમાણે હતું

અજબ હૈરાન છું ભગવત, તને શી રીત રીઝાવું હું,
નથી કોઈ વસ્તુ અહિં એવી, જે સેવામાં ધરાવું હું;
તું બ્યાપક સર્વ ભૂતિમાં, વળી બ્યાપક તું કૂલોમાં,
અરે ભગવાન પર ભગવાન શી રીતે ચઢાવું હું.
વિભો ! તવ જ્યોતિથી ઝળકે સૂરજ ચંદ્ર અને તારા,
ખરે ધિક્કાર યુક્ત ગણાય, તને દીપક બતાવું હું,
ચઢાવા ભોમ જે જાણે, ખરે અપમાન એક ગણાય,
ખવડાવે છે સહુને જે જમાડું તેને કેમ કરી હું.
કહે વેદો તું નિગકાર, નવી કર પાદ શીર્ષ લલાટ,
કહે નિર્લેપ નારાયણ તો કયા ચંદન લગાવું હું.

ભજન.

માન પૂર્ણ થયું. કુસુમકાન્તે સર્વવ્યાપી પરમાત્માનું ધ્યાન ધર્મ્ય. બુલબુલખાન પણ મન સાથે પ્રભુનું નામ ઉચ્ચારતો જણાયો એવા માજ શાન્તિ રચના સુખ્ય દરવાજે કોઈક જૂનો પાડતું સંભળાયું. કુસુમકાન્ત અને બુલબુલખાનનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું. તત્કાળ બુલબુલખાન નીચે ઉતરી ઝાપા તરફ દોડ્યો. દાર રક્ષક ભૈરો જાગૃત

થઇ ઝાપો ઉઘાડવાની તૈયારી કરતો હતો; એવામા જ યુલયુલખાન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. હૈયાએ ઝાપો ઉઘાડ્યો એક માણસ અંદર પ્રવેશ્યો. યુલયુલખાને તેને ઓળખ્યો. એ માણસ વિયુધરાયના મુનીમ હતો. વિયુધરાયના ગયા પછી તે વિયુધરાયના બગલેજ રહેતો હતો. તેને આ સમયે આવેલો જોતાજ 'યુલયુલખાનને ફાળ પડી મુનીમનું મુખ પણ ગોઠની છાયાથી ગમગીન જણાતું હતું તેણે પૂછ્યું; “ કુસુમકાન્તભાઈ ક્યા છે ? ”

“ ચાલો હું તેમની પાસે લઇ જાઉં. ” યુલયુલખાન આગળ ચાલ્યો; અને મુનીમને લઇ કુસુમકાન્તની પાસે આવ્યો. કુસુમકાન્ત તેને જોતાજ સ્તબ્ધ બન્યો, થકા વધી એટલામાજ મુનીમે રડી દીધું. કુસુમકાન્ત અને યુલયુલખાન એકઠા અને એક સાથેજ બોલી ઉઠ્યા.

“ કા શુ છે ? ”

“ મજબ થઇ ગયો છે. ” આમ બોલતો તે મુનીમ ચાલો-દથી આવેલો તાર કુસુમકાન્તના હાથમા મૂકી નીચે બેસી ગયો અને બેફાટ આક્રુદ કરવા લાગ્યો. યુલયુલખાને નજીકમા પડેલુ વાલસીટ સળગાવી દીવો કર્યો. કુસુમકાન્ત તાર વાચના જ ધરતીક પના આચ-કાની માફક ક'પ્યો. તેણે તાર ફેંકી દઇ બે હાથે પોતાનું માથુ પકડી લીધું અને એ સાથેજ તેના મુખમાથી નિશ્વાસ ચુકત વાક્ય નીકળી પડ્યું કે, “ ઓ પ્રભુ ! તને આ શુ ગમ્યું ? ”

બસ આ વાચના અંતીમ ઉચ્ચારની સાથે જ કુસુમકાન્ત આખે અધારા વળવાથી શૈથ્યામા ઢળી પડ્યો.

૧૭

વિદાય-મધો.

Be still ' sad heart ' and cease repining,
 Behind the cloud the Sun is still shining,
 They fate is the common fate of all,
 In to each life some rain must fall,
 Some days must be dark and dreary

એક વિદ્વાન દુઃખીને દિલાસો આપતા ઉપરોક્ત કથન નિવે-
 દન કરે છે. તે કહે છે કે “ તમારા દુઃખી હૃદયને શાન્ત કરો અને
 વિભાસણુ કરતું અટકાવો; વાદળની પાછળ યશસ્વિન દિનમણી દિવ્ય
 રશ્મિથી પ્રકાશે છે. સર્વવ્યક્તિ જેવુંજ તારૂં નશિય છે. પ્રત્યેક મનુ-
 ખને દુઃખરૂપી વાદળની આવશ્યકતા છે, કારણકે યશસ્વિ ભાગ્ય
 જોવાને દુઃખની અમત્યતા છે; તેથી કેટલાક દિવસો દુઃખી અને
 ઉદાશી પણ હોય.

કુસુમકાન્તની દશા નિહાળતાજ યુલયુલખાન આભો બન્યો
 તેના હૃદયમા આ વખતે દારણુ દુઃખ દમી રહ્યું હતું. તેની આખોમા
 અશ્રુ ઉભરાયા હતાં. તેણે તત્કાળ કુસુમકાન્તનું માથું ખોળામા લઇ
 મોટા અવાજે “ મોટાભાઈ ! ઓ મોટાભાઈ ” કહી ખૂસો પાડવા માંડી

પણ કેણુ જોતે ? હૃદયના આધાતથી દેશમકત બાન ભૂલ્યો
 હતો યુલયુલખાનના મોટા અવાજથી જાનિ સ્થળના અન્યજનો
 પણ જગૃત થઇ ઉપર દોડી આગ્યા. મુનીમે કક્ષળતા અંતઃકરણે દોડી
 દુઃખાના સમાચાર જણાવ્યા. શોકનું વાદળ ફરી વળ્યુ યુલયુલખાન
 એક નાના બાળકની મારક રડી પડ્યો કારણુ કષ્ટાત મચી રહ્યું.

કરણ કર્ણાતના અવાજે કુસુમકાન્તને સાવધ કર્યો. તે બેઠો થયો. આ વખતે તેનો દેખાવ દયામય હતો. તેની આખ્યોમા અશ્રુ ન્હોતાં; પણ ભીની થએલી આંખ્યોમા દીનતા દેખાઈ રહી હતી. મુખ શોક-અશ્વિત-ગભીર બન્યું હતું. તેણે રડતા હાથે; પણ ગભીર અવાજે રડતા જનો પ્રત્યે કહ્યું; “ તમે શામાટે રડો છો ? ” શાન્ત થાવ ભાવિએ આપણા ભાગમા એજ નિર્ઘ્યું હતું. પ્રભુની ઇચ્છાને આધિન થાવ. ”

કુસુમકાન્ત વધુ બેઠો રહ્યો નહિ. એકાએક તેની આખ્યો-માથી અવિરલ અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. પ્રાતઃકાળ થયો. આ દમ-નમ્રિય બનાવની ખબર પડતા સર્વત્ર શોક વ્યાપિ રહ્યો. સ્નેહિ મિત્રોથી શાન્તિ સ્થળ ભરાઈ ગયું. રૂદન અને શોકોદ્દમારથી દેખાવ કરણ બની રહ્યો. મધ્યાહ્ન થયા. કુસુમકાન્ત ધૈર્ય ધારણ કરવાને ધણાએ પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ કમરે કરી તેતુ વ્યથિત મન શાન્ત થતું નહિ. તેતું મન કુસુ-માવતીને પોકારી રહ્યું હતું. આખ્યો કુસુમાવતીની દીન ડાયામૂર્તિને અવલેક્ષી રહી હતી. કુસુમાવતી જળસાધી થઈ એતુ સ્મરણ થતાજ તેતું હૃદય ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ થતું. નાડીયોમા બેતું રૂધીર કરી જતું. કુસુ-માવતી ગઈ; સદાને માટે ગઈ આ આખ્યો હવે તેને જોઈ શકનાર નથી. જીવન એકલવાયું થયું. સુખી મનાતો સસાર શૂન્ય બન્યો. હા ? શું થયે ? આ શી દુર્દશા ? ” આવા આવા અનેક શોકોદ્દમાર તેના હૃદય સમૂહમાં તરવરી રહ્યા હતા. દુઃખમા દિલાસો દેવા આવેલા મિત્રો તેને વિટાળને બેઠા હતા. સાજ પડી. કુસુમકાન્ત ગભીર બન્યો. બળાકારે મનને શાન્ત કર્યું. તેની આખ્યોનાં અશ્રુ સૂકાયા; પણ હૃદય તો રડીજ રહ્યું હતું. તે ઉપરથી જો કે શાન્ત બન્યોતો હતો; પણ હૃદયમાં અશ્વિતના પ્રચંડ મોજાં હજી રહ્યાં હતાં. એકત્ર

થએલા માણસો શોકપૂર્ણ વદને વિખરાયા. મિત્રમહળ પોતપોતાના રથાને વિદાય થયું. રાત્રિ પડી. કુસુમકાન્ત એકલો પડ્યો, એકાન્તમાં ગયો. કુસુમાવતીને યાદ કરી ખૂબ ગડયો એવામાં જુલમુલખાન એક તાર લઇ તેની પાસે આવ્યો. કુસુમકાન્તને રડતો જોઇ તેણે હૃદય પથ્થુ ભરાઈ આવ્યું. બન્નેએ ધણીવાર રૂદન કરી હૃદય હલકા કર્યાં. જુલમુલખે તાર આપ્યો તાર જોનસન સાહેબે વડોદરેથી મૂક્યો હતો.

કુસુમકાન્તે તાર વાચી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. જુલમુલખાને પ્રજ્ઞયુ; “ મોટાભાઈ તાર કેનો છે ? ”

“ તાર જોનસન સાહેબનો છે તેમણે પેપરા દ્વારા સર્વ સમાચાર જાણ્યા છે સાહેબ દિલાસો દેતા જણાવે છે કે દુઃખને અંતે સુખ મળશે. પણ સુખ, હા! મારું સુખ હવે રમણાનની ચિર શાન્તિમાં જ છે. કુસુમાવતી સિવાયનું સુખ મારે નથી જોઇતું બિચારા સાહેબને આપણા દેશના આર્ય લક્ષ્મીના પ્રેમની મહત્તા ક્યાંથી સમજાય ? હા! એક વખતે વિનોદમાં મેં તેમને જણાવ્યું હતું કે, A husband is one Person with his wife. પતિ પત્નીના યોગથી જ સંપૂર્ણ ગણાય છે. કુસુમાવતી જતા મારું સર્વસ્વ જતું રહ્યું. હું અરહાય બન્યો સંસાર રમણાન સમાન થયો. મિત્રો સ્નેહિયો મારા મંત્રિત હૃદયને કંઈ પણ શાન્તિ સમર્પી શકશે નહિ મારી શાન્તિ હવે રમણાનમાં છે. ” કુસુમકાન્તે કંકળતા અતઃકરણે કહ્યું. જુલમુલખાન આવું સામળતા પુરુષણ રડ્યો. કુસુમકાન્તે તેને હૃદય સાથે દાખી શાન્ત કર્યો. રાત્રિના અગ્નીઆર વાગ્યા. શોકના કારણે સર્વત્ર ગુન્યકાર જણાતું હતું. ચંદ્રકિરણોમાં પણ કંઈક દિકાશ હોય એમ ભાસતું હતું કુસુમકાન્તે જુલમુલખાનને સ્વાનાની સ્વપના કરી. જુલમુલખાન દેશભ્રમકાન્ત બચિત હૃદય વિચારી તેના સ્વપન રથાને નહિ

જતા જમીન પર સાદડી ખિછાવી ત્યાજ સતો. કુસુમકાન્ત ઉડા વિચારમાં પડ્યો. મધ્યરાત્રિ થતા બુલબુલખાનને નિદ્રાએ ઘેર્યો. કુસુમ-કાન્તની આખ્યોમાં ઉધ નહોતી. તે ધીમે રહી ઉઠ્યો. મદ બળતા દીપકને સતેજ દુર્યો પછી મેજ આગળ પડેલી ખુરશીમાં સ્થાન લઈ તે નિરાશવદને લમણે હાથ ટેકવી ધણીવાર સૂધી કંછક વિચાર કરતો ખેસી રહ્યો; અને અંતે કંછક નિશ્ચય પર આવી તેણે મેજ પર પડેલા એક કોરા કાગળમાં થોડીકવાર કંછક લખી તે કાગળને વાળી મેજ પર મુક્યો રાત્રિ વ્યતિત થતી હતી. પૂર્ણ શાન્તિ છવાઈ રહી હતી. દૃઢ ધડીઆળનો ટકટક અવાજ શાન્તિને વિખેરતો હતો એવામાં ધડીઆળમાં ત્રણ ટકોરા થયા. કુસુમકાન્ત ચમકીને ઉભો થતા બોલ્યો; “ ત્રણ વાગ્યા. અહા ! કેવી ભયાનક શાન્ત રાત્રિ ? શાન્તિ સ્થળ ખાવા ધાય છે. ભૂત-પ્રેતોના ભગવાનો ભાસ થાય છે. આ શું પરિવર્તન ? કુસુમાવતી પ્રત્યેના પ્રેમ પ્રાણ્મનુ જ આ પરિવર્તન. મન ચિરાય છે. આત્મા કંઈ છે અને ધૈર્ય ધરવાનું સુચવે છે. આહ ! હૃદયનો જખમ વધુ તિવ્ર બને છે આ શ્વેત ચંદ્રિકાયુક્ત રાત્રિ મને બિષણ અધકારમયી લાગે છે. જગતના તમામ દુખો મારી ભયાનક ભાઅદેવીની સાથે મારૂ અદૃહાસ્ય કરી રહ્યા છે. હવે અહિ શા માટે રહું ? વિચાર-આસાઓ અદસ્ય થઈ જીવનની અમૃત સરિતા સ્વર્ગમાં જતી રહી. શુષ્ક જીવન શું કામનું ? હવે જવામાં જ સાર છે. જનારીની પાછળ હું ન જાઉં તો કૃત્ત્વ બે-ખાઉ. ચાલ; સઘળા ઉઘે છે; આ રાત્રિ અતુકુળ છે. કુસુમાવતી; પ્રિયતમા-આનંદ મૂર્તિ ! ગરીબોની દેવી ! હું આવું છું. તું બ્યા હરો ત્યા આવવા હું આ પળેજ નીકળું છું ”

આમ શ્રાવે એમ આત્મગત બોલતો કુસુમકાન્ત શૌકો-માદ્ હૃદયે

ઉધતા યુલયુલખાનના મુખ સામે થોડીકવાર ભેઈ રહ્યા પછી ક્યયન સ્થાનમાથી બહાર નીકળ્યો. આ વખતે તેની આંખોમાથી ચોધાર અશ્રુધારાઓ વહેતી હતી. તેણે શાન્તિ સ્થળમાં ચારે તરફ નજર ફરી ત્યાની શ્રુતિકા કપાળે ચોપડી અને એકવાર પોતાના ઓરડા તરફ જોયું. તેના મુખમાથી નિઃશ્વાસ યુક્ત શબ્દો નીકળ્યા. “કુસુમાવતી અનપૂર્ણા ગયા; બધા ગયા. હું જાઉં છું, પ્રણામ ” બસ આ સાથે જ કુસુમકાન્તે ઉતાવળે પગે ત્યાથી મનન કર્યું. ઝાપેા ઉધાડેા હતો. બેયો ગાઠ નિદ્રામા હતો એક સજ્જ-કોમળ નજર ફેંકી કુસુમકાન્ત બહાર નીકળ્યો અને સરિતા તરફના શ્યમ પ્રદેશમા અનિ ઝડપથી જવા લાગ્યો. ચત્રીકામા તે ઘણે દૂર સૂધી જતો જણાયો. પણ છેવટે રાત્રિએ તેને છૂપાવ્યો. કુસુમકાન્ત ગયો; જન સેવક પ્રિયતમાના વિયોગથી બાકુગ બની રાત્રિએ ચાલી નીકળ્યો. સવાર ચતાજ યુલયુલખાન જાગ્યો. કુસુમકાન્ત ન જણાયો. તેને ફાળ પડી. ચારે તરફ ફરી વળ્યો. મેજ પરથી પત્ર હાથમા આવ્યો વાચતાજ યુલયુલખાન મોટા અવાજે રડી પડ્યો ત્યાના નિવાસીઓ ભેગા થઈ ગયા. કુસુમકાન્તના જતા રહેવાની જાણ થઈ. કરણ કસ્ટાત ઝૂકે થયું. યુલયુલખાને માથુસ મોકલી સુધાકર નવનીત અને મનહરને બોલાવ્યા. કુસુમકાન્તના જવાના સમાચારે મિત્રોના હૃદયમા સખ્ત આઘાત થયો. સવળાએ કઠળતા અંતઃકરણે કુસુમકાન્તે લખેલો પત્ર વાંચ્યો. તેમા ટુંકજ લખેલું હતું “મિત્રો ! મારા જવાથી કોઈ દુઃખી થશો નહિ. આપણા સરકાર પૂરા થએલા હોવાથી હું જાઉં છું. મારી શોધ કરશો નહિ શાન્તિ સ્થળની બવરચાતુ કાર્ય બાઈ સુધાકર અને મનહરને સોપુ છું વિલુધરાયની મિલ્કતની અવરજા નવનીત અને જોનસન સાહેબ યોગ્ય રીતે કરશે એકી મારી તેમને પ્રાર્થના

છે. ખુલખુલ મારો ભાઈ છે. તેને સુખી કરજો. સર્વને મારા પ્રણામ અને સાથે મરીઓની સેવાતુ સૂચન. સર્વતું શુભ થાવ. ” આટલુંજ લખેલું હતું સમજા દિમ્બૂદ બની એક બીજાની સામે જોઈ રહ્યા. કુસુમકાન્તના જતા રહેવાની ખબર વાને વેગે ફેલાઈ. જોનસનને પણ તારથી ખબર મળી. શોધમાં ધણા માણસો દોડ્યા પણ પત્તો ક્યાંથી મળે? કુસુમકાન્ત ગયો તે ગયોજ શાન્તિસ્થળમાં નિરાશા ફરી વળી. સાથે આ શોકમય દિવસની પણ સમાપ્તિ થઈ ચૂકી.

૧૮

કમનશિખ કેદી.

સુખની પાછળ દુઃખનો જ્યમ હાથ તડકો થાય છે, નથીબની લીલા તણા પણ રમ બહુ બદલાય છે; કાયમ ન કોઈની સ્થિતિ હમેશા એક રહેવાની, સુખી આજે દુઃખી કાલે હમેશા એમ થાવાની.

મહિ નદી કે જેને મહિસાગરના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. એ સાગર સમાન જળ પ્રવાહવાળી સરિતાના બન્ને કિનારે ઉંચા ગગન ચુબીત કોતરો આવેલાં છે. આ કોતરો કેટલા વિકટ, મહન અને અગમ્ય હોય છે એવો નજરે નિહાળનાર જ સમજી શકે છે. એ કોતરોમાં અનેક નાના ગામડાઓ આવેલા છે અનેક હિ સક પ્રાણીઓ પણ ત્યાં નિવાસ કરે છે. આવા અગમ્ય અને કુદરતની રચના ૩૫ કોતરમાં એક પડી ભાંગેલું ખડીએર આવેલું હતું. ફતકયા એવી છે કે આ ખડીએરના રથાને અગાઉ એક ગામ આવેલું હતું; અને એ ગામની પાદરે બાદશાહી વિહાર સ્થાનો આવેલા

હતા. ખંડીએરના દેખાવ પરથી અનુમાન થતું કે આ ખંડીએરો અમાઉના વખતમાં બબ્બ મહાલયના રૂપમાં હશે. પણ આજે તેમાંનું કાંઈ નહોતું. ખંડીએરમાં ઇંટોના ઢમલા, સડી ગએલા કાટમાળ અને ટૂટી પડેલા પત્થરો નજરે પડતા હતા આ ખંડેર ઘણું લાંબુ હતું. અંદરના ભાગમાં એક નાનો કિસ્સો આવેલો હતો. આ કિસ્સાની અંદર એક મોઢો ઝોરડો આવેલો હતો. ઝોરડો ધુમ્મટના આકારનો હતો ઝોરડાની ચારે તરફની દિવાલો પત્થરની હતી. આ ઝોરડાની પછીતે મહિ નદીનો પ્રવાહ વહન કરી રહ્યો હતો આ ખંડીએર અને તેમાં આવેલા કિસ્સાની આસપાસ ઉંચા કોતરો આવેલા હતા વિવિધ પ્રકારના વક્ષોથી કોતરો બરપુર હતા. આસપાસનો દેખાવ બચકારક બાસતો. રાત્રિના સમયે તો અતી અદ્ભુત અને બચકારક દેખાવ બની રહેતો. તરફરો અને ઉંચા કોતરો તરફ નજર કરતા બધું જૂતાવળ ઉભા હોય એવો ભાસ થઈ રહેતો રાત્રિના દ્વિતીય પ્રહરની પૂર્ણાહુતી થવા આવી હતી. સર્વત્ર બિપથ અધકાર બાપેલો હતો. તારાઓ અધકારને ભેદવા વૃથા પ્રયત્ન આદરી રહ્યા હતા. સર્વત્ર સ્વપ્નકાર જણાતું હતું દરના કોતરોમાં શીયાળવાના રૂદન ધ્વનિ સંભળાતા હતા. આવા બચકારક સમયે કિસ્સાના ઝોરડામાં દીપકનું એક કોડીયુ મદ મદ પ્રકાશી પ્રકાશી રહ્યું હતું. તેના અજવાળામાં જોતા જણાતું હતું કે એક યુવાન લમણે હાથ ટેકવીને ચિતાતુર વદને ઝોરડાની વચ્ચે પાથરેલા એક ખાટલાપર બેઠેલો હતો ખૂતી અને બહારવટીઆઓને છુપાઈ રહેવાના આ બેદી સ્થળમાં બેઠેલો એ યુવાન કોણ હશે ?

તેનો દેખાવ કેદી જેવો જણાતો હતો. તેનું કુખ ફીકું પડેલું હતું. આખો ઉડી ઉતરેલી હતી. શરીરપર પચીયુ અને પહેરણ

સિવાય અન્ય વસ્તુ નહોતું. ચિંતાવશ યુવાન વારવાર નિઃશ્વાસ નાખતો હતો. કોઈ અજાણ્યો માણસ કદાચ જો આ સ્થળે આવી ચડે અને એ બેઠેલા યુવાનને જુઓ તો જરૂર તે માણસ બયથી છળીજ મરે. સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતા વ્યાપેલી હતી. મહિમાવાતાના જળનો મહીંગ ધ્રુવવાટ શાન્તિને વિખેરતો હતો. ચિંતાતુર વદને બેસી રહેલો યુવક આખરે કટાંગી ઉભો થયો અને ઝોરડાના દાર પાસે આવ્યો. દાર બંધ હતો. નિઃશ્વાસ નાખી તે પાછો ફર્યો. આ કમનશીખ યુવાન કાણુ હશે ? પાઠકો ! તમે તેને ઝોળખો છો ? શુ એટલીજ વારમા તેને ભૂલી ગયા ? સાંભળો અને જુઓ કે તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ ભાગ્યદેવીની બચકરતાના કારણે દુષ્ટ ખૂની મસ્તરાજના દગાનો ભોગ થઈ આ વિકટ સ્થાનમા પૂરાએલો આપણો પરિચિત ચૈતન્ય કુમાર છે જે વખતે વામનરાયે ઠેલીફાન કરી પોલીસની મદદ માગી; તે વખતે તે મસ્તરાજ પોલીસ ઓફિસમા હાજર હતો. તત્કાળ તે પોતાના મળતીયા સિપાહીઓને લઈ મોટરમા બેસી મીલમા આવ્યો. ચૈતન્ય એ લોકોને તાબે થઈ મોટરમા બેઠો. મોટરમા બેઠેલા મસ્તરાજે એક રમાલ કાઢી ચૈતન્યના નાક આગળ ધર્યો; ચૈતન્ય ચમક્યો. તેને દગો સમજાયો. પણ પછી તરત તે મેશુદ્ધ ગયો. આ પછી મોટર નિર્જનસ્થાનમા આવેલા એક મકાન આગળ આવી અટકી. ચૈતન્યને તે મકાનમાં ઉપાડી જવામા આવ્યો; અને પછી તેને એક ચેલામાં પૂરવામા આવ્યો. ચેલાની અંદર પવન જઈ શકે તેને માટે બાકા પાડેલા હતા. એ ચેલાને ઉટ પર ચઢાવી પાપી મસ્તરાજ મહિમાવાતાના કોતરોમા આવ્યો અને ચૈતન્યને ઉપર જણાવેલા ખડી-ઝેરના ઝોરડામા પૂર્યો. આ પછી ચૈતન્ય તેની મેળેજ સાવધ થયો અને જોયું તો પોતાને એક ઝોરડામા પૂરાએલો જોયો. મસ્તરાજ નજી-

કમાજ હતો. ચૈતન્યે તેને ઝોળખ્યો. એ સાથેજ તેના મુખપર ક્રોધ-
શોક અને દુઃખની છાયાઓ છવાઈ. મસ્તરાજે તેને મારી નાખવાનો
પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. ચૈતન્યે તેને ધણુએ સમજાવ્યો; પણ
પાપાત્માના હૃદયમા દયાનો લેશમાત્ર પણ આવિર્ભાવ થયો નહિ. ચૈ-
તન્યે નાશીપાસ થઈ તેને તેજ વખતે પોતાને મારી નાખવાની
વિનંતિ કરી, પણ પાપીએ તેને જવાબ આપ્યો કે તને હાલમા
મારી નહિ નાખતા આ સ્થળે પૂરી રાખવામા આવશે. હું તારા
બાપની શોધમા જાઉં છું. હું તારા બાપને અને તારા દોસ્ત પેલા
બુલબુલખાનને પકડી આણીશ અને પછી તે લોકોની સાથેજ તારો ધાત
કરીશ. આટલું કહી તે પાપી હસ્તો-હસ્તો લાથી ચાલ્યો ગયો. ચૈતન્ય
આ ખડીએરમા રહી દુઃખી દિલે દિવસો નિર્જનન કરવા લાગ્યો.
મસ્તરાજ તરફથી આ કિલ્લામા એક વૃદ્ધ માણસ રહેતો હતો. આ
વૃદ્ધ ખહેરો અને મુગો હતો. દર ત્રીજે દિવસે કેદીને શોટલા
આપવાનું કાર્ય તે કરતો હતો આ વૃદ્ધ માણસ જો કે ખહેરો અને
મુગો હતો, પણ દેખાવે મજબુત અને કૂર હતો. ચૈતન્યે તેને ઇસા-
ગતથી સમજાવવા માડ્યો; પણ કસાઈના દિલમા કરજાનો સંચાર
શી રીતે થાય ? ચૈતન્યને આ સ્થળે આવીને રહે ધણુ દિવસ વીટી
ચૂક્યા હતા. એકાન્ત વાસથી ચૈતન્ય ધણુ કટાણી મયો હતો. તેનો
દેખાવ એક કગાલ સમાન થઈ પડ્યો હતો તેણે આ સ્થળેથી છૂટ-
વાને માટે ધણુએ પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ તે તેના એકે પ્રયત્નમા
ફાળ્યો નહિ તેના મનમા મરણના બચકાગ પળે પળે ચતા હતા.
કુસુમકાન્ત-અજપૂર્ણ બુલબુલખાન વગેરેને પાદ કરી ચૈતન્ય અત્રુ
વિમર્જન કરતો. દુઃખ અને શોકથી સતત થયેલો ચૈતન્ય આજે
મધ્યરાત્રિ થઈ હતી; છતાં જાગૃતાવસ્થામા એસી ગ્લો હતો. આજે

તેના હૃદયની વ્યાકુળતાનો પાર નહોતો. મરણને શરણ કરવાનું કહીને મએલો મસ્તરાજ પાછો આવ્યો નહોતો. ચૈતન્યના હૃદયમા અનેક તર્ક-વિતર્ક થઈ રહ્યા હતા. પોતાનું મૃત્યુ જલ્દી થાય એમ તે ઇચ્છતો હતો, વળી પોતે જે ઝોરડામા પૂરાયો હતો, તે ઝોરડો ધણી લાંબો અને વિશાળ હતો. દિવસે પણ તેમા અંધારું રહેતું. દીવાનું એક કોડીયું તેને આપેલું હતું આવા ભયાનક સ્થળમા પૂરાવાથી યુવાન ચૈતન્ય હતાશ-નિરાશ બની મરણ કાઠે પહોંચેલા માણસની દશા અનુભવી રહ્યો હતો. આજે તેના હૃદયમા દારૂણ વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ રહી હતી અંતે હૃદયવેગ રોડી નહિ ચકાવાથી તે બોલી ઉઠ્યો, “ પરમાત્મા ! જગતના મનુષ્યો તમને ભાવથી ભરે છે, તમે ભક્ત વતસલ; ભય-વિદારક ભગવાન કહેવાઓ છો. તો શું તમને મારી દયા નથી આવતી ? મારા ભાગ્યમા આવા ભયાનક લેખ શાથી લખાયા છે ? પાપથી ઠરનાર અને આપનામા પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનારના ભાગ્યમા શું આવા સકટો સહન કરવાનું નિર્માણ થયું થશે ? પ્રભુ ! મને સમજ પડતી નથી દુઃખના દાવાનળથી મારી શ્રદ્ધા ટૂટે છે. જગત તમને પ્રભુના નામથી માને છે; તે પ્રભુ ખરેખાર તમે હસો કે કેમ તેની ચકા હૃદયે છે. પ્રભુને નહિ માનનારા; નીતિનો નાશ કરનારા અને ધર્મને ધરામા દબાવનારા આજે મહાન સુખી જોવામા આવે છે. ભોલો કહે છે કે ભગવાન કષ્ટ આપી ભક્તની કસોટી કરે છે પણ આ કેમ માની શકાય ? શું મારી કસોટી હજી પૂરી નહિ થઈ હોય ? ” આમ બોલતા ચૈતન્યના મુખ પર કંઈક રોશ પ્રકટ્યો હોય એમ જણાયું. તે યોડીકે કાણુ ચાન્ત રહી પુનઃ બોલી ઉઠ્યો

આહ ! એક વખતના સુખી-શ્રીમાન પુત્રની આ સીદ્ધિ શા ? માતા સ્વર્ગે સિધાવી. પિતા ! શું તમે જીવતા છો ? હું નથી

માનતો; પણ પાપી તમને જીવતા માને છે. ઝોહ ! કેવો બચંકર પાપી ! એક વખતનો નિરાધાર નિમકહસમ બન્યો. ઉપકાર ભૂલી ગયો અને તેના સુખદાતાનુંજ સર્વનાશ કરી પૂરેપૂરો શયતાન બન્યો. પાપી ! મારો જીવ લેવા ઇચ્છે છે. હજી તેનો શુ સ્વાર્થ બાકી બન્યો હશે કે નથી તે પાપાભા મને રીબાવી રહો હશે ? આહ ! આ અધારા ઝોરડામા પૂરાવાથી હું જીવતો છું છતા મૂએલા સમાન છું. હાય શુ કરે ? ક્યા જાઉં ? શી રીતે બચું ? હું ગજરાઉં છું. સર્વત્ર ધોર અધકાર અવલોકું છું

ચંદ્રુ છે ચિત્ત ચક્રોળે, હૃદય આ શન્ય છે મારૂ,
જાણ્યે જોર જલીમનું, નહિ આધાર હું ભાળું.
દિસે દુનિયા બધી સૂની, અને આ સ્થાન છે ખુરૂં, -
નથી બચવા તણી બારી, દિસે છે ધોર અધારૂં.

શુ આ ભિષજી અધકારમા જ ચૈતન્યના જીવનની સમાપ્તિ થશે ? શુ તે તેના સ્નેહિઓને ફરીથી નહિ જોષ શકે ? મલ્લરાજ ! જુઠ્ઠા નામધારી પિશાચરાજ ! આ તારી કેવી બયાનક સ્વાર્થ જાળ ? ” આમ બોલતા ચૈતન્ય ઉશ્કેરાયો હોય એમ જણાયું. તેના નિસ્તેજ વદનપર ગુસ્સાની લાગણીઓ સ્પષ્ટ થઈ તેની આખ્યો ચળકવા લાગી. તે કંઈક ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો; “ બસ હવે ડરવાનું ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. ભગવાન હો યા ન હો, તે મદદ કરે યા ન કરે; મને હવે કોઈની પરવાહ નથી દયા, બચ શોક તમે બધા હવે માગથી દૂર થાવ આ ચૈતન્યે હવે એક જ નિશ્ચય કરી લીધો છે મ્હોતને મિત્ર બનાવ્યું છે. મલ્લરાજ આવ, આ ચૈતન્યનો ધાત કરવા આવ. હું તારી આગ્રતાથી રાહ જોષ રહ્યો છું. તું મને

અહિ પૂરીને ક્યા જતો રહ્યો છે ? જલ્દીમ ! આવ, આવ; આ
ચૈતન્ય તારા નામના પોકાર પાડી રહ્યો છે બસ હવે તો;

એ નરાધમના રક્તથી, મમ આગને શિતળ કર,
વૈરાગ્નિનો રચી કુટ હું બાળી બસમ તેને કર.
સહારવા શયતાનને નહિ પાપ પાછો હું ધર,
વહાવી રક્તની ધારા; મમ વૈરનું તર્પણ કર

આવ, જલ્દી આવ; ઓ પિશાચરાજ ! દોડી આવ. હું છૂટો છુ.
તારો સત્કાર કરવા; તારો ભયાનક ભોગ લેવા, હું તને બોલાવી
રહ્યો છુ. આ અધિકાર તેના કાળા સાજામાં તને છૂપાવી દેવા આતુર
થઈ રહ્યો છે. મૃત્યુ મુખ વિકાશી તારી આતુરતા ધરાવી રહ્યું છે.
આવ, ઓ પ્રેત ! જલ્દી આવ ” ક્રોધના આવેશમાં બાન ભૂલેલો
ચૈતન્ય ઉગ્ર દેખાયો. તેનું વદન વિકાળ જણાવા લાગ્યું. હાથની
મૂઠ્ઠીઓ વાળી હોઠ-દાંત પીસી ચૈતન્ય ફાટી આખે ઓરડાના દ્વાર
તરફ ભેંધી રહ્યો. લગભગ એક કલાક સુધી તેની આવી સ્થિતિ રહી.
અંતે તેને ક્રોધાવેશ કેમકે સમ્યે. તે ખાટલાપર સ્થાન લઈ ચોડીક
ક્ષણ વિચારમાં રહી કંઈક નિશ્ચયપર આવી બોલ્યો; “ આ ઓરડો
ધણી માટે છે. ચાલ તેની તપાસ કર કે આ સ્થળેથી બહાર નીક-
ળવાનો કોઈ ગુપ્ત માર્ગ મળી આવે છે. ” ચૈતન્ય ઉભો થયો અને
દીવાનું કોડીયુ હાથમાં પકડી ઓરડાના ઉંડાણ ભાગ તરફ જવા
લાગ્યો. આ પહેલાં પણ ચૈતન્યે ઓરડાના આગળના ભાગની તપાસ
ધણી વખત કરી હતી; પણ ઓરડાના છેક અંદરના ભાગ તરફ
કે જ્યાં દિવસે પણ ધોર અધિકાર બાપી રહેતો; ત્યાં જઈ તપાસ
કરવાની તેણે હિંમત કરી નહોતી. આ સ્થળે પૂરામાં પછી તે છેકજ
નિરાશ બની ગયો હતો. પણ વધુ દુઃખ પડવાથી માથુંસ હિંમત-

વાન બને છે; એ ન્યાયે ચૈતન્ય આજે નિરાશા ત્યાગી હિંમતવાન બન્યો હતો. દીપકનું કોડીયુ પકડી આગળ વધતો ચૈતન્ય ઓરડાની છેક પહોંતે આવ્યો. આ પહોંત આગળ એક નાની દેરડી આવેલી હતી. ચૈતન્યે દેરડી સામે દ્રષ્ટિ કરી દેરડીમા કંઈ મૂર્તિ જેવું જણાયું નહિ. આ દેરડી શાકારણથી હશે એવો વિચાર તેના મનમા થઈ આવ્યો. તેણે ઉંચે જોયું છેક ઉપરના ભાગમા એક નાનું બાકું નજરે પડ્યું. તેમાથી પવન આવતો હતો ચૈતન્યે દેરડી ઉપર ચઢી બાકાની બહાર નજર કરી તો તેને અધકાગ વિના કંઈ જણાયું નહિ તેને ફક્ત એટલું જ માન્ય પડ્યું કે પાછળ નદી આવેલી છે સરિતાના જળનો ધુધવાટ તેના કા'ને પડ્યો. ચૈતન્ય નીચે હતર્યો શું કરવું? કેવી રીતે છૂટવું? પ્રયત્ન તો કરવો જ. આ બાકું મોટું થઈ હોય તો સહેલાઈથી બહાર નીકળાય. પણ તે ખોદવાનું સાધન ક્યાંથી લાવવું? ચૈતન્ય વિચારમા પડ્યો. દીવાને નીચે ઝોઢવી ચૈતન્ય દેરડીને અડેલી બેઠો. તેનો દેખાવ આ વખતે અદ્ભુત બની રહ્યો હતો બાકું ખોદી બહાર નીકળવાના વિચારમા તે તદ્દુપ બન્યો હતો. એવામાં એક અજબ કૌતક થયું, કે જેથી ચૈતન્ય વિચારમાથી મૂકત થઈ ચોક્યો અને બચ-ગભરાટ અને કૌતુહલથી આસપાસ નજર કરવા લાગ્યો. ચૈતન્યના ગભરાટનું કારણ એ હતું કે તે જે સ્થળે બેઠો હતો; તે સ્થળની જમીનના અદરના ભાગમા કંઈક ભારે વસ્તુ પડ્યા-અણગાના અવાજ એકા-એક સંભળાયો. તરતજ ચૈતન્યની ખાત્રી થઈ કે જમીનની અદર પોલાણ છે. ચૈતન્યે પગ પહોડી પોલાણની વધુ ખાત્રી કરી એવામા વળી પાછો નીચે ખડખડાટ થયો. ચૈતન્યે જમીનપર સૂઈ રહી કા'ન માડ્યા. તેની અગમ્યશ્રીનો પાર રહ્યો નહિ. જમીનના પેટા ભાગમાંથી

કોઇક મનુષ્યનો ધીમે અવાજ સંભળાયો. અવાજના શબ્દો જો કે સ્પષ્ટ સંભળાતા નહોતા; પણ ચૈતન્યની ખાત્રી થઇ ચૂકી કે નીચે પોલાણ છે અને અંદર કોઇક મનુષ્ય છે. ચૈતન્ય ધણીવાર સૂંચી કાઢી રહ્યો છેવટે તેને અંદરના કોઇક દુઃખી મનુષ્યના દુઃખ પૂર્ણ નિઃશ્વાસ ધ્વનિ સ્પષ્ટ સંભળાયા. ચૈતન્યે વિચાર્યું કે નક્કી આટલામા ક્યાંક ગુપ્ત ભોંયડું હોવું જોઇએ; અને તેમા પ્રવેશવાનો રસ્તો પણ આટલામાજ હોવાનો સંભવ છે. આમ વિચારી ચૈતન્યે આસપાસની જમીન બારીકાઇથી તપાસવા માડી. જમીનપરના પત્થર સર્જીક અને એકે પણ તરડ વિનાના જણાયા. છેવટે તેણે દેરડી તપાસવા માડી. તપાસને અંતે દેરડીની અંદર સામી બાજુની દિવાલમા એક સમચોરસ નાનો ગોખલો આવેલો જણાયો. તે ગોખલામા હાથ ફેરવતા એક ભોખડી સાકળનો છેડો હાથને અથડાયો. આમાજ ભેદ છે ધારીને ચૈતન્યે તે સાકળના છેડાને જોરથી આગળે ખાંચી અદ્ભુત આશ્ચર્ય । જમીનપરના એક સમચોરસ પત્થર પર આવેલી દેરડી પત્થર સાથે દૂર ખસી ગઇ અને તે સાથેજ જમીનની અંદર ઉતરવાના પગથીઆ નજરે પડ્યા. ચૈતન્યના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે અંદર ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે ઉભો થયો અને ઝોરડાના બારણાને અંદરથી સાકળ દઇ પાછો આવ્યો. આ પછી તેણે હાથમા દીવાનું મોડીયું પકડી પૂર્ણ સાવચેતીથી પગથીઆ ઉપર પગ મૂકી નીચે ઉતરવા માડ્યું આસરે પગીસેક પગથીઆ ઉતરી ચૈતન્ય એક નાના ચોકમા આવી ઉભો. ચોકની જમીન લીસી હતી, ત્યાંએક દ્વાર આવેલું હતું. તેના બારણા લાકડાનાં હતા. બંને દ્વાર બંધ હતાં. ચૈતન્યે તેનીપર કાઢી આડ્યા. તેમાથી કોઇ માણસના આહ-ઓહના દુઃખપૂર્ણ અવાજ ચૈતન્યને

સંભળાયા. ચૈતન્યના મનમાં પ્રથમ તો ભૂત-પ્રેતની કલ્પના થઈ; પણ તેની તે કલ્પના તરતજ દૂર થઈ. અંદરનો માણસ ધીમા અવાજે પોકારી ઉઠ્યો, “ઓ પ્રભુ મને શાને રીખાવે છે ? મારો છુટકો કરી નાખો.” ચૈતન્યે તે માણસના આ શબ્દો બરામર સાંભળ્યા. તેણે જોરથી ધકકો મારી દાર ઉઘાડી નાખી અંદર પ્રવેશ કર્યો. આ સાથેજ ચૈતન્યની નજરે અદ્ભૂત-હૃદયદ્રાવક દેખાવ નજરે પડ્યો; કે જે નિહાળતાં જ ચૈતન્યનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. ચૈતન્ય એકજ દ્રષ્ટે એ દેખાવ અવલોક્ષી રહ્યો.

૧૯

ચૈતન્યે શું જોયું ?

બડે બડેકે દુઃખ હય, ઓરેસે દુઃખ દૂર,
તારે સખ ન્યારે રહે, ગ્રહે સક્ષી ઝોર સૂર.

ચૈતન્યે એક વૃક્ષ માણસને હાલહવાલ સ્થિતિમાં દુઃખથી તર-ફડતો ખાટલા પર પડેલો નિહાળ્યો. આ વૃક્ષનું શરીર સૌક-શોભ વગેરેના કારણે કાષ્ટવત્ જણાતું હતું. માથાના તથા દાઢીના શ્વેત કેશ લાંબા વધી ગયા હતા. આખ્યો ઉડી ઉતરેલી હતી. દેખાવ કષ્ટજનક હતો. પાપણ્ય હૃદય પણ પિગળે એવો દેખાવ તે વૃક્ષનો થઈ રહ્યો હતો. જમીનની નીચે પોલાણમાં આવેલા આ શુભ ઝોરડામાં-ભય કર અંધકારમય સ્થાનમાં ભાગ્યદેવીની ગયબી ઘટનાથી એ વૃક્ષ પુરૂષ પૂરાએલો હોય એમ અનુમાન થતું હતું. ચૈતન્ય જીદગીમાં અને સ્વપ્નામાં પણ નહિ જોએલો આવો હૃદય-ભેદક દેખાવ અવલોક્ષી રહ્યો. ચૈતન્યનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. તેનું

શરીર નિર્બળ બનવા લાગ્યું. દીપકનું કોડીયું પડી ન જાય તેને માટે તેણે તેને મજબૂત પકડી ગળ્યું. ચૈતન્યે આસપાસ નજર કરી. એક વિશાળ ઝોરડો આવેલો હતો બીજી કોઇ વસ્તુઓ નજરે પડી નહિ ડોસાના ખાટલાની આગળ પાણીથી ભરેલું એક માટલું; અને એક લોખંડના પતરા પર સૂકાઇ ગયેલા ચારેક રોટલા નજરે પડ્યા.. દેખાવ ભયાનક દેખાના જેવો જણાયો. વૃદ્ધ માણસ આખ્યો બંધ કરીને પડ્યો રહ્યો હતો. શાસના જોરથી તેનું પેટ છાતી ઉછળતા હોય એમ જણાતું હતું. મરણની આશાએ જીવતા એ વૃદ્ધના મુખમાથી દુઃખપૂર્ણ નિઃશ્વાસધ્વનિ નીકળતા હતા. ચૈતન્ય ધણીવાર સૂધી કરણ દ્રષ્ટે આવો વિલક્ષણ અને હૃદયભેદક દેખાવ અવલોકી રહ્યો. તેણે મનમાં વિચારવા માંડ્યું કે, આ માણસ કોણ હતો ? તેની દશા અવલોકતા સમજાય છે કે તે હવેવધુ સમય જીવી શકે એમ નથી. અરેરે ! આ દુઃખીયારા માણસની અંતકાળે પણ સભાળ ભેનાર અહિ કોઈ નથી. હા ' પ્રશ્ન ' આ શું ? " ચૈતન્યની આખ્યોમા જળ ઉભરાયું. તેણે તે વૃદ્ધની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. હાથમાના દીવાને નજીકમા આવેલા એક નાના ગોખમા બેઠેલો. એવામાજ પેલા વૃદ્ધના મુખમાથી નીકળતા નિશ્વાસ સાંચે ધીમે અવાજ સભળાયો કે;

“ ઝો ભગવાન ! મને લાઇ જાવ. મને શામાટે સંતાપી રહ્યા છો ? ઝોહ ! આહ ! રામ. ” ચૈતન્યે આ રુબ્દો સ્પષ્ટ સાંભળ્યા તેની ખાત્રી થઇ ચૂકી કે આ માણસ પાપી મદ્યરાજથી જ પીડાએલો હોવો જોઇએ ચૈતન્ય ધીમે પગથે વૃદ્ધના ખાટલા નજીક ગયો અને ધીમે રૂઢી નીચે બેસી તેણે વૃદ્ધના કપાળ પર હાથ મૂક્યો. વૃદ્ધની આખ્યો એકાએક ઉઘડી. પાસે મનુષ્યને જોતાજ તેણે કારમી

ચીસ નાખી. ચૈતન્યે તેને શાન્ત રહેવાને કહ્યું; પણ તે વૃદ્ધ શાન્ત રહેવાને બદલે તેનામા જાણે નવું બળ આણ્યું હોય એ રીતે એકદમ બેઠો થયો; અને જેમ દરીયામા કુચતો માણસ હોડીયું મળતા વળગી પડે એમ આ વૃદ્ધ પુરૂષ ધણી વરસે માણસને ભેટા જ ચૈતન્યને વળગી પડ્યો. વૃદ્ધના હાથ ચૈતન્યના મગાની આસપાસ વિટાયા ચૈતન્ય અભરાયો. વૃદ્ધે ઉઠી ઉતરેલી આખ્યો વિકાશી ઉન્માદ મનુષ્યની મારક પૂછ્યું, “ ત...તમે જમના ફૂત છો ? લાઇ જાવ; મને આ નર્કસ્થાનમાથી લાઇ જાવ. હું દુ:ખી થાઉં છું. ” આ અંતિમ શબ્દોની સાથે જ એ વૃદ્ધ ભેભાન થએલો જણાયો. ચૈતન્યે પોતાના મગાની આસપાસ વિટાએલા વૃદ્ધના હાથ ઢીલા થવાથી અલમ કર્યા અને તે વૃદ્ધને ધીમે રહી ખાટલામા સૂરાયો. આ પછી ચૈતન્યે નજીકમા પડેલા ખાટલામાથી પાણી લઇ વૃદ્ધના માથા પર થોડુંક પાણી રેડ્યું. ડોસામા શુદ્ધિ આવી. પુનઃ તેણે આખ્યો ઉઘાડી ચૈતન્ય સામે નજર કરી. ચૈતન્યે તેને શાન્ત રહેવાનું હાથની પ્રસારતથી સમજાવ્યું. વૃદ્ધે ઢીન દ્રષ્ટે ચૈતન્ય સામે જોઇ રહી હાથ જોડ્યા અને પછી તેણે બેઠા થવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. તરતજ ચૈતન્ય ઉભો થયો નજીકના એક ખૂણામા ગોઠડાને ખાભો પડેલો હતો તે ઉંચકી લાવી ચૈતન્યે ખાટલામા મૂક્યો અને પછી તે વૃદ્ધને ધીમે રહી બેઠો કર્યો વૃદ્ધે બેઠા થઇ એક દીર્ઘશ્વાસ મૂક્યો. તેણે ચૈતન્યને ખાટલાપર બેસવાની સૂચના કરી. ચૈતન્ય ખાટલાપર વૃદ્ધની નજીકમા બેઠો. વૃદ્ધે ધીમા અવાજે પૂછ્યું; “ તમે કાણ છો ? ”

ચૈતન્યે પોતાની તમામ વાત ટુકમા તે વૃદ્ધને કહી સંજાળાવી વૃદ્ધે ઉઠી હાથ મારી કહ્યું; “ આ જમતમા ન્યામ ધર્મ

જેવું હવે કમળ રહ્યું નથી. પાપીઓ હશે છે; પુણ્યવાનો રહે છે. જગતના બધીયો તમારો નાશ થાવ.” આટલું બોલતા વૃદ્ધ ઉસ્કે-રાએલા જેવો જણાયો. તેની આખ્યોમા કમળ અદ્ભુત તેજ છવાયું. ચૈતન્યે પૂછ્યું; “આપની આ કુખી દશાથી મને કમળ જણીતો કરશો?” ચૈતન્યના આ શબ્દો સાંભળતાજ તે વૃદ્ધની આખ્યોમા જળ ઉભરાયું. તેણે તેનો શુષ્ક-ઠાણવત્ હાથ ચૈતન્યના ખભાપર ટેકવતા મદ અવાજે પણ ગભીરતાથી કહેવા માડ્યું; “અતકાળે જે પાસે હોય તેજ ખર્ચખરો હિતરથી અને સંગે ગનાય છે. ભાઈ! હું તમને શું કહું? મારી સધળી કષ્ટ કથા જણાવવા જેટલો સમય હવે રહ્યો નથી. મ્હોતની રાહ જોતો હું હવે મ્હોતને નજીક આવતું અવલોકું છું હું તમારી સાથે વાત કરું છું; પણ અંદરથી મારો આત્મા અકળાય છે-જીવ ઉડાણમા ઉતરે છે-નાડીયો ધીમે ધીમે ટૂટે છે લોહી ડંડું પડતું જાય છે, જાતીમા ગભરામણ થાય છે. પ્રભાત થતામા તો આ નારાજી સ્થાનેથી મારું પ્રયાણ અવસ્ય થઈ જશે. બંધુ! તમે મારા પૂર્વના કોઈક શુભ સંસ્કારે જ મારી આ છેલ્લી ધડીએ મારી પાસે આવ્યા છો. મારું મરણ હવે શાન્તિથી થશે. ભાઈ! ભગવત તમારું બહુ કરો.” આટલું બોલી તે માણસ શ્વાસ ચઢવાથી મૌન રહ્યો. ચૈતન્યે તેને જગ પાછ પૂછ્યું.

“આપ કેટલા સમયથી આ સ્થળે છો?”

વૃદ્ધે દાઢીપર હાથ ફેરવતા કહ્યું, “આ સ્થળે રાત્રિ-દિવસ અંધકારજ રહે છે, એથી મને દિવસ અગર રાત્રિની બરાબર ખબર પડતી નથી હું અનુમાનથી ધારું છું કે મને આ સ્થળે પૂરાઈ રહે ધણી વર્ષ વીતી ગયા છે.”

“શું તમે ધણી વર્ષોથી આ ભયંકર ભૂતખાનામા છો?” ચૈતન્યે ગભરાઈને જાતી પર હાથ ચૂકતા પૂછ્યું.

“ હા, ભાખના ખેલ કપક એવા જ હશે. ” વૃધે નિઃશ્વાસ યુક્ત અવાજે કહ્યું.

“ આપને આ બિષણુ સ્થાને લાવી પૂરનાગ પાપાત્મા કોણ છે ? ” ચૈતન્યે ક્રોધભ્રિશીત અવાજે પૂછ્યું.

“ જે દુષ્મને તને દુખમા હુઆવ્યો છે, તેજ નરાધમે મને દગાથી આ ભોયરામાં પૂર્યો છે. ”

“ શુ મલ્લરાજે ? ”

“ હા; તેજ નરાધમ નામધારી સયતાનરાજે. ” વૃધે હેઠ પીસ્યા.

ચૈતન્યે થોડીક ક્ષણ વિચારવશ રહી પૂછ્યું; “ તેને આવું કરવાનું કારણ ? ”

વૃધે રૂધાતા કંઠે કહેવા માડ્યું; “ પૂર્વના કોઈક કઠિણ કર્મે સયોગે જ તેના દાવમા હું સપડાયો. ચૈતન્ય ! મારા ભાઈ ! મારા મનમા એમ થાય છે કે હું તને મારી સર્વસ્વ કર્મકથા કહી દઉં; પણ, પણ...મારો સમય હવે પૂરો થવા આવ્યો છે. મારે હજી કેટલીક અમત્યની વાતો કરવાની છે. તું એમ ન સમજશ કે મારી વાતથી તું અગ્નિ રહીશ. મેં મારા જીવનની તમામ ઘટનાઓ એક ચોપડીમા લખી રાખી છે. તે ચોપડી હું તને આપીશ. તે તુ વાચજે અને આ કમનસિખની કથાથી આહિતમાર ઘર્ષ મારી પ્રત્યેની દ્વાથી બે આસુ પાડજે. ” વૃદ્ધના હૃદયમા હુમો ભરાઈ આવ્યો. ચૈતન્યે તેને ઝાંલી સ્વાર્થો. વૃદ્ધની આખ્યોમાથી જળ વહેવા લાગ્યું ચૈતન્યે દુઃખપૂર્ણ અવાજે કહ્યું; “ તમે દુઃખી શા માટે થાવ છો ? તમે ગભરાશો નહિ. મને તમારો પોતાનો જ સમજાવો. ”

વૃદ્ધે ચૈતન્યનો હાથ પકડી કહ્યું; “ ભાઈ ! ગરીબના બેઘી !

આ અતકાળે તુંજ મારૂં સર્વસ્વ છે. પણ મને અશ્વોસ એ થાય છે કે તારી સાથે વાત કરવાને હું પૂરા બે કલાક પણ જીવી શકીશ નહિ. મારો વખત ભરાઇ ચૂક્યો છે. દેવના દૂતો આ દુઃખના દરીયામાંથી મને ઉદ્ધારવા અહિં આવેલા છે. એમને હું હવે ૨૫૬ જોઇ શકું છું ચૈતન્ય ! મારાથી મહાપરાણે જ બોલાય છે. ધણી વર્ષે મનુષ્યના દર્શન થવાથી જ મને થોડીવારને માટે નવું બળ મળેલું હોય એમ સમજાય છે. બાપ ! તારે હવે મને કંઈ પૂછવું છે ?”

“હા.”

“તારે જે પૂછ્યું હોય તે પૂછીલે; પછી હું તને મારી એક છેવટની ઇચ્છા જણાવું.”

“આપે આપની કંઈ કથા આ સ્થળે લખી છે ?”

“હા, એ લખવામાંજ હું અહિંનો વિકટ સમય વ્યતીત કરતો.”

“લખવાનું સાધન ક્યાંથી મેળવ્યું.”

“મેં અનેક વિનંતિઓ કરી ત્યારે પાપીએ મને એ સાધન મોકલાવી આપ્યું.”

“પાપાત્મા અહિં ક્યારે આવે છે ?”

“મારા અંત્રે પૂરાયા પછી તે મારી પાસે આશરે પાચેક વખત આવી ગયો હશે.”

“તમારે માટે ખાવા-પીવાની શી વ્યવસ્થા હતી ?”

“એક મુંગો-બહેરો માણસ અંત્રે આવીને એક સામટા રોટલા આપી જાય છે અને માટલામાં પાણી ભરી જાય છે.”

“રોટલા સિવાય બીજું કંઈ ખાવાનું તો નહિજ ને ?”

“ના.” વૃદ્ધે ઉડી હાથ નાખી કહ્યું

“આવાતું આપવા આવનાર માણસ ક્યા થઇને આવે છે ?”

વૃદ્ધે એક દિશા તરફ હાથ લંબાવી કહ્યું; “આ બાજુએ એક સીડી આવેલી છે; ત્યાં થઇને એ માણસ આવ-જા કરે છે.”

“હું ત્યાં જઈ તપાસ કરી આવું ?”

“શુ કરવા ?”

“જો માર્ગ મળે તો આપણે બન્ને બહાર નીકળી જઇએ.”

ડોસો દુઃખમા પથ હસ્યો અને બોલ્યો, “ભાઈ ! તારી આ આશા આકાશના ચક્રને લેવા જેવી છે મેં પૂરાત્યા પછી તપાસ કરી હતી; પણ ત્યાં પત્થરનું ઢાકણ મજબુત બંધ કરેલું છે.”

ચૈતન્ય નિરાશ થતા બોલ્યો; “આપની હવે શુ ઇચ્છા છે ?”

“મારી એક છેલ્લી ઇચ્છા મહત્વની છે; અને તેને તું પૂર્ણ કરીશ એવી મારી આશા છે.”

“હું એ ઇચ્છાને જરૂર પૂર્ણ કરીશ.”

“વચન આપ.”

ચૈતન્યે વચન આપ્યું. ડોસાના મુખ પર શાન્તિ વલ્લાના ચિન્હો જણાયા. તેણે કહ્યું; “ચૈતન્ય ! ઉભો થા અને આ જમણી બાજુના ખૂણામા જા. તે ખૂણામા એક નાનો ચોરસ ગોખલો આવેલો છે. તેની અંદર એક પત્થર તને જણાશે. એ પત્થરને તું ખુબ જોર કરી ખેંચી કાઢજે, કે જેથી એ પત્થર અલગ થતા તને મોટું બાકેર જણાશે તેની અંદરથી તને જે મળે તે તું લઇ મારી પાસે આવ.” ચૈતન્યે વૃદ્ધનું કહેલું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી એ તરફ ગમન કર્યું. ત્યાં જઈ જોતા તેને તે વૃદ્ધના કહેવા મુજબ ગોખલો જણાયો. ચૈતન્યે તેમાના પત્થરને જોરથી ખેંચી કાઢ્યો. અંદર લાલુ-

પ્રહોળુ પોલાણ જણાયુ. ચૈતન્યે હાથ નાખી એક નાની પોટકી બહાર ખેંચી કાઢી. તે પોટકીને આશ્ચર્યતાથી જોતો ચૈતન્ય વૃદ્ધની પાસે આવ્યો. અને પોટકી વૃદ્ધના હાથમા આપી વૃદ્ધે ચૈતન્યને પોટકી છોડવાની સૂચના કરી ચૈતન્યે પોટકી છોડી. તેમાથી શું નીકળ્યું? એક હાથની ઘણેલી ચોપડી અને એક જડો લાગે-પ્રહોળો કામળ. તે કામળમા કોષ્ઠકોષ્ઠ મહાનનો પ્લાન ચીતરેલો હતો. ચૈતન્યે તે બંને વસ્તુઓ વૃદ્ધને બતાવી. તે વૃદ્ધે કહ્યું; “ જે ચોપડી છે તેમા મેં મારા જીવનની ઘટના આલેખેલી છે. તું તેને નિવૃત્તિથી વાચજે અને જે કાષ્ઠ જળણી લેવા જેવું હોય તે જળણી લઇ આ જમતના દુષ્ટ મનુષ્યોથી સદાકાળ સાવધ રહેજે. ચૈતન્ય! હવે જે કામળ છે તેના બેઢથી હું તને જળણીતો કરું છું, પણ તે પહેલાં હું તને જણાવું છું કે આ કામળ તું જીવના જોખમે પણ જળવજે. એ કામળમા શું ભય કરેલો છૂપાએલો છે, તે મારી અત્મકથા વાચતા માલમ પડશે. કદાચ પ્રજુની દયાથી તું બ્યારે છૂટે થઇ બહાર નીકળે ત્યારે તારે એક છોકરાની તપાસ કરવાની છે. એ છોકરાની નાની ઉમ્મરની છબી મારી આત્મકથાની ચોપડીના વચ્ચા ભાગના કામળ ઉપર મેં ચોઢેલી છે તે છોકરો આજે તો જો કે મોટી ઉમ્મરનો થયેલો હશે; પણ તું ચાલાક હોવાથી તેને તરતજ ઝોળખી ચડીશ. મધુ! યાદ રાખજે કે તે છોકરો માત્ર જીવર છે; અને મારો દુષ્મન મહાવરાજ તેને તેનો જીવીમ દુષ્મન માને છે. માટે સંભાળજે. ખૂબ સાવચેતીથી તું તારું કામ કરજે વધુમા તને એ છોકરાની વડુ નિશાની બતાવું છું. તે એ કે તે છોકરો ગૌરવર્ણનો હશે; તેના માથાનાવાળ વાકડીયા અને સોનેરી રંગના જણાશે. તેને જોતા જ તને પ્રેમ ઉમ્મરશે. વળી તે છોકરાની હાખી બમલમા એક રાતું લાખું છે.

તું આ નિશાનીઓ ધ્યાનમાં રાખી દયાની ખાતર તારાથી બને
 એટલા પ્રયત્ન કરી તે છોકરાને જોળી કાઢજે. આજથી તું તે
 છોકરાનો બાપ થયો છે ચૈતન્ય ! આ કામળમાં જે નકશો
 છે; તે મકાન હાલ તો ખડેર જેવું થઈ ગયું હશે. ભગવાન જાણે કે
 આજે તેનું માલીક કોણ હશે ? આ મકાન મણીપુર નગરમાં આવેલું
 છે આ નકશો સાથે રાખી તુ ત્યાં જાજે અને ત્યાં જઈ આમાં જે
 સ્થળે ચોકડી અને લીલુ ટપકું કરેલું છે, તે સ્થળે ખાડો ખોદજે આશરે
 પાંચેક ડુટ ઉંડું ખોદતા તને તેમાંથી એક સમયોરસ હાથી દાંતની
 નાની પેટી મળી આવશે તેમાં હિરા-નિલમ-ગોતી સુવર્ણ ઉપરાંત
 મ્હોરો ભરેલી છે. કેટલાક મુદ્દાના કામળો પણ છે તે પેટી તું તારે
 કબજે લેજે. ચૈતન્ય ! હવે મારે તને વિશેષ કહેવા જેવું કંઈ નથી. મારી
 આખ્યોએ લાલ-પીળા દેખાય છે છાતીની અમરામણ વધે છે. ચૈતન્ય !
 એવટમાં તને વધુમાં એજ કહેવાનું અને જણાવવાનું કે, તું મારા
 તે દિકરાને દગો દઈશ નહિ. તું તેને તારો બાપ સમજીને જ ધનની
 ચોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. કદાચ ન કરે ને નારાયણ તે છોકરો તને ન
 મળે એવી તારી ખાત્રી થાય તો એ સધળા ધનનો માલીક તું થજે.
 બાપ ! ચૈતન્ય ! હવે મારાથી વધુ બોલાવું નથી. બધા બનાવો
 અત્યારે તાજ થઈ મારી નજરે તરી આવે છે. મારા પ્યારા બા-
 ળકનું દીન મુખ આ ગજી ઓહ ! આવ; બાપુ ! આવ શુ તને
 ખાપી મારે છે ? ” વૃદ્ધની તળીયત બગડી ઉન્માદ વધ્યો. તે
 વિકળતાથી ચારે તરફ જોઈ રહ્યો. ચૈતન્યે વૃદ્ધને આશ્વાસન
 આપવા માંડ્યું. પણ તેનું આશ્વાસન હવે શુ કાષતું ? વૃદ્ધની દશા
 મજીર બની રહી ભય-વાસ અને દુઃખની ઝીણી ચીસો તેના
 મુખમાંથી નીકળવા માંડી તે હવે ચૈતન્યને ઓળખતો નહોતો, તેણે

અત્યાર સુધી ચૈતન્યની સાથે મહામુશ્કેલીએ વાતો કરી હતી. મરણ કંડે તરફડતા તે વૃદ્ધની આશા તેને મરવામાં અંતરાય રૂપ થતી હતી, પણ તે આશા-ધ્વજા ચૈતન્યના મિલનથી પૂર્ણ થઈ. ડોસાએ બળાતકારે આત્મબળ એકત્ર કરી ચૈતન્ય સમક્ષ તેની આશા-ધ્વજા બ્યંત્ર કરી ચૈતન્યે વચન આપ્યું. હૃદયની વાતનો ખૂલાસો થતાજ વૃદ્ધનું બળ ટૂટ્યું ઉન્માદ-સમીપાત થઈ ગયો. ચૈતન્યની ખાત્રી થઈ ચૂકી કે ડોસો હવે થોડીકવારનો મહેમાન છે. ચૈતન્ય સંજળ નયને મ્હોતને માટે તરફડતા તે વૃદ્ધની દયાજનક દશા અવલોકી રહ્યો. આશરે એકાદ કલાક ઉન્માદ દશાને આધિન રહી વૃદ્ધ શાન્ત થયો. તેની આખ્યે ખુશી-રાટેલીજ રહી. છાતી જોરથી ઉઠાવા લાગી. ચૈતન્યે તેના શરીરે હાથ ફેરવ્યો. શરીર શીતળ જણાતું નાડીની ગતી પણ અટકી ગઈ હતી માલમ પડી. પોતાનું આત્મ જન મરણને શરણ થતું હોય એવું કષ્ટ ચૈતન્યના મનમાં થઈ રહ્યું. તેણે પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવા માડ્યું. અંતે વૃદ્ધનો પ્રાણ પળી તેના જર્જરીત દેહને ત્યાગી પરલોક તરફ પ્રયાણ કરી ગયો. ચૈતન્યે સંજળનયને વૃદ્ધના પર અશ્રુ સીંચન કરી તેના આત્માની શાન્તિને અર્થે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. ચૈતન્યને આ વખતે ઘણુંજ લાગ્યું આવ્યું. મલ્લરાજ પ્રત્યે ક્રોધ પણ હતપત્ત થયો. પોતાની હાલતનું સ્મરણ થયું. અંતે તે હિંમત રાખી ઉભો થયો. વૃદ્ધના શય પર જોઈડી ઝોરાડી અને પછી પેલો કામળ તથા ચોપડીની પોટકી લઈ ચૈતન્યે દીવો ઉપાડી ત્યાંથી ચાલવા માડ્યું. પુનઃ તેણે એકવાર વૃદ્ધના શય તરફ સંજળ નયને નિહાળ્યું અરે ? બિચારાના શયને અમિ સરકાર પણ કોણ કરશે ? પ્રભુ તારા દયાના દરબારમાં આશો ધન્ધા ? આમ મનમાં બોલતો ચતન્ય જે રસ્તે આવ્યો હતો તે રસ્તે ચઢીને પોતાના

સ્થાને આબો અને હશીકા નીચે પેલી પોટકી મૂકી ચપન કર્યું. તેના હૃદયમા અત્યારે કાતિલ વેદના ઉત્પન્ન થઇ રહી હતી. તેણે સૂતા-સૂતા એક અને તે છેવટનો નિશ્ચય કરી લીધો. તે એ કે આ બારણું ખૂલતા જ જે કોઇ આપે તેનું ખૂન કરી આ સ્થળેથી નાશી છૂટવું અથવા તેમ દુષ્મનની સાથે લઢીને મરવું તેના આ નિશ્ચયની સમાપ્તિ સાથે જ દયાળુ નિદ્રાએ તેની પર મ્યા દર્શાવી તેને પોતાના શરણુમા લઇ લીધો.

૨૦

હૃદયભેદક આત્મકથા.

ખેલ ખલકના અજળ છે; ઘડી ઘડી પલટાય,
મનસૂઆ માનવ કરે, પણ વિધીનું ધાર્યું ચાય.

બીજે દિવસે એક સાજના સમયે ચૈતન્યકુમાર નિદ્રા ત્યાગી બેઠો થયો. પાસે પાણીનું માટલું બરેલું હતું તેમાથી પાણી લઇ મુખ પ્રક્ષાલન કરી તે સ્વસ્થ બન્યો બાદ તેણે બંધ દ્વારના એક ઝીણા છીદ્રમાથી બહાર દ્રષ્ટિ કરી. હજી સૂર્યને આચમવાની વાર હતી. બહાર પ્રકાશ પથરાઇ રહ્યો હતો, પણ આ ઓરડામા તો પ્રકાશનું નામ નિશ્ચાન પણ નહોતું ચૈતન્ય એક ખૂણામા ગયો. એક સામટા આપવામા આવતા રોટલામાથી ખાતા વધેલા ત્રણેક સૂકા રોટલામાથી એકને ઇન્સાફ આપી તેણે કુધાને સંતોષી. ચૈતન્ય કુધા-તૃપાથી મૂંઝત થઇ દીપક આગળ બેઠો; અને વૃદ્ધે લખેલી ચોપડી પોટ-કીમાથી ઊઠી ગેવા લાગ્યો. ચોપડીની વચ્ચેના ભાગમા આવેલા એક કોરા પાનાપર એક નાના સુકુમાર બાળકની હાથી ચોટેલી

જેવામા આવી. આ જમીની સામે ચૈતન્યે થોડીકવાર જોષ રહી આત્મગત બોલવા માડ્યુ; “ અહા ! કેવો સુંદર રહેશે છે ? આ બાળકની જમીને જેતા જ પ્રેમ ઉપજે છે ભાષ ! તું ક્યા હોમ્મશ ? તને શોધી કાઢવાની તારા શ્રુત પિતાની મને આજ્ઞા થએલી છે. મેં તને મારો સગો ભાષ માન્યો છે. બાપુ ! તું ક્યા હોમ્મશ ? હુ તારી શોધ ક્યા અને કેવી રીતે કર ? જે જલીમના જુલ્મથી તુ પિતા વિહીન બન્યો છે; તેજ નરરાક્ષસના દગાનો ભોગ થઇ આ તારો નવો ભાષ આ એકાન્ત વાસમા કેદ પૂરાયો છે. જે પ્રભુ કૃપાએ આ સ્થળેથી છૂટે થાઉં તો હરકોષ ઉપાયે તને જોળી કાઢું. પણ અહિંથી છૂટવુ શી રીતે ? ” ચૈતન્ય વિચારમા પડ્યો અને અંતે કમ્મક નિર્ણય પર આવતા બોલ્યો; “ એમજ કરવુ. જે ત્રણ દિવસમા પેલો મુગો યુદ્ધો ખાવાનું આપવા આવશે. બસ તેજ વખતે તેને જમીનદોસ્ત કરી અહિંથી પસાર થઇ જવુ; પણ બહાર નીકળી જવુ ક્યા ? ચારે તરફ કોતરોની મજબુત દિવાલો આવેલી છે. માર્ગ વિકટ છે. એક મોટી ગુફા જેવુ આ સ્થાન છે. શુ કરવુ ? બસ ગમે એમ થાય પણ અહિંથી તો નીકળવુ. બહાર નીકળ્યા પછી સૌ કાષ થઇ રહેશે. જે ભગવાન ભક્ત વત્સલ હશે તો જરૂર મારી બહારે ધારો. બસ હવે એજ નિશ્ચય. ચાલ હવે આ ચોપડી વાચી પરલોક પ્રયાણ કરી મએલા વૃદ્ધ જનથી પરિચીત થાઉં ” ચૈતન્યે ચોપડીનું પ્રથમ પૃષ્ઠ કાઢી વાચવા માડ્યુ. ચાર ચોપડી બચેલા નાના બાળકને પણ સારી રીતે વચાષ થકે એવડ સાદ અક્ષરો લખેલા હતા. ચૈતન્યે પૂર્ણ ધ્યાનથી વૃદ્ધની વાત વાચવાની શરૂઆત કરી.

સમુદ્ર કિનારે આવેલા અબાવટી નામક નગરમા રહારો જન્મ

થયો હતો. પિતા-માતા મારી બાલ્યાવસ્થામાં મરણ પામ્યાં હતા. મારૂં નામ નારાયણ મારા પિતાના એક બહા મિત્રે મને પાળી પોષી મ્હોટા કર્યો મારા પિતાના એ પુણ્યશાળી મિત્રનું નામ વ્રજ કિશોર હતું. તેને પુત્ર નહિ હોવાથી તે મને તેના પેટના પુત્રની પ્રમાણે ઢાલો. તેની પાસે સાધારણ સંપત્તિ હતી. તેની પત્નિ મરણ પામેલી હોવાથી ઘરમાં અમે બે જણ રહેતા. હું ગુરૂને ગૃહે વિધ્યાભ્યાસ કરવા જતો. વ્રજકિશોરે યોગ્ય ક્રમ્મરે માત્ર લગ્ન કર્યું મારી પત્નિનું નામ ચંદ્રિકા હતું. મારા લગ્ન બાદ વ્રજકિશોરની શારીરિક પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેવા લાગી ઘણા ઉપચાર કર્યા પણ કંઈ આરામ જણાયો નહિ. આ રોગથી મૃત્યુજ થશે ધારી વ્રજકિશોરે તેની તમામ સંપત્તિનો માલિક મને બનાવ્યો. આ પછી તે વધુ દિવસ જીવ્યા નહિ. મેં તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી પ્રભુ કૃપાએ મને પત્નિ પ્રેમાળ મળી હતી અમે એક બીજાને અપૂર્વ પ્રેમથી ઢાલતા. બાલ્યકાળથીજ મારા વિચાર કંઈક જુદા હતા. મનુષ્ય જન્મ જગતમાં શા માટે હશે ? એવા વિચાર મને વારંવાર થતા. મારાથી કોઈનું કંઈ જોઈ શકાતું નહિ. ગરીબ-અનાથ-રોગીને જોતા જ મારૂં હૃદય રડી પડતું. મેં એકાન્તમાં રહેવાની ઇચ્છા થવાથી નમર બહાર એક ખેતર ખરીદ્યું. તેમાં ફળ-ફુલ-શાક વગેરેના વૃક્ષો વાવ્યા અને મધ્ય વિભાગે એક નાનકડું મકાન બંધાવ્યું અમે પતિ-પત્નિ તે પછી ત્યાં રહેતા. અમારી પાસે બે ગાયો હતી. તેની અમે સેવા કરતા આ પછી અમે સેવામંડળ સ્થાપ્યું. અમારૂં મંડળ ગરીબ-રોગી-દુઃખીજનોની સેવા કરતું. ગામમાં અગર કોઈ બીજા ગામમાં કોઈ આશ્રત યા અકસ્માત વખતે અમે પહોંચી જતા અને અમારાથી બનતી મદદ કરતા. અમારા કાર્યથી પ્રજાજનો ઘણા ખુશ થતા. આવી રીતે

આનંદમા અમારો કાળ નિર્ગમન થતો ચોડાક વર્ષ વીતતા પ્રભુ કૃપાએ મારે શેઠ એક કન્યા ગળનો જન્મ થયો. પુત્રીનું નામ જ્યોત્સના રાખ્યું. અમે પુત્રોને રમાડી આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. સમય વીતવા લાગ્યો. જ્યોત્સના ઉમરે વધવા લાગી. હું અને તેની માતા તેને થોડા ફેળવણી આપવા લાગ્યા આ વખતે હું સુખની પરિસીમાએ હતો. મને કોઈ જાતનું દુઃખ નહોતું મારું નિવાસ સ્થાન નંદનવન સમાન હતું એકાદ મહાત્માની માફક મારું જીવન સુખ-સંતોષમા વ્યતિત થતું હતું, પણ કાળની ધટના અજબ છે. જગતમા સુખ-દુઃખની ધટમાળ સદૈવ ફર્યા જ કરે છે. રાત્રિ-દિવસવત સુખ દુઃખ આવે જાય છે. મેં ધણું સુખ ભોગવ્યું હોવાથી દુઃખને મારી છુટ્ટાં આવતી હોય એમ જણાયું મારી પત્નિ ચંદ્રિકા એકાએક બિમાર પડી. જ્યોત્સનાની ઉમર આ વખતે તેર વર્ષની હતી. અમે પિતા-પુત્રીએ તેની સારવાર કરવા માડી. અનેક વૈદરાજોની દવા શરૂ કરી, પણ જોની ટૂટી તેની ન જડે ખુટી. અંતે મારી ચંદ્રિકા મરણ પામી. મને ધણું લાગી આવ્યું. મારા સુખ-દુઃખની ભાગીદાર ભાભિની સ્વર્ગમા સિધાવી જવાથી મારા શોકની સીમા રહી નહિ. હું અને જ્યોત્સના ખૂબ રડ્યા. ચંદ્રિકાના જડ દેહને દરિયા કિનારે લઈ જઈ ભરમ કરવામા આવ્યો. ચંદ્રિકા વિના મને સર્વત્ર ચિન્મયકાર લાગવા માડ્યું. જ્યોત્સનાની દશા પણ માતા વિના વ્યાકુળ બની રહી. મે તેને આશ્વાસન આપ્યું; અને પછી મે પણ મારા મનને મજબુત કર્યું ચંદ્રિકા મધ; હું એકલો રહ્યો; પ્રભુ આમા આપનો શો ભેદ હશે ? આમ વારવાર વિચારતો હું એકાન્તમા જઈ ચંદ્રિકાને યાદ કરી તેની શાન્તિને અર્થે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો. ચંદ્રિકાની પાછળ મે મારી યોગ્યતા પ્રમાણે દાન-ધર્મમા દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. દિવસો વીતતા ચંદ્રિકાનો શોક

કંઈક અંશે ઓછો થયો. અમે પિતા-પુત્રીએ સેવા ધર્મમા ધ્યાન આપવા માડ્યું અમે દરરોજ સવારમા ગરીબ જનોના મહેલ્લામા જતા અને તે જનોને ધર્મ-કર્મ સ્વચ્છતા આદિના નિયમો સમજાવતા. ગરીબ જનો અમને જોઈ ખુશી થતાં અને અમને તેમના બાઈ અગર કુટુંબી જેવા સમજી તેમના તમામ દુઃખ જણાવતા. અમે બની શકિત રહાય આપી ગરીબ જનોના દુઃખ દૂર કરતા. રોજી જનોની સેવા કરતા અમને ધણો આનંદ થતો. મારી જ્યોત્સના આવા પરોપકારી કાર્યમા મારા કમ્તા વધુ ભાગ લેતી. જ્યોત્સના ગરીબ વર્ગમા દેવી તરીકે મનાતી ગરીબ જનો તેને જોતાજ સર્વ દુઃખ શોક ભૂલી તેની પાસે દોડી આવતાં મધ્યાન્હકાળે અમે ઘેર આવતા અને પછી છેક સાંજના સમયે બહાર નીકળી બીજાં અન્ય કાર્યો કરતા. આવી રીતે અમારો સમય વ્યતિત થતો હતો. એવામા એક દિવસના સમાયોગે પવનનું પ્રચંડ તોફાન થયું. આકાશમાં વાદળા ચઢી આવ્યા આકાશ મેઘથી આવચાદિત થયું. મેઘ મર્જના અને વિજળીયોથી જગત કંપાયમાન બન્યું પવનના પ્રચંડ વેગની સાથ ધોધમાર વરસાદ ટૂટી પડ્યો નાના મકાન અને ઝુપડા જમીનદોસ્ત થયા. દરીયાના મોજા પર્વતની માફક ઉંચે ઉછળી ભયાનક અવાજ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા. આ સમયે બહાર નીકળવાની હિંમત કોઈ પણ માણસ ભાગ્યેજ કરી શકે એમ હતું હું મારા મકાનના આગલા ભાગમા ઉભો રહી શ્રી જગનિયતાની આ અદ્ભુત કળા અવલોકી રહ્યો. જ્યોત્સના મારી બાજુમા ઉભી રહી સર્વ દ્રશ્ય નિહાળી રહી હતી મે તેને પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન કરાવ્યું. એવામાજ એ માણસો આસમર મારા મકાન તરફ દોડી આવતા જણાયા. સર્વોએ પલળેલા અને ટાંકથી ધ્રુજતા તે

અમે માણસોને ધસમસ્યા આવતા જોઇ નકકી કંઈ આફત છેધારી
હું તેમની તરફ જોઇ રહ્યો તેઓ મારી પાસે આવી ઉતાવળથી કહેવા
લાગ્યા; “ નારાયણ ! તમે વગર વિલંબે અમારી સાથે ચાલો.
દારિકા જાતું એક બહાણ દરિયાના પ્રચંડ મોજાંથી કિનારાથી
થોડેક દૂર ફૂંચ્યું છે તેમા વીસ માણસો હતા. સવળા જળશાયી થયા
છે; રક્ત એક જીવાનને અમે બચાવી બહાર કાઢ્યો છે. તે પછી
મરણના શ્વાસ લઈ રહ્યો છે. જે તેને તરતમા મદદ મળશે અને
ચોખ્ખ ઉપચાર થશે તો તેનું જીવન બચવાનો સંભવ છે. અમે તો-
શનથી ગભરાઇ ગયા છીએ. માટે તમે આ પળે જ અમારી સાથે
ચાલો અને તે યુવાનને મરતો બચાવો. ” આ માણસો અમારા
સેવા મહળના હતા હું તરતજ તેમની સાથે ચાલ્યો. પવન અને
વરસાદનું જોર કંઈક ઓછું થયું હતું. તે બે માણસોની સાથે હું
દરિયા કિનારે આવ્યો. સિંધુરાજ સિંહ સમાન મર્જના કરી જળના
મોજા ઉંચે ઉછાળી રહ્યા હતા. કિનારા પર એક યુવાન મુઠ્ઠાની
માફક પડેલો હતો. આ યુવાનની અમારે સારવાર કરવાની હતી.
મે અને મારી સાથેના બે માણસોએ તેને ઉપાડી મારા મકાનમા
આણી બિછાના પર સ્વાયેઈ એક જણે દેવતા સળગાવ્યો. બાદ
અમે તે યુવાનના પેટમાંથી પાણી કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો.
અમારા તરતના પ્રયત્ન-પ્રયોગથી થોડીવારમા જ તેના પેટમાંથી
ધણું પાણી મુખદ્વારે બહાર નીકળ્યું. આ પછી તેને પથારીમા સ્ત્ર-
વારી તેના શરીરે શેક કરવા માડ્યો. જ્યોત્સના સપાટાબધ શેક
કરતી હતી એક માણસને વેઇને બોલાવવા દોડાવ્યો. હું યુવકના
મુખ સામે જોઇ રહ્યો. તેની આગળીએ હિરાની વિટીયો અને મળામ્મ
મોતી સુવર્ણની માળાઓથી માલમ પડતું હતું કે આ યુવાન મોટા મીઠાન

પુત્ર હોવો જોઈએ. મને તેમ હોય પણ એક જીવાત્મા બન્યો છે જણી મે પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. વૈધરાજ આવી પહોંચ્યા. તેમણે સખ તુલ્ય પડેલા યુવકની શારીરિક ચિકિત્સા કરી જણાવ્યું કે કંઈ બધ નથી આ માણસ બચશે. આટલું કહી તેમણે કંઈક દવા આપી. તે દવા ગરમ પાણીની સાથે તેને પાછ દીધી. આ પછી વૈધરાજ ફેટલીક સૂચનાઓ કરી ચાલતા થયા લગભગ બે કલાકે દવાની અસર થએલી જણાઈ. યુવાનમાં ચૈતન્ય આવ્યું તેણે પાસુ ફેરવ્યું. હું જ્યોત્સના અને પેલા બે માણસો તેની પથારી પાસે બેસી રહ્યા હતા. રાત્રિનો સમય થવા આવ્યો જ્યોત્સનાએ દીપક પ્રકટાવ્યો. પેલા બે માણસો તેમના ગૃહે ગયા. રાત્રિના નવ વાગે યુવાને આખ્યો ઉઠાડી. જ્યોત્સનાએ તેના મુખમાં થોડુંક દુધ રેડ્યું. યુવાન દીનદ્રષ્ટે અમારી તરફ જોઈ રહ્યો મે તેના કપાળે હાથ મૂકી તેને આશ્વાસન આપ્યું. યુવાનની આખ્યો મિચાઈ. અમે પણ તેની નજીકમાં પથારીઓ પાથરી સૂતા. આખી રાત્રિ શાન્તિમાં પસાર થઈ. પ્રાતઃકાળ થતા યુવાન જાગ્યો હું તેની પાસે બેઠો હતો. તેણે બેઠા થવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. મે તેને મારા હાથનો ટેકો આપી બેઠો કર્યો. તેણે ઉપકાર માનતો હોય એવી નજરે જોઈ અને પૂછ્યું; “હું કયા છું ?” મે તેને મારું નામ અને સ્થાન જણાવી સઘળી હકીકત કહી પોતાનો જીવ બચાવવાને માટે તેણે વિનય બર્યા શબ્દોથી મારો ઉપકાર માન્યો. ઉપકારની આવશ્યકતા નથી એમ મે તેને જણાવી પૂછ્યું; “તમે કેણુ છો અને આ આશ્રિતમાં શી રીતે રહ્યા ?” મારો પ્રશ્ન સાંભળી તે માણસે લમણે હાથ મૂકી તેની વાત કહેવા માડી. આ વખતે જ્યોત્સના અમારી નજીકમાં બેઠી હતી. યુવાને કહેવા માંડ્યું; “મારું નામ મદનચંદ્ર છે. હું એક

શ્રીમાન પિતાનો પુત્ર છું. મારા પિતા પાચેક વર્ષપર સ્વધામ સિધાઆ છે હું મારી વૃદ્ધ માતા અને ચારેક નોકરોને સાથે લાઘ શ્રી કારિકાધિશની યાત્રાએ નીકળ્યો હતો; પણ દૈવવશાત્ દરિયામા તોફાન થયું અને મારૂં વહાણ ડૂબ્યું. મારી સાથે વહાણમા બેઠેલા બીજા યાત્રાળુ, મારી માતા-હું અને મારા નોકરો દરિયામા ડૂબ્યા. પછી મને ખબર નથી કે મારૂં શું થયું અને મને કેણે બહાર કાઢ્યો ? હું ધારૂં છું કે આપનીજ કૃપાના પગિણામે મારૂં જીવન બચ્યું છે. હું સદાને માટે આપનો ઉપકારી છું.” આટલું જણાવી તે યુવકે તેના સંબંધી બીજા કેટલીક વાતોથી મને માહિતગાર કર્યો. તેની વાત કરવાની રીત અજબ હતી. તેના બોલવામા-ચુદોમા મીઠાશ અને નમ્રતા હતી. આ સાથે તે તેની આત્મસ્થાપના પણ વિશેષ કરતો. પોતે ખાનદાન-શ્રીમાન અને મોટા જમીનદાર છે એમ વારંવાર જણાવતો. તેની વાત કરવાની છટા એવી હતી કે જણે તેની વાત સાંભળ્યાજ કરીએ. યુવાન મદનચંદ્ર બળીષ્ઠ બાધાનો અને દેખાવડો હતો. મારી બ્યોત્સનાને તેની વાત સાંભળવી ધણી ગમી. તે બોળી બાળા ધણીવાર સૂધી એકજ નજરે તે યુવાનની સામે જોઈ રહેતી. આ પછી મદનચંદ્રના પૂછવાથી મેં મારી પણ કેટલીક વાત તેને જણાવી. તે ખુશ થયો. પુનઃ તેણે મારો ઉપકાર પ્રદર્શિત કર્યો. દિવસો વીતવા લાગ્યા. મદનચંદ્રને સંપૂર્ણ આરામ થયો. પદર દિવસ થતામા તો તે જાણે અમારો કુટુંબીજન હોય એવી રીતે અમને પ્રિતી પાત્ર થઈ પડ્યો. બ્યોત્સનાને તેનો સહવાસ ધણે ગમ્યો. મદનચંદ્ર નવ-નવી વાતોથી તેને સદા ખુશ રાખતો. બન્ને સવાર સાંજ દરિયા કિનારે ફરવા જતા. ટુંકાજુમા તે બન્નેનો પ્રેમ દિનપ્રતિદિન વધવા માડ્યો. હું આ સમજી શાન્તિથી અવલોકતો.

જગતમા હું જેને મારૂં સર્વસ્વ માનતો; તે ફક્ત મારી જ્યોત્સના હતી. હું તેને સુખી જોવાને ધણેજ આતુર હતો હું તેને કોઈ શ્રીમાન-ગુણુ સાથે પરણાવી મારી ફરજમાથી મૂકી શકાતી ઇચ્છા રાખતો હતો. જ્યોત્સનાને પરણ્યા બાદ મેં કોઈ ખાસ પ્રદેશના એકાન્ત સ્થાનમા જઈ બાકીનું જીવન આત્મચિત્તવન કરવામા જ પૂર્ણ કરવાનો મનથી સંકલ્પ કર્યો હતો. મારી જ્ઞાતિમા જ્યોત્સનાને લાયક એક વર નહોતો. જ્યોત્સના પરણાવવાને લાયક થઈ હતી. પણ તેને ક્યા પરણાવવી ? હું મુઝાયો અને વિચાર સાગરમા ડુબ્યો. હું જગતના લોકોથી કંઈક જુદાજ વિચારનો હતો. મનુ ભગવાને અસલથી જણાવેલી ચાર જ્ઞાતિઓને જ હું માનતો જ્ઞાતિઓના અનેક પેટા વિભાગથી દેશની દુર્દશા કેટલી થઈ છે એ હવે કોઈનાથી અજણ્યુ રહ્યું નથી. આથી મેં ન્યાતિના પેટા વિભાગમા જ્યોત્સનાને લાયક વર ધ્યાનમા નહિ આવવાથી મ્હે મારી વિશાળ જ્ઞાતિમાથી લાયક વર મેળવવાનો પ્રયત્નારંભ કર્યો; પણ હજી સુધી મારી ઇચ્છા સરળ થઈ નહોતી. મદનચંદ્ર મારી જ્ઞાતિનો હતો. તેની વાતપરથી તે શ્રીમાન ખાનદાન અને રિઠાન પણ જણાયો. વળી તેના અને જ્યોત્સનાના હૃદય એક થઈ ચૂક્યા હતા. બન્ને એક બીજાને અપૂર્વ પ્રેમથી મ્હાતા. બન્નેનું જોડું જોઈ જગતના ધર્માણુ જનોને જરૂર ધખાઈ ઉત્પન્ન થાય એમ હતું. જ્યોત્સના અને મદનચંદ્ર લગ્નથી જોડાય તો ? પણ આ વાત મારાથી મદનચંદ્રને કેવી રીતે કરી શકાય ? વળી કદાચ મદનચંદ્ર પરણેલો અગર વિવાહથી બંધાએલો હોય તો ? ”

મદનચંદ્રને મારે ત્યાં રહે એ મહિના થવા આવ્યા. આટલા સમયમા તેણે તેના દેશ જવાની લગીર પણ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી

નહિ. આથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો અને મદનને એક ધુની માણસ સમજવા લાગ્યો. પણ મારી એવી માન્યતામા હું ઠગાયો હતો. મદન ચાલક હતો. તે સઘળું સમજતો હતો. આ પછી તેને વાતમાં ને વાતમા પૂછતા અને જણાવુ કે તે જ્યોત્સનાને લાગીને જવાને બદલે તે મારી કમાલ કુટિરમા રહેવાને ઇચ્છતો હતો. જ્યોત્સનાને તે પોતાની કરવાને ધણીજ આતુર હતો; પણ મારી આગળ તેવી વાત કરવાની તે હિંમત કરી શકતો નહિ. હું અને તે અમારા મનના વિચાર મનમાજ સમાવી રહ્યા હતા. જ્યોત્સનાની આતરીક દશા પણ બહુધા અમારા સમાનજ હતી વિનય-શિલ પુત્રી તેના પિતાની સમક્ષ પોતાના લગ્નની સ્પષ્ટ વાત કેવી રીતે કરી શકે ? અમારી આવી મનોદશા ધણા દિવસ રહી. એક દિવસે સહસા લગ્ન સંબંધી વાત નીકળી. આ વાતનો લાભ લઈ મદનચંદ્રે જ્યોત્સનાનું લગ્ન પોતાની સાથે કરવાની ઇચ્છા ધણીજ વિનયી અને વિવેકી શબ્દોમાં બ્યક્ત કરી મેં મનમા આનંદ પામતા તેને પૂછયું; “ શુ તમે હજી અવિવાહીત છો ? ”

તેણે નરમાશ્વ ભરેલા ચહેરે ધીમા અવાજે કહ્યું; “ હાજી.”

પુનઃ મેં તેને પૂછયું; “ તમે વિદ્વાન-શ્રીમાન હોવા છતાં હજી અવિવાહિત છો જાણી હું આશ્ચર્ય પામુ છું ? ”

તેણે કહ્યું; “ આપના જેવા સર્જનો મારી કૌમારાવસ્થા જાણી જરૂર આશ્ચર્ય પામેજ. પણ મારા વિચાર અન્ય શુ સમજી શકે ? હું હૃદયની ઐક્યતા વિનાના લગ્નને લગ્નનું નામ આપી શકતો નથી. ટુકડી ચાતિઓના કારણે લાકડે માકડું વળમાડેલા ધણા દંપતિના સહવાસમા હું આવેલુ છું. સાપ્રત સમ્પ્રાપ્તસાર જાણેલા લગ્નથી દંપતિના સંસાર દુઃખમય-કલેશમય મેં અવ-

લોકમાં છે. મારે મોટું મિત્ર મડળ છે મારા દરેક મિત્રો પરણેલા છે. તેઓ પોત-પોતાની પત્નીઓને જાણે પૂર્ણ પ્રેમથી ચ્હાતા હોય એમ ઉપરથી જણાય છે; પણ અંદરખાનેથી તેમના જીવન કેટલાં દુઃખ પૂર્ણ છે તે ફક્ત જાણકાર અને મારા જેવો તેઓનો મિત્ર જ જાણી શકે છે. ઉપરથી પૂર્ણ પ્રેમ દર્શાવતા અને મુદ્દા વચ્ચાણુપણુ ધારણુ કરી સળેડે ફરનારા પતિ-પત્નિના હૃદયની એક્યતા થએલી હું જોઈ શક્યો નથી. દરેક બાબતમાં તેમના વિચાર કદી મળતા થાય જ નહિ. આના પગીણુમે પતિ પત્નિમાં નિરંતર ઝઘડા થતા મેં જોયા છે કહો માન્યવર ! આવા લગ્નથી શું ફાયદો ? આના નામના લગ્ન કરી સંસારને સળગાવી મુકવા કરતા અવિવાહીત રહેવામાં શું ખોટું ? ” આટલું લખાણુ વિવેચન કરી મદનચંદ્ર દોઢી નજરે મારી તરફ જોઈ રહ્યો. તે વાત કરતાં વચ્ચે-વચ્ચે જ્યોત્સનાની તરફ પણ જોતો અને પોતાના કહેવાની શી અસર થાય છે; પોતાનું કહેવું જ્યોત્સનાને પસંદ પડે છે કે નહિ તે જાણવાને-સમજી લેવાને આ ટળાભાજ યુવાન વારંવાર તેના મુખ તરફ બારીકાઈથી દ્રષ્ટિ કરતો. અને તેનું કહેવું ઘણું મમ્મુ. કારણ કે મારા વિચાર તેના વિચારની સાથે બરાબર મળતા હતા. મેં પણ લગ્ન કેવી રીતે થવા જોઈએ અને પતિ-પત્નિ કેવા લગ્નથી સુખી થઈ શકે એ બાબતનું લખાણુ વિવેચન કર્યું. આ પછી જ્યોત્સનાના લગ્નની વાત મેં ઉપાડી, અને છેવટમાં મેં તેને જણાવ્યું કે, જો તમે મારી જ્યોત્સનાને સુખી કરવા પ્રતિજ્ઞાથી બંધાતા હો, તો હું મારી પુત્રીને તમારી સાથે પરણાવવા ઘણો ખુશી છું ”

મદનના વદન પર આનંદની ઉર્મીઓ છરાઈ. તેણે ખુશાલીનો શ્વાસ મૂકતા કહ્યું, “ હું મીમતી જ્યોત્સનાને કેવા પ્રેમથી

આહું છું તે કલ્પ ધર અને મારું હૃદય જ સમજી શકે છે. જો આપ આપની ગુણીયલ કન્યાના લગ્ન મારી સાથે કરશો તો આપના આ મહાન ઉપકારમાં વધારો થશે. હું જન્મો જન્મનો આપનો ઋણી રહીશ. જ્યોત્સનાને મારા પ્રાણ કરતા પણ વિશેષ આદિશ. જ્યોત્સના મારો પ્રાણ છે હું આ પળે જ ધરને હાજર મણી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જ્યોત્સનાને હું જીવન પર્વત સુખી કરીશ. તેનાથી કોઈ પણ વાતે જુદાઈ ગાળીશ નહિ. તેને હું મારું સર્વસ્વ માનીશ ” આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી તે યુવાન આશાગુરુ વદને મારા મુખ સામે જોઈ રહ્યો, મેં જ્યોત્સનાની ધમ્મ પૂછી. તેણે લજ્જા પામી નીચું જોયું હું તેની મરજી સમજી ગયો આ પછી મેં થોડા દિવસ બાદ તેમના લગ્ન કરી નાખ્યા મદનચંદ્રે લગ્નની યાદમા પોતાની પાસેની હિરાની વિંટી તથા મળામાની મોતી-સુવર્ણમાળાઓ જ્યોત્સનાને આપી. બન્નેના આનંદનો પાર નહોતો. હું પણ મારી ૧૨૪-માથી મુક્ત થવાને માટે આનંદ અનુભવવા લાગ્યો પુત્રીને લાયક વર મળવાથી મેં પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો.

૨૧

ભાગ ૨ વિધિસંઘાત.

લખેલું જે લલાટે છે, નહિ મિથ્યા થવાનું તે;
ભલે પૃથ્વી વળે ઉધી, થવાનું તે થવાનું છે.

વિદ્વાનોના આ સૂત્રો સર્વથા સત્ય છે. ભાવીનો ભેદ જાણવાને કોઈ સમર્થ નથી. મદનચંદ્રને જ્યોત્સના જેવી રમણી પ્રાપ્ત થવાથી આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, તે સસગને ત્યાં જ રહ્યો. તેના નમરથી

તેને બોલાવવાને ઉપરા સાપરી પત્રો આવતા. મદનચંદ્ર પોતાને કોઈ મહાન કાર્યના યોગે રાક્ષાષ જવુ પડયુ છે એમ જવાબ વાળતો. તેણે તેની ઉપરના પત્રોમાથી એક પણ પત્ર જ્યોત્સનાને કે તેના સસરાને વચાવ્યો નહોતો. પત્ર વાચીને તરત જ ફાડી નાખતો. છ મહિના થવા આવ્યા. મદનચંદ્ર કેમ તેના ગામ જવાનું નામ દેતો નહિ હોય ? શુ તેને તેના નિવાસસ્થાને જવુ નહિ ગમતું હોય ? શુ તેને ત્યાં જવાથી કંઈ દુઃખ થાય એમ હશે ? વગેરે વિચાર નારાયણ અને જ્યોત્સનાના મનમા થઈ રહ્યા. ટેટલાક મહિના નીકળી ગયા. જ્યોત્સના મર્મવતી થઈ. તેણે તેના પતિદેવને તે વાત વિદિત કરી અને જણાવ્યુ કે ચાલો આપણે આપણા ગૃહે ઉપડી જઈએ. પતિને સગર્ભા જણી મદને પ્રથમ તો ચમક્યા. જેવો ડોળા કર્યો અને પછી જણાવ્યુ કે પ્રભુએ આપણને સારો યોગ આપ્યો છે; તો હવે ખાળકને લઈને જ આપણે આપણા નગરમા જઈશું. જ્યોત્સનાએ આ પછી તેને કંઈ કહ્યું નહિ. આ પછી એક દિવસે મદનચંદ્રે મારી પાસે એકાન્તમા આવીને જણાવ્યુ કે મારા મુનીમનો પત્ર આવ્યો છે. મને તે એકદમ આવવાનું લાગે છે. માટે હું જઈ છું. સાં ગયા પછી હું જ્યોત્સનાને તરત તેડાવી લઈશ. એકાએક તેની જવાની વાત સાંભળી હું આશ્ચર્ય પામ્યો, અને પછી દૃષ્ટક દયવાતા મને તેને જવાની રજા આપી. મદનચંદ્રે એકાન્તમા બેસી જ્યોત્સના ઉપર એક પ્રેમભર્યો પત્ર લખી નાખ્યો. તેમા તેણે ધણા માયાળુ શબ્દો લખી છેવટમા જણાવ્યુ કે; મારે અગત્યના કાર્યને યોગે એકાએક જવુ પડે છે તેથી હું ધણો દિલગીર છું. દેવી ! તને મારા વિયોગથી ધણું લાગી આવશે; પણ શુ કરે કે તને હાલ સાથે લઈ જઈ શકું એવી સ્થિતિમા હું નથી. તું મારી પ્રાણ વચ્ચે

બંધ છે. હું ત્યાં જાઉં તરત જ તને તેડાવી લઈશ. તું શીઠર કરીશ નહિ. તળીયત સંભાળજે. અને પત્ર લખે તો નીચેના સ્ત્રીનમો લખજે. મારે ઉતાવળથી જવાનું હોવાથી તારી સાથે જરાબર વાતચિત ન થઈ શકે એ કારણથી જ તને આ પત્ર લખ્યો છે. તું ખેડુ લગાડીશ નહિ. આપણે પતિ-પત્નિના જુદાઈ નથી. આવી રીતે લખી તેણે પત્ર નીચે પોતાનું નામ નમર વગેરે ઠેકાણું લખી પત્રને કવરમાં બંધ કર્યો અને પછી બ્યોત્સનાની પાસે આપી કહ્યું; “દેવી ! અમણા નમરથી આપણા મુનીમનો કાગળ આવ્યો છે. તેના તે મને એક અમત્યના કામ માટે જલ્દીથી ત્યાં બોલાવે છે. તારી સાથે વધુ વાત કરવાનો પણ મને સમય નથી. મેં મારા મનની વાત અને આપણા નમર-ધરનું ઠેકાણું આ પત્રમાં લખ્યું છે. તે તું નિરાતે વાચજે અને હું તને તેડાવું એટલે તરત ત્યાં આવજે. આવા આશાસન સૂચક વાક્યો સંભળાવી તે જવાનું તૈયાર થયો. બોળી બાળા બ્યોત્સના તેની તરફ સંજળ નયને જોઈ રહી. પતિના વિયોગથી તેના દિલમાં દારણ વેહના થઈ રહી હોય એમ તેના કંઈ વદન પરથી જણાતું હતું. મદનના એકાએક જવાથી મારા દિલમાં પણ દુઃખ ઉપજા થઈ રહ્યું હતું. આખરે મદન ગયો. બ્યોત્સના તે દેખાયો ત્યાં સુધી જોઈ રહી. મદને પાછા ફરીને અમારી તરફ એક વાર પણ જોયું નહિ. વખતે તેના દિલમાં દુઃખ થાય એથીજ તેણે જોયું નહિ હોય એમ અમે માની અમારા મનનું સંભાધન કર્યું. અમે પિતા પુત્રી એકલા પડ્યા. મદન પિતાના ઘર સત્ત્વ લામચા માડ્યું. બ્યોત્સના થઈ વાર રહી. મેં તેનું શાન્તવત્ત કર્યું. દિવસો ગિતવા લાગ્યા.” મદનને એ મહિનો જવા આવ્યો. તેના એક પણ પત્ર નહિ હોવાથી અમારે શીઠર મિ-

તા થવા માડી. મેં કામળ લખ્યો; અને તેના જવાબની રાહ જોઈ
 પણ જવાબ મળ્યો નહિ. અમલના કાર્ય પ્રસંગે કદાચ બહારગામ
 જવું થયું હશે એમ માની અમે મન વાળ્યું. કામળની આજ્ઞામાં
 મહિના વિત્યા. પણ અમને નિરાશા જ પ્રાપ્ત થઈ. હું અકળાયો,
 શું કરવું ? વગેરે વિચારમાં દિવસો નિર્જન થવા લાગ્યા. પ્રભુકૃપાએ
 જ્યોત્સનાને પુત્ર પ્રસવ્યો. અને આનંદ થયો. પુત્ર જન્મના સમા-
 ચાર મે મહનને લખ્યા. આ પત્રનો પણ પ્રત્યુત્તર કેશુ આપે ?
 છેવટે બાળક ત્રણ માસનો થતાં મેં તેને લઈ મહનચંદ્રની પાસે
 જવાની તૈયારી કરી, બાળકનું નામ બળવત પાડ્યું હતું. અમે
 પ્રવાસની સધળી તૈયારી કરી મોટા મળસકે બહાણમાં બેઠા. દરિયાની
 ચાર દિવસની મુસાફરીને અંતે અમે એક બંદરે ઉતર્યાં. હવે અમારે
 પગ રસ્તે જવાનું હતું. મહનચંદ્રના નગરનું નામ મણીપુર હતું આ
 સ્થળથી તે લગભગ પચાસેક ગાઉ દૂર આવેલું હતું. એક ગાડું ભાડે
 કરી તેમાં બેઠા. રમણીયુ ગાડું ધીમે ધીમે ચાલવા માડ્યું. રાત્રિએ
 મુકામ કરતા અને દિવસે પ્રવાસ કરતા અમે થોડા દિવસે મણી-
 પુરના પાદરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક સુશોભિત ધર્મશાળા આવેલી
 હતી. મેં તે ધર્મશાળામાં મુકામ નાખી માડીવાળાને ભાડું ચૂકવી
 આપી વિદાય કર્યો. આ વખતે રાત્રિ પડી હતી. ધર્મશાળાના રખે-
 વાળની પાસેથી મહનચંદ્રના મકાનની માહિતી મેળવી અમે ત્યાં
 જ્યાંનો વિચાર સવારમાં રાખ્યો. રાત્રિ ધર્મશાળામાં પૂરી કરી. સવાર
 થતાં અમે નીકળ્યા અને એક ભવ્ય મહાસય આમળ આવી ઉભા.
 આ હવેલી મહનચંદ્રની હતી. હવેલીની આમળ ચોમાસમાં બગીચો
 આવેલો હતો. આ વખતે મહનચંદ્ર અને એક મુવાન રમણી બચ્ચી-
 ચાની બંદરે ફરતા અમને જણાયા. મેં કંઈક વિચાર કરી પ્રથમ

જ્યોત્સનાને તેની માસે જવાનું સૂચવ્યું. જ્યોત્સના તેના બાળક સાથે અંદર પ્રવેશી. હું પણ તેની પાછળ-પાછળ ચાલ્યો. જ્યોત્સના આમળ વધી અને હું એટલામાજ એક વૃક્ષના ઝોયે ઉભો. મહનચંદ્ર અને તેની સાથે ૧૨નાર રમણી એક પુષ્પવૃક્ષ આમળ ઉભા રહી વાતો કરતાં હતા. જ્યોત્સના તેમની છેક નજીક બેઠી હતી. એકાએક મહનચંદ્ર અને રમણીની નજર તેની પર પડી. બન્ને આશ્ચર્ય પામ્યા હોય એમ જણાયા. જ્યોત્સનાને જોતા જ-ઝોળખતા જ મહનચંદ્ર ચોક્કસે હોય એમ જણાયો. પણ પત્ની તરતજ મશીર બની તેણે જ્યોત્સના સામે જોઈ પૂછ્યું; “ બાઈ ! તું કોણ છે ? અને આહિં કેમ આવી છે ? ” જ્યોત્સનાએ મદ સ્વરે કહ્યું; “ શુ આપ મને નથી ઝોળખી શક્યા ? ” મહનચંદ્રે તેની તરફ ચોંટીકવાર જોઈ રહી જણાવ્યું કે, “ ના, હું તને ઝોળખતો જ નથી ? ” આ જવાબથી જ્યોત્સનાને માથે આભ ટૂટી પડવા જેવું થયું. હું પણ મભરાયો. એવામાજ જ્યોત્સનાએ કહ્યું; “ આપ આ શુ બોલો છો ? હું આજની ધર્મેપત્નિ જ્યોત્સના છું અને આ આપના બાળક સાથે આજની સેવામાં હાજર થઈ છું. ” જ્યોત્સનાના આ કથનથી મહનચંદ્ર બેપરવાહ બની ખડખડાટ હસી પડી બોલ્યો; “ તું કોઈ મળેપડુ જણાય છે, મેં તને કદી જોઈજ નથી. ” આટલું કહી તેણે ત્યાંથી ચાલવા માડ્યું. મહનચંદ્રની નજીકના ઉભેલી રમણી અત્યાર સુધી પૂર્વે ઝંઘીરતાથી બન્નેની વાત સાંભળી રહી હતી મહનચંદ્રને જોતાં જોઈ જ્યોત્સના તેની પાછળ દોડી. આ વખતે તેની આંખોમાંથી આંસુ-બાદરવો-બહેતો હતો. આરંધ ખની પણ સીમા નહોતી. જ્યોત્સનાએ મહનનો હાથ મઠકી આજીજી કરવા માંડી. પણ આજીજીયો. તેણે એક માંક મારી જ્યોત્સનાના હાથમાંથી એનો હાથ છેડાવી જ્યોત્સનાને

જેરથી ધક્કો મારતા કહ્યું; “ તું કોણ બધા છે ? મારી ધર્મપત્નિ હોવાનો તારી પાસે કંઈ પૂરાવો છે ? ” જ્યોત્સના ધક્કાના આધા- તથી જમીનપર પડી ગઈ. મારાથી હવે ન રહેવાયું. હું તરતજ તેની પાસે દોડી જતા બોલ્યો, “ આ રહો પુરાવો. ” ધરતીકંપના આ- ચકાની માફક મને જોતાં જ મદન કંપ્યો. તેના સુખપર કાળાશ ફરી વળી. તે સર્વાંગે ધ્રુજવા લાગ્યો. દૂર ઉભેલી રમણી શાન્તિથી આ અદ્ભુત દેખાવ અવલોકી રહી. એ મદનને ઉંચી કહ્યું, “ કેમ હવે તો ખાત્રી થઈને ? ” મદનચક્રે ડોળાં ધ્રુસ્કાવી કહ્યું; “ તમે કોઈ બદમાસ છો. ” આ જાબ્દો સામજિકતા જ હું ગુસ્સાથી લાલ- પીળો બની, બોલ્યો; “ શું તું તારી પત્નિને અને સસરાને બદ- માસ કહે છે ? ”

“ મારે પત્નિ કે સસરા કોઈ જ નથી. ” મદન નિલેજજ- તાથી જણાવ્યું.

“ ત્યારે શું રહે ? અમને વિશ્વાસઘાત કયો ? ” એ મોટા અવાજે પૂછ્યું. પાપી અકળાયો અને અમને બધું કોઈ દિવસ તેણે જોયાં જ ન હોય એવો દેખાવ ધારણ કરી કંઈપણ જવાબ નહિ આપતા તે ભયકર વિશ્વાસઘાતી હવેલીમા જતો રહ્યો. જ્યોત્સના આ વખતે બેશુદ્ધ જેવી બની હતી. તેની આખ્યોમાંથી અવિરલ અશ્રુધારા બહેતી હતી. જમીનપર પડેલો નાનો બાળક રડતી માતા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી કે આ મીમાનના વેશના ચમત્તોને બ્રાહ્મણ વિશ્વાસઘાત કયો છે. મોહાધ-વિષયાધે તેનો સ્વાર્થ પરીપૂર્ણ થતા દુષો દીધો છે. જ્યોત્સનાની હવે શી દશાઈ એ પ્રશ્ન અમારી પર આ શો મળ્યો ? આમ કોચતો હું જ્યોત્સનાની નજીક બંધ બેઠો. જ્યોત્સના મને જોતા જ મોટેથી રડી

પડી. બરાબર આ સમયેજ પેલી દૂર ઉભેલી રમણી અમોરીપર દયાની નજર દેકતી અમારી નજર આવી ઉભી; અને ધણાજ કોમળ અવાજે તેણે પૂછ્યું; “ તમે રહ્યો નહિ. મે સધણી વાત સાંભળી છે. હવે હું તમને જોમ પૂછું છું કે તમે જે વાત કહો છો તે શું સત્ય છે ? ” મે તરતજ ઉભા થઇ જણાવ્યું કે; “ બહેન ! હું પ્રભુના સોમન ખાઇને કહું છું કે આ ખીના સત્ય છે. ” આટલું કહી મેં તમામ વાત તે ખાઇને વિદિત કરી અને પછી લખની યાદમા મદનચંદ્રે જ્યોત્સનાને આપેલી હિરાની વીટી તથા મોતીમાળા બતાવી અને છેવટે મદનચંદ્રે જતી વખતે લખીને આપેલો જ્યોત્સના પરનો પત્ર પણ તે રમણીને બતાવ્યો. રમણીની ખાત્રી થઇ ચૂકી કે પાપાદમા મદનચંદ્રે આ ગરીબ જનોને વિદ્યાસધાત કહ્યો છે. રમણીની આખ્યોમા દયાની લાગણીથી અત્રુ ઉભરાયા. મે નમ અવાજે પૂછ્યું; “ બહેન ! આપ મદનચંદ્રના શું સમજા છે ? તરત તે રમણીએ તેના કપાળપર કર પ્રહાર કરતાં કહ્યું; “ હું તેની પત્નિ થાઉં. ” બસ આ શબ્દો મારા કાને અથડાતાજ હું સર્વાંગે કુણ ઉઠ્યો. જ્યોત્સના પણ ચાકર આવવાથી જમીનપર પડી. મેં ચોક્કસવારે જ્ઞાન્ત થઇ કહ્યું; “ બહેન ! આપનું નામ ? ” કોમળ અવાજે તે રમણીએ તેનું નામ પુષ્પપ્રભા જણાવી અમને તેની સાથે અંદર ચાલવાને કહ્યું મે દયામય નજરે ચોડીકવાર તેની તરફ જોઇ રહ્યો કહ્યું; “ બહેન ! અમાર હવે અંદર શું કામ છે ? અમારા ભાવીએ અમને દેજો દીધો છે; અમે હવે અહિંથી ચાલ્યા જઇશું. અમારી....” મારું હૃદય ભરાઇ આવવાથી હું આગળ બોલી શક્યો નહિ. તરતજ તે દયામયી દેવીએ કહ્યું, “ તમે મભરાશો નહિ. તમારે ચાલ્યા જવાની જરૂર નથી. જોટલો મારો હક્ક છે તેટલો જ તમારી પુત્રિના છે આશ

પાપી પતિએ પોતે અવિશ્વાસિત હોવાનું જુદું જણાવી આ ભેળી બાળાનો ભવ બાળ્યો છે. આજથી તે હવે મારી સગી પહેન છે હું અને તે આ શ્રદ્ધાભાજ સાથે રહીશું.” પુણ્યપ્રભા નિશ્ચયી હોય એમ જણાવ્યું. એવામા એક નાની છોકરી ત્યાં ચાલી આવી અને બા-બા કરતી પુણ્યપ્રભાને વળગી પડી આ તેની પુત્રી હતી. પાપાતમા મદનચંદ્ર ખરેખર પિશ્ચાચજ નીકળ્યો. તેણે સમજાવેલી અસલ વાતો યાદ આવતા અને તેની પ્રત્યે પૂર્ણ ધિક્કાર ઉપજ્યો. પુણ્યપ્રભાએ પુત્રીને કહ્યું; “કમળ! જો આ તારો ભાઈ?” આટલું કહી તે દયાની મૂર્તિએ જમીન પર પડેલા બળવંતને ઉપાડી છાતી સરસો દાખ્યો. આ પછી તેણે અમને સાથે ચાલવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો. મેં તેને દુઃખી નહિ કરવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ તેણે માન્યુજ નહિ. તેણે ભ્યોત્સનાને હાથ ખસી ઉભી કરી. અમે તેની સાથે હવેલીમા પ્રવેશી ઉપરના દિવાનખાનામા આવ્યા અમને જોતાજ નરાધમ મદન મળાયો. તેનું મુખ ગુસ્સાથી લાલચોળ બન્યું. તેણે મોઢા અવાજે પુણ્યપ્રભાને ધમકાવવા માંડી. પુણ્યપ્રભાએ વીટી-પત્ર વગેરે બતાવી પાપીના પૂરાવા પ્રત્યક્ષ કર્યા. મદન ઉસ્કેરાયો અને પુણ્યપ્રભાના હાથમાથી વીટી-પત્ર વગેરે લઈ લેવા ધસ્યો; પણ તે પહેલા જ મેં તે સમજું પુણ્યપ્રભાના હાથમાથી લઈ લીધું. પુણ્ય પ્રભાએ કોપયુક્ત વદને તેને ખૂબ કહેવા માંડ્યું પાપી વધુ ઉસ્કેરાયો. તેના ધરાદો મારી પાસેથી તેના પૂરાવાફ પસંખી વસ્તુઓ લઈ લેવાનો હતો. તેણે મને ક્રોધ બર્થા અવાજે સમજું આપી દેવાનું જણાવ્યું મેં પણ તેના જોટલાજ બદકે તેથી વધારે અવાજથી તેને ચોક્ખી ના પાડી પિશાચે રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે નજીકના ટેબલપર પડેલી એક ભરેલી બહુક વિજળીની ઝડપે ઉઠાવી. બપોલક

પ્રસંગ જોતાંજ પુણ્યપ્રભા તેના હાથમાથી બહુક લાઇ લેવા તેની તરફ દોડી. પણ અફસોસ; તેજ સમયે બંદુક છૂટી. પુણ્યપ્રભાના પેટમા જોળી વાગી એક કાતિલ ચીસ નાખી પુણ્યપ્રભા જમીન પર પડી તરડવા લાગી. હું ઉશ્કેરાયો અને વાલની માફક છલમ મારી પાપીને વધુ પાપ કરતા પહેલા બાથમા પકડ્યો. બંદુકના અવાજથી નોકર ચાકરો ઉપર દોડી આવ્યા અને દયાની મૂર્તિસમી પુણ્યપ્રભાને લોહીમા તરબોળ થયેલી જોતાંજ સઘળા આકૃદ કરવા લાગ્યા બ્યો-ત્સનાએ પુણ્યપ્રભાની સારવાર કરવા માડી. પણ પુણ્યપ્રભા હવે જીવે એમ નહોતું. તેણે ટૂટતી નાડીએ અને લથડાતી જીભે પોતાની પુત્રી કમળને સાચવવાનું કહી છેવટે પરલોક પ્રયાણ કર્યું. શેઠાણીના ખૂનની વાત બહાર ફેલાઈ. સરકારી સિપાહીઓએ આવી મદનચંદ્રને કબજે લીધો. મારી અને ત્યાં હાજર રહેલા દરેક માણસોની હકીકત લખી લીધી. પછી મદનચંદ્રને હાથકડીઓ નાખી લાઇ જવામા આવ્યો. પવિત્ર પુણ્યપ્રભાના અકાળ મરણથી અમને અને નોકર ચાકરોને ધણું લાગી આવ્યું. મદનચંદ્રનો કેસ ચાલ્યો. ન્યાયાધિશે મને યુ જાણો છો એમ પૂછતા મેં તમામ સત્ય ધટના વિદિત કરી. બ્યો-ત્સનાને પૂછતા તેણે પણ સઘળી હકીકત જાહેર કરી. મદનચંદ્ર ખૂની વિશ્વાસઘાતી સાબીત થતા ગૂંહેમાર ઠર્યો. તેને જન્મદેશનિકાલની શિક્ષા થઇ. પાપીએ દયાને માટે ધણા કાલાવાતા કર્યા; પણ સઘળું બર્થ ગયું. તેને ત્યાંથી લઇ જવામા આવ્યો. જતા-જતા તે પા-પીએ મારી તરફ એવી તો ચિંકાળ નજરે જોયું કે જેથી હું ભયથી ધ્રુજી ઉઠ્યો. મદનચંદ્ર દેશનિકાલ થયો. તેની તમામ સંપત્તિની માલીક મારી બ્યોત્સના થઇ. મ્હેં પુરુષણ દ્રવ્ય વાપરી પુણ્યપ્રભાની ઉત્તર ક્રિયા કરી. તેના નામનું એક જળાશય અને ધર્મશાળા બંધાવી.

આને પણ તે ધર્મશાળા અને જળાશયનો ઉપયોગ કરતાં મુસાફરો પવિત્ર પુણ્યપ્રભાને આતરિક આશ્રિય સમર્પે છે પાપીને પાપનું ફળ મળ્યું. અમે શ્રી પ્રભુકૃપાએ મણીપુરમાં રહી સુખી દિવસો નિર્મમન કરવા લાગ્યા.

૨૨

લાગ્યની ભયંકરતા.

કપટી કદી ન સુધરે સો સાધન કો સગ,
મુજ પખાલે મંગમે, જયુ બીજે ત્યુ તમ
ઉપદેશમાળા.

કપટી હોય તેને સો સાધુ પુરુષોનો સગ, યામ તો પણ તે સુખસ્તો નથી. દોરડાને જેમ જેમ પાણીમાં પલાળે-ભીંજવે તેમ તેમ તે નરમ થવાને બદલે વધારે મજબુત-સખ્ત થાય છે; તેમ કપટી-કુટિલ માણસો બધા બોળા માણસોને વધુ સતાવે છે. મદનચંદ્ર શ્રીમાન હતો; મણેશો હતો; પણ બાલ્યકાળથીજ તેને નીચ જનોનો સહવાસ-સોળત થવાથી તે દુર્ગુણી બન્યો હતો. તેણે તેના જીવનમાં એક પણ સાફ કર્મ કર્યું નહોતું. પવિત્ર પુણ્યપ્રભાને તે પાપી તરફથી લગીર પણ સુખ નહોતું. દિવસો વિતતા તેના પાપમય જીવનની સઘળી વાત મારા જાણવામાં આવી, કે જે જાણતાં મને તેની પ્રત્યે અંતરથી ધિક્કાર છૂટ્યો અને આવા માણસનું જીવન પૃથ્વીના ભાર રૂપ છે જણી તેવા પાપીને યોગ્ય શિક્ષા મળી માની પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. કમળકુમારી અમારી સાથે હળી મઠ અને અમનેજ તેના સાચાં માતા-પિતા માની આનંદથી રહેતી. હું એક વખત મારે મામ પણ જઈ આધ્યો. આવી રીતે થૂંકી શાન્તિ અને

આનંદમાં ચારેક વર્ષ વિત્યા. પણ અમારા સુખની દૈવને અદેખાઈ આવી. એક મધ્યરાત્રિએ અમે ઘેર નિદ્રામાં પડ્યા હતાં. રાત્રિ ઘેર અંધારી હતી. મકાનમાં એક પણ દીવો બળતો નહોતો. મારા બે સેવકો પણ નીચેના ભાગમાં નિદ્રાધિન થએલા હતા. આ વખતે એકાએક મારી હવેલીમાં કંઈક ભારે વસ્તુ પડવાનો અવાજ થયો. હું ઝબકીને જાગી ઉઠ્યો. જમીન ભારે લાગવા માડી. ચોર લોકો પેઠાની યજ્ઞ યજ્ઞ. હુલ્લ ધબકવા માડ્યું. હું ધીમેથી ઉઠ્યો અને મારી નજીકમાં આવેલા ઝોરકામાં કે જ્યાં જ્યોત્સના તેના બન્ને બાળકોને પકળામાં લઇને સૂતી હતી ત્યાં ગયો. મેં દીપક પ્રકટાવી જ્યોત્સનાને જાગડી. જ્યોત્સના ભયથી ધ્રુજવા લાગી. મેં તેને હિમત આપી નીચે નોકરોને જગાડવા જવા માડ્યું. નીચે જતાં મને માલજ પડ્યું કે હરામખોરો અંદરના ભાગમાં ભરાયા છે અને ત્રીજેરી કંધાડવાનો યા તોડવાનો પ્રયત્ન આંદરી રહ્યા છે. મેં નીચે જઈ બન્ને સેવકોને જગાડ્યા. આ બન્નેમાં એક હિંદુ અને એક મુસલમાન હતો. મુસલમાન વૃદ્ધ હતો. તે મદન-ચંદ્રના પિતાના વખતનો જુનો સેવક હતો. તેને મેં જ્યોત્સના પાસે મોકલ્યો અને જીભને સિપાહીઓને બોલાવી લાવવા દોડાવ્યો. તેના ગયા પછી હું જ્યોત્સના પાસે જવા પાછો ફર્યો; પણ ત્યાં પહોંચતાં જ મેં શું જોયું? ત્રણ યુરખાધારીયો ભરેલી બંદૂકો સાથે ત્યાં ઉભા હતા અને જ્યોત્સનાની પાસે કંઈક માગણી કરી રહ્યા હતા. હું ગભરાયો. મને જોતાં જ એક યુરખાધારીએ મારી તરફ વાધની માફક હલ મારી અને ગળગીમાંથી પકડી કહ્યું, “જો જીવવું હોય તો તમામ મિલકત અને તારી પાસેના હું માગું તે કાગળપત્રો મારે સ્વાધિન કરી તારી ઉપરથી સાચે વિદાય થઈ જાવું.”

કહેલું સાંભળી હું અજબ થયો. મેં તેને હિંમતથી પૂછ્યું, “તું કોણ છે ?” જવાબમાં તે બુરખાધારીએ તેના મુખ આમળ દાઢેલું કંપકું અલગ કર્યું. આથી તેનો ચહેરો સ્પષ્ટ જણાયો. હું મોટેથી ચીસ પાડી ઉઠ્યો કે, “કોણ મદનચંદ્ર ?” જ્યોત્સના તો તેને જોતાજ ધોળી પુણી જેવી બની ગઈ પાપીએ અદૃહાસ્મ કરી કહ્યું. “ચાલ જવાબ આપ. વાર કર નહિ” પાપીના પ્રશ્નથી હું મુઝાયો; પણ તરત સાવધ થયો. પ્રભુએ મને હિંમત આપી હોય એમ જણાયું. હું કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતા બળ કરી તેના હાથમાથી છૂટો થયો. પુનઃ પાપી પોકારી ઉઠ્યો; “જો સઘળું નહિ આપી દે તો આ પળેજ તારૂં અને તારી છોકરીનું ખૂન કરીશ.” મેં એક ક્ષણમા નિશ્ચય કરી કંઈ પણ આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. પાપી ઉશ્કેરાયો અને બંદુક બાજુમા ચૂકી કમ્બરમાથી છૂટો કાઢી માફે ખૂન કરવા દોડી આવ્યો. મારી નજીક પેલો વૃદ્ધ મુસલમાન સેવક ઉભો હતો. તેણે તેના હાથમા એક નડો ડડો પકડેલો હતો. પાપી મારી નજીક આવે તે પહેલાં જ મહમદે તેના હાથમાનો ડડો પાપીના માથાપર ઝાપટ્યો. પણ પાપી ખસી જવાથી ડડો નજીકમા પડેલા ટેબલપર અડગાયો. આથી ટેબલપર પડેલા કાચના વાસણો ભાંગી ગયા. મેં જ્યોત્સનાને લઈ બહાર નીકળી જવાનું ઉચિત માન્યું અને તેમ કરવાને હું તત્પર થયો. પણ મારા મનની વાત પાપી સમજી ગયો હોય એમ સમજાયું. તેની સાથેના બન્ને માણસો જવાના દ્વાર પાસે ઉભા રહ્યા. પાપીએ મને મારી નાખવા બંદુક ઉઘડી. જ્યોત્સનાએ ગભરાઈને કારમી ચીસ નાખી. વફાદાર મહંમદ ઉશ્કેરાયો; તે માગવા કે મરવાનો નિશ્ચય કરી પાપી તરફ ધસ્યો અને તેણે એક પલક વારમા પાપીનો બંદુક વાળો હાથ પકડ્યો. મદનના મહંમદે

મદને મારવા દેડયા. તરત મેં તેમને અટકાવ્યા. તે બન્ને મને મારવા લાગ્યા હું તેમનો માર સહન કરી રહ્યો. પેલી તરફ મહમ્મદના હાથ છોડાવવાને મદન પૂર્ણ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. આ તોફાન વખતે આશ્ચર્ય પામવા જેવું તો એ હતું કે પાપીઓ પાસે ભરેલી બંદુકો હતી; પણ તેઓ બંદુક છોડી ચક્રતા નહોતા. કદાચ તેઓ તેમના મનમાં એમ સમજતા હોવા જોઈએ કે બંદુકના અવાજ સાંભળી બહારથી માણસો મદદે દોડી આવે. મેં છેવટે ખૂસો પાડવા માંડી. તત્કાળ એક હરામખોરે માઈ ગળુ દબાવ્યું. મારો શ્વાસ રૂધિર પડ્યો. હું તેમના હાથમાંથી છૂટવાને ખેચતાં કરવા લાગ્યો. એવામાં એકાએક મદનના હાથમાંથી બંદુક છૂટવાનો અવાજ થયો. પણ એ સાથેજ એક કર્ણ કર્ણી ત્રીસ પણ મારા કાને સંભળાઈ. હું બળાત્કારે પાપીઓના હાથમાંથી છૂટ્યો; અને જોઈ છું તો પાપીની બંદુકમાંથી છૂટેલી ગોળીએ જ્યોત્સનાનો ભોગ લીધો હતો. હું જ્યોત્સનાની નજીક દોડ્યો. પાપીઓ મદનચંદ્ર આટલાથી પણ વિરામ્યો નહિ. તેણે અમને જીવતા બાળી ચૂકવાને મારે તરફ આમ સંબોધ્યા. મારી દક્ષા મજીર થઈ પડી. શું કરવું અને શું ન કરવું તેના વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. જ્યોત્સના હેઠ્ઠા શ્વાસ લઈ રહી હતી. આમ વધતી હતી. મહમ્મદ અને પાપીઓની ઝડપાઈ થઈ રહી હતી. મદનચંદ્ર મારી પાસે કાગળો-દસ્તાવેજ અને રોકડ મિલકતની વારવાર માગણી કરી રહ્યો હતો. માઈ મૃત્યુ નજીક હોય એમ મને જણાયું. નાના બાળકો જ્યોત્સનાની નજીક બેસી આ ભયાનક મામલો અવલોકી રહ્યા હતા. એવામાં નીચે સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા. પાપીએ માઈ ખુન કરવાને હરોલ્ડચક્રો પણ મેં તેનો હાથ પકડી લીધો. સિપાહીઓ નજીક આવી પહોંચ્યા. પાપીઓ મહારાજા

મદનચક્રે સાથીદારને કંઈક શુભ સૂચના આપી. તરત તે બન્ને બદ-
 માસોએ બંદુકોના બહાર કરવા માડ્યા. સિપાહીઓ બાજુપર ખસ્યા.
 મદનચક્રે જ્યોત્સનાની નજીક દોડી જઈ ત્યાં બેઠેલી કમળને ઉપાડી
 લીધી મેં યુગ્મ મારી પાપી તેના સોબતીયો સાથે નાકો. બંદુકના
 બચથી બાજુપર ખસેલા સિપાહીઓ પાપીઓની પાછળ પડ્યા.
 પણ તે હરામખોરો બહાર નીકળવાનું બારણું બંધ કરી એક યુગ્મ
 રસ્તે ચઢીને પલાયન કરી ગયા અને અદર પૂરાયા. ચારે તરફ આમ
 સળગી રહી હતી ધૂમાડાના જોડાથી આખ્યો ઉધાડી જોઈ સકાતું
 નહોતું. મારી જ્યોત્સના તેના પિશાચ પતિના પાપકર્મની ફરીવાદ
 નેપથ્યવવા શ્રી હરીના દરબારમાં ક્યારનીએ ચાલી ગઈ હતી.
 નાનો બાળક બળવત આતાના ક્ષય તરફ ટમર-ટમર નિહાળી રહ્યો
 હતો. મહમ્મદ તેને ઉચકી મારી પ્રાસે લઈ આવ્યો. હવેલીની
 બહાર માથુસોની મેઢની મળી હતી. આમ કોલવવાના પૂરા પ્રયત્નો
 થઈ રહ્યા હતા. એવામાજ બહારના લોકોએ બારણું તોડી નાખ્યા.
 અને બહાર નીકળ્યા. ઘણા માથુસોની મહેનતથી છેવટે આમ કાબુમાં
 આવી. લોકોએ મારા દુઃખમાં દિલ્લાસો આપ્યો. જ્યોત્સનાનું ક્ષય
 અદરની આગમાં બરમ થયું. હું મારા બાપને નિંદવા લાગ્યો.
 મેં બળેલા મકાનમાં જઈ ત્રીજેરીની તપાસ કરી તો તે દૂરેલી માલમ
 પડી. પાપીયો મોતી-સુવર્ણ વજેરેના દાગીના ઉઠાવી ગયા હતા.
 હું બીજી ત્રીજેરી પાસે ગયો પણ તે સલામત હતી. તેમાં કેટલાક
 દસ્તાવેજ અને બેઠેલા ખાતાની ચોપડીયો હતી. આટલું બધું તેને
 માટે મેં મનથી પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો, પણ પછી મન સાથે
 વિચાર કરી જોતા આ મકાનમાં હવે રહેતું તે અને ઉચિત કાચું
 નહિ. પાપી જીવતો છે. તે મારી પાસેથી મિશ્રિત મેળવવા જીવતો

મમલ કરશે. કદાચ તે મારું અને નાના બાળકનું ખૂબ પણ કરે. પાપી શું ન કરે ? આ પછી મેં તમામ બેઠામાંથી રૂપીઆ ઉપાડી લીધા હાગીનાઓ બળાવી નાખ્યા. બળેલા મકાન સિવાયના બીજાં મકાનો વેચી નાખ્યાં એ બધાં નાણા હિન્દુ-માણેક-મોતી-મોરો-સુવર્ણ વગેરે ખરીદવામાં પૂરાં કર્યાં. બાદ તે સમજું એક હાથી દાતની પેટીમાં બરી તે પેટીને બળી મએલા મકાનના એક ખૂણામાં ઉડી દાડી દીધી આ કાર્યથી પરવારી મેં એક કાગળ પર એ મકાનનો નકશો બનાવ્યો અને જે જગાએ દ્રવ્ય અને દસ્તાવેજ હાટયા હતા; તે જગાના નિશાન નકશામાં નોંધ્યાં. આ સમજા કામમાં મહમ્મદે મને સારી મદદ કરી મેં તેને મારી સાલ્યા જવાની છત્તા જણાવી. તેણે જીવન પર્યંત મારાથી છૂટા નહિ પડવાની તેની છત્તા પ્રદર્શિત કરી. હું ખુશી થયો. આ પછી મેં મારા બળવતની છબી પકાડી અને તે છબીમાંની એક નકલ મારી પાસે રાખી અને બીજી નકલ કેટલાક દસ્તાવેજો સાથે પેલી પેટીની સાથેજ ભૂમિમાં બંધારી. આવી રીતે સમજા કાર્યથી પરવારી અને મણીપુરમાંથી નીકળી અરણ્યમાં એક એકાન્ત સ્થાને પશુકુટિ બાંધી રહેવા લાગ્યા. આ સ્થળે શાન્તિથી રહીશું અને પ્રભુનું ભજન કરીશું એમ માની મેં મન વાળ્યું. પણ મારા તરથીબમાં શાન્તિ ક્યાંથી હોય ? હુઆના કુમરા મારીપર ટૂટી પડવાને પહ પહ થઈ રહ્યા હતા. એક દિવસે હું પશુકુટીમાં બેઠો બેઠો મતબનાવોના વિચાર કરી રહ્યો હતો, મહમ્મદે બહાર પેસી બળવંતને રમીડી રહ્યો હતો. એવામાં જ માણની ઘડીમાંથી એ માણસો એકાએક નીકળી આવ્યા, એ જાનકોદેવ નહિ પણ નસ-ધમ મદનચંદ્ર અને શીળે તેણે મદનના હવેલ, મદનને તેમને જોવાવાળા બળવંતને ઉઘાડી, હાથ મૂક મારી, હું અમરથી બહાર

નીકળ્યો. પાપીએ મોટા અવાજથી બળવતને સોપી દેવાનું મહમત્તને કહ્યું. હું તરતજ ઝુપડીમાં ગયો અને ખૂણામાં પડેલી એક મોટી ડામ લાઇ બહાર આણ્યો. બન્ને દુષ્ટોએ બળવતને કબજે લેવા મહમત્તપર આક્રમણ કર્યું. મેં તત્કાળ તેમના એકના પગના નળામાં ડાંખેનો પ્રહાર કર્યો. પાપી પૃથ્વીપર પડખપ બેસી ગયો. મદનચંદ્ર અને વળગી પડ્યો. અમે એક બીજાને જમીનપર પછાડવાને આતુર બન્યા. બચાવીત બનેલો મહમત્ત આ તકનો લાભ લઇ બળવતને લઇ લાથી પસાર થયો. મદનચંદ્રે મારા હાથમાંથી છૂટી તેની પાછળ જવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. પણ હું તેને કેની રીતે જવા દઉં. અમવાને આ વખતે મારામાં ખૂબ બળ થઈ હતું. અમારા બન્નેનું દાંદ થુક મચી રહ્યું હતું, એવામાં જ પકડે-તેને છોડશો નહિ એમ મોટી બૂમો મારતા કેટલાક સિપાહીઓ દુરથી દોડ્યા આવતા જણાયા. મારા બળમાં થિડિ થઇ. પાપી પકડાવાના બચે ચરણીયો બન્યો. એવામાંજ પેલો જમીનપર પડેલો પાપી સાવધ થઇ અને પાછળથી વળ્યો અને અને નીચે નાખી બન્નેએ નાસવા માડ્યું હું તેમની પાછળ દોડું એ પહેલાં તો તીરવેગે દોડતા પાપી ઝાડીમાં પ્રવેશી અદૃશ્ય થયા. સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા. અમે ઝાડીમાંથી તપાસ કરી; પણ કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. સિપાહીઓ સાથે હું મારી ઝુપડી આગળ પાછો આવ્યો. મેં સિપાહીઓના નામકને પૂછ્યું કે તમને ઝિના અહિં આવવાની ખબર શી રીતે પડી ? જવાબમાં નામકે મને કહ્યું કે; એ માણસ કળાપાણીએ જતા સ્ટીમરમાંથી નાણી આવેલો છે. સ્ટીમરમાં પણ તેણે મેં ખૂન કર્યો છે. આ બદમાશને પકડવા સરકારી બહેરનામાં નીકળ્યા છે. સરકારી જમુયો તેમની તપાસમાં ફરે છે. એક જમુસ તરફથી અમને તેના અહિં આવવાની ખબર

મળતા અને તેને પકડવા દોડી આવ્યા પણ ચૂંહેમાર ભાગી ગયા. આ પછી સિપાહીઓ યોડીકવાર મારી પાસે શેઠાઈ આપ્યા મયા. હું એકલો પડ્યો. દેવે મારા બળવંતથી પણ મને છૂટો પાડ્યો. મેં મહા-મહાની ધણીએ તપાસ કરી પણ તેનો કે મારા બાળકનો કંઈ પણ જ્ઞાતો લાગ્યો નહિ. મને માફ જીવન શુષ્ક લાગવા માડ્યું. શુ કંઈ અને ક્યા બહુ એમ મનમાં થઈ રહ્યું. ચારે તરફ અને અન્નતા ભાસવા આડી. રહેલા ભાગ્યને આશિન થઈ મેં દિવસે નિર્મમન કરવા માડ્યા. છેવટે કંટાળી હું યાત્રાએ નીકળ્યો. હું ભ્યા-ભ્યાં જતો ત્યાં મહામહાની અને બાળકની તપાસ કરતો; પણ મારી તપાસ વિખરિત ભાગ્યના યોગે શી રીતે સરળ થાય ? હું ઘણા વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો, ઘણું જોયું-અનુભવ્યું અને યાત્રાઓ કરી. આ પછી હું મારી જન્મભૂમિ ત્રિજાવટીમાં આવી મારા એકાન્ત વાસમાં રહેવા લાગ્યો. દુઃખનું એાસક દહાડા એ નિયમાનુસાર મારા મનમાંથી સૌક કંઈક ઝોછો થયો. પણ પૂર્ણ સ્થાન્તિ તો નજ થઈ. અધેક્ષના-બળવત વગેરેને યાદ કરી હું મોઢ મોઢ વખતે રડી પડતો. માફ જીવનું મને નિરસ લાગતું. હું મ્હોતને માટે વારવાર પ્રભુને વિનવતો; પણ મારા ભાગ્યમાં હજી પણ દુઃખના હોમ લખાએલા હોવાથી પ્રભુ અને તેમના દરબારમાં મેં રીતે બે-લાવી કહે ? ભાગ્યદેવી બપાનક બની મારી પાછળ પડેલીજ હતી. મેં કેટલેક કાળ ચોષ્ટીએજ પાપાત્મા મદનવંદને પુત્રના મુખમાંથી હાથ્યો અને તે મારા પૂર્વેના કનુના હાથેજ મારા બીરેલો બગીચો વેરાન બન્યો. ત્રિજાવટીમાં મને આવે ચોષ્ટક વર્ષ વિતાવ્યાં. એક સાંજના હું મારા બેતરમાં ફરતો હતો. એવમાં એક યોદેશ્વર મારી પાસે આવ્યો. તે મોઢ સરકારી ખાલુસ હોય એમ તેના મ્હો-

રવેક પરથી જણાયું. તેણે મારું મામ વગેરે પૂછી જણાવી લીધું કે તે જોને મળવા માગે છે તે 'હુંજ' છું. તેણે મને કહ્યું; "હું સરકારી માણસ છું. મારે સમારી જરૂર હોવાથી હું તમને મારી સાથે લઈ જવા આવ્યો છું. જો તમે મારી સાથે આવશો તો તમે તમારા ગૃહ-ચએલા છોકરાને પાછો મેળવી શકશો. અને ચોક્કસ ખર્ચર મળેલી છે કે ખૂબી મદનચંદ્ર એક ગૂંપ રચણે છૂપાયો છે. તમારો છોકરો અને મહમ્મદ તેના પાસે છે. ત્રાટે તમે એકદમ મારી સાથે ચાલો." આ ઉપરાંત તેણે બીજી કેટલીક બાબતો પણ મને સમજાવી. બળવત અને મહમ્મદને પણ વર્ષે જીવતા જાણી અને તેમને મળારો જાણી મારા મનમાં કેટલો આનંદ થયો હતો તેના ખ્યાલ વાચકોએ જાણી શકે. હું કપડા પહેરી મકાનનો બંદોબસ્ત કરી તેની સાથે જવા તૈયાર થયો. મેં સામાનમાં થોડાક કપડા અને પેલો કાગળનો નકશો સાથે લઈ લીધો. માફ માગ્યાથી એક થોડું જાહેર કરી હું તે સરકારી માણસની સાથે ચાલ્યો. ત્રણ દિવસની યુસાફરી કરી અમે એક રેશને આજ્ઞા. અહિં પેલા સરકારી માણસે તેનું થોડું તેના એક જોળખીતરને સોંપ્યું અને મારું થોડું પણ તેને અંબાવડી પહોંચાડવાનું સૂચવ્યું. અમે આડીમા ખેડા. મારું હૃદયમાં આ વખતે પુશ્કળ વિચારો થઈ રહેલા હોવાથી મેં તેની સાથે કમનસૂય વાતચીત કરી નહિ. અતે અમે વાસદ નામના સ્ટેશને હત્યા. ત્યાંથી મેં થોડા થોડે લીધા અને થોડાંજ ભેટી એક ગ્રામમાં આજ્ઞા આ બીજા માણસે માણસો અમને જાણ્યા આ માણસો પણ સરકારી માણસો જેવા જણાયા. મારી સાથેના માણસે મેંએને પૂછ્યું; "કેમ મારાગર પતો મળ્યો છે ને?" તરત તે માણસોએ કહ્યું, "મહિમાવાના કેટલા-

રોની અંદર આવેલા એક ભાગેલા કિસ્સામાં તે ખુની છૂપાયો છે અને એક મુસલમાન છુદ્દો તથા એક મુદ્દ છોકરો પણ તેની સાથે છે. એ સિવાય તેની સાથે બીજું કંઈ નથી. માટે ચાલો આપણે તેને પકડી લઈએ. ” આવું સાબળી મારી ખુસાલીના પાર રહ્યો નહિ તે નવા માણસો પણ અમારી સાથે આવવા ઘેડેસ્વાર થયા મહિ-સામરના વિકટ કોતરોમાં લાગલાગટ બે દિવસ મુસાફરી કરી અમે એક ભેદી સ્થાને આવ્યા; અને ઘોડાપરથી નીચે ઉતરી પમપાળાજ અંદર પ્રવેશ્યા. આ સ્થાન ભયકારક હતું. હું મનમાં ભય પામવા લાગ્યો; પણ સાથે સરકારી માણસો હોવાની હિંમતે આગળ વધ્યો. અમે એક ઝોરડામાં આવ્યા. તે ઝોરડાનું બારણું ખુલ્લું હતું, તેમાં થઇ અમે અંદર પ્રવેશ્યા. તત્કાળ અમારી પાછળનું દાર કાઢીએ બંધ કર્યું હોય એમ જણાયું તે કોણે બંધ કર્યું એ જણવા મેં પાછળ જોયું; પણ બારણા બંધ થવાથી અધાર થયેલ હોવાથી કંઈ જોઈ શક્યો નહિ મેં મારા સાથીઓને એ વિશે પૂછ્યું; પણ તેમણે સતોષકારક જવાબ આપ્યો નહિ અને કુદરતી ભય ઉત્પન્ન થયો, હૃદય ધગકવા લાગ્યું; પગ સિંથીત બન્યા કંઈક સંકા પણ ઉત્પન્ન થઈ. છેવટે એક સીડીવાટે અમે જમીનની અંદર આવેલા એક ભોંયરામાં ઉતર્યાં. અંદર ઘેર અંધકાર છવાયેલો હતો ઘોડીવાર માંજ અજવાળું થયું એક માણસ તેના હાથમાં બગીટી મથાલ સાથે ભોંયરાના કોણક ગૂંમ ભાગમાંથી એકાએક નીકળી આવી અમારી સન્મુખ ઉભો રહ્યો. મેં તેને તરત જોળખ્યો એજ ખુની મદનચંદ્ર હતો. તે મારી સામે જોઈ હસવા લાગ્યો. મેં ભય પામી મારી સાથેના માણસો તરફ જોયું, તો મારી અત્યંત અભયબી અને ભયની અંદર જણાયું કે તેઓ સંઘળા મદનચંદ્રની

તરફ જોઈ રહી હસતા હતા. હું તરતજ સમજી ગયો કે કોણે કયો છે. પાપાત્મા મદનચંદ્રેજ આ પ્રપચ જાળ પાકરી છે અને સરકારી નોકરોના વેશમાં પોતાનાજ માણસો મોકલી મને ફસાવી આપ્યો છે. મારા જીવનનો હવે અંત આવશે જાણી હું ક'પ્યો. મદનચંદ્ર તિલકજી નજરે મારી તરફ જોઈ ગયો હતો. તેણે મને સલામ કરી મારી ખુશ ખબર પૂછી. મેં તેની તમ્મ વિકાર સૂચક નજર ફેંકી. આ પછી તે વધુ કંઈ નહિ બોલતા તેના માણસો સાથે લાથી આવવા લાગ્યો. હું પણ તેમની પાછળ ચાલ્યો, કે તરતજ એક માણસે મને જોરથી ધક્કો મારતા કહ્યું; “ તારે તો અહિંજ પૂરાઈ મરવાનું છે ” હું ધક્કાના જોરથી નીચે પડી ગયો અને પછી ઉભો થઈ તેમની સાથે જઈ અગર તેમને કપક પૂછુ એ પહેલા તો તમામ નરાધમો જતા રહેલાન્યૂમ થએલા જણાયા. હું અધકારમાં બયાનક ચીસ પાડી તેઓ જે તરફ ગયા હતા એ તરફ દોડ્યો, પણ થોડેક જતાજ હું એક દિવાલ સાથે અથડાઈ જમીનપર પડ્યો. મારી નિરાશાનો પાર નહેતો. હું ખૂન રડ્યો. માથા કુટ્યા. છેવટે મેં ઉભા થઈ ખૂન તપાસ કરી પણ મને બહાર નીકળવાનો એક પણ માર્ગ જણાયો નહિ. મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી કે મારા જીવનનો અંત આ નરકમારમાંજ આવવાનો છે. હું જીવન—મરણના વિચાર કરતો એક સ્થળે બેઠો. એવામાં મને વિચાર સ્ફુર્યો કે કદાચ પાપી પાછો આવશે અને મારી પાસેથી પેલો કામળ લઈ લેશે તો ? મારો આ વિચાર ખરો હતો. એક પળ પછી યુ થશે એની કોને ખબર ? આ વિચારથી હું તરત ઉઠ્યો અને મારી પાસેના કામળને ધૂપાવવાની જગાની તપાસ કરવા લાગ્યો. છેવટે એક મોટું આકાંક્ષ મળી આવતા તેની ઉંડાણમાં મેં તે કામળને કપડે વીંટી

મૂંઝો અને તે બાકાની પર એક પત્થર હાંચો. અઠામથી મૂંઝા થઈ
 હું અંધકારમાં બેસી રહ્યો. હું અનુમાનથી કહી શકું છું કે બે
 દિવસ અને રાત્રિ હું જૂખ્યો-તરસ્યો આ બેદી બોયરાના અંધકારમાં
 મારા ભાગ્યની બજવાતી ભયંકર બવાઈ અવલોકી રહ્યો. ત્રીજા
 દિવસે મદનચંદ્ર એક માણસની સાથે મારી પાસે આવ્યો.
 તેણે પ્રથમ તો મારી અસહીયો કરી હસવા માડ્યું અને પછી મારા
 બળવત વિશે પૂછ્યું. મેં અગાનતા દર્શાવી. પછી તેણે મકાનના
 દસ્તાવેજ અને રોકડ નાણું ક્યા છૂપાવ્યું છે વગેરે પૂછ્યું. હું કમજ
 ભણ્યો નથી કહી મેં પતાવ્યું. હું બરાબર બવાળ આપતો નથી
 ભણી તેણે અને તેના માણસે મને માર મારવા માડ્યો. તે નર
 રાક્ષસોએ મને એટલે સુધી માર માર્યો કે નેથી હું છેવટે બેશુદ્ધ બની
 પડ્યો. હું લગભગ મેં ત્રણ કલાકે સાવધ થયો. આસપાસ જોતાં અન્ય
 કંઈ જણાયું નહિ, પણ મારી બેશુદ્ધાવસ્થામાં એક ખાટલો, બે જોડાના
 માખા, પાણીનું બરેલું માટલું અને મદ અજવાળુ આપતું એક ફાનસ
 કેમ મુકી મએલું હોય એમ માલમ પડ્યું હું ઉભો થઈ ખાટલા
 પાસે ગયો. ખાટલાની નજીકમાં એક પતરાની ઉપર પાચેક મોટા જડા
 રોકલા અને થોડુંક મીઠું મૂકેલું જણાયું. જૂખ લાગેલી હોવાથી હું બે
 રોકલા ખાધ ગયો અને પછી પાણી પી ખાટલાપર જોડા બિઠાવી
 મૂતો. કેટલાક દિવસો વિતતા પાણી મારી પાસે પાછો આવ્યો અને
 તેણે મારા બાળક બળવંતને તથા મારી પાસેના દસ્તાવેજ-રોકડ
 વગેરે તેને સોંપી દેવાને મને ખૂબ સમજાવ્યો. કેટલીક લાલચો
 સાથે છેવટે ધમકી પણ આપી. છતાં મેં તેને કંઈ પણ
 બાબત જણાવી નહિ. પાણી અઠળાવ્યો અને જતા-જતા બોલ્યો;
 “જુદા માદ રાખજે કે હું એક કસાઈ છું. તું બધા સુધી મારી

અમણી કયુલ નહિ કરે, ત્યા સુધી હું તને આ સ્થળેથી દૂરો કર-
નાર નથી ” આટલું કહી તે ચાલતો થયો. મે ભગવાનની મરજી
માની મન વાળ્યું. દિવસો વિતવા માડ્યા. એક યુદ્ધો અહિ આવી
થોડા દિવસ ચાલે એટલા રાટલા-પાણી અને દીવામાં બાળવાને
તેલ આપી જાય છે એ તે યુદ્ધને મારો બનાવવા ઘણાએ પ્રયત્ન
કર્યા; પણ તે મુજો અને બહેરો યુદ્ધો મારૂ સાબળેજ જ્ઞાનો ? કેટ-
લાક મહિના બાદ પુન પાપી આવ્યો અને મને સમજાવવા માડ્યો.
પણ મે તેને કંઈપણ જવાબ નહિ આપતા મરવાની ઇચ્છા દર્શાવી.
મદન જવાને ઉભો થયો અને મને કંઈ કહેવું છે એમ પૂછ્યું. મે
કંઈક વિચાર કરી કોરા કામળો અને શાહી-કદમ મોકલી આપ-
વાને કહ્યું તેણે તે મોકલવાનું કયુલ્યું. કદાચ તે તેના મનમાં એમ
સમજ્યો હશે કે મારે તેને કંઈક લખી આપવું હશે આમ હોય
અગર મને તેજ હોય પણ થોડા દિવસ પછી કોરા કામળો-શાહીનો
ખડીયો અને કલમ પેલો યુદ્ધો આવીને આપી ગયો. મે સમય
ગાળવા મારી આ જીવન ઘટના લખવા માડી. દિવસો-મહિના અને
વર્ષો વિતવા માડ્યા આ અરસામાં મદનચંદ્ર ત્રણેક વખત મારી
પાસે આવી ગયો; પણ મારો નિશ્ચય બાલુતાજ તે ચાલ્યો જતો. આ
પછી તે આજ સુધી મારી પાસે આવ્યો નથી. મે મારી કદ કયા
આટલે સુધી લખી નાખી. હું પૃથ્વીના પેટમાં જીવતો જતા ચૂએલા
સમાન હતો. મારૂ નિવાસ સ્થાન જીવન પર્યંત આજ હતું. મરવાને
માટે હું ઘણાજ આતુર હતો; પણ દુખીયાના નશિબમાં મ્હેં કયાથી
હોય ? પૂર્વના પાતક સમજી પ્રભુના ક્યાનમાં હું મારૂ જીવન ગુળરતો.
છેવટે આ એકાન્તસ્થાનની ઝેરી હવાથી-એકજ ખોરાકથી અને
ચિંતાની જવાગાથી શરીરમાં બાધીએ પ્રવેશ કર્યો. હવે મારાથી

ગયળી ઘટના.

૨૨૬

ખવાતું નથી આખ્યોએ અંધારા વળે છે વારંવાર બેશુદ્ધ બની જાઈ છુ અને છેવટે હુ અશક્ત બની મૃત્યુના પોકાર પાડતો ખાટલા વચ થઈ પડ્યો છુ. હવે ભગવાન કરે એ ખરૂં મને મ્હોત.....”

નારાયણે આગળ કંઈ લખ્યું નહોતું, અને લખે પણ શી રીતે? મરણ કાંઠે તરફડતા તે વૃદ્ધને લખવાનું હવે કંઈ પણ બાકી નહોતું. ચૈતન્યે વૃદ્ધની કષ્ટ કથા ધ્યાનથી વાચી-જાણી ચોપડી નીચે મૂકી. રાત્રિ પડી ચૂકી હતી. ચૈતન્ય વૃદ્ધના વિચારમાં છેવટે નિદ્રાધિન થયો.

૨૩

ગયળી ઘટના

જીતને તારે મગનમે, ઇતને ચતુ હોય,
કૃપા હોય શ્રીરામની, તો વાળ ન વાંકો હોય.

મોકળીર.

પ્રાતઃકાળે જાગૃત થતા જ ચૈતન્ય આત્મમગત બોલી ઉઠ્યો,
“ અરેરે ! બિચારો નારાયણ અંતે દુખમાં જ મરણને શરણ થયો.
તેના ભાગ્યની આ કેવી ભયાનક ઘટના ? પ્રભુ-પરમાત્મા ! તમારી
આ કેવી અકળ કળા ! નારાયણના પૂર્વના એવા તે શા પાપ હશે
કે જેથી તેનો આવી રીતે અંત આવ્યો ? મને તેમ હો, પણ પૂ
ર્વના કોષ્ઠક પાપે જ આ જગનમાં દુષ્પર્યાયી શિક્ષા સહન કરવી
પડે છે. નારાયણ તારો સ્વર્ગમાં વાસ યજ્ઞે અહા ! મેં પણ કેવી
અહ્યુત હૃદય બેઠક ઘટના નિહાળી ? નારાયણનો અંત સમય હજી
પણ મારી આખ્યો આગળથી દૂર થતો નથી. કેવો અજબ સંયોગ !

ક્યા હું અને ક્યા બોવશામાં પૂરાએશે નારાયણ ? પૂર્વના કોષક સંસ્કારે જ મારો અને તેનો મેળાપ થએલ હોવો જોઈએ. પણ હવે માફ થુ ? થુ મારે પણ નારાયણની માફક જીવનપર્યંત આ સ્થળે પૂરાઈ રહી મૃત્યુને આધિન થવું પડશે ? અરે આ વિચાર ઉત્પન્ન થતાજ માફ શરીર કુજી ઉઠે છે "આમ બોલતા ચૈતન્યે નારાયણની ચોપડીમાંના બાળકની છબી અવલોકતા પુનઃ બોલવા માડ્યું.

"નિરાધાર બાળક ! તું ક્યા હોઈશ ? તને ખોળી કાઢવાનું મેં તારા મૃત પિતાને વચન આપ્યું છે. અહા કેવો સુદર ઢેરો છે ! જો આ છોકરો આજ પર્યંત જીવતો હોય તો હું અનુમાનથી ધારી શકું છું કે તે મારા જેવડો હોય. કદાચ જો તે મને મળી આવે, તો તેના ઢેરાના ફેરફારને લીધે જોખમવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે. પણ નારાયણે મને તેની ખીજ નિશાનીઓ બતાવેલી છે. મારો આત્મા કહે કે આ બાળક જરૂર મને મળશે. પણ મારે આ સ્થળેથી નીકળવું શી રીતે ? " ચૈતન્ય ચોપડી નીચે મૂકી થોડીવાર વિચાર વશ રહી ઉભો થયો અને બંધદાર પાસે જઈ એક ઝીણા છીદ્રમાથી બહાર દષ્ટિ કરી ધણીવાર સૂધી બહારનું દ્રશ્ય જોઈ રહ્યો. આ અરસામાંજ બહારની બાજુએ ત્રણ ઘોડેસ્વાર આવી ઘોડેથી નીચે ઉતર્યા. ચૈતન્યે દરેકના ઢેરા બ્યાનપૂર્વક તપાસ્યા. તેમાં મસ્તરાજ ન્હોતો આ માણસો અમાકુથી આવ્યા હશે, કદાચ મસ્તરાજ પાછળથી આવતો હશે. મને લાગે છે કે આજે મારા જીવન-મરણનું નિર્માણ થયું હશે ? ગમે તેમ હો; પણ આજે કંઈક ચનાર છે. આજે આ ચૈતન્ય બહારની દુનિયાને જુએ છે, કે ઠાં તો સ્વર્ગ સદનમાં મગન કરે છે મારે હવે ડરવાની કમળ જરૂર નથી. જીવન લાલુ હશે તો મેઈ પણ માફ ન્હોત આજુવા શક્તિવાન નથી. આમ વિચારતો ચૈતન્ય

દાર પાસેથી ખસી પોતાના સ્થાને આવી બેઠો. આવેલા ત્રણ સ્વા-
રામા એક તો કાન્તિલાલ હતો અને બીજા બે મલ્લરાજના સેવકો
હતા. બેશુદ્ધ કાન્તિને દરીયાખાનના ધુમ્મટ આગળથી માડીમા
નાખી મલ્લરાજના એક ગુમસ્તાને લઇ જવામા આવ્યો હતો.
કાન્તિને પોતાના સ્થાને ઉપાડી જવામા મલ્લરાજનો ગૂમ હેતુ એ હતો
કે, આવી દશામા બે કાન્તિ બહાર રહે તો પોતાનો તમામ
બેદ અને ગૂમસ્તાનો કોઈ દિવસ પણ અન્યને બહેર કરે. આથી
તેને પોતાની પાસેજ રાખી પોતાને અનુકુળ બનાવવો. કાન્તિને
ચોડા દિવસ વિતતા આરામ થયો. મલ્લરાજને જોતાજ તે કંપી
હતો અને ગુણસુંદરીને દુઃખમા ડૂબાવનાર અને પોતાને પાપના
રસ્તે ચલાવનાર એ બદમાસજ છે એમ માની તે દાંત પીસતો.
તેણે મલ્લરાજનો નાશ કરવા મનથી ઘડ નિશ્ચય કર્યો, અને
તેને માટે અનુકુળ સમયની રાહ જોતો હતો. હવે તે પહે-
લાનો કાન્તિ રજો નહોતો. કરેલા પાપકર્મથી પચાવાખો દીડો તેનું
કાળજી ભરી રજો હતો. ગુણવતીને માદ કરી તે એક નાના બાળ-
કની માફક રડી પડતો. ગુણવતીને પાછી મેળવી આપવા તે મલ્લ-
રાજને વારવાર કરમરતો, પણ મલ્લરાજ ઠીક છે કહી તેને ઉડાવતો.
છેવટે તેણે મલ્લરાજને ઘણી આજીજી કરતાં મલ્લરાજને જણાવ્યું કે
જે તું રૂપીઆ બેહબર આપે તો હું તારી ગુણવતીને પાછી લાવી
આપુ. કાન્તિએ દીન દૃષ્ટે મલ્લરાજની સામે જોઇ બેહબર રૂપીઆ
આપવાની પોતાની અશક્તિ બહેર કરી. અંતે મલ્લરાજને બાગ્યના
બૂધાવાથી કંઇક વિચાર એકઠો તેને કહ્યું ; “ જો તું મારું એક કામ
કરે તો હું તને બે હબર રૂપીઆ આપવા તૈયાર છું. કાન્તિએ
પ્રુથીથી હા પાડી. મલ્લરાજને તેને કહ્યું, “ તારે આપણા પૈસા...

છપા ઠેકાણે જવું તે ઠેકાણાથી તું બહીસી જાય છે ત્યાં ઉપરના ભાગમાં એક જુવાન કેદી પૂરાએલો છે તારે તેની પાસે જઈ તેનું ખૂન કરવું. સમજ્યો? હો આ ખજર.”

મલ્લરાજે એક ચળકતું ખજર કાન્તિની સમિપ ધર્યું. કાન્તિ કંઘો-ઘુઘો અને બોલ્યો, “શું તેનું ખૂન?” મલ્લરાજે મૂઝામૂઝી કહ્યું, “હા, એક નહિ પણ બે ખૂન?” આ સાંભળતા જ કાન્તિના સર્વાંગે પસીના વળ્યો તેણે હૃદય કંટાળ કરી પૂછ્યું, “બીજું કોણ છે?” મલ્લરાજે તેના ખભા પર હાથ મૂકી કહ્યું, “તું ગમરાય છે શાને? જો મારા આ હાથે એકથી વધુ ખૂન થયા છે તું મારો મિત્ર છે, મારી સાથે રહી તારે ડરપોક બનવું બેઠકે નહિ. પણ હું સમજી છું કે તમે હજી એક પણ ખૂન નથી કર્યું તેથીજ તું કંપે છે. પણ બ્યારે તું એક ખૂન કરીશ, તે પછી બીજું ખૂન કરતા તું બિલકુલ ગમરાઈશ નહિ જો સાંભળ. ઉપરના કેદીનું ખૂન કરી તારે નીચેના ભોયરામાં જવું ત્યાં એક બુઢો તારી નજરે પડશે તેની સાથે તું બિલકુલ કંઈ પણ વાત કર્યા વિનાજ એકદમ તેની છાતીમાં તારા હાથમાં ખજર હુલાવી દેશે, ખસ તે પછી તું મારી પાસે પાછો આવશે.”

“શું મારે બે ખૂન કરવાના છે?” કાન્તિએ વીચારવશ વદને પૂછ્યું

“હા, બે હજાર રૂપિયા મેળવી તારે ગુણવતીને મેળવવી હોય તો આ કામ કર્યા સિવાય તારો છૂટકોજ નથી.”

“આપના કેપના ભોગ થએલા એ બન્ને કોણ છે?”

“તે બહુવાની તારે કંઈ પણ જરૂર નથી. તું મારો વિશ્વાસ હોવાથી જ હું તને આ કામ સોંપું છું. જા; જલ્દી એ કાર્ય કરી પાછો આવ.”

મલ્લરાજે ખજર કાન્તિને આપ્યું. ગહન વિચારમાં ગરકાવ થએલા કાન્તિએ ખજર લઈ લાથી ચાનવા માડ્યું. મલ્લરાજે બીજા બે માણસોને તેની સાથે મોકલ્યા એ ત્રણેને યોગાનમાં આવેલા ચૈતન્યે જોયા તેઓ પેલા બુદ્ધાને મળ્યા. મુસાફરીથી ત્રણે ચાકેલા અને કટા-જેલા હતા, તેથી છેક સાજ સુધી તેઓએ આરામ કર્યો. બાદ કાન્તિએ સાથે આવેલા માણસોને મોઝાઈ તૈયાર કરવાનું કહ્યું બુદ્ધાએ રસો-ધનો સામાન રજુ કર્યો બન્ને માણસોને ગંધવાનું કાર્ય સોંપી કાન્તિ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા તૈયાર થયો તેણે બુદ્ધાની પાસેથી તાળાની ચાવી લીધી; અને પછી ત્યાંથી ધીમે પગલે પેલા જૂતખાના તરફ તેણે જવા માડ્યું આ વખતે સાયકાળનો સમય થવા આવ્યો હતો કાન્તિએ તેના એક હાથમાં ફાનસ પકડેલું હતું બીજા હાથમાં તાળુ ઉઘાડવાની ચાવી હતી. ઠગરે ખજર ખોરીલું હતું. તે આ વખતે ઉંડા વિચારમાં નિમગ્ન થએલો હોય એમ તેની મુખમુદ્રા પરથી જણાઈ આવતું હતું તેના પગ ધીમે-ધીમે ઉપડતા હતા. કાન્તિ ખારણા આગળ આવ્યો. તેણે દાર સામે જોઈ મન સાથે વિચારવા માડ્યું; “આ નરકાગારમાં બે નિરપરાધી માણસો પૂરાએલા છે. તે બન્નેના મારે ખૂન કરવાના છે અહા ! કેવું અચકર કાર્ય ? આ કુટિલ કાન્તિ ! તારા કાળા હાથે આજે કેવા કાળા કામ ચલાવ્યા છે ? આહ ! શું કર ? બે હજાર રૂપીઆ લઈ હું ગુણવત્તીને પાછી મેળવું આ આજ્ઞાથી-લાલચથી આ નિર્માંગી-નિષ્ઠૂર કાન્તિ બે નિરપરાધિજનોને લોહીમાં તરબોળ કરવા તૈયાર થયો છે. આહ ! ઉઠાણુમાં રહેલો મારો પવિત્ર આત્મા આ પાપી કાર્ય કરતા મને અટકાવે છે. અંતે તે પણ કંઈ છે. પણ હું મારા મનને શી રીતે સમજાવું ? ગુણવત્તી ! દેવી ! તારા ઉદ્ધારની ખાતરજ હું આવું કરપિણ કામ

કરવાને અહિં આવ્યો છું એ પ્રશ્ન ! હું અગાન છું. દુઃખથી દિ-
વાનો અનેલો છું. શું કરવું તે મને કંઈ સૂઝતું નથી. અરેરે ! શું
મારા હાથે ખૂન થશે ? ” કાન્તિ મૌન રહ્યો તેણે ધણીવાર સ્વર્ણી
વિચારમાં વખત બતિત કર્યો અને પછી એક નિશ્ચય પર આવતા
આત્મમત્ બોલી ઉઠ્યો; “ મારી પવિત્ર પ્રેમદાને બચાવવા હું આ
બચાનક કાર્ય જરૂર કરીશ માટે મને એ યાવ, બલે મારો નર્કમાં
જ નિવાસ થાવ; પણ એક પવિત્ર પ્રેમદા કસાઈખાનેથી છૂટીને
સુખી તો થશે. ” અગાન કાન્તિ કે જેને તેના આખા જીવનમાં
કદિ પણ કોઈ પવિત્ર જનનો સહવાસ થયો નથી, જેણે એક પણ
બોધવચન પુસ્તકમાંથી વાંચ્યું નથી અને જે ધણી સમય સ્વર્ણી
નીચ જનોના સહવાસમાં રહેલો છે; તેના મલિન મનમાં એકા-
એક યાન દીપક આવી પ્રકટી શકે ? કાન્તિએ તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે
નિશ્ચય કરી તાજું ઉઘાડી બારણું ઉઘાડ્યું. અંદરનો દેખાવ નિહાળ-
તાજ પુનઃ તે ક્રુજ્યો. પણ હિંમત રાખી તે આમળ વધ્યો. ચૈત-
ન્ય તેને જોતાજ ઉભો થયો અને દુઃખથી નિરતેજ જણાતો તે યુવક
હિંમનથી તેની સમક્ષ આવી ઉભો. કાન્તિ તેને જોતાજ વિચિત્ર
દશા અનુભવવા લાગ્યો. ખૂન કરવાના વિચાર-નિશ્ચયથી આવેલો
કાન્તિ યંત્રના પુતળાની માફક સ્તબ્ધ બની ચૈતન્યના દુઃખપૂર્ણ દીન-
વદન સામે દ્રષ્ટિ કરી રહ્યો. મક્તરાજે પણ કંઈક ભાવીના ભૂલાવા-
થીજ આ બચાનક કામ કરવાને કાન્તિને મોકલ્યો હોય એમ સમ-
જાતું હતું, અનેક પાપકર્મોની માદ અંદગથી આપતો તેનો અંતરાત્મા
તેને આ બચાનક કાર્ય કરતા અટકાવી રહ્યો હતો. ચૈતન્યે તેની દશા
અવલોકી પૂછ્યું, “ ભાઈ તમે કોણ છો ? ”

કાન્તિ સાવધ યતા બોલ્યો, “ હું તમારો ભાઈ નથી પણ
એક ભયંકર ખૂની છું. ”

કાન્તિએ અંતર આત્માની પ્રેરણાથી એકદમ સાચું જ કહી દીધું.

“શું તમે ખૂની છો?” ચૈતન્યે તેના સામે જોઈ રહી આજળ કહેવા માડ્યું; “તમારા મુખના દેખાવ પરથી હું માની શકતો નથી કે તમે ખૂની છો? તમે બોલો છો; પણ તે બળાત્કારે બોલતા હો એમ સમજાય છે. તમારું શરીર ઘુન્ને છે. બાઈ’ જે સાચું હોય તે જણાવો?”

કાન્તિએ અકળાઈને પણ મન સાથે કંઈક નિર્ણય કરીને કહેવા માડ્યું, “તમારું માનવું-સમજવું અને બોલવું સાચું છે. મેં સત્યના તેજથી ચળકતું પણ હુંખથી દીન બનેલું તમારું મુખ જોતાજ હવે આ પળથીજ સાચું બોલવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. બાઈ’ હું ખૂની છું અને ખૂન કરવા આવ્યો છું.”

“તમે કોનું ખૂન કરવા આવ્યા છો?” ચૈતન્યે તેની મનમાં દયા આજીવતાં પૂછ્યું.

“પ્રથમ તો તમારું.”

“અને પછી?”

“આ ભૂતખાનાની અંદર આવેલા બોધરામાં પૂરાએલા એક વૃક્ષ માથુસનું.”

“વારું અમારા ખૂન કરવાથી તમને શું લાભ મળવાનો છે?”

“રૂપીઆ બેહબર.”

“એમ? ત્યારે તો હું ધણી ખુશી છું જે મારા મૃત્યુથી તમને રૂપીઆ મળતા હોય તો હું તમારા ખજારથી મરવાને તૈયાર છું. પણ તમારે આ પહેલા કંઈક વિચાર કરવાની ધણી જરૂર છે, કે જે માથુસે તેના સ્વાર્થની ખાતર રૂપિયા આપવાના કહી તમને

આવું ભય કર કાર્ય કરવાને મોકલ્યા છે, તે અધર્મી માણસ તેનું કાર્ય પૂર્ણ થતા તમને કહેલા રૂપિયા આપશે કે કેમ એ એક શકા છે. ભાઈ ! હું મરવાના કારણે તમને આમ કહું છું એમ સમજશો નહિ હું આ પિશ્ચાત્તપૂરીમા પૂરાવાથી જીવતા જ મુએલા સમાન છું મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે આ દરવાજો ઉઘાડી જો કોઈ અદર આવે તેને મારે ઘણી આજીજી કરી કહેવું કે મને મારી નાખો. પણ જો તે મને મારી નાખવાની ના કહે તો મારે તેને મારી નાખવો. આ નિશ્ચયથીજ હું તમને સાચેસાચું જણાવું છું કે તમે મારૂં ખૂન જલ્દીથી કરી નાખો મારી તરફ લગીર પણ દયાની નજરથી નહિ જોતા તમારું ખૂની ખજર મારા પેટમાં બોક્કી દ્યો.” ચૈતન્યે નિર્ભયતાથી પહેરણ અલગ કરી પેટ ખુલ્લું કર્યું. કાન્તિ મુભરાયો-અકળાયો-મુઝાયો. તે કંઈ બોલે એ પહેલા જ કાન્તિએ તેની કમ્મરેથી ખજર ખેંચી લઈ તેના તરફ ધરી કહ્યું, “લ્યો આ ખજર પકડો. શા માટે વિચાર કરો છો ? પ્રક્ટ એક જ પળ. એટલું સોહસ કરો અને આ ખજરથી તમારું કાર્ય પરીપૂર્ણ કરો.”

કાન્તિ કપવા લાગ્યો. તેણે ખજર લીધું નહિ. પણ એકાએક કુદરતની કોઈ ગયબી ઘટનાથી તેની આખોઆથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેણે રડતા અવાજે કહ્યું, “ભાઈ ! મને બચાવો. હું હુ-ખથી દિવાનો બન્યો છું. મને સારાસારનું ભાન નથી. આ હાથે આજ સુધી એક પણ ખૂન થયું નથી લોભથી અથવા યજ્ઞ હું આ ભયાનક કાર્ય કરવા આવ્યો છું, પણ તમારા જેવા નિર્દોષને મારતા મારી હિંમત ચાલતી નથી. ઝો પ્રભુ મને બચાવો.” કાન્તિ નીચે ખેંસી ગયો ચૈતન્યે આશ્ચર્ય પામી તેની તરફ જોતા કહ્યું, “તમે હિંમત ધરો. તમે જે જે માણસના ખૂન કરવા આવ્યા છો; તે-

માનો એટલો બિચારો આરનોએ મરણને મળી ચૂક્યો છે. તેનું મુકુદ બોયરાખા પડ્યું છે. એટલે હવે તમારે શકત મારજ ખૂન કરવાનું છે. મારી તમને પ્રાર્થના છે કે મારા મૃત્યુબાદ મારા શમને અને તે વૃદ્ધના મુકુદને દયાની ખાતર અગ્નિને આધિન કરજો. ચાલો હવે ઉભા થાવ.”

ચૈતન્યે તેનો હાથ પકડી ઉભો કરવા માડ્યો, પણ કાન્તિ ઉભો નહિ થતા દરણ અવાજે બોલ્યો, “બાપુ ! હું તમારૂં ખૂન કરવા નથી હિંમતો તમે કોઈ જાની હો એમ મને સમજાય છે તમે મને રસ્તો બતાવો કે જેથી તમારો ઉદ્ધાર થાય અને આ પાપી પલીત પણ વધુ પાપી બનતો અટકે.”

કાન્તિ આર્જવતાથી ચૈતન્ય સામે જોઈ રહ્યો. ચૈતન્યે થોડીક ક્ષણ વિચાર કરી તેને ‘તેની તમામ હૃદયવેદનાથી પોતાને માહિતગાર કરવાનું જણાવ્યું. કાન્તિએ ડુંખ પૂર્ણ અવાજે તેની તમામ પાપકથા ચૈતન્યને જણાવી ચૈતન્ય પાણીના તમામ નીચ કર્મોથી જણીતો થયો અને પછી પાપાગ્રિથી પ્રજળતા પાપીન્દ્ર તરફ દયાની નજરે જોઈ કહેવા માડ્યું, “કરેલા કર્મોનો અદ્દો આ ભવેજ મળે છે. તમારૂં હૃદય બોળુ છે; હમે નીચ માણસોના સહવાસથી પાપમામી બન્યા છો. પણ પ્રભુનો ઉપકાર માનો કે તમે સમયસર સમજ્યા છો. કાન્તિભાઈ ! તમે તમારી પવિત્ર પ્રેમદાને ઘણીજ ડુંખી કરી છે. પણ હવે થયું તે ન થયું થનાર નથી તમારે હવે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું છે. તમે પ્રભુની ક્ષમા પાત્રી આ પળથીજ પાપકર્મ નહિ કરવાની અને નિરતર સત્યમાર્ગે ગમન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરો. આમ કરવાથી પરમાત્મા તમને અવશ્ય સુખની પરીસીમાએ પહોંચાડશે. કાન્તિભાઈ ! તમારે આ સતવાણી પણ તમારો હૃદયપટમા કોતરી રાખવાની છે.”

જીવન જોખન રાજમદ, અવિચળ રહા ન કોય;

જો દિન જાય સતસંગમે, જીવનકા ફળ સોય.

આ સૂત્ર યાદ રાખી નિરતર સતકર્મ અને મારો સહવાસ કરો કે જેથી તમારું જીવન ઉજ્જવળ થશે. " ચૈતન્યે ચાન્ત ચક્ર કાન્તિના સામે જોયું. કાન્તિએ તેનું કહેવું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી પૂછ્યું, " હવે મારે શું કરવું ? " ચૈતન્યે કહ્યું હસ્તામુખે પૂછ્યું; " મારું ખુન નથી કરવું ? " કાન્તિએ નીચું જોયું. ચૈતન્યે કહ્યું, " ચાલો ઉભા ચાલ. આપણે બન્ને બહાર નીકળી જઈએ " આવું સાંભળતાજ કાન્તિએ દુઃખ પૂર્ણ બવાળે કહ્યું; " તમારાથી બહાર નીકળી શકાય એમ નથી. મારી સાથે બીજા બે પાપાભાઓ છે. " ચૈતન્યે થોડીક ક્ષણ વિચારવશ રહી કહ્યું; " તેમ શું ફિકર છે ? આપણે બન્ને મળી તે અધર્મીઓને પૂરા કરી શકીશું. " કાન્તિએ કહ્યું નિર્ણય કરી કહ્યું; " આપણે એમ કરવાની જરૂર નથી. હું કહ્યું જીવોજ વિચાર ધરાવું છું અને તે એકે જે પાપીએ મારું ખરામ કરી અને પિશ્ચાય બતાવ્યો છે; તેજ પાપીની પાસે રહી મારે તેનું નિકંદન કાઢવું છે. " કાન્તિનો વિચાર ભણી ચૈતન્યે બનથી પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો અને પછી કહ્યું, " હું પણ તમારા વિચારને પૂરેપૂરાં મળતો છું. કાન્તિભાઈ ! તમે મહારાજો નહિ. આજથી આપણે મિત્ર બન્યા છીએ હું તમને વચન આપુ છું કે અત્રેથી છૂટયાબાદ હું તમને જોઈશો તેટલું ધન આપીશ. મારી પાસે દ્રવ્યના બહાર ભરેલા છે. તે લઈ લેવાની છજાથીજ પાપી મસ્તકાને મને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. પ્રભુ કૃપાએ તમારી મુશ્વતને પણ હું મેળવી આપીશ તમે મુઝારો નહિ. " ચૈતન્યના શબ્દોથી કાન્તિ સંતોષ પામ્યો. એવામા ચૈતન્યને કહ્યુંક માફ આવતાં

પૂછ્યું. “આ બેદી મકાનની પાછલી બાજુએ કેમ છૂપો રસ્તો આવેલો છે ?”

“હા, પણ ત્યાં થઈને જવું સલામત ભરેલું નથી; કારણ કે પછવાડેના ભાગમાં સરિતા આવેલી છે. પાણી ઉંડું છે. તમે...” કાન્તિને વધુ બોલતો અટકાવી જઈને બહાર નીકળી જવાની આતુરતા ધરાવતાં ચૈતન્યે કહ્યું; “તેની તમે ચિંતા કરશો નહિ અને તરતા આવડો છે. ઉઠો, આપણે એ તરફ જઈએ.” ચૈતન્યે પેલી વૃક્ષની ચોપડી અને કામળ બાંધેલી પોટકા ઉપાડી ઉભા થઈ કાન્તિનો હાથ પકડ્યો. કાન્તિ ઉભો થઈ તેની સાથે અંદરના ભાગ તરફ ચાલ્યો. પેલી દેરડીવાળા રસ્તે થઈને બંને ભોંયરામાં ઉતર્યા. ચૈતન્યે વૃક્ષનું શબ્દ બતાવ્યું. કાન્તિ પાપાત્મા મલ્લરાજનું આ કસાઈ કાર્ય નિહાળી કુશ્મ ઉઠ્યો. ચૈતન્યે પોતાના જવા પછી આ શબ્દને બાળી નાખવાની કાન્તિને વિનંતિ કરી આ પછી કાન્તિ તેને એક નાના ઝોરડામાં લઈ આવ્યો. આ ઝોરડામાં એક નાનું છૂપું દાર આવેલું હતું. કાન્તિએ તેને ખુલ્લું કર્યું. ચૈતન્યે આનંદ પામી બહાર નજર કરી, સરિતાના વિશાળપટમાં વહેતા પાણીનો અવાજ સંભળાયો. ચૈતન્યના સહભાગી રાત્રિ અજવાળી હતી. કાન્તિ અને તે કિનારે આવી ઉભા. બંનેએ ધણી વાતો કરી અને પછી ચૈતન્યે કાન્તિને પોતાની ખરી ઝોળખ આપી પોતાને અમુક સ્થળે મળવાનું જણાવ્યું. ચૈતન્યને ઝોળખતા કાન્તિને અપાર આનંદ થયો અને પોતાના હાથે સારું કાર્ય થયું જણી કઈક સંતોષ પામ્યો. ચૈતન્યે આસપાસ જોવા માંડ્યું. થોડે દૂર વાસતો બનાવેલો એક ત્રાપો નજર પડ્યો. નહિજ સારું હોય તો અસાધ્ય વસ્તુઓ પણ એકાએક મળી આવે છે. ચૈતન્યે આનંદ પામી કાન્તિ સાથે એ તરફ ગમન કર્યું. બંને

ત્રાપા પાસે આવ્યા આ વખતે નદીમાં પુરકળ પાણી ચઢેલું હતું. જળનો ધુધવાટ અને ઉંચે ઉછળતા મોઝ રાત્રિની શાન્તિને કપાવી રહ્યા હતા જહ્દી નારી છૂટવાની ધ્રુજા વાળા ચૈતન્યે ત્રાપો નદીમાં હડસેલ્યો; અને પછી એક વાસ હાથમાં પકડી તેણે સરિતાના પ્રવાહમાં ત્રાપો ચલાવતા કાન્તિને છેલ્લી સલામ કરી. ત્રાપો પ્રવાહના વેગની સાથે ઝડપથી જવા લાગ્યો. ઉંચે ઉછળતા પ્રચંદ મોઝથી ઉંચે-નીચે આવતો જતો ત્રાપો હમણાં હુપશે એમ કાન્તિને જણાવા લાગ્યું. જોતજોતામાં ત્રાપો દક્ષિ મર્યાદામાંથી અદસ્ય થયો. કાન્તિ પાછો વળ્યો અને વૃદ્ધના શ્વ પાસે આવ્યો તેણે કંઈક વિચાર જોડવી જોડાના ગાભાને લાગેા ગોળ વીંટી વૃદ્ધના મુડદાની જોડે મૂક્યા અને તે ઉપર બીજી જોડા ઉપરથી જોનારને એ મુડદા માલમ પડે એવી રીતે કાન્તિએ જોડવાણ કરી અને પછી બહાર આવી પોતાની સાથે આવેલા માણસોને પોતાનું કામ પરીપૂર્ણ થયાનું જણાવ્યું બાદ કાન્તિએ એ મુડદા બાગી નાખવાની પોતાની ધ્રુજા જણાવી સંધળા ઉભા થયા અને યુદ્ધ સાથે ભોયગમાં આવ્યા મુદ્દાએ એક શુપ્ત ઓરડો ઉઘાડ્યો તેમાં સૂકા લાકડા અને જહ્દી સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો ભરેલા હતા સંધળાએ મુડદાની આશ્રપાસ લાકડાનો ઢગલો કર્યો અને પછી આગ સળગાવી જોત-જોતામાં અસિની પ્રચંદ જવાળાઓએ શમને બાળી ખાખ કર્યું. આ પછી મોટું પરાદ થતા સંધળા બહાર નીકળ્યા અને પછી થોડેસ્વાર થઈ સાથી ચાલી નીકળ્યા યુદ્ધો લાજ રહ્યા કાન્તિ અને તેની સાથેના માણસો મહારાજ પાસે આવ્યા. પોતાનું કામ પૂરું થયું જણી મહારાજને આનંદ થયો. તેણે તરત જ કાન્તિના હાથમાં રૂપીઆ બેઠ્ઠાગની નોટો મૂકી. કાન્તિ બીજે દિવસે મુળધ્ તરફ વિદાય થયો.

પ્રભુની કળા અવનવી છે. ઘડી પછી શુ થાય છે અને શુ થશે એ જાણવાને શ્રી કૃષ્ણર સિવાય કોઈ પણ શક્તિવાન નથી. જીવનની આશા ત્યાગ કરનાર ચૈતન્ય ગયથી ગુફામાંથી મૂકત થયો. કુટિલ કાન્તિના હૃદયનું પરિવર્તન થયું. હવે મદાધ-પિશાચ મસ્તરાજનું ભાવિ અવલોકવાનું બાકી રહ્યું

૨૪

પિશાચિનીનો પશ્ચાતાપ.

જે મતિ પાછળ ઉપજે, તે મતિ આગળ હોય,
કવી કયે જન જાણુજે, કષ્ટ વેડે નવ કામ.

સાંજના સમયે મોહમયી યુગ્મ નગરીના અનેક નરનારીયો આનંદ અનુભવના દરિયા કિનારે ચોપાટી તરફ ગમન કરી રહ્યા હતા. વિવિધ રંગના વસ્ત્રો પરીધાન કરેલા દેશી-અંગ્રેજી યુગલો જોનારની આખ્યોને કંઈક અપૂર્વ આનંદ અર્પી રહ્યા હતા. આ સ્થળે દરેક કોમના લોકો એકત્ર થતા જુની આખ્યોને નવા તમાસા-દેખાવ આ રમ્ય સ્થળે જોવાના મળતા. નોકરી-ધંધાથી ચાકેલા-કટાળેલા જનો પણ દરીયાની તાજી હવા મેળવી પ્રકૃષ્ઠ બનતા સિંધુરાજ સિંહસમાન મર્જના-ધુધવાટ કરી પાણીના પ્રચડ મોજા ઉંચે ઉછાળી રહ્યા હતા. પવન પણ પ્રચડતા ધારણ કરી જળના ઉછળતા મોજાને વધુ ઉંચે ઉછાળી ક્ષણભર મોટા પહાડનું બાન ફગાવતો. કિનારે ફરતા અને બેઠેલા જનો સાગમની આ રમ્ય રમત દૌર્લભપૂર્ણ નેત્રે અવલોકતા હતા. દરીયાના મોજા ઉંચે ઉછળી તરતજ ચાન્ન થતા-જળમા મળી જતા. આ મહાન ગમતની અદર સિંધુગાજ શુ દૃષ્ટાત દાખવી

રહેલ છે એનો વિચારતો જે વિચારક હોય તેજ વિચારી મમજી શકે. દરીયાના ઉછળતા અને સમાતા જળના મોજા માં પણ એક સમજવા લાયક શુદ્ધ જ્ઞાન છૂપાએલું હતું રત્નાકરદેવ તેમની જ્ઞાન મસ્તી દ્વારા જગતના જનોને સમજાવી-સૂચવી રહ્યા હતા કે, “હું જગતના મનુષ્યો ! તમે શા માટે સ્વાર્થ-ઝેર-વેર અને દ્વેષની આગમાં સળગી રહ્યા છો ? તમારે એવી પાપમય વાસનાઓને તમારા પવિત્ર હૃદયમાં નિરમા સ્થાન આપવું જોઈએ નહિ એા હિંદુસ્થાનના ત્રીસ કોટી જનો ! તમે દેવ સ્વરૂપ છો. તમાગમાં ભિન્નતા નથી તમે આત્મ સ્વરૂપ છો તમે પ્રેમ દ્રષ્ટિએ સહજ જનોને જોતાં શીખો જેમ મારા વિશાળ ઉદરમાં હું નાની-મોટી સરીતાઓને તથા સારી ખોટી વસ્તુઓને સ્થાન આપું છું અને તેથી હું મોટો છું એવું અભિમાન નહિ દાખવતા મારું ઉદર વિશાળ રાખું છું, તે પ્રમાણે તમે વિશાળ વિચારવાળા થાઓ ઝેર-વેર-ઝઘ્ઘાંતી આગને જ્ઞાનસમુદ્રમાં ડૂબાવી દ્યો જગત માયા રૂપ છે મારા ઉછળતા નાના-મોટા મોજા રૂપ છે; જળના મોજા ભલે મોટા પહાડ જેવા અને પણ અંતે તો તેઓ માગ જળમાં જ વિગમે છે. જમનના જનો ! તમારે આખરે એકજ ગસ્તે અને એકજ સ્થાને જરાતું છે, તો શામાટે અરે કેટલું જીવવાને માટે કામ-લોભ-મોહ-દ્વેષ વગેરેના પ્રયત્ન જરાગામુખી સળગાવી તમારું અને તમારા દેશનું અકલ્યાણ કરો છો ? વીરાઓ ! વિરામો. દેવના સત્તાનેને અગ્નિના અંધકારમાં ગોથા ખાવા ન ધરે.” સાગરનો આવો અમૂલ્ય ઉપદેશ કેણું સમજી શકે ? છતાં ચોપાટીપરના આ શ્વજી મેળામાથી કેટલાક જ્ઞાની જનો આ તત્ત્વજ્ઞાન જરૂર સમજી શક્યા હશે જ. બાકી ઉપરની દૃષ્ટિએ જોનારને તો આ ગમ્ય ચોપાટી પર અનેકવિધ વ્યાપારો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. સર્વત્ર

ગમણીયતા જણાતી હતી. સિંધુરાજની ગર્જના, મોટર-સાયકલો ગાડીયોના ખખડાટ અને પ્રતિપળે દોડતી લોકલ ટ્રેનો અને ટ્રામોના ગમડાટથી વાતાવરણ અશાન્તિમય બનેલું લાગતું શાન્તિ શોધકને આ સ્થળે શાન્તિના દર્શન તો ફલભજ હતાં. આવા સમયે આ જન કોલાહલપૂર્ણ ચોપાટીના સ્થાનથી ધણે દૂર ફરીયા કિનારે એક નિર્જન અને શાન્તિ સ્થળમા બે માણસો કિનારે પડેલા એક મોટા પથ્થર પર બેસી ક્યારના કદમક વાતો કરી રહ્યા હતા એ બન્ને અન્ય કોઈ નહિ પણ જોનસન અને સુરેશ હતા.

જોનસન અને સુરેશની આસપાસનો પ્રદેશ શાન્ત હતો. માણસોનો અવર જવર બિસ્ફુલ નહોતો. વાતોમા ધણો સમય વિચો, રાત્રિ પડી. ચોપાટીપર ફરવા આવેલા જનોનો કોલાહલ પણ ધીમે ધીમે શાન્ત થયો હતો. અંધારી રાત્રિ હતી. દૂર વિજળીના દીપકો મુખામુદ નગરી રમણીય છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરી આપવા પૂર્ણ પ્રકાશે પ્રકાશી રહ્યા હતા. સુરેશ અને જોનસન જે સ્થળે વાતોમા તદ્રુપ થયા હતા, ત્યાં તો અજવાળાનું નામ નિશાન નહોતું અચાનક જો કોઈ આવી ચઢે અને આ બન્નેનીપર દ્રષ્ટિ પડે તો એ માણસ તેઓને ભૂત સમજી ધુલજા ઉઠે

દસ વાગ્યા. છેવટે જોનસને ઉભા થઈ કહ્યું, “ત્યારે હું હવે રજા લઉં છું તમે ખૂબ મંત્રમાણપૂર્વક કાર્ય કરજો. આ વખતે પાપી મલ્લરાજ આપણા પંજમાથી છટકવો જોઈએ નહિ.” સુરેશે જોનસનની સાથે હાથ મેળવી કહ્યું; “ તમે એ બાબતથી બેફિકર રહેજો તેને તેના મ્હોતેજ મુખામુદા બેચી આણ્યો છે હવે આપણે બીજા કોઈ પુરાવાની જરૂર નથી બચાનક ઉત્પાત કરનાર અને સરકારની આંખોમા પણ આજ પર્વત ધૂળ નાખનાર ભયંકર ખૂની એજ છે એવું સાબીત

ચર્ધ ચૂસુ છે. હવે તે જરૂર આપણે શીકાર બનવાનો. ” જ્ઞેનસને કહ્યું, “ તે નરાધમે કુસુમકાન્ત જેવા પવિત્ર માણસને પણ દુખી કર્યો. હા પ્રભુ ! તું શું નું શું કરે છે ? કુસુમકાન્ત મ્યા હશે ? તેની શું દશા હશે ? બિચારા ચેતન્યનો તો પતોજ નથી. ”

સુરેશને સંધળુ યાદ આવતા બોલ્યો; “ પ્રભુની બદમાજ અવનવી છે. કુસુમકાન્તપર એકાએક આક્રમ આવી પડી. કુસુમાવતી જેવી સુદરબાળા તેના માતા પિતા સાથે અકાળે મરણને શરણુ ચર્ધ. આ સંધળા દુખમય વિચારથી હું ઘણો દુખી થાઉં છું પરમાત્મા તેમને શાન્તિ આપો. ”

આ પછી જ્ઞેનસન તરતજ લાથી ચાલતો થયો. સુરેશ પુનઃ શિલાપર બેઠો અને ટપક ઉડા વિચારમા નિમગ્ન થયેલો જણાયો. આ અરસામાજ એક અજબ કૌતક થયું સુરેશની પાઠગ થોડેક દૂર કોઈકે કરણ અવાજે બોલી ઉઠ્યું, “ ઓ ભગવાન ! મને મરણને મળવા માટે હિમત આપો. મેં આપનું પવિત્ર નામ મારી પાપી જીભે આજ પર્યંત નથી ઉચ્ચાર્યું, તે હવે આ છેવટની ધડીએ ઉચ્ચારી આપની પ્રાર્થના કરું છું કે મને આત્મહત્યા કરવાને પુરતું મળ અને સાહસ સમર્પો ” અવાજ બંધ થયો અને તેની સાથે જમીનપર કંઈકે પછડાવાનો અવાજ સંભળાયો સુરેશ વિસ્મયતાથી એ તરફ જોઈ રહ્યો હતો અધકારમા પણ તારાઓનો જાબો-જાબો પ્રકાશ પથગયો હતો સુરેશ આખો બેઝી જોયું તો કોઈકે માણસ જમીનપર પડેલું-બેઠેલું જણાયું. સત્રિના અગીઆર ગાગી ગયા હતા. સુસુદ્ર પણ શાન્ત-મબીર બન્યો હતો. નિસ્ત-અધતાના આ સાત્રાબ્યમા આવું વિલક્ષણ દ્રશ્ય અવલોકતાજ સુરેશના હૃદયમા ભૂત-પ્રેતની શકા ઉદ્ભવી. સુરેશ એકજ દ્રષ્ટે એ

કૌતુહલપૂર્ણ દશ્ય તરફ દષ્ટિ કરી રહ્યો દશ્ય હૃદય દ્રાવક હતું. સુરેશના હૃદયમાં થોડાક ભયનો પણ સંચાર થયો એવામાજ એ ભૂત-પ્રેતની શકાવાળી વ્યક્તિના સુખમાથી નીકળતા દુઃખપૂર્ણ ઉદ્-ગાર ગાન રૂપે સભળાયા. સુરેશ ધબકતા હૃદયે કર્ણ જ્ઞાન અવલ્લ કરવા લાગ્યો, તે ગાન આ પ્રમાણે હતું.

વિષય પિપાસા વિષથી ભુંડી જાયજો,	
વિષય ધૃત્તિથી ચિત્ત ચચળતા થાય જો;	
વિષયેચ્છાથી કર્મ ગૃહલુ સસારમા,	વિષય.
વિષયેચ્છાથી દુઃખ ધણા પ્રગટાયજો.	
વિષય વેગમા કુમતિનું સામ્રાજ્ય છે,	
વિષય વેગથી કીર્તિ ધનનો નાશજો;	
વિષય વેગથી રૌરવ દુઃખો ઉપજો.	
વિષય જોરથી વધતી નિશ્ચિન આશજો.	વિષય.
ઉત્તમ જન તો વિષય વૃક્ષથી વેગળા,	
કરતા પ્રેમે અનુભવ આતમ ધ્યાનજો;	
બુદ્ધિસાગર મગજમાળા પામશે,	
વૈરાગ્યે વાળો મનહુ ગુણવાનજો.	વિષય

મુનીશ્રી બુદ્ધિસાગરજી.

ગાન બધ થયું અને તેની સાથે જ નિઃશ્વાસપૂર્ણ ઉદ્ગાર સભળાયા “ વિષયની વિષવાસનાથી જ મારા મરણનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે. એ હળાહળનું પાન કરવાથી જ હું જીવતા જીવત અધોમતીના તળીએ ડૂબી છું હા ! હવેજ મારી અંધ આખ્યો ભ્રમડો છે.”

તે બોલનારના નિઃશ્વાસ ધ્વનિ સભળાયા સુરેશ આશ્ચર્ય પામી મનમા જ બોલી ઉઠ્યો; “ ખરેખર આ કેમ અભાગિ અબળા

હોવી જોઈએ. તે તેના પાપનો પશ્ચાતાપ કરે છે. પ્રભુ પરમાત્મા ' તમે ધડીમા ઠેવા નવનવા રમ બતાવો છો ' તમારી ઘટમાળ અજબ છે " સુરેશ આગળ કહ્યો જોલો એવામા જ પેલી દુખી અબળા દુખપૂર્ણ અવાજે પુન જોલી, " મલીન મન ' તું હવે શામાટે સંતપ્ત બને છે ? બ્યભિચારનું વિષ પીતા અને સ સારમા સુધારાના શીખરે ચઢી અનેક પાપકર્મ કરતા તને ઘણો જ આનંદ મળતો; ધર્મ-ગુણની વાત-ઉપ-દેશ કરનાર તને મૂર્ખ-અજ્ઞાન સમજતા અને તું પોતે જ સર્વજ્ઞ છે એમ તુ સમજતું; પણ હવે તેતુ પરીણામ જોઈને રોવાય તેટલું રોધ લે. કુટિલ મન ! જીવનમા ઝેર રેડનાર પ્રમળ મન ! તારા પ્રતાપે જ હું કુલટા બની છુ તારી પાપમય વાસનાના કારણેજ મારી અધમ દયા ચઢ છે મન ! તુ હવે મરણના બચથી શામાટે ડરે છે-કપે છે ? કુલટા અબળા આ જગતમાં એક ક્ષણ પણ જીવવાને યોગ્ય નથી તેનો જન્મ આ પૃથ્વીના ભાર રૂપ છે. તે તેના જીવનથી આ પુણ્ય ભુમિને પતિત બનાવે છે. જો-હાય મે એક પવિત્ર વશને સદાને માટે કાળુ કલક લગાડયુ છે. જો ભૂમાતા ! મને ગળીજા જો સાગર દેવ ! મને-આ અભાગિનીને તમાગા ઉડા ઉદરમા રચાન આપો અરે આ પિશ્ચાચિનીને કોઈ આશ્રય આપો " આમ આકૃદ કરતી તે અબળા ઉભી ચઢ આકાશ તગ્દ નજર કરી રહી સુરેશ ચિત્રામણના ચિત્રની માફક એ તરફ દૃષ્ટિ કરી રહ્યો પુનઃ તે કુટિલા કહક નિશ્ચયપર આવી જોલી ઉઠી, " ચાલ હવે પાપકર્મની શીક્ષા આ ભવમા જ ભોમવી લઉં. અભાગી મન ! ચાલ પ્રમળ થા. પાપ-વિષના ઘુંટડા ગળતા જે આનંદ થતો; તે આનંદથી મૃત્યુને ભેટવા હવે તત્પર થા પ્રભુ ! પરમાત્મા ! આ પિશ્ચાચિની તમને પ્રણમે છે હું મારા ગપની ક્ષમા છુજીતી નથી પાપની શીક્ષા મને રૌરવ નર્કમાજ મળશે.

જગતમા'યથેચ્છ વિહાર કરનારા અને ઇચ્છનાર્ગ યુતક-યુવ-
તીઓ ! આ નિર્ભાંગી નારીના દ્રષ્ટાતથી ચેતજો-સમજજો. જુવાની
જવાની છે તે ચાર દિનની ચાદની છે ચાલ જીવ ! હવે નકામી
વાર શી ? સમય અને સ્થળ અતુકુળ છે મારા ભારથી પૃથ્વી માતા
ધ્રુજ રહ્યા છે ખાપીનીના દર્શનથી તારાઓ પણ નભમડગમા છૂપાય
છે. અધકાર પણ કંપે છે. પિશાચીમા અદૃશ્ય રહેલા ભૂત-પ્રેતો મને
જઠ્ઠી મરી છૂટવાની સૂચનાઓ કરી રહ્યા છે સાગરદેવ ! તમે પવિત્ર
છો, વિશાળ પેટવાળા છો; તમે આ ભય કર ભામિનીને તમારા અગાધ
જળમા સ્થાન આપી તેને નર્કસદનમા સત્વરે મોકલી આપવાની
દયાકરો." આમ બોલતી તે અબળા અતી ઉતાવળથી દરીઆના જળમા
આગળ જવા લાગી. પાણી દમ્ભર સૂધી આવ્યું. ઉછળતા મોજ
પ્રતિપળે આ પિશાચિ પ્રેમદાની પર ફરી વળવા લાગ્યા આવું ભિષજી
દૃશ્ય જોતા જ સુરેશ કંપ્યો તેની રક્તવાહિનીઓમા બહેતુ રૂધીર
પણ ધડીભર ઠંડુ પડ્યું. તેણે એક પળવારમા જ કંઈક નિર્ણય કરી
વિદ્યુત વેગે દરીયામા આગળ વધતી અબળા તરફ ગમન કર્યું. સુરેશ
તે બાઇની નજીક પહોંચે એ પહેલા જ એક મોટા મોજાએ તે સ્ત્રીને
પાણીમા પછાડી અને તે સાથે જ તે કમભાગ્ય અબળાએ મ્હોતની
કામી ચીસ નાખી. પોતાના પવિત્ર જળમા પતિત પિશાચિના પ્રવે-
શથી સમુદ્ર દેવતા પણ જાણે કુપિત થયા હોય એમ તેમના ઉછળતા
ઉંચા મોજાથી અનુમાન થવા લાગ્યું. સુરેશ પહેરેલા વસ્ત્રો સાથેજ
દરીયામા ઝપલાવ્યું મોજ ના વેમથી ધસડાઇ જતા અબળાના ચરી-
રને તેણે મહા પ્રયાસે પકડી લીધું, અને પછી પોતાના બન્ને હાથમા
તેને ઉપાડી સુરેશ કિનારા તરફ આવવા માડ્યું નિર્ભાંગી અબળા
દરીયામા ખેચાતા જ ભાન ભૂલી હતી પણ તેના પેટમા ઘણું પાણી

જમ એ પહેલાજ સુરેશે તેને પકડી લીધી સુરેશે કિનારા પર તેને સુવારી તેની સારવાર કરવા માડી લગભગ એક કલાકે તેનામા શુદ્ધિ આવી; અને પોતાને દરિયાના જળને બદલે જમીનપર-કિનારે જાણી આશ્ચર્ય પામી. તે એકદમ બેઠી થઇ અને ગાડાની માફક બોલી ઉઠી; “શુ સમુદ્રે પણ મને ના સંધરી? એમજ! પાપીયી સૌ કોઇ દુઃ જ ભાગે જો પ્રભુ! હું શુ કરું? મ્હોત પણ મને જોડે ભાગી ગયું” આમ બોલતી તે અબળા અશ્રુપૂર્ણ નયને ચારે તરફ જોવા લાગી નજીકમા ભૂતના જોળાની માફક ઉભેલા સુરેશને જોઇ તે ચોક્કી અને બચ-અભરાટથી એ તરફ જોઇ રહી સુરેશે ધીમા અવાજે તેને પૂછ્યું. “બાપ! તું કોણ છે?”

“હું કોણ છું એ જણાવતા મારા સમસ્ત શરીરમા કપ થાય છે પણ આપ કોણ છો? જે મૃત્યુ દેવ હો, તો મને જન્મદીવી લઇ જાવ. ભૂત હો તો મારો ભક્ષ કરી જાવ આ સાગરદેવે તો મને પાછી હડસેલી મૂકી છે”

“બાપ! શાન્ત થા સાગરે તને બહાર કાઢી નથી; પણ હું પોતે જ તને દરીયામાથી બહાર લઇ આવ્યો છું” સુરેશે જણાવ્યું.

“અરેઅર તમે મને બચાવીને એક ઘેર પાપ કર્યું છે જે અધમ અબળા જગતમા એક પળવાર પણ જીવવાને લાયકની રહી નથી; તેને મરતી બચાવી આ સ સારમા તમે એક પાપી-પિશાચિનીનો વધારો કર્યો છે” તે સ્ત્રીએ બાકુળ અવાજે કહ્યું.

“તમારું નામ?” સુરેશે પૂછ્યું

“આ નારકી નારી સૌન્દર્યવતીના નામથી જોળખાય છે. હાથ મે મારું નામ પાપકર્મથી લગવ્યું છે.” સૌન્દર્યવતીએ કપાળે હાથ અક્ષાળી કર્યું.

વાચકો ! તમને સૌન્દર્યવતીની આ દશા જોઇ આશ્ચર્ય તો લાગશેજ, પણ એમા આશ્ચર્ય કે નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી પ્રભુ ક્ષણમા ચાહે તે કરે. સૌન્દર્યવતીને તેના ઈર્ષની યોગ્યજ શિક્ષા મળી છે તે હવે પહેલાની ફેશનેબલ સૌન્દર્યવતી રહી નથી તેનું રૂપ રંગ નાશ પામ્યું છે વ્યાધીએ તેનું ગુલાબી વદન અને શરીર કાષ્ટવત બનાવ્યું છે. લોહી વિકારના દર્દથી તેના સર્વાંગે ચાકા પડ્યા છે આખો ઉડી ઉતરી ગયો છે જે સૌન્દર્યવતી તેના પહેરવેશથી અને ચૌવનથી ચૂંપ જનોને લોભાવતી હતી, તેજ સુધરેલી શખણી કુદરતના ગયબી શટકાથી હવે ખરેખરી ડાકિની સમાન બની ગઈ છે તેના રૂપ રંગમા એવું તો પરીવર્તન થઈ ગયું છે કે તેની તરફ જોનારને કંઈનું કંઈ થઈ જાય સૌન્દર્યવતી નાટકવાળાને રડાવી-ત્યાગી પોતાને મુબાકના શ્રીમાન જણાવનાર સુદરલાલ સાથે નાશી ધૂરી અને તેનું ઘર માડ્યું. સૌન્દર્યવતી સમાન સુદરી મળવાથી સુદરલાલને સ્વર્ગ થોડુંક જ દૂર રહેલું જણાયું બન્નેએ થોડાક મહિના ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો બન્ને વ્યસની હોવાથી આમોદ-પ્રમોદમા પાપમય જીવન વ્યતિત કરતા હતા. પણ પ્રભુ પાપને ક્યા સુધી સહન કરી શકે ? કુદરતની ગયબી લાકડી હાલી સુદરલાલનો પ્રથમનો પ્રયત્ન મોહ ધીમે ધીમે ઓછો થયો જે મનુષ્ય આનંદ-તિના હોય તે કેવી રીતે સતોષ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે ? સુદરલાલ વિષયાધ કુર્કર્મી હતો. તેણે અન્ય સ્ત્રી સાથે રનેહ મુંબંધ સાધ્યો. સૌન્દર્યવતીથી આ સહન થઈ શક્યું નહિ તેણે સુદરલાલ સાથે ક્લેશ ઠકાણ કરવો શરૂ કર્યો. નિરંતરના ક્લેશથી સુદરલાલ અકળાયો અને તેને ચાલી જવાની તાકીદ કરી પણ સૌન્દર્યવતી જાય એવી નહોતી. સુદરલાલ તેને મારપીટ કરતો. સૌન્દર્યવતી પણ ભૂતની માફક તેને

વળગી પોતાનું વૈર વાળતી છેવટે આ બલાથી તે પૂરેપૂરો કંટાળ્યો. તેણે સૌન્દર્યવતીને એક મોટા ઝોરડામા પૂરી નોકરીને માર મારવાની આજ્ઞા કરી. એક પહાણુ નોકરે સૌન્દર્યવતીના સુકોમળ શરીર પર ચાલુકોના ફટકા લગાવ્યા, સૌન્દર્યવતીએ ખૂબરાણુ મચાવી મૂક્યું. ત્રાસ-મારથી છેવટે સૌન્દર્યવતી માદી પડી મુદિરાપાનના પ્રતાપે શરીરે લોહિવિકારનો રોગ થયો સુદરતા નષ્ટ થઈ. શરીરે ચાઠા પડ્યા રૂપ ડુરૂપ બન્યું આ રોગમા-ત્રાસમા તેને તેના જીવનનું ભાન થયું અને પરીણામે આ ભય કર દુઃખમાથી મૂકત થવાને તેણે પ્રભુને પોકાર્યા તેના શરીરમા પ્રવેશેલા રોગે તેના શરીરમા હજારો ચિ-છીયોના દશની માફક વેદના ઉત્પન્ન કરી સૌન્દર્યવતી કંઈક ચિસો પાડતી, પણ તેની ચિમોની દરકાઝ કોણ કરે ? સુદરલાલ તો એમજ ઠંઝિતો કે આ બલા ક્યારે મરે કે જેથી પાપ ટળે એ અભાગી નારીની દવા પણ કોણ કરે ? સૌન્દર્યવતીએ કેટલાક મહિનાઓ સુધી આ નારકી વેદના સહન કરી પછી પ્રભુને એ ભય કર ભામિનીની દવા આવી હોય એમ જણાયું શરીરની વેદના ઝોણી થઈ ચાઠા મૂકાયા થોડા દિવસ વિતતા તેનો અર્ધો રોગ દૂર થયો તે હગતી ફરતી થઈ સુદરલાલ તેને એકજ જાતનું અનાજ ખાવા આપતો. સૌન્દર્યવતી આ રચ્ચેથી નાશી છૂટી આત્મહત્યા કરી મરવાને ઇચ્છતી હતી એક ગતના અજબ સંયોગ બન્યો નીચ પાપાત્મા સુદરલાલને પણ કુદરત કેમ છોડે ? મદાધ બનેલો અને પાપાચારના અખાડા-આ ઉતરેલો સુદરલાલ વ્યાપાગમા-સદ્ગમા ખોટ આવવાથી દેવદાર બન્યો કુદરત તેની પર ચારે તરફથી રૂઠી. એક મધ્યરાત્રિના સુમારે તેના મકાનમા એકાએક આગ સળગી. આગ દેવી હતી ચારે તરફ ભયાનક જવાળાઓ બલુકી નીકળી. સુદરલાલ આ આગમા સપડાયો, અને

અંતે કરેલા કર્મનો હિસાબ પતાવવા યમપૂરીમા સિધાબ્યો. સૌન્દર્ય-વતી નાશી છૂટી; અને મરવાના નિશ્ચયે દરિયા કિનારે આવી જળમા પડી; પણ તેને હજી જીવવાનું હોવાથી સુરેશે અચાવી. અધર્મીઓને આ ભવમાજ અદલ ઇન્સાફ મળે છે. જમતના જનો ચેતજો, પાપ માર્ગે પગલુ ભરતા વિચારજો; નહિતો ઇશ્વરની ગયબી લાકડીતો છેજ.

સુરેશે તેતુ નામ સાબળી થોડીકવાર વિચારવથ રહી કહ્યું; “બાપુ! તારૂં નામ સુદર છે, પણ તારા ઉદ્દગાગ્યી માલમ પડે છે કે તે તારા નામથી કમક ઉલટાજ ગુણો ધરાવ્યા છે તુ વણી દુખી હોય એમ સમજાય છે. જો કમ હરકત ન હોય તો હું તારૂં સપૂર્ણ વ્રતાત જાણવાની ઇચ્છા ધરાવુ છુ.”

સૌન્દર્યવતીએ વ્યાકુળ હૃદયે તેના જીવનની તમામ પાપ કથા સુરેશને વિદીત કરી સુરેશ કપ્યો અને કમક તિરસ્કારથી અને કમક દયાથી આ અધમ અબળાના કુરૂપ-મિહામણા વદન તરફ થોડીકવાર દ્રષ્ટિ કરી રહ્યો આ વખતે સૌન્દર્યવતીની આખ્યોમાથી અત્રુ બહેતા હતા સુરેશે તેતુ શાન્તવન કરતા તેની હવે શુ ઇચ્છા છે એમ પૂછ્યુ જવાખમા મૌન્દર્યવતીએ મરણને શરણ થવાનો જ પોતાનો દ્રઢ નિશ્ચય જણાવ્યો. સુરેશે તેને ઘણુએ સમજાવી, પણ તે તેના નિશ્ચયને વળગી રહી અને છેવટે એક ઉન્મત્ત મનુષ્યની મારક ફરીથી ફરીયા તરફ દોડી સુરેશે તેને પકડી અટકાવી. સૌન્દર્યવતીએ પત્યરપર માથુ પછાડ્યુ લોહીની ધારા વહેવા લાગી સુરેશ અકળાયો અને કમક ગુસ્સે થઇ બોલ્યો; “તુ કેઈ બધું કર બલા છે? તુ શા માટે આત્મહત્યા કરી તારા નશિબમા સદાને માટે નર્કસ્થાન નિર્માણ કરે છે? શુ તું નથી જાણતી કે આત્મવાની મહાભય કર પાપી છે?”

સૌન્દર્યવતી કહળતા અવાજે બોલી; “હું જાણુ છુ-સમજુ છુ

પણ નિરતરના પાપી આચરણોથી અને હવે વધુ પાપની ભીતી રહી નથી મારે આત્મહત્યા કરીને જ છુટવું જોઈએ. મારા અધર્મી મનને સદાકાળ નર્કસ્થાનમાં જ રહી રીમાવું ઘટે છે મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છેજ નહિ; અને કદાચ હોય તો મારે તે કરવું નથી. આપ કોઈ દેવપુરૂષ છો. પ્રભુ ' આ પાપીણીના સ્પર્શથી આપ અપવિત્ર થયા છો. જાવ, પધારો, ઘેર જઈ સ્નાન કરી પવિત્ર થજો. તમે પરાપકાર કર્યો છે. શપ્થનીના આપ જો નહિ તો આ અભાગિનીના આશિર્વાદ તો ક્યાથી જ જશે. દેવ પધારો. ' સૌન્દર્યવતી કદ્ધપાત કરતી સુરેશના પગે પડી સુરેશનું હૃદય દયાથી દ્રવ્યુ. તેણે સૌન્દર્યવતીને ખૂબ સમજાવી; પણ તે મૃત્યુનું જ રટણ કરવા લાગી. છેવટે સુરેશે જણાવ્યું કે, હું એક સરકારી માણસ છું. આત્મહત્યા કરનાર ગુન્હેગાર ગણાય છે જો તું મારૂં નહિ માને તો હું તને પોલીસને સ્વાધિન કરીશ. વગેરે ભય બતાવ્યો. છેવટે સૌન્દર્યવતી સુરેશની ધમ્કાને આધિન થઈ સુરેશ તેને એક અનાથાશ્રમમાં લઈ આવ્યો. ત્યાં તેને રાખી. આશ્રમના સેવકોની સારવારથી થોડા દિવસ બાદ તેને આરામ થયો. પવિત્ર સહવાસના પ્રતાપે પાપીણીનું હૃદય પવિત્ર બન્યું અને કરેલા દર્મ ધોવાને તેણે અનાથોની સેવાયે તેનું જીવન સમર્પ્યું.

૨૫.

અધર્મનો આત્યાચાર.

જે દુષ્ટા યમને અને નિયમને વૈરી ગણીને તજે,
વઢેલા વળખા વડે વિષયને એકાગ્ર ચિત્તે ભજે,
શક્તિ સર્વ પ્રકારની દુષ્ટ જનો આડા થવા વાપરે,
કો' તેવા નગ વિશ્વમાં આવતરી શુ કાર્ય સારા કરે.

અક્ષાત.

સુરમ્ય સરિતા-પતિત પાવની નર્મદાના કિનારાથી યોડેક દૂર એક નાનું ગામડું આવેલું હતું. દોઢે આ ગામને વિશ્વાસીપર કહેતા. આ નામ સર્વથા સત્ય હતું કારણ કે આ ગામમા ઘણા ઘર ખ્રિસ્તી જનોના હતા એક યુરોપીયન સાહેબ કે જેને દોઢે પાદરીબાવાના નામથી ઓળખતા હતા, તે પણ આ સ્થળે એક બંગલાના આકારના મકાનમા ગહેતો હતો. પાદરી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલો હતો શ્રીમંથુ ખ્રિસ્તના સાચા સિદ્ધાંતોનું તે પાલન કરી નેનું જીવન પરોપકારને માર્ગે વ્યતિત કરી રહ્યો હતો. હિંદુસ્થાનમા આગ્યા પછી આ પાદરીએ અનેક દુખી જનોને સુખી કર્યા હતા જૂખના દુખથી તર-શડતા; પોતાના હિંદીબાઇઓથી તિરસ્કારગએલા-ભજનએલા અને ધર્મ-ચાર્યોના પ્રમાદથી અવનતીના ઉંડાણમા દૂષ્ટતા અનેક હિંદીજનોને ઉદ્ધાર એ પાદરીએ કર્યો હતો. હિંદીઓના ખોટા અભિમાનને કાગળે હિંદુધર્મ પાળતા તે હિંદીજનોએ છેવટે પોતાનો ધર્મ ત્યાગી પોતાના ઉપકાર દાતાનો ધર્મ સ્વિકાર્યો અને પછી સ્વચ્છ-સુખી અને ઉન્નત બની જે સસારી જનો તેમને ધિક્કારતા-હડધુત કરતા અને જેના સ્પર્શ માત્રથી જ પોતાને અપવિત્ર થએલા માનતા, તેજ નામધારી પવિત્ર ઉચ્ચ જનોમા તેઓ વિના સકાયે હગવા-કરવા-મળવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ પાળનારથી અપવિત્ર બનનાર હિંદીઓ હવે એ નવાધર્મીઓના પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરી ખુશી થતા બગવાન. આ શી ઘટમાળ ? હિંદીઓની આ ધર્મમાન્યતા-અધશ્રદ્ધા કેવા અજબ પ્રકારની ? પોતાના ધર્મને દુખી જોઇ દૂર ભાજે અને પછી તે દુખી અન્ય ધર્માવલંબી બની પાસે આવે ત્યારે તેને પ્રેમથી સત્કારે. આ શા હૃદયના વિચિત્ર ભાવ ? ખરેખર આથીજ હિંદુસ્થાન આજે દુખના પ્રયડ પોકાર પાડી રહ્યું છે. હિંદીઓ-ધર્મચાર્યો ! વખતસર ચેતો.

તમારો ધર્મ પરદુખભજન પતિત પાવન કહેવાય છે-મનાય છે. તો શુ તમારા ધર્મનાજ દુઃખી-પતિત જનોને સુખી-પાવન નહિ કરવા તેમને અન્યધર્માવલંબી થવા દેવાનું ધોર પાપ અંગીકાર કરી તમારા પુણ્યશાળી ધર્મને સદાનું કલક લગાડશે ? ઉઠો, આલસ્ય-પ્રમાદ વગેરે દુર્ગુણો લાગી કટીબદ્ધ થાવ અને દગ્ધર્મે લાખખોની સખામા પર-ધર્મી બનતા તમાગજ ધર્મભાષ્યો-દેશભાષ્યોને ઉદ્ધારો-બચાવો દુખી ભારત જરૂર તમને આશ્ચિય દેશે. ભગવાન તમારું કલ્યાણ કરશે

આ વિશ્વાસીપૂરા ગામના પાદરી સાહેબના બગલાથી થોડેક દૂર એક નિર્જન સ્થાનમા એક મોટું વિશાળ મકાન આવેલું હતું. ગામના જુના વતનીઓની એવી માન્યતા હતી કે એ મકાનમા અગા-હના વખતમા રાજાઓ રહેતા. આ ગ્રામની જગાએ તે વખતે મોટું નગર આવેલું હતું એ રાજાઓમાના છેલ્લા બે રાજા લલાઇમા માર્યા ગયા અને તે બન્ને જૂત થઇ હાલ એ મકાનમા રહે છે આવી માન્યતા-બહેમના કારણે એ ભવ્ય મકાન નિરંતર મનુષ્ય વિહીન ગ્રહેતું પણ બેએક વર્ષથી એ મકાન મલ્લરાજે ભાડે રાખ્યું હતું. કોઈ કોઈ વખતે મલ્લરાજ આ સ્થળે આવી રહેતો હાલ આ મ-કાનમા મલ્લરાજ નહોતો, પણ તેને બદલે વાસુદેવ તેના મિત્ર શાન્તિ-લાલ સાથે રહેતો હતો. વાસુદેવ, એક સમયનો શ્રીમાન લક્ષ્મીપુત્ર તેના નીચ આચરણો અને શયતાન મિત્રોના સહવાસને કારણે છેક પાપમાલ બની ગયો હતો.

રામપ્રસાદે વિપુલ સપતિ એકત્ર કરી હતી. અભાગી પુત્રના પાપકર્મો રામપ્રસાદનું અવસાન થયું. વાસુદેવ નિરકુશ-મદ્યખી-જુગારી-સટોરીયો નીકળ્યો હાજી હા કરનારા મિત્રોથી તે વિટાયો તેના ભવ્ય મહાલયમા અનેક પાપાચાર થવા લાગ્યા. પતિના પા-

પક્ષર્થથી પિડાતી પવિત્ર ઇન્દુસુખીના દુઃખી નિશ્વાસ મહાલયના અંત ભાગમાંથી સંભળાઈ રહ્યા પાપના ભારથી લક્ષ્મીએ પગ કરવા માડ્યો. જુગાર સદ્દાના શોખથી વાસુદેવ દેવાદાર બન્યો. એક વખતે દેવાથી કટાણી પાપાત્માએ મરવાનો ઢોંગ આદર્યો પતિ પ્રેમી પ્રેમદા ઇન્દુએ પોતાની પામેની સ પતિથી પતિનું દેવ ચૂકાવ્યું. પણ આથી પાપી સુધર્મો નહિ શેર-અળશી-૩-અરીષ્ટ-જુગાર વગેરેના નાદથી છેવટે છેક બીખારી જેવો બન્યો. મલ્લરાજનો પ્રસંગ બન્યા પછી ઇન્દુ તેના પીઅર જમ ગઢેવા લાગી વાસુદેવના મકાનો-ગાડીયા વગેરે લેણદારોએ લીલામ કર્યું. વાસુદેવ છેવટે ત્યાથી નીકળી મલ્લરાજની સૂચનાથી ઉપરોક્ત રથને આવીને ગ્લો મલ્લરાજે તેના ધણા પૈસા પડાવ્યા હતા. આથીજ મલ્લરાજે તેના દુ ખમા કંઈક મદદ કરી મલ્લરાજ અને તેના સાથીયો કુસુમાવતી અને અન્નપૂર્ણાને ઉપાડી આ રથને આવ્યા. વિનાશના શીખરે ચઢેલો વાસુદેવ કુસુમાવતીને જોતાજ ખુશી થયો. મલ્લરાજે કુસુમાવતીને આ મકાનમાં આવેલા એક ઓરડામાં પૂરી અને પછી વાસુદેવને કેટલીક સૂચના આપી અન્નપૂર્ણાને ઉપાડી તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. તેના માણસો પણ તેની સાથે ગયા. ફક્ત વાસુદેવ અને શાન્તિજ આ રથને રહ્યા.

કુસુમાવતીને આ રથને બેથુદાવરયામાં જ લાવવામાં આવી હતી મલ્લરાજના ગયા બાદ વાસુદેવની સૂચનાથી શાન્તિએ કંઈક દવા સુધાડી તેને સાવધ કરી. કુસુમાવતી સાવધ થતા જ પોતાને અપરિચિત રથાને જોઈ ગભરાઈ અને ભયભીત બની. વાસુદેવ નજીકમાંજ ઉભો હતો. તેણે તેને શાન્તવન આપ્યું ચાલાક બાળા તે પાપ પ્રતિમાને જોતા જ સધળું રહસ્ય સમજી ગઈ. વાસુદેવે તેને જણાવ્યું કે 'તમને નદીમાં ડૂબતા બચાવી કેટલાક માણસો અહિં લાવી

મૂકી ગયા છે. ” કુસુમાવતી વિચારવશ રહી તેનું હૃદય દુઃખ ભયથી ધડકવા લાગ્યું આ પછી પાપાત્મા વાસુદેવે પોતાનું પોત પ્રકાશ્યુ અને અનેક મીઠા વચનોથી તેણે તેની પાપમય વાસના-ધૃત્તિ તે પવિત્ર બાળા સમક્ષ જાહેર કરી દુષ્ટની ધૃત્તિ જાણતાજ કુસુમાવતી સ્વસ્થ થઈ તે હિમતવાન બાળા હતી. આક્રમક કેવી રીતે કાર્ય કરવું તે સમજતી હતી. તેણે વાસુદેવને ધિક્કાર્યો-દ્વિટકાર્યો અને કેટલીક શીખામણ દીધી. પણ પત્થર પાણીથી શી રીતે પલળે ? પાપી પંસે ટકે ખુવાર થયો હતો, ન્યાત-જાત સમાધી ત્યજયો હતો અને નિગતરના કુકર્મોથી તે કમળ બન્યો હતો પણ આ દારૂડીયાને તેની દયાનું લેશ માત્ર ભાન-ગાન નહોતું. દારૂ કેવી વિનાશક વસ્તુ છે તે હવે કોઈનાથી અજાણ્ય રહ્યું નથી જે ડાહ્યા મનુષ્યો છે એવો તેના સ્પર્શ માત્રથીજ પોતાને અપવિત્ર થએલા સમજે છે મનુષ્યો દારૂની દુષ્ટ આદતથીજ દુઃખની પરીસીમાએ પહોંચે છે દારૂથી બુદ્ધિ બહેન મારી જાય છે વિચાર શક્તિનો વિનાશ થાય છે. દારૂડીયાઓના દિલ-મન કદી પણ સ્વસ્થ હોતા નથી. આવા જનો પરીણામે દુરાચારી-રોગી અને રસ્તાના ભટકતા બીખારી બની બચકર મહોતને આધિન થાય છે વાસુદેવ મદિરાનો સામ્યો ભક્ત હતો. મદિરાપાનથી તે આખો દિવસ અને રાત ચક્રચુર રહેતો આવા વ્યસની અને પાપાધ પાપીને સહગાન કયાથી સમજાય ? કારણ કે તેના ભાગ્યમા નિતીના માર્ગે ગમન કરવાનું લખાએલું નહોતું. વાસુદેવે કુસુમાવતીને અનેક પ્રકારે સમજાવી અને છેવટે ભય પણ બતાવ્યો. પણ એ વીર બાળા તેના નિશ્ચયથી લગીર પણ ડગી નહિ. વાસુદેવ તેને ચાર દિવસમા વિચાર કરી એક નિશ્ચયપર આવવાની સૂચના કરી ત્યાંથી ચાલતો થયો. કુસુમાવતી ઓગડામા પૂરાઈ રહી.

મધ્યાનહકાળનો સમય હતો. કુસુમાવતી નસિબના દુખી લેખના વિચાર કરી રહી હતી થુ કરવું અને કેવી રીતે આ સ્થિતિથી છૂટવું વગેરે વિચારમાં ધણો વખત વિત્યો. બાળા હૃદય વેગ રેહી ન શકવાયી દુ.ખોદ્ગાર કાઢવા લાગી.

શયતાનનું છે સ્થાન આ, નહિ શાન્તિનું કંઈ નામ છે,
આપ્યો ભિષણ અંધકાર અહિં બીતી તણુ આ ધામ છે,
ભણકાર ભાસે ભય ભર્યાં કંઈ કંઈ કુતુહલ થાય છે,
શયતાનના આ સદનમાં સતાપ ભારે થાય છે.
નિરખી ભયાનક સ્થાન આ હૃદય હા ! અકળાય છે,
આ સ્થાનમાં રહેવા થકી, મમ પ્રાણ બહુ મુઝાય છે.

બીડભયભજન ભગવાન ! મારી આ ચી દુર્દશા ? માર્ગ ખતાવો. મને કંઈ સુઝતું નથી અરેરે ! મારા માતાપિતાની શી દશા થઈ હશે ? મને અહિં ડોણુ લાગ્યું હશે ? મારા પ્રાણેશ્વરને મારા વિશેષથી કેટલું કષ્ટ ઉત્પન્ન થતું હશે ? જો પ્રભુ ! મને જલ્દી આ પાપસ્થાનેથી છોડાવો ” આમ ખેલતી કુસુમાવતી છેવટે કંઈક વિચાર કરી ઉભી થઈ કુસુમાવતી એક નાની છગી હમેશા પોતાની પાસે રાખતી આ છરી પાસે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી કુસુમાવતી હિંમતથી જોરડાની બહાર નીકળી મકાન નિશાળ હતું. અંદર અનેક ગલી-કુચીયો આવેલી હતી કુસુમાવતી આસપાસ જોતી ધીમે કદમે આગળ વધવા લાગી. છેવટે તે મોટા દ્વાર આગળ આવી બારણાને તાણુ વાસેલું હતું. ત્યાં નજીકમાં એક દાદર આવેલો હતો. કુસુમાવતી ધીરેથી દાદર ચઢી ઉપર આવી ઉપરના ભાગમાં પથુ નાના-મોટા જોરડા આવેલા હતા કુસુમાવતી એક જોરડો વટાવી બીજા જોરડા આગળ આવી એકાએક અટકી. કારણ કે એ

ઝોરડામા વાસુદેવ અને તેના મિત્ર શાન્તિલાલ મધપાન કરી રહ્યા હતા. કુસુમાવલીએ એક નાના બાકામાથી અંદર નજર કરી તો જણાયું કે બન્ને બદમાઓ મદિરાના સેવનથી ઉન્મત્ત બની ખુરશીયો પર બેઠા છે અને સીગારેટના ધૂમાડા કાઢતા પરસ્પરમા વાતચીત કરી રહ્યા છે મદિરાના સેવનથી બન્નેની આખરો લાલચોળ બની રહી છે. બન્નેનો દેખાવ પક્કા દારૂડીઆ અને ચપતાંન સમાન થઇ રહ્યો છે, બન્નેની વાતો કુસુમાવલી ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહી

બન્નેએ થોડીવાર ઘણાજ ધીમા અવાજે વાતો કરી અને પછી વાસુદેવે થોડીકવાગ માન ધાગ્યું કરી પૂછ્યું, “ દોસ્ત ! કહે ત્યારે મારે હવે કરવું શું ? હું તેને શી રીતે સમજાવું ? મને જો તાજ તે વફરેલી વાવણીની માફક ઝતુની બની ગય છે. તેને જોતાજ હું બચબીત શાઉં છું બિરાદર ! તું કંઈક રસ્તો બનોવે તો દીક ”

શાન્તિએ સીગરેટના ટુંકાને હોલવી નાખતા કહ્યું, “ તું છેક છેવટ સુધી ડરપોટજ રહો એક સ્ત્રીથી તું ડરે છે એ જાણી હું અજબ થાઉં છું. તું મારી સલાહ પૂછે છે, પણ હું તને શું કહું ? ગોર બિચારો પરણાવી આપે, પણ ઘર તો પગથાનાજ જ માટે, માટે તું બહાદુર બન અને આજને આજ તે અભિમાની અમળાને તારૂ શ્વરાતન બતાવી દે સૂરાપાન કરનાર શ્વર બડેતાએ તો બહાદુરબનવું જોઈએ મદિરા બજત એક મદાધ માનુનીથી ડગશે તો આ ધગતી પાતાળમા પેસી જશે અને સૂરાના મવકોને સદાને માટે નિમોશ્ય-તાનું કલક કપાળે ચોટશે. માટેદોસ્ત ! હું, હમો થા અને તે હડીલી પાસે જઇ તેને પ્રથમ મનાવ જો તે રાત્ર-દસ મિનીટમા ન માને તો એકદમ તું તેને તારા બાહુમા દગાવી દે અને પછી તેના અધ-રોટનું પાન કરી લે બમ પાંચ ને કંપા જવાની છે ? વાતના પગ-

માથી બકર ક્યા છટકવાતુ છે ? પણ એ સમયે તુ બિસ્કુલ ગમરાઈય નહિ હું તારી મદદે તારા પડખેજ ઉભો રહીશ ” શયતાન શાન્તિ-એ સલાહ આપી દારૂડીયો વાસુદેવ તરત જ ઉભો થયો, પણ નિસાના જેરે ખુરશીપર પટકાયો. શાન્તિએ તેનો હાથ પકડી તેને ઉભો કર્યો. પ્રાપી ઝોરડાની બહાર નીકળ્યો. શાન્તિ તેની પાછળજ હતો ઝોરડાની બહાર નીકળતાજ વાસુદેવે કુસુમાવતીને ત્યાં ઉભેલી જોય. ચડાળ ચમક્યો અને પછી મોટેથી હસી પડી બોલ્યો, “અહો ! આજે તો કમ્મક અહિ સૂપી આવવાની મહેરમાની કરી છેને શુ ? ”

“ હા, હું હવે છેલ્લા નિશ્ચયપર આવી ચૂકી છુ ” કુસુમાવતીએ ગભીર વદને કહ્યું

“ શુ નિશ્ચયપર આવ્યા છો ? ” દારૂડીયાએ આખ્યો નયાવતા પૂછ્યું,

“ મારે અહિ થી જવુ છે. ’ કુસુમાવતીએ ટુકો ઉત્તર વાળ્યો વાસુદેવે વિરમીન વદને કહ્યું

“ સુદરી ! મારી આશા પૂર્ણ કર્યા વિના તમારાથી જવાતુ હશે કે ? જેવો તમે નિશ્ચય કર્યો છે, એવો મે પણ નિશ્ચય કર્યો છે કે તમને મારા બનાવવા, સમજ્યા ?” આમ બોલતો વાસુદેવ નિસાની ધૂનમા ડોલવા લાગ્યો. કુસુમાવતીએ કમ્મક ઉચ્ચ અવાજે કહેવા માડ્યું “વાસુદેવ ! તું મારા શબ્દો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લે જેનો વિનાશ થવાનો હોય છે તેનીજ તારા જેવી વિપરીત બુદ્ધિ થાય છે. તારા શબ્દો-તારી પાપવાસના તને મ્હોતના પગ્ગમા ખેંચી જાય છે. સમજ, વિચાર કર ? તારે શુ નથી ? ઇન્દુમૂખી જેવી સુદર સતી તારી પત્ની છે. તેને ત્યાગી તુ પરસ્ત્રી રૂપી વિષપાન કરવા શા

માટે આતુર થયો છે ? વળી તારૂં કુળ ઉત્તમ છે. ખાનદાનને આવું દુષ્ટ કાર્ય કરવું ન ધટે ? ભાઈ ! સમજ, ન્યાય-નિતીનો વિચાર કર. હું તારી બહેન કહેવાઉં. વળી હું મહેલવતી છું મારી પર દયા કર, પ્રભુ તારૂં બહુ કરશે ” કુસુમાવતીનો અવાજ રૂધાચો તે દીન વદને પાપાત્મા તરફ જોઈ રહી વાસુદેવે શાન્તિ સામે જોયું શાન્તિ એ આખોના સંકેતથી કંઈક સમજાયું બાદ નરાધમ બોલ્યો, “ કુસુમાવતી ! તારો ઉપદેશ મને કંઈ પણ અસર કરી શકે એમ નથી હું મારી ઇચ્છા-વાસના જરૂર પૂર્ણ કરીશ તું મારી બહેન નથી પણ મારી મનોરમા છે તારી સાથે સુખ માણતા જો મારું મ્હોત થશે તો પણ હું ડરનાર નથી. ”

કુસુમાવતીએ દુઃખ પૂર્ણ અવાજે કહ્યું, “ ખરેખર ! તારી પર શ્રી જગદાયજ રૂધા છે. ”

“ કોણ કહે છે ? હું તો એમજ સમજું છું કે જમતનો કહેવાતો ભગવાન મારી પર ખુબ ખુશ થયો છે ” વાસુદેવે નિર્ભંજતાથી કહ્યું

“ મૂર્ખ ! મદાધ ! સમજ, તારો નાશ થાય છે ? ”

“ નહિ, તારા જેવી રમ્ય ગમણીના પ્યારનો લાભ લેવાય છે. ”

“ પિશાચ ! પાપે કા લપટાય છે ? ”

“ પુણ્ય-પાપ કોણ માને છે ? હું તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છું. ”

“ બસ તારી આ મદાધતાજ તને નર્કમા નાખશે ”

“ પરવાહ નહિ ”

“ બસ એજ વિચાર ? ” કુસુમાવતી એ રોશનયવદને પૂછ્યું.

“ હા, એજ વિચાર અને ઇચ્છા. ”

“ વિચાર, વીરા ! સમજ ક્ષણિક સુખના કારણે ન્યાય નિતી-નું ખૂન શામાટે કરે છે ? ”

“એમા ખૂન શાતુ ? તારા જેવી ચુદરી સાથે આનંદ ઉડાવવામા તો મહાન પુણ્ય સમાએલુ છે” દારૂડીઆએ કહ્યું

કુસુમાવતીએ તેને ધણુએ સમજાવ્યો છેવટે તેની ખાત્રી થઇ ચૂકી કે શયતાન સમજનાર નથી બસ હવે યાવ તે ખરૂં પાપી પણ શુ જાણશે કે તેને એક બહાદુર બાળા સાથે પ્રસન્ન પડ્યો હતો ? પાપીને પાપની શીક્ષા જરૂર થવી જોઇએ. ”

આમ વિચારતી કુસુમાવતીએ કર્કશ અવાજે પાપી પ્રત્યે કહ્યું; “બસ હવે તારા મ્હોતની ધડીયો ગણાઇ ચૂકીછે. તાગ જેવા શ્વન વૃત્તિના નરાધમનુ જીવન આ જગતમા નકામુ છે. પિશાચરાજ ! તારા પાપની સીમા નથી તારો પાપકુભ સ પૂર્ણ ભરાઇ ચૂક્યો છે.

નરાધમ નીચ ગોઝારા, ધણાંને દુઃખ દીધા છે,
વિચારી આર્યબાળાના, શીળા ત્હે નષ્ટ કીધા છે.
થયા સૌ પાપ તે પૂરા હવે અભ્રમ આવ્યો છે,
વિચારી લે પાપ ત્હારા સૌ હવે તુજ કાળ ખુટ્યો છે ”

વાસુદેવ દારૂની ધુનમા બકી ઉડ્યો; “મ્હોતની પરવાહ નથી. પરવાહ ફક્ત તુજ દિક્ષદારની; હડીલી,

અભિમાની અરે અબળા, બધો બકવાદ ત્યાગી દે,
સુખોની આશ રાખીને, જીવરનો પ્રેમ જોડી દે.
નથી હું કાળથી ક પતો, નથી હું નર્કથી બહીતો,
જગતના લોક છે મૂર્ખા, ન હું કોથી કદી ડરતો ”

કુસુમાવતી ઇશ્વરે મૂકેલા ગયબી બળથી ક પવા લાગી તેની આખ્યોમાથી ખૂન વરસતું જણાયુ આખ્યો લાલચોળ બની ભ્રમ ભાસતી કુસુમાવતી બયાનક અવાજે બોલી, “ નીચ !

નથી હું રક્તી બાળા, સિંહણ સૂતા મણી લેજે,
ધર્યો છે ગર્વ તે દિલમાં, હવે સૌ તે ત્વજ દેજે;
ઉતરશે કોપની જ્વાળા, મહા ઉત્પાત તો થાશે,
હુ ખીના શ્રાપથી પાપી, જીવન તુજ ખાક ચમ્પ નાશે

ચાલ, ચાલ, ઝો અમાગીયા ! તૈયાર થા. આ શક્તિનું
ખપ્પર તારા લોહીથી ભરવા દે ” ચડીકા સમાન ભાસતી કુસુમાવ-
તીએ સોડીઆમાંથી છરી કાઢી વાસુદેવ તરફ ધસારો કર્યો. બસ
એકજ પળ વાસુદેવનું આવી બન્યું, પણ હજી તેના બાગમમાં બધા-
નક ચાતનાઓ સહન કરવાનું લખાએલું હોવાથી શાન્તિએ તેને
પાછળથી ખેંચી લીધો. છરીનો ધમારો હાથપર થયો લોહી નીકળ્યું.
વિકાગ વાઘણુ મારફત ઝનુની અનેલી કુસુમાવતીની રૌદ્રમૂર્તિ નિહાળ-
તાજ બન્ને ગભરાયા અને મગ્નુના બંધે વિજળી વેગે દોડી નીચે
ઉતરવા લાગ્યા આખ્યોમાંથી આગ વરસાવતી અને લોહી નિહાળી
પાંધાકાન્ત અનેલી સતી બાળા રાક્ષસોનો વધ કરવા બન્નેની પાછળ
દોડી પાપીઓ કાળ નજીકમાં છે જાણી કપ્યા અને નીચે ઉતરી
તાળુ ઉઘાડી બહાર નીકળી ગ્રસ્તે પડ્યા કુસુમાવતી પાપીઓને
ઉભા રહેવા, તેમની ધમ્કી પૂરી કરવાના પોકાર પાડી રહી તેના
અવાજ સાંભળી વૃદ્ધ પાદરી અને બીજા જનો બહાર દોડી
આયા અને આશ્ચર્યતાથી સત્તળુ દૃશ્ય અવલોકી રહ્યા. નરાધઓ
નાશી ગયા. પાદરીએ કુસુમાવતી પાસે આવી તેનું શાન્તવન કયું.
માથે લોહી ચઢવાથી કુસુમાવતીને ચક્રર આઘ્યા અને અલ્પ સમ-
યમાજ તે બેથુદ્ધ બની દયાળુ પાદરી અને તેના માથુસો કુસુમા-
વતીને ઉપાડી બગલામાં લઇ ગયા.

૨૬

અરેહાય અખળા

દુખીઆ જન ધિરજ ધરો, ધીરજવી સુખ સૌ હોય,
માળી સીંચે જળ વણુ, પણ ઝડતુ વિણુ ફળ નવ હોય

દુનિયાની દૃષ્ટિએ જોતા જગતમા સદાયરણી જનો મંકટ સહન
ક્રતા નજરે પડે છે ઇશ્વરના દરગારનો એ કપક અવનવો ભેદ
હોવો જોઈએ. વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રકારો કહે છે કે પ્રભુ તેના બહાલા
-સત્યપ્રેમિ સર્જનોને સદૃષ્ટ રૂપી કમોટીએ કસે છે, અને એ કષ્ટ-
મય કસોટીમાથી પુરુષણે પાર ઉતરનારને અક્ષય સુખના ભોક્તા
બનાવી પોતાના સાચા ભક્ત માને છે અનેક મહાન પુરુષો
જેવા કે, સુગદામ-નરસીંહચંદ્ર-હરીશ્ચન્દ્ર-નળરાય-પ્રતાપસિંહ વગેરે
દુખરૂપી અગ્નીમા હોમાઈનેજ વિભુકૃપાએ મહાન પુણ્યરાણી પ્રતાપી
અન્યા હતા તાત્પર્ય એજ કે કષ્ટને ઇશ્વરના ધનની કમોટી સમજી
પોતાને દુખી સમજનારા જનોએ સમ્પદમા મકોટાની સામા
અચળ પહાડની માફક ઉમા રહી જગતના ધૈર્યવિહિન-અશ્રદ્ધાળુ
જનોને સત્યના પરીપાત્રનું જ્વલત દ્રષ્ટાંત દેખાડવું જોઈએ.
પતીત પતિના પનારે પડેલી પવિત્ર પ્રેમદા ગુણવતી કુટિલ કાન્તિના
અધમ આચરણેથી દુખના દરિયામા હુશી અને એક નરાધમના
અનાચારના અખાડાની અદર એકાન્ત વાસમા પૂર્ણ-કેદ થઈ. કા-
ન્તિ અમૂક દિવસમા આવવાનું અસત્ય સમજતી ચાહેયો ગયો
હતો ગુણવતી આતુર હૃદયે પતિના પાછા પધારવાની રાહ જોઈ
રહી પણ કાન્તિ યા પાછો આવવાને ગયો હતો ? દિવસો વિતા.

મહિનો પૂરો થયો ગુણવતીની આશા નિરાશામાં બદલાઈ પવિત્ર આખ્યોએ અનેક અનાચાર--અત્યાચાર નિહાળ્યા. ગુણવતી વ્યાકુળ બની પોતે કયા અને કેવી સ્થિતિમાં સંપડાઈ છે તેનું તેને પૂરેપૂરું બાન થયું ગુણવતીનું હૃદય પ્રભુને પોકારી રહ્યું પાપી પતિને આવું પૈશાચિક પાપકર્મ કરવાને તેનું મન ઠપકો આપવા લાગ્યું આવી અસ્વસ્થ દશામાં જ મદાધ મુળચંદ્રે ગુણવતી પાસે આવી સઘળી વાતનો ખુલાસો કર્યો અને પછી પોતાની પાપ-મય આત્મા-ધૃત્તિને વગર વિલખે અગિયાર કરી તે પ્રમાણે વર્તવાની તાકીદ કરી. ગુણવતી પાપીની આત્મા અને ધૃત્તિ જાણતાજ કંપી હતી. તેનું મન મરણના જાપ જપી રહ્યું; પણ મ્હોત કયા દયાના ગુણવાળું હતું કે જેથી તે ગુણવતીને આ દુઃખદ સ્થળેથી મૂકત કરી શકે ? ગુણવતીને મૂકત થવાનો એક પણ માર્ગ જણાયો નહિ છેવટે તેણે કંઈક વિચાર કરી તે પાપના પુતળાને જણાવ્યું કે, “ થોડાકે મહિનાથી મેં એક વૃત્તનો આરબ કર્યો છે તે વૃત્ત આવતા મહિનાની આખરે પૂર્ણ થશે, એ પછી હું આપની દરેક આજ્ઞાઓનું પ્રતિપાલન કરીશ. ” વગેરે રહી ગુણવતીએ મીઠા શબ્દોનો પ્રયોગ આગળી પાપીને હિંમો ચઢાવી ખૂબ સમજાવ્યો. અણી ચૂક્યું મો વગસ જીવે આવતી કાલની, અરે એક પણ પછીની પણ કેને ખમર છે ? આવા વિચારથીજ ગુણવતીએ હિંમત ધારણ કરી એ દુષ્ટની સાથે દાવ ખેલવા માડ્યો આવી રૂપાળી રમણીથી ધનનો ઢગલો ઘસડાઈ આવશે અને પોતાની પાપવાસના પણ પૂર્ણ થશે, આવી અધમ આજ્ઞા-ધૃત્તિને તેના કુટિલ મનમાં સ્થાન આપતા નયતાને ગુણવતીની પ્રાર્થના તરતજ માન્ય કરી તેણે તેના તાબાની દરેક અભાગી અનુજાઓને આજ્ઞા કરી કે દરેકે ગુણવતીનું

માન જાળવવું અને તેની આરા-ધરૂંધાને અનુસરવું ગુણવત્તી પતિત પિશાચિની નારીઓની માનીતી બની અધમના અવતાર મુળ્યદે આ પછી કંઈક વિચાર કરી ગુણવત્તીપર પોતાનો દાખ બેસાડવાને એક સુક્તિ થોજી દુ ખથી ત્રામેલી બે અખળાઓનો કંઈક અપરાધ થતા હાથ પગ બાધી તેમને એક ઓરડામા પૂરી ગુણવત્તી અને અન્ય નારકી નારીયોને આ દ્રશ્ય નિહાળવાને ત્યા એકત્ર કરવામા આવી રાક્ષસ સ્વરૂપ મુળ્યદેની આરાથી એક ભયાનક દેખાવના પ્રયત્ન પડાણે તે બન્ને અભાગિ અખળાઓની પીડપર ચામડાની ચામુકોના સપાટા લગાવવા શરૂ કર્યા બધિવાન અખળાઓની પીડપર ઘડાધડ પડતી ચામુકો, કારમી ચીસો અને વેદનાઓથી હૃદય દ્રાવક દેખાવ બની રહ્યો પરંતુ હૃદયનો મુળ્યદે ખુશ-ખુશાલ રહેરે એ કરંપીણ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યો ત્યા એકત્ર થએલી અખળાઓ પણ ભયભીત બની બળાત્કારે એ દેખાવ અવલોહી ગહી ગુણવત્તીએ તેના જીવનમા આ પ્રમંથ પ્રથમજ અવલોક્યો. રાક્ષસી પ્રભાવ જોતા જ ગુણવત્તીની આખ્યેએ અધારા વળ્યા, તે નીચે બેસી મધ બાદ એ સ્ત્રીયો બેગુદ થતા આ દેખાવની પૂર્ણહુડી થઈ મુળ્યદે અને પડાણ ચાલ્યા ગયા માગથી બેમાન બનેલી અખળાઓની સારવાર કરવાનું કામ ગુણવત્તી અને અન્ય સ્ત્રીઓને કરવાનું હોવાથી સવળા એ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થયા ગુણવત્તીની હૃદય વેદનાનો પાર નહોતો તે આ નરકાગારમાથી જીવના જોખમે પણ છૂટવાને ઇચ્છતી હતી તેણે હિમત નહિ હારતા થોડા દિવસમા તો ભાની અધમ અખળાઓને મીઠા શબ્દો-ઉપદેશ-આશ્વાસન વગેરેથી પોતાને અનુકૂળ બનાવી લીધી દરેક સ્ત્રીયો ગુણવત્તીને પતિતપાવન દેવી સમજવા લાગી ગુણવત્તીએ દરેકને પાપાચાર-ત્રાસમાથી છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો ગુણવત્તીના સહવા-

સથી અને નિરતરના સદ્બોધથી પાપગામિની બનેલી અમળાઓએ હવે પછી પાપાચારમાં પ્રવર્તે નહિ થવાની પ્રયત્ન પ્રતિજ્ઞાઓ કરી. અને એ સાથે સૌએ એ પણ નિશ્ચય કર્યો કે આ બિપણ સ્થાનેથી છૂટયા બાદ એક આશ્રમ સ્થાપવો અને ત્યાં રહી સાદું જીવન ગુ-જારવું, રેડીયો ચલાવી પેટ પોષવું અને પતિત સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારનું કાર્ય આરંભવું આ નિશ્ચય અને પ્રતિજ્ઞાઓ ગુપ્ત રાખવાનું ગુણવત્તીએ સૌને જણાવ્યું નારહી નારીયો આ પિશાચખાનેથી છૂટવાને વધુજ આતુર હતી આ પાપસ્થાને તેમની પર ઘણા સીતભો ગુજરતા ત્રાસ-માર-જુલમથી અનેક નિર્ભાગી નારીયો મગજને નળી ચૂકી હતી ગુલામી દશા ભોગવતી અને બળાતકારે પાપાચારમાં પડેલી અમળાઓ દુઃખથી મૂકન થવાને પ્રભુને પોકારતી ગુણવત્તીએ આ સ્થાનેથી છૂટવા અને સાથેની અમળાઓને છોડાવવા યથા વિચાર-તર્ક કરી જોયા, પણ તેને એકે રસ્તો માલમ પડી આવ્યો નહિ આ પાપસદન એવા સ્થાને આવડું હતું કે આ ન્થળે ખૂન થાય અગર ગમે એવા ગજમ જુલમો ગુજરે તદ્દપિ કોઈને કંઈ પણ ખબર પડે નહિ ગરીમ-નિગધાર ગુલામડીઓની પીઠપર ચામુકો મારી ચામડી ચીરી નાખવાના બનાવ તો સાધારણ અને નિરતરના હતા. આવી અમળાઓપર દેખરેખ રાખવાનો અધિકાર પડાણુ લોકોનો હતો હૈય જેવા દેખાતા જ મલી પડાણુ પાપસદનની આસપાસ રતા અને પિજરામાં પૂગએલા પખીઓ સમાન પાપી અમળાઓની પર નજર રાખતા કોઈ પણ રસ્તો યા યુક્તિ નહિ જડવાથી ગુણવત્તી બ્યાડુળ બની પોતે જણાવેલી મુદત પામે આવતી હતી જેમ જેમ દિવસો વીતતા તેમ ગુણવત્તીના ગભરાટનો પાર નહોતો પોતે જણાવેલા સમય પૂર્ણ થતા પહેલાં આ અધમ સ્થાનેથી નીકળી

જવુ યા મરીને ભણાચારમાથી છૂટવુ એવા નિશ્ચયપર ગુણવતી આવી હતી. દુ ખમાથી મૂકત થવાને તે પ્રતિપળે પ્રભુને પોકારી રહી હતી છેવટે બે દિવસ બાકી રહ્યા શુ મારે પતિત-બ્રષ્ટા થવુ પડશે? ઓ પ્રભુ ! બચાવો. આ દીન-હીન અબળાપર આવા જુદા શા? ગુણવતી હુંડા વિચારમા દુઃખી ગતિ પડી ચૂકી હતી પિનાચિનીઓ પાપમાર્ગે ગમન કરી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારીઓ કરી રહી હતી ભૂતીઓ-હાકણુ સમાન જણાતી અને ચોપી રોગથી શબણી સ્વરૂપ થએલી કુરૂપ કુટિલાઓ મુખને નુદર ગોમાવવાના પ્રયોગ આગળી રહી હતી આજે અને આ સમયે જ ગુણવતીએ ગમે એ જોખમે બહાર નીકળી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો પોતાનો આ નિશ્ચય તેણે શકન બેજ સ્ત્રીઓને જણાવ્યો તે બન્ને સ્ત્રીઓને પણ પોતાની સાથે દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો શી રીતે જવુ ? કેને આશરે જઈ ગહેવુ વગેરે વિચાર કરતા ગુણવતીને કંઈક યાદ આવ્યું કે જેથી તે નિગમ બનેલી બાળા આશામય બની તેની દુઃખી હિમત મધામ્લ શરીરમા નવુ જોર આવ્યું. જો પોતાની આશા ફળે તો દરેક અબળાઓ છૂટે અને પાપીઓનો નાશ થાય ગુણવતી તત્કાળ પોતાના ઓર-હામા આવી અને કપડા ભરવા માંડી કાઢી કાઢી ખોળવા લાગી છેવટે પહેરવાના કબજામાથી તે જે વસ્તુ ખોળતી હતી, તે વસ્તુ તેને મળી આવી ગુણવતીને હિમત અર્પનાર તે સ્ત્રીજ અન્ય કંઈ નહિ પણ પેલુ વિઝાઈંગ કાર્ડ હતું, કે જે તેને સુરેગે આપતા કણુ હતું કે, " જ્યારે તું દુઃખમા હોય અગર જ્યારે મારી મદદની જરૂર પડે ત્યારે આ કાર્ડ તું ગમે એ સરકારી માણસને બતાવજે કે જેથી તને મારો મેળાપ થશે. " ગુણવતીને એ સધળો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. સુરેશની શાન્ત ગભીર મુખાકૃતિ નજર સમિપ ખડી થઈ.

અતે ગુણવતી પ્રભુતુ સ્મરણ કરી ડબી થઇ સાથે જવા તત્પર બનેલી બે અબળાઓને આસપાસ તપાસ કરવા મોકલી થોડીવારમાજ તે બન્ને બાઇઓએ આવીને જણાવ્યું કે મુળચંદ આજના ફાસ્ટમા દુરત ગયો છે અને પઠાણો પણ સીનેમા જોવા જ્યા છે મકાનની પાછળના દરવાજે એક ધરડો પઠાણ બેસી રહ્યો છે મારે આપણે હવે ચાલો આ આગળના રસ્તે થઈને જ નીકળી જઈએ તરતજ ગુણવતી સાથેની બે સ્ત્રીઓ સાથે ત્યાંથી બહાર નીકળી. ચાલમા રહેતી અબળાઓ રાત્રિના બ્યવસાયમા રોકાએલી હોવાથી ગુણવતી વગેરેના જવાની કોઇને ખબર પડી નહિ દૈવે આ ગરીબ પવિત્ર પ્રેમદાને સત્વળ અતુક્રૂણ કરી આપ્યું હોય એમ સમજાતું હતું ગુણવતી તેની સાથેની સ્ત્રીઓ સાથે એ શયતાન સ્થાનમાથી સુખરૂપ બહાર નીકળી તેનો વિચાર કોઈક પોલીસ-સિપાહીને મળી દુરેશની ખબર મેળવવાનો હતો તેની સાથેની બે બાઇઓ કે જેમના નામ ચંદા અને ક્યામા હતા; તેમની ચંદા ચાલાક હતી તેણે પોલીસ ચોક્કી જોઇ હતી તેઓ પોલીસ ચોક્કી આગળ આવ્યા એક મિપડી પહેગપર હતો ચોક્કીની અદર એક યુરોપીયન સારજન્ટ બદકની નળી સાફ કરી રહ્યો હતો વિજળીના દીવા માર્ગપર પ્રકાશી ગયા હતા પહેરાપગને સિપાહી ત્રણ અબળાઓને પોતાની નજીક આવેલી જેતા જ અમકથો તેણે ધારી ધારીને તે અબળાઓ સામે જોયું તેજે તગનજ આ સ્ત્રીઓને ઝોમળી. મુળચંદ તેનો મિત્ર હતો એ મિત્ર તરફથી આ સિપાહીને સારી બક્ષીસો મળતી. આ સ્ત્રીઓ નાશી આવેલી છે એમ સમજી તેણે બીજા બે સિપાહીઓને તે બોલાવી ત્રણે સ્ત્રીઓને મુળચંદના મકાને પાછી લઈ જવાની સૂચના કરી ગુણવતી વગેરે ગમરાયા ગુણવતીએ પોતાને બચા.

વવાની ધણી વિનતિ કરી, પણ દૈત્યના દોષ્ટ રાક્ષસના કાતીલ હૃદયમા એ વિનતિ કેવી રીતે અસર કરી શકે ? પેલા એ સિપાહીઓ ગુણવતી-ચદા-સ્થામાને પાછા ચાલવાનું કહેવા લાગ્યા. પણ તેમનું સાભળેજ કેણુ ? છેવટે એક સિપાહી પઠાણોને બોલાવવા દોડ્યો. લાચાર અબળાઓ ગભરાઇ અને પોતાની આસપાસ ઉભેલા શયતાનના સાથીઓને હૃદયભેદક આજીજીઓ કરવા માડી. થોડીવારમાજ પેલો ગએલો સિપાહી બે પઠાણો સાથે ત્યાં આવ્યો. ગુણવતી-ચદા સ્થામાને બેઠું પઠાણોનો પિત્તો ખસ્યો તેમની આખ્યો ખૂની બની તેમણે ગુલદ અવાજે તે ત્રણે બાઈઓને પોતાની સાથે ચાલવાને હુકમ કર્યો. થરથર ધ્રુજતી ત્રણે અબળાઓ ત્યથી લગીર પણ ખસી નહિ. પઠાણો હાથ પકડવા આગળ વધ્યા, પણ એ પહેલાજ ગુણવતીએ હિમત એકત્ર કરી મોટા અવાજે તેમને આગળ વધતા અટકાવી સિપાહીઓ પ્રત્યે કહ્યું, “ તમે સરકારનો પમાર ખાવ છો તમારું કામ અમારા જેવી અરહાચ અબળાઓને બચાવવાનું છે; પણ તમે તેમ નહિ કરતા શયતાનના સાથિતો બન્યા છો ધિક્કાર છે પાખીયાઓ તમને ? ” ગુણવતી વધુ કંઇ બોલે એ પહેલાજ એક પઠાણે તેનો હાથ પકડ્યો. બાકીના પઠાણે અને સિપાહીએ ચદા-સ્થામાને પકડયા. ત્રણે બાઈઓ નીચે બેસી બઈ અને કરણ અવાજે મદદની ખૂસો પાડવા લાગી પઠાણો આ બાઈઓને માગવા ધસડવા લાગ્યા. રસ્તે જનાર આવનાર લોક ટોળે મળ્યા પણ એકે મર્દ બચ્યો આ કમનશીબ નારીયોને છોડાવવા-બચાવવા મથદાને ન પડ્યો. છેવટે બહુકની નળી સાફ કરનાર અંગ્રેજ સારજન્ટ ધાધલ-તોશન સમજી બહાર દોડી આવ્યો. સ્ત્રીયો પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિએ જોવાની પડેલી ટેવથી આ અબળાઓપરના અત્યાચારથી

અંગ્રેજ બચ્ચાનુ લોહી હકળી આવ્યુ તેણે બાઈઓની નજીક જઈ પડાણોને દૂર કર્યાં સિપાહીયોના હાજી ગગડી ગયા ગુણવતી તેના પગે પડી અને પોતાની પાસેનું પેલુ કાઈ તેના હાથમા આપ્યુ. સારજન્ટ કાઈમાનુ નામ વાચતાજ ચોકચો અને ક્ષણભર ગુણવતી તરફ જોઈ રહ્યો. એવામા બે પડાણોએ કંઈક મસલત કરી નોટાનું એક નાનું બડલ સાહેબની સામે ધર્યું જાતવાન અંગ્રેજ સારજન્ટ રક્ત નેત્રે પડાણો સામે જોઈ ઢેમ-રાસકલ-કુલ-લાચ દેને આપ્યા હૈ વગેરે કહી તેણે સિપાહીઓને તે બન્ને બખ્ખાસોને પકડી લેવાનો હુકમ કર્યો. પડાણોના પાપી કામના ભાગીદાર મિત્રોએ તત્કાળ જુની મિત્રાચારી ત્યાગી પડાણોને હાથકડીયો પહેરાવી. સારજન્ટે સિપાહીઓને પણ ખૂબ ધમકાવ્યા સિપાહીઓ પસ્તાયા, પણ તેમને એ પશ્ચાતાપ સરકારી નોકરીના મોહથી સ્મશાન વૈગળ્ય સમાન હતો સારજન્ટ એક વિકટોરીઆમા ત્રણ બાઈઓને બેસાડી એક બબ્બ મકાન આગળ આવ્યો ગુણવતી ચદા-સ્વામા માડીમાથી નીચે ઉતરી સાગ્જન્ટની સાથે તે મકાનમા પ્રવેશ્યા. એક સુશોભિત દિવાનખાનાના દ્વાર પાસે એક પટાવાળો ઉભો હતો. મારજન્ટે તેને કંઈક કંઈું કે જોઈ તે તરત અંદર ગયો અને થોડીવારમાજ એક પ્રભાવનાળી યુવકની પાડગ મહાર આવ્યો. આ યુવક તે મુરેશ હતો સાગ્જન્ટે તેને સલામ કરી ગુણવતીએ આપેલુ કાઈ ખતાવ્યુ મુરેશ પોતાનું આપેલુ કાઈ ઝોળખી થોડીવાર તે કાઈ સમધી વિચાર કર્યો. તરત ગુણવતીના ધરનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો તેણે પ્રેમથી ગુણવતીને બોલાવી એક ભાઈની આગળ જેમ બહેન ગઈ પડે એ પ્રમાણે ગુણવતી હૃદય દુખના ઉભગથી મુરેશના ગમ આગળ બેસી જતા ગઈ પડી. મુરેશે તેને આશ્વાસન

આપુ બાદ સુરેશના પૂજવાથી ગુણવતીએ પોતાની તમામ કષ્ટ કથા તેને વિદિત કરી. સુરેશ કહે, તેણે મનથી કાન્તિને ધિકાર્યો. આ પછી સુરેશ પેલા સારંગટ તથા ચદા—સ્થામાને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછી અનાચારના અખાડા સબધી માહિતી મેળવી લીધી તેણે સારંગટને આવું શુભ કાર્ય કરવાને માટે ધન્યવાદ આપ્યો અને પછી તેને કેટલીક ખાનગી સૂચનાઓ આપી વિદાય કર્યો ગુણવતી સ્થામા અને ચદા ત્યાં રહ્યા થોડા દિવસ બાદ પેલા સારંગટે સિપાહીયો સાથે મુળચદના રહેવાના સ્થળે ઘેરો ધાક્યો અને ત્યાંથી મુળચદ તથા તેના સાંપ્રતોને પકડી ચત્રલુજા પનાવ્યા આ બદમાસો પર કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો અને પરીણામે દરેક પાપદમાઓને ભાગે સજાઓ થઈ. અનાચારના અખાડામાની અધમ અબળાઓ મૂકત થઈ મેવાશ્રમમાં બેસાઈ ગુણવતી—ચદા સ્થામા આશ્રમમાં રહ્યા હતા સૌન્દર્યવતી ગુણવતીને મળી. તેણે તેના પાપનો પુષ્કળ પસ્તાવો કર્યો ગુણવતીએ તેને અને અન્ય પતિત સ્ત્રીઓને શિયળ—નિતી વગેરેના જ્ઞાનનો અસરકારક ઉપદેશ કર્યો કુટિલ નારીઓએ પુષ્કળ પશ્ચાતાપ કરી હૃદયની શુદ્ધિ કરી અને પછી દુ.ખી—અનાથ વગેરે જનોની સેવા સ્વીકારી પાપી જીવનની શુદ્ધિ કરવા માડી અનાયાશ્રમમાં રહેતા સ્ત્રીપુરૂષો ગુણવતીને પોતાની માતા અમર બહેન સમાન માનવા લાગ્યા સુરેશ દર અઠવાડીએ અનાયાશ્રમની મુલાકાત લેતો અને ગુણવતીના કાર્યની પ્રશંસા કરી પોતાનો સતોષ જાહેર કરતો.

* * * * *

આ ઘટના બન્યા પછી કાન્તિ મુબારકમાં આવ્યો અને મુળચદના મકાને ગયો. પણ મુળચદનો મેળાપ તેને ક્યાંથી થાય ? સઘળી બીના કાન્તિના જાણવામાં આવી. તેના દુઃખનો પાર ગ્રહો નહિ. તેણે ગુણવતીની ધણી તપાસ કરી પણ તેને કાણુ ખબર આપે ?

કાન્તિ નિરાશ બન્યો અને પછી મલ્લરાજે આપેલા નોટ વટાવવા એક વેપારીની પેઠી પર ગયો. વેપારીએ નોટો હાથમા લઈ તપાસવા માડી. નોટો ખોટી-બનાવટી હતી વેપારીએ નોકરને દોડાવી સિપાહી-ઓને બોલાવ્યા, સિપાહીઓએ નોટો કબજે કરી કાન્તિને બંધિવાન બનાવ્યો. કાન્તિએ ઘણું કલ્પાત કર્યું પોલીસ લોકોએ તેને ન્યાયાલયમા ઉભો કર્યો. કાન્તિએ ન્યાયાધિશની સમક્ષ હાથ જોડી પાર્પનો એકરાર કરતા ઘણી આજીજી કરી. ન્યાયાધિશે તેની દયા આણી લાખી મુદતને બદલે છ માસની સજા મળુરી સાથેની સજા કરી કાન્તિ જેલમા ગયો વર્તમાન પત્રોમા આ વાત આવી સુરેશે ગુણવતીને ખબર આપી ગુણવતીનું હૃદય દયાથી દ્રવ્યુ, તેણે સુરેશની સાથે જેલખાને જઈ કાન્તિની મુલાકાત લીધી એક જાળીમા ઉભા રહી કાન્તિએ અશ્રુપૂર્ણ નયને પુષ્કળ પશ્ચાતાપ કરી ગુણવતીના ક્ષમા યાચી ગુણવતી તેનું શાન્તવન કરી સુરેશ સાથે પાછી ફરી. આ પછી મુદત પૂરી થતા કાન્તિ બંધીખાનેથી છૂટ્યો. સજા મળુરી-માર અને પશ્ચાતાપથી કાન્તિ હવે પૂરેપૂરા બદલાઈ ગયો હતો તેણે આ સઘળાનું કારણ મલ્લરાજને માની તેનો વિનાશ કવવાની મન સાથે બિપણ પ્રતિજ્ઞા કરી. કાન્તિ અનાયાશ્રમમા આવી ગુણવતી ને મળ્યો સુરેશે તેને ઘણી શીખામણ આપી અને પછી તેની હવે શુ ઈચ્છા છે એન પૂછ્યું કાન્તિએ સુરેશના કાનમા ધીમેથી કહ્યું ગુપ્ત વાત કરી, કે જેથી સુરેશ ચોક્યો અને વિસ્મયતાથી કાન્તિના વદનને નિહાળી રહ્યો. કાન્તિએ બીજી કેટલીક વાતો કરી અને પછી સુરેશ તથા ગુણવતીને મળી તેણે ત્યાંથી ગમન કર્યું. તે ક્યા ગયો તેની કોઈને ખબર પડી નહિ કાન્તિ ગયો, કોઈક મહાન દાર્પ કરવાનો નિશ્ચય કરી યાદતો થયો.

૨૭

આપ કે સાપ ?

† Each man is own absolute law giver decree of his reward or punishment, dispenser of glory or gloom to himself

આજે વામનરાયપર મુખાધથી એક પત્ર આવ્યો હતો. તે પત્ર પેલા નામધારી શ્રીમાન મહારાજનો હતો. તેમાં તેણે કેટલીક બાબતોને અંતે જણાવ્યું હતું કે, “આ પત્ર મળતાજ તમારે ઇંદિરાને લઈ મુખાધ આવવું. હું લગ્નની સંધળી તૈયારી કરી રાખીશ આટલી બધી ઉતાવળ કરવાનું કારણ એજ છે કે મારે કેટલાક અગત્યના કારણસર આવતા અઠવાડીયામાં ઉપડતી મેલસ્ટીમરમાં જર્મની ઉપડી જવાનું છે. જો હું ત્યાં નથી જતો તો મને લાખ્યો પાઉંડું તુકશાન થાય એમ છે. માટે મારો વિચાર તરતમાં લગ્ન કરી ઇંદિરા સાથે જર્મની જવાનો છે આથી વગર વિલંબે તમે અને ઇંદિરા અને આવશ્યક એવી મારી નક્કર વિનિર્ધાર છે.” પત્ર વાંચી વામનરાય વિચારમાં પડ્યો તેની ઇચ્છા પોતાને ઘેર લગ્ન કરવાની હતી; પણ મહારાજને એકાએક જર્મની જવાનું જણી તેણે છેવટે ઇંદિરાને લઈ મુખાધ જવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે પત્નિને બોલાવી પત્રની બીના જણાવી શેઠાણીએ પણ તરતમાં મુખાધ ઉપડી જવાનું જણાવી જવાની તૈયારી કરવા માડી વામનરાય દિવાનખાનામાં જઈ એક ઝૂંતતી ખુરશી પર આડો પડ્યો અને પછી તેણે ઇંદિરાને પોતાની ‘પાસ’ બોલાવી કહ્યું.

† દરેક મનુષ્ય પોતાના ભવિષ્યનો નિર્ધાર છે પોતાને શિક્ષા આપનાર કે બદલો આપનાર પોતે છે, તેમજ પોતાને આનંદ કે વિષાદ ઉપજાવનાર પણ પોતે જ છે

“ ઈદિરા ! આપણે આવતીકાલના મેલમા મુમાઈ જવાનું છે ”
 “ ત્યા શુ કામ છે પિતાજી ? ” ઈદિરાએ નમ્ર અવાજે પૂછ્યું
 “ પેલા શ્રીમાનનો આજે પત્ર આવ્યો છે.” વામનરાયે કહ્યું
 “ શુ પેલા મધરાજનો ? ” ઈદિરાએ કંઈક ગભરાઈથી પૂછ્યું.
 “ હા, પણ તેનું નામ મધરાજ નથી; પરંતુ તેનું અર્ધ નામ
 તો મધુસૂદન છે. ”

“ પત્રમા તેણે શુ લખ્યું છે ? ” ઈદિરાએ વિચારવશ થઈ પૂછ્યું.
 “ તેને એકએક જર્મન જવાનું થયું છે તેથી તેણે તરતમા
 લખ કરી નાખવાનો આગ્રહ કર્યો છે વળી તે તને પણ તેની સાથે
 જર્મની લઈ જવાનો છે આ કારણથી જ આપણે કાલે રાતના
 મેલમા મુખ્ય જવાનું નક્કી કર્યું છે. ”

“ ત્યારે શુ તમે મને તેની સાથે જ પરણાવશો ? ” ઈદિ-
 રાએ ગમગીન થઈને પૂછ્યું.

“ હા, કારણ કે એવો શ્રીમાન-ખાનદાન યુવાન ભવિષ્યમા
 બીજા કયાઈ પણ મળી શકે એમ નથી બેટા ! તું તેની સાથે પરણવાથી
 બહુજ સુખી થઈશ ’ વામનરાયે ઈદિરાના સામે જોઈ રહેતા કહ્યું.

“ પિતાજી ! તમે મને સુખી કરવા નથી ઇચ્છતા; પણ દુઃખના
 દરીયામા ડુબાવવા તૈયાર થયા છો. તમે જેને શ્રીમાન-ખાનદાન
 માનો છો; તેને હું નરાધમ-શયતાન સમજી છું. બાપુ ! તમે
 તેનાથી દુઃખા છો. તેણે તમને ભોળવ્યા છે તે એક બયંકરમા
 બયંકર માણસ છે. તમે બ્રાન્તિમા ભૂલીને જ તેને સારો માણસ
 સમજો છો. પિતાજી ! વિચારો, પાછળની વિમાસવુ પડશે.” ઈદિરાએ
 દુઃખપૂર્ણ અવાજે કહ્યું.

“ મે તેની પૂર્ણ પરિક્ષા કરી જોઈ છે. તે મારી તપાસ-

પરિક્ષામાં શ્રેષ્ઠ બાપક નિવડ્યો છે અને તેથીજ મેં તેની સાથે તારા લગનનું નક્કી કર્યું છે. ઈદિરા ! તું બોમ્બેની વાતો સામળીનેજ તે ખાનદાનના નબીરાને નરાધમ માને છે. બાકી તે એવો નથી એની તું પૂરેપૂરી ખાત્રી રાખજો. ”

“ તે નિષ્ણાચના પાપી મનની અને પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ ચૂકેલી છે. પિતાજી ! પ્રભુને ખાતર, અરે તમારી આ રંક ધુત્તીને ખાતર પણ તમે તમારો વિચાર ફેરવો. મારી મરજી તેની સાથે પરણવાની નથી. બાપુ ! હું તમારા પગે પડું છું. ” ઈદિરા બેહાથ જોડી છુટશે પડી.

વાંમનરાય ચિડાધો. તેણે મુસ્સામય અવાજે કહ્યું; “ છોકરી ! તું ધણી દોઢડાહી છે. મારે તારી સલાહની જરૂર નથી મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે તે બરાબર જ છે તારે તેની સાથેજ પરણવું પડશે. ”

“ પિતાજી ! પરીણામ સાફ નહિ આવે ? ” ઈદિરાએ ઉમા ચતા કહ્યું.

“ તે મારે જોવાનું છે. ”

“ પણ મારી ઈચ્છા તેને પરણવાની નથી. ” ઈદિરાએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું

“ આ માબતમાં તારી ઈચ્છાની કમજ જરૂર નથી. ”

“ હું મારા અંતરાત્માની ઈચ્છા મુજબજ વર્તીશ ”

“ હું તને બળાત્મારે પરણાવીશ. ”

“ તેમ કરતા વિશ્વાસતુ ના પડે તેનો ખ્યાલ કરજો. ”

“ ઈદિરા ! ઉદ્ભવ ન થા, ભવિષ્યમાં ધણી દુઃખી થઈશ ”

“ એક પણ પછી શું થશે તેની કાને ખબર છે ? ”

“ મારી ઈચ્છાને આધિન થા, નહિતો હમરાય થઈશ. ”

“ મારા નિશ્ચયને માટે હું સધળું સહન કરીશ.”

“ ચૂપ થા, તારે મારી આંતરને તામે ચુપ પડશે ” વામન-
રાયે નિશ્ચયાત્મક અવાજે કહ્યું.

ઇદિરાની આખોઆ અશ્રુ ઉભરાયા. તે જાણે તેના બાપને
ઢપકો આપતી-વિનવતી હોય એવી નજરે તેણે વામનરાય સામે
દ્રષ્ટિ કરી કહેવા માંડ્યું; “ પિતાજી ! બાપુ ! શામાટે તમે આવું
ભયાનક કાર્ય કરી રહ્યા છો ? તમે જેને મધુસૂદનના નામથી ઓ-
ળખો છો, જરે જેને ખાનદાન-શ્રીમાન માનો છો, તે એક કાગળ
નાગ છે, બચકર રાક્ષસ છે. બાપુ ! વિચારો, તમારી આ પુત્રીને
સુકટના સાગરમાં ના ડુબાવો બાપુ ! આ જગતમાં કંઈક સારું કામ
કરો કે જેથી લોકોમાં તમારી અમર નામના રહી જાય જીવન
સ્વપ્ના સમ છે. કાલે શુ થશે એ તો પ્રભુ જાણે, પણ મરણ પછી
સારું યા ખોટું નામ ગંધી જશે ”

ઇદિરા દીન વદને બાપની સામે જોઈ રહી પણ પાપાણુ
પ્રતિમા વામનગાયના નિઃકુર હૃદયમાં લેણમાત્ર પણ અસર થઈ નહિ.
ઇદિરાના શબ્દો સાંભળી તેના ગુસ્સામાં વધારો થયો તેણે મોઢા
અવાજે કહ્યું, “ મારે તારું કંઈ પણ સાંભળવું નથી હું તેની સાથેજ
તને પગથાવનાર છું ”

“ પિતાજી ! શુ તમે નથી જાણતા કે હું મનથી શ્રીશયી-
કાન્તને પરણી ચૂકી છું ? ” ઇદિરાએ કહ્યું.

“ તું તારા મનથી ભલે તેને પરણી ચૂકી હોય; પણ મારી
ધ્વજાને આધિન થયા સિવાય તારો છૂટકોજ નથી.”

“ પિતાજી ! જેવો આપનો દ્રઢ નિશ્ચય છે, એવીજ અરે એથી
પણ વધારે મારી બિપણ પ્રતિજ્ઞા છે.” ઇદિરાએ નિશ્ચયાત્મક
અવાજે કહ્યું.

“ એટલે ? ” વામનરાયે ડાળા ધુરકાવી પૂછ્યું.

“ હું સ્થાકાન્તને ચાહું છું અને ચાહિશ. ”

“ તારી પ્રતિજ્ઞા નિષ્ફળ થશે. ”

“ કોની તાકાત છે કે મારી પ્રતિજ્ઞામાં અંતરાય નાખે ? ”

“ મારા જીવતા તો તું તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી ચક્રીશ નહિ. ”

“ આ શરીરમાં લોહીનું એક ટીપું રહેશે ત્યાં સુધી આ ઇન્દ્રિયા તેની પ્રતિજ્ઞાનું મથાર્થ પાલન કરી ચક્રશે. ” ઇન્દ્રિયાએ હ્રદય અવાજે કહ્યું.

“ છોકરી ! હઠમા હાની છે તું કોની પુત્રી છે તે જાણે છે ? ” વામનરાયે પૂછ્યું,

“ હા, એક દુષ્કર્મ કરનાર બપકર પિતાની હું પુત્રી કહેવાઈ છું ”

“ છોકરી ! હું એક બપકર માણસ છું તેનો ખ્યાલ કરજો ? ”

“ અને હું પણ તેજ બપકર પિતાની પુત્રી છું, તેનો પણ તમે પૂરેપૂરો વિચાર કરજો. ”

“ શું તું મારા કાર્યમાં વિઘ્ન નાખીશ ? મારી ઇચ્છાનો અનાદર કરીશ ? ”

“ જરૂર, હું મારો ધર્મ બરાબર બજાવીશ અને મારા માપને નીતિના પથનું પૂરેપૂરું જાન કરાવીશ ”

“ એમ ! તો હવે જોયા કરજો કે કોનું ધાર્યું સિદ્ધ થાય છે. ” આમ બોલતો વામનરાય ખુરશી પરથી ઉઠ્યો અને લાલચોળ નેત્રે ઇન્દ્રિયાની સામે લીમ નજરે જોઈ ત્યાંથી ચાલતો થયો. ઇન્દ્રિયા પણ તરતજ ત્યાંથી નીકળી તેના ઓરડામાં ગઈ અને પિતાના નિબુર વર્તનથી રહવા લાગી. પિશાચવૃત્તિનો વામનરાય વધુ સુખ વૈભવની

તૃણાથી મદાધ બની ઇંદિરા જેવી પવિત્ર-નિર્દોષ બાળાને સતાપી વિનાશના માર્ગમાં ઝડપથી ગમન કરી રહ્યો હતો. દ્રવ્ય લાલસાના કારણેજ તે તેની પુત્રીને એક નરાધમ-ખૂની સાથે પરણાવવા તત્પર થયો હતો. માણસને જેમ જેમ વધુ દ્રવ્ય અને સુખ વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે મદાધ બને છે પણ જે પૂરેપૂરો ભાગ્યવાન હોય છે, તેજ લક્ષ્મીના મદથી-સુખ વૈભવથી અને મોટાપથી છલકાતો નથી. વિદ્વાનો કહે છે કે જ્યાં દ્રવ્યની લાલસા વધેલી છે, ત્યાં શાન્તિ અને પ્રભુ ભક્તિ નથી હોલતના દાસ અને વૈભવ વિલાસમાં મસ્ત-મુલ રહેનારાઓથી પ્રભુ હજારો ગાઉ દૂર રહે છે આવા જનોથી નથી દેશનું કલ્યાણ થઈ શકતું કે નથી તેમનું પોતાનું જીવન સફળ કરી શકતું આ કારણથીજ એક ઉર્દૂ શાયર કહે છે કે,

ગર આ પડેગા તુઝપર કુછ હાદિસા ખલક કા,
માલિક દિર ઓર કોઇ ઠેરેગા તેરે દિલકા;
આગેસે દે દિલાકે, હો રહે તું ઉરસે હલકા,
કર શિખ અપને દિલમે, કુછ આજકા ન કલકા
દિલકા ખુશી કે ખાતિર અખડાલ માલ ધનકો,
ગર મર્દ હયતો આશિક કોડી ન રકખ કદન કો

શું આ સત્ય નથી ? મહાન બક્ષો અને દેશસેવકો સુખ વૈભવ લક્ષ્મી વગેરેને ત્યાગીનેજ મહાન થયા હતા. તેમના અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગથીજ આજે પણ સસારીજનો તેમના પવિત્ર નામો ઉચ્ચારી પોતાને પવિત્ર થએલા માને છે. આપણા પવિત્ર આર્યાવર્તમાં હબ-સ્વાર્થ અને ખોટી મોટાપ-અભિમાનનો પાર નથી. કહેવાતા પૈસાપાત્રો અને કુલીનોના વિશાળ મહાલયોના શુભ ભાગમાં કેવા પૈસાચિક પાપકર્મો થઈ રહ્યા છે, એ તો શ્રીભગવાન કે કોઇ

અનુભવીજ જાણી શકે-સમજી શકે છે. હિંદુસ્થાનમાં આજે અનેક દુખી અબળાઓના આર્તનાદ સંભળાઈ રહ્યા છે. અનેક ગરીબ-જનો અન્ન વસ્ત્ર વિહીન દશામાં મરણના પ્રયત્ન પોકાર પાડી રહ્યા છે; અનેક નિર્દોષ બાળક-બાળાઓ ગાત્રી-સમાજના કુધારાના કારણે દુઃખની વેદી પર બળીદાન રૂપે હોમાય છે. દુઃખીમાં અનેક પાપાચાર-અત્યાચારથી આ પવિત્ર ધરા કુજી રહી છે શ્રીમાનો-ખાનદાનો અને અન્ય કુલીનજનો આ સઘળું સમજવા છતાં-અનુભવવા છતાં પ્રમાદ વશ બની દેશની દુર્દશા શાન્તિથી નિહાળી રહ્યા છે પરસ્પરમાં દ્વેશ અને કુસંપત્તી આમ દિવસે-દિવસે પ્રચલતા ધારણ કરતી જાય છે વિદેશીજનો હમે છે અને હિંદીઓને દરેક કાર્યમાં નાલાયક ગણે છે. પરમાત્મા ! દેશના આ દુઃખી શ્વેષ શા ? શું હિંદીઓને સર્વદા યુનામીમાંજ રહેવાનું સૂઝાએલું હશે ? ખરેખર એમજ સમજાય છે હિંદીઓ-હૃદયવિહીન ભારતપુત્રોના દબ-દ્વેશ અને સ્વાર્થનુજ આ ધોર પ્રાયશ્ચિત છે. ભારતીય જનો ! તમે કયા સૂધી આવા દુર્ગુણોને આધિન રહી પ્રમાદમાં પડી રહેશો ?

વિદેશીયો તમને નમલા-હૃદયવિનાના માનેછે, તેમનું એ ક્યન શું સત્ય રાખશો ? ઓ શ્રીમાનો ! વિદ્વાનો ! તમે મોટી સંખ્યામાં સમક્ષ દેશની દશા સુધાગ્વાના, સ્ત્રીઓને ઉન્નત-સુખી કરવાના અને સમાજના સુધારાના મોટા-લાભા ભાષણો આપો છો. ભાષણો કરતી વખતે તમારા મુખપર નિશ્ચયની છાયા જણાય છે ઓતાઓ તમારા શબ્દોને તાલીયોના ગગડાટથી વધાવે છે. વર્તમાનપત્રોમાં તમારા ભાષણની પ્રશ્નસા છપાય છે; અને તમે તે જાણી-વાચી પુલાવ છો. પણ તમે જે કહેલું-બોલેલા તેનું ચત્કિચિત્ત પણ પ્રતિપાલન કર્યું છે-કરો છો ? શામાટે કરવું પડે ? એ તો ફક્ત બોલ

વાનુંજ અને ખોટી કિર્તી મેળવવા માટેજ. ખરેખર ! કુદરત કા ન રહે ? હિંદીઓ ! વખતસર ચેતો તમારા દેશની, તમારા સમાજની દૃશ્યા નિહાળો અને એક ચિત્તથી તેનો વિચાર કરો તમારા દેશમાં બાળલગ્ન-વૃદ્ધલગ્ન અને કન્યા વિક્રયના કપાલા ક્યા સુધી ચલા દેશો ? વિધવાઓના આતરીક સતાપના કણ્ણ આતનાદ ક્યા સુધી સાંભળશો ? શુ તમે તમારી બહેન-માતાઓ અને પુત્રીઓના સુખને અર્થે કંઈ પણ નહિ કરી શકો ? આખો દેશ દુઃખમાં ડુબ્યો છે; પરંતુ ત્રતા રૂપી ભોખડી સાકળો સજ્જડ જડડાએલી છે, અનેક અબળાઓના શોકની અને અનેક ભૂખ્યા જનોની કકળતી આતરડીઓના નિશ્વાસની હાથ દરેક પળે નીકળીને પવનને પણ ગરજ આગ સમાન બનાવી રહી છે, અનેક સ્ત્રી-પુરુષોના ઉબ્બુ અશ્રુઓની સગિતાઓ વહી રહી છે, અનેક દેશ ઉદ્ધારકો-જનસેવકો સકંટો સહન કરી રહ્યા છે, આવા વખતે એક પણ હિંદીને પ્રમાદમાં પડી રહેવું ન ધટે.

વિદેશીઓ કહે છે કે હિંદીઓ દુર્બળ અને કંઈ પણ કામ કરવાને લાયક નથી. શુ આ સત્ય હશે ? ના, અમે માનતા નથી, અમે કહીએ છીએ કે ભારતવર્ષમાં એવી પ્રબળ દૈવીશક્તિ અને બળ છે કે જે સમય આવે આખા જાતને પણ ચક્રિત કરશે પણ હાલ એ સમય ક્યા ? અમારા બધુઓ શક્તિવાન છે; દરેક કાર્ય સારામાં સારી રીતે પાર પાડી શકે એમ છે, પણ અદ્વિસાસની વાત છે કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણે અને પવને તેમને પ્રમાદિ અને હૃદય વિહીન બનાવ્યા છે. જે આમ ન હોત તો અમારા શીમાન-ખાન-દાન અને કુલિન બંધુઓ દેશમાં હાહાકાર નિહાળી શાન્ત બેસી ન રહેત હિંદીઓ ! આ હૃદયહીનતાનું ધોર કલક ક્યારે ટાળશો ? કદાચ તમે એમ સમજતા હશો કે બળ વિના દેશની મૂર્તિ નથી, પણ

અમે કહીએ છીએ કે શારીરીક બળ એ પાશવ શક્તિ છે એ પાશવ શક્તિ કદી પણ શાન્તિ રચાપિ શકતી નથી. એ શક્તિમા પૃથ્વીને મરૂભૂમિ બનાવવાની--નંદનવનને વેરાન કરવાની--સ સારને સ્મશાન કરવાની શક્તિ રહેલી છે આજ પર્યંત તે શક્તિએ જગતમા ક્યાઇ પણ શાન્તિ રચાપિ નથી. ત્યારે સાચી શક્તિ ક્યા ? અમે ભારપૂર્વક કહીએ છીએ કે તે શક્તિ મનુષ્યોના હૃદયમા-પવિત્ર સ્વર્ગિય પ્રેમમા રહેલી છે. વિશ્વપ્રેમી હૃદયવાન માણસજ આસ સારમા સર્વ શક્તિવાન શ્રેષ્ઠ મહાત્મા છે. આપણે પણ વિશ્વપ્રેમી બની વિશ્વવિ-જયી થવાનું છે. સંહારક પાશવ શક્તિઓથી દેશનો ઉદ્ધાર છે એવું માનનારાઓને તેમની માન્યતા મુજારક રહો આપણે તેમની માન્ય-તાને મળતા થવું નથી આપણેતો દ્રઢ શ્રદ્ધા-સાહસ અને ખતથી દેશની સેવા કરવાની દિક્ષા ગૃહલુ કરવાની છે દેશહિતેચ્છુ જ્ઞાનનો સાધક કે શરીરનો સાધક બન્નેમાથી કોઇ નથી દેશસેવક તો એજ કે જેનામા હૃદય હોય, સારાસાર પારખવાની શક્તિ હોય, અન્યને દુઃખી જોઇનેનું હૃદય દ્રવી જાય, અન્યની વેદનાથી જે દિલગીર થાય અને તે દુઃખીજનોના સઘળા દુઃખ દૂર કરવા તત્પર થાય; બસ તેને જ ખરેખરો દેશસેવક કહી શકાય પણ અત્યારે આમાનું કંઇ પણ નથી દેશમા દબ-કપટ અને સ્વાર્થના પૂર વહી રહ્યા છે. સુધારક વિદ્વાનોના ધરમા અને શ્રીમાનોના ભવ્ય મહાલયોમા દુઃખ-ત્રાસથી ત્રાસેલી અબજાઓના ઉજ્જ્વલ નિઃશ્વાસ સબળાઇ રહ્યા છે. અસ્હાય ઇંદિરાની પણ આવીજ દશા થઇ રહી છે. પિતાના પ્રયત્ન ક્રોધાગ્નિમા ભસ્મ થવાને ઇંદિરા તૈયાર થઇ છે એક એકાન્ત ઝોરડામા ઇંદિરા મ્હાન વદને-વ્યાકુળ હૃદયે આખોમાથી આવજુ-ભાદરવો વરસાવી રહી છે. તેણે આખો દિવસ રડવામા જ પૂરો કર્યો. રાત્રિ પડી.

વામનગયે ઇંદિરાને વાળુ કરી લેવાનું કહેવરાવ્યું ઇંદિરાએ ના પાડી. વામનગયે દરકાર કરી નહિ બાદ તે અને તેની પત્નિ લગ્નમા લઈ જવાની વસ્તુઓ એકત્ર કરવાના કાર્યમા ગુથાયા લગભગ મધ્યરાત્રિ થતા બન્ને જણા પૂર્ણ તૈયારી કરી નિવૃત્ત થઈ સૂતા રાત્રિની શાન્તતા સર્વત્ર વ્યાપેલી હતી. જળ જ પી ગયું હતું. વામનગય, તેની પત્નિ અને નોકરો ગાઠ નિદ્રાને આધિન થઈ પડેલા હતા. ફક્ત ઇંદિરાજ હજી જાગતી હતી. તેને ઉંઘ કેવી રીતે આવી શકે ? જેનું આખું જીવન સળગી જવાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે, તેને નિદ્રા કેમ કરી આવે ? ઇંદિરાએ આ દુષ્કર્મથી છૂટવાને ધણું વિચાર કરી જોયા; પણ તેને નિરાશા સિવાય કંઈ પણ જણાયું નહિ. બાળાનું હૃદય ચિરાતું હતું રાત્રિ વિતતા-સમય પસાર થતા તેની વ્યાકુળતા વધતી હતી. અંતે ઇંદિરા પ્રભુને પોકારવા લાગી “ ભગવાન ! મને રસ્તો બતાવો. હું શું કરું ? ક્યા જાઉં ? મારો એકનો એક આધાર કુસુમકાન્તભાઈ પણ જગતમાથી અદૃશ્ય થયો હું તેના વડે સુખી હતી તેજ મારો ભાઈ-સગો ભાઈ હતો. હા ! વિધિ ! તેને પણ ત્હેં મારાથી દૂર કર્યો શરીરકાન્ત વિલાયતમા છે હાય ! મારી આ દશા તેમને કેણુ જણાવે ? ઓ પ્રભુ ! મારી પર દયા કરો આ આશ્વત્થમાથી છૂટવાનો રસ્તો બતાવો ? જે મારા પિતાનું ધાર્મ્ય સિદ્ધ થશે તો મારે આત્મહત્યા કરીને મરવું પડશે. હાય શું કરું ? ” ઇંદિરાએ નિઃશ્વાસ નાખી જમીનપર માથું પછાડ્યું તે ધણીવાર વિચારવશ રહી અને અંતે કંઈક નિશ્ચય કરી ઉભી થઈ તેણે ધડીઆગ તરફ જોયું, ત્રણ વાગેલા જણાયા. આ પછી તેણે નજીકમા આવેલી એક બારી ઉઘાડી બહાર નજર કરી સંપૂર્ણ શાન્ત જણાયું ચારે તરફ અંધકાર ફરી વળ્યો હતો. આખું જગત

અધકારના સાલ્લામાં છૂપાયું હતું. મ્યુનિસિપલ શનસો પણ હોલ-વાઈ ગયા હતા. ઈદિરાએ બારી આગળથી ખસી પોતાના ઝોરડામાં આવેલી એક નાની પેટી ઉઘાડી અને તેમાંથી પહેરવા જેટલા કપડા કાઢી એક નાની પોટકી બાધી. પેટીમાં એક કોથળી હતી. તેમાં થોડાક રૂપિયા અને પૈસા હતા. ઈદિરાએ તે મથુવા માડ્યા. પચાસ રૂપિયા અને બાર આના થયા. એ સઘળા નાણા તેણે પાઠા કોથળીમાં ભરી. એક કઠી હતી તેને તેણે ગળામાં નાખી. નાણાની કોથળીને પણ કપડાની પોટકીમાં બાધી દીધી. આટલું કરતા ચાર વાગ્યા. ઈદિરા ઉભી થઈ અને પોટકી લઈ ધીમા પગલે નીચે હેતરી મોટા દાર પાસે આવી. નજીકમાં જ નોકરોને સૂતાનું સ્થાન આવેલું હતું ઈદિરા ધણીજ ચાલાકીથી દાર ઉઘાડી ધગની બહાર નીકળી. તેણે દીનવદને અને સજ્જનતપને આસપાસ નજર કરી. સર્વત્ર ધોર અધકાર વ્યાપેલો હતો આ પછી તેણે અતી ઝડપથી પ્રયાણ કર્યું. જોનજોતામાં તે ઘણે દૂર નીકળી ગઈ. જિપણુ અધકારના સાલ્લામાં ગરીબ દુખી ઈદિરા અદસ્ય થઈ પ્રાત કાળ ચતાજ ઈદિરાના જતા રહેવાની વામનરાયને ખબર પડી. પાપાત્મા ગભરાયો. ઈદિરાને શોધવા-ખોળવા ચારે તરફ માણસો દોડાવ્યા. પણ ઈદિરા ગઈ તે ગઈજ. શોધ-ખોળમાં અકવાડીયું વિત્યું; પણ પત્તો ક્યાંથી મળે ? વામનરાય પસ્તાયો-રોયો, પણ હવે તેનો પશ્ચાતાપ શું કામનો ? તેણે મહારાજને સમાચાર લખી દીધા. સરીકાન્તને પણ આ દુઃખદ સમાચારનો લડત તાર મૂક્યો. ઈદિરાના જવાથી વામનરાયનું મહાલય શૂન્ય થઈ પડ્યું. વામનરાય આક્રંદ કરવા લાગ્યો. પુત્રીની ચિતામાં તેને તાવ આવવા માડ્યો. આ અરસામાં જ તેને સમાચાર મળ્યા કે મહારાજ તરફથી તેને

જે નોટો મળી હતી અને તે નોટો તેણે જે વેપારીને આપી હતી, તે તમામ નોટો બનાવટી નીકળી છે અને તેથી સરકારે તે વેપારીને પકડ્યો છે. આવા સમાચાર શ્રવણ કરતાજ વામનરાયનું મગજ ફરી મથુ. તાવ વધ્યો. હૃદયમાં દારણ વેદના ઉત્પન્ન થઈ રહી એક પુણ્યશાળી મનુષ્યના જવાથી શુ થાય છે એનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન તેને થયું આથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્ય પોતાને કર્મ કરીનેજ મુખ-દુઃખનો ભોક્તા બને છે. ભગવાનની લીલા અજબજ છે.

૨૮

સ કંઠના સાગરમાં.

* શ્રેયાસ્સ્વધર્મે ચિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેય પરધર્મે મયાવદ્ ॥

વિશ્વાસીપૂરામાં આવેલા પાદરીસાહેબના બંજલામાં કુસુમાવતીને આવી રહે ધણી મહિના વિત્યા હતા. પણ કૃપાએ તેને પુત્ર ગ્લનો લાભ થયો હતો. કુસુમાવતીએ આ સ્થળે આવ્યા પછી વર્તમાનપત્રોદાર પોતાના તથા પતિના દુ ખદાયક સમાચાર જાણ્યા હતા. કુસુમકાન્ત ગૂમ થઈ ગયો, તેનો પતો નથી, વગેરે સમાચાર જાણતા કુસુમાવતીની આતરિક કંઠનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પોતાની સત્ય ઝોળખાણ કંઠને જણાવી નહોતી. પાદરીએ તે જાણવાને ધણી પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ જ્યાં સુધી કુસુમકાન્તના દર્શન થાય નહિ, ત્યાંસુધી કુસુમાવતીએ પોતાની ખરી ઝોળખાણ કંઠને પણ નહિ જણાવવાનો નિશ્ચય

• પરાયો ધર્મ આચરવા કરતા પોતાનો ધર્મ ઉતરતા ગુણવાળો હોય તો પણ તે શ્રેય કરનારો છે. સ્વધર્મમાં રહીને મરણ સાર છે, પરંતુ પારકો ધર્મ તો એથી પણ વધારે ભય ભરેલો છે. —શ્રી ગીતાજી

કર્યો હતો. તે એકાન્ત મળતા છાનુ-છાનુ રૈની અને પિતા-માતા તથા પતિને યાદ કરતી. પોતાના સદ્ગુણોથી અને સ્નેહાળ સ્વભાવથી તેણે પાદરીસાહેબ અને અન્ય ખ્રિસ્તી જનોના દિલ જીતી લીધા હતા. કુસુમાવતી સર્વની સાથે પ્રાર્થનામા બળતી, ઇશુખ્રિસ્તના ઉપદેશની પ્રજ્ઞ સા કરતી અને પાદરી સાહેબની સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધા-તોની લાખી ચર્ચા ચલાવતી. ચર્ચાને અંતે પાદરીસાહેબને કથુવ કરવું પડતું કે હાલના અનેક ખ્રિસ્તી જનોએ ભગવાન ઇશુના ઉપદેશને વિસાર્યોછે. કુસુમાવતીની વિદ્વતા વગેરે જાણના પાદરી અને અન્ય જનો તેની પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ ગમતા હતા. પાદરી તો તેને પોતાની પુત્રી પ્રમાણે ગ્રહાતો. સવળાની કદ માન્તા હતી કે કુસુ-માવતી જતે દિવસે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરશે પણ એ વિશ્વાસી જનોને તેના અતરની ખબર નહોતી કે કુસુમાવતી મહાત્મા ઇશુના સિદ્ધા-તોને જોકે પૂરા પ્રેમથી પાળે છે અને ઇશુ ખ્રિસ્ત પ્રત્યે માનની નજરે જુએ છે, પણ તેના હૃદયમા તેના પોતાના હિંદુધર્મનું પણ તેને પૂરેપૂરું અભિમાન છે. સર્વ મનુષ્યોને પોતાના બધું સમાન ગણવા-દયાવૃત્તિ રાખવી અને કોઈનું અહિંત કરવું નહિ-વિશ્વપ્રેમી બનવું વગેરે હયા આદર્શો હિંદુધર્મમા કયા નથી ? જે સત્ત સિદ્ધાતો આપણા ધર્મમા છે, તેજ સત્તનું પરીપાલન કરવાનું અન્ય ધર્મોમા પણ કહેલું છે; તો શામાટે અમૂક ફલાણેા ધર્મો છે એમ માની અન્ય ધર્માવલંબી પ્રત્યે દ્રેષ દર્શાવવો જોઈએ ? સાચો હિંદુ-સાચો ખ્રિસ્તી અને સાચો મુસલમાન તો એજ કહેવાય કે જે સર્વ ધર્મ પ્રત્યે માન પૂર્વક જુએ અને દરેક ધર્મના સાચાં તત્ત્વો વિચારી સમજે. કુસુમાવતી આવા વિચારનીજ હતી. તે સવાર-સાંજ પ્રાર્થનામા બળતી અને તે વખતે એકજ ધ્યાનથી તેના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન

ધરતી. કોઈ વખતે મસ્જિદમાં જતી તો ત્યાં પણ પોતાના ભગવાનને જોતી. દરેક ધર્મમાં, દરેક મનુષ્યમાં અને દરેક સ્થાને શ્રીભગવાન રહેલા છે. પ્રભુ સિવાયની કોઈ પણ જગ્યા ખાલી નથી. આવા ઉચ્ચ સરકાર કુસુમાવતીના હૃદયમાં કુસુમકાન્તે પાડ્યા હતા. કુસુમાવતી જો કે ખ્રિસ્તી જનોના સહવાસમાં આનંદથી રહેતી હતી; પણ રસોઈતો સ્વહસ્તેજ ખનાવીને જમતી હતી. પાદરીસાહેબે તેને એક અલગ ઓરડો કાઢી આપ્યો હતો. પુત્ર પ્રસવ સમયે અને તે પછી પાદરીસાહેબે અને અન્યજનોએ તેની સારી સાગવાર કરી હતી. પુત્રનું નામ પાદરીએ નિરજન પાડ્યું હતું. જીવીયા નામની એક ક્રિશ્ચિયન કુમારિકાતો રાત્રિ દિવસ કુસુમાવતીની પાસેજ રહેતી અને જાણે તે પોતાની સગી મોટીબહેન હોય તે પ્રમાણે આહી નિરજનને રમાડતી. કુસુમાવતીને મૂર્ખ આરામ થતા વૃદ્ધ પાદરી સાહેબે એક દિવસે કુસુમાવતીને ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવાનું કહ્યું.

કુસુમાવતીએ સવિનય ના પાડના પોતાના ધર્મમાં અચળ રહેવાનું જણાવ્યું. પાદરીએ ધણુંએ સમજાવી; હિંદુ ધર્મમાં ચાલતા મનાતા ધર્મગિા-અધશ્રદ્ધા અને દોહ ડાહ્યા વિદ્વાનો-ધર્મચાર્યોએ કેવળ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર મહાત્મા શ્રી વ્યાસજીના પવિત્ર પુસ્તકોમાં કરેલો સુધારો-વધારો અને કષ્ટોળ કષ્ટીત કથાઓ-વાતો વગેરેનું વિવેચન કરી હિંદુ શાસ્ત્ર-ધર્મની પુષ્કળ નિદા ટીકાઓ કરી. કુસુમાવતી શાન્ત-ગભીર વદને સધળું શ્રવણ કરી રહી અને પછી પાદરી સાહેબનું બોલવું પૂર્ણ થતાં તેણે શ્રીગીતાજી ના ૧૪મ એકજ શ્લોકનું લખાણ વિવેચન કરી હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા મહત્તા સાબિત કરી આ શ્લોક-શ્રીભગવદ્ વાક્ય પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપેલું છે. એ પવિત્ર વાક્યનું જીવન પર્વત પ્રતિપાદન

દરેક ધર્મના મનુષ્યોએ કરવું જોઈએ. તેમાંજ દરેકની શક્તિ-મુક્તિ છે કુસુમાવતીના વિવેચનથી અને ધર્મના હંડા અબ્યાસથી પાદરી તેની પર પ્રસન્ન થયો તેણે કુસુમાવતીની અતી પ્રથ સા કરી આશિર્વાદ દીધો. કુસુમાવતીએ શિર નમાવી પિતાતુલ્ય પાદરીના આશિર્વાદને અગિકાર કર્યો દિવસો આનંદમાં વિતવા લાગ્યા. અંતે વિશ્વાસીપૂરાના તે બલા પરોપકારી પાદરીને સ્વદેશ જવાનું થયું સઘળાને ધણુ લાગી આવ્યું વૃદ્ધ પાદરી સર્વને ઉપદેશ-આશિર્વાદ આપી વિદાયત યાત્રો ગયો તેના ગયા બાદ બીજો પાદરી આવ્યો આ સાહેબ યુરોપિયન નહોતો; પણ હિંદુસ્થાનમાં જન્મેલો કોઈ યુરેઝીયન હોય એમ જણાતું હતું તે સ્વભાવે ઉગ્ર અને ધર્મના સાચા સિદ્ધાંતોથી તદ્દન અજ્ઞાન હતો પોતાના ધર્મના જનો પર તેણે આવત જ દાવ બેસારવો શરૂ કર્યો કુસુમાવતીને પ્રસ્તી ધર્મ સ્વીકારવાની ઉતાવળ કરવા માડી. કુસુમાવતીએ તેને ધણુંએ સમજાવ્યો-ચિનવ્યો. પણ તે ધર્મોષ તેના વિચારનેજ વળગી રહ્યો કુસુમાવતી સાથે રહેતી કુમારિકા જીલીયાને તે પાપાત્માં વિકારમય નેત્રે નિહાળવા લાગ્યો અને છેવટે તે બાળા સમક્ષ તેણે તેની દુષ્ટ ધૃત્તિ પણ જાહેર કરી. જીલીયા અને કુસુમાવતી નવા પાદરીના વર્તનથી ધણા મુઝાયા થી કરવું અને કયા જવું વગેરે વિચાર રાત્રિ-દિવસ દરવા લાગ્યા. આજે સવારનો સમય હતો. કુસુમાવતી બગલાની આગળ આવેલા બગીચામાં પડેલા એક બાકડા પર બેસી બાળીના વિચાર કરી રહી હતી. જીલીયા નિરજનને તેડી દૂર ફરતી હતી. ઘટનાચક્રના ઘેરાવાથી ગમગીન-દુઃખી બનેલી કુસુમાવતીને એક કવિની નિમ્ન લીખીત કવિતા યાદ આવી.

કદિ કદિ ફિલ રૈનું કોમને જોઇ રૈનું,
કદિ કદિ દિલ મારૂં છેક પાપાણુ ચાતું;

નિરખી-નિરખી આવુ વિશ્વ રૌંડ કદી હું,
 નિરખી જગ કદી આ હાસ્યમા કુળતી હું.
 પવન સુસવી ંહેતો કોઇ ખડેર માહિ,
 હૃદય ત્યમ હસે છે, હર્ષ તો કંઇજ છેના.
 હિમ જળ ટપકે છે વૃક્ષની ડાળીયોથી,
 રૂદન ત્યમ કરે છુ દર્દ તો કંઈજ છે ના.

મારા મનની અવસ્થા વિચિત્ર થઇ પડી છે. હું કોઇ નવા જગતમા આવી હોઉં એમ સમજ્ય છે મારા બાબતુ પરિવર્તન થઇ ચૂક્યું છે. જગતમા શ્રીમાન મનાતા પિતાની પુત્રી અને દેશ-ભક્ત વિદ્વાન પતિની પત્નિ આજે પાપની સાથે-જગતના જાલીએ સામે આજે ઘેર યુદ્ધ આફરી રહી છે. સસારમા મારો કોઇ મદદગાર નથી ઉંચે આકાશ અને નીચે પૃથ્વી સિવાય મારો કોઇ આધાર નથી. મનુષ્યો માને છે કે દુખીયાનો બેલી શ્રી ઇશ્વર છે હું પણ આ દ્રઢભાવે માનુ છુ. પણ જગતના મનુષ્યોમા મારું કોણ ?

નથી સસારમા કોઇ, ખતાવે માર્ગ સુખોનો,
 નથી આધાર એવો કે વિદારે બંધ દુઃખોનો;
 થયુ અવસાન માતાનુ, પિતા પચત્વને પામ્યા,
 પિડાયા પિયુ મારાને, ગયા છે દેશથી આત્મા.
 સુખો જે સૌ હતા સાગ, થયા નાણુદ પાપીથી,
 જીવનમા સત્વ છે નહિને રિબાહુ હુ હરામીથી.

વાસુદેવના પંજમાથી તો મૂકિત મેળવી, પણ હવે આ ધર્માધ
 માણસના ત્રાસમાથી શી રીતે છૂટયુ ? ભગવાન ! મારી પર દયા
 કરે, હું તમારે શરણે છુ "

દુનના હિમરાથી બાકુળતા અનુભવતી કુસુમાવતી સબળ નયને આકાશ પ્રતિ નિહાળી રહી આ અરસામાજ પેલો ધર્માધ પાદરી એકાએક તેની સન્મુખ આવી ઉભો અને રહેજ મોટા અવાજથી બોલ્યો; “અહિ એકલી બેઠી-બેઠી શુ વિચાર કરે છે ? તારે મારી આગ્રા માનવી જ પડશે. તું આજ સુધી અહિ રહી છે તાર નામ અમારા અનુયાયીઓની નામવાળીમા પણ લખાઈ ચૂક્યું છે. એટલે હવે તારે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વિકાર્યાં સિવાય ચાલે એમ નથી. બોલ ક્યારે બાપ્તિઝમ લઈ પવિત્ર થવું છે ?” આટલું કહી તે પ્રેત-મૂર્તિ મૂંછો પર હાથ ફેરવતો કુસુમાવતીના સામે જોઈ રહ્યો. કુસુમાવતીએ થોડીકવાર કંઈક વિચાર કરી કહેવા માડ્યું, “સાહેબ ! મારું દરજ્જે કે હું તમારી આગ્રા અંગીકાર કરી શકતી નથી જો મારે ખ્રિસ્તી થવું હોત, તો હું ક્યારનીએ બાપ્તિઝમ લઈ ચૂરી હોત. આપની પહેલાના પાદરી સાહેબે મને સમજાવવામા પણ કાંઈ બાધી રાખ્યું નથી મે પણ મારા ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા હતા. એ પછી તેમણે મને ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વિકારવાનો આગ્રહ કર્યો જ નહોતો તેમનું વર્તન મમાળું અને ખરા ખ્રિસ્તીને જાણે એવું સ્વતંત્ર હતું, પણ આપ સાહેબતો તેમનાથી ઉલટાજ ગુણો ધરાવો છો. ભગવાન ઇશુએ કહેલું છે કે કોઈનો આત્મા દુ પાવવો નહિ શુ આપનું વર્તન તે ભગવાનના કથન-ઉપદેશ વિરૂદ્ધ નથી ? ખ્રિસ્તીધર્મમા બળાત્કારે અન્યધર્મીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાનું, અન્યની પ્રત્યે દ્વેષ રાખવાનું અને કામ-ક્રોધ-મોહ-દમ વગેરેને આધિન થવાનું કયા કહેલું છે ? સાહેબ ! તમે પ્રથમ તમારા ધર્મ સંભાળો અને પછી જ અન્યને તમારા ધર્મનો ઉપદેશ કરો તમારી ધર્માધતાથી આ વસુંધર કુજ રહી છે અ.કાશ પડું-પડું થઈ રહ્યું છે, મહાત્મા ઇશુ તમારા

પાપથી રહી રહ્યા છે. જ્યતાન આનંદથી નાચી રહ્યો છે. સાહેબ ! જવ; પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ ખ્રિસ્તી બનો. હું તો મારા ધર્મમાં અચળ છું. મારો ધર્મ મારો પ્રાણ છે. મારો છેવટનો જવાબ પણ એ જ છે ” કુસુમાવલીએ લખાણ વિવેચન કરી સાહેબના મુખ તરફથી નજર ખેંચી લીધી પાદરી કુસુમાવલીના શબ્દો સાંભળી ચીડાયો અને ક્રોધ ભર્યા અવાજે બોલ્યો. “ છોકરી ! તું ધણી ઉદ્ધત છે તું અમારા પવિત્ર ધર્મનું અપમાન કરે છે મારી પહેલાનો પાદરી તો ભલો માણસ હતો, તેણે તારા જેવી હિંદુ ધર્મ પાળતી સ્ત્રીને ખ્રિસ્તી નહીં બનાવતાં તેની પર પ્રેમ રાખવાનું ઘેર પાપ કર્યું છે. અમારા ઉપરી અધિકારીઓની એવી સખ્ત આજ્ઞા છે કે અમારે દરવર્ષે અમુક મનુષ્યોને ખ્રિસ્તી ધર્મની દિક્ષા આપવીજ જોઈએ. મેં તારું નામ ખ્રિસ્તી તરીકે ક્યારનું એ લખી મોકલ્યું છે. માટે સમજ, ઉદ્ધતાઈ કરીશ તો દુષ્ખના દરીયામાં ડુબીશ ”

“ મારા ધર્મને માટે પ્રાણપર્યંત કરવાને પણ તૈયાર છું. ” કુસુમાવલીએ શેષથી કહ્યું.

“ એમ તો હવે જોયા કરજો કે તારી શુ દશ થાય છે ? ”

“ મહાત્મા ખ્રિસ્તના ગુન્હેમાર ! જ, તારાથી યાચ એ કરી લેજો. ” કહી કુસુમાવલી ત્યાંથી ચાલતી ગઈ. ક્રોધે ભરાએલા પાદરીએ એક તોફારને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે, તેન્યા સૂધી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વિકારવાનું કપ્પલ કરે નહિ, ત્યા સૂધી તેને જોના ઓરડામાં પૂરી રાખજો. તેના બાળકને પણ તેનાથી દૂરજ રાખજો. જો તું તેનીપર દયા બતાવીશ તો મારા ક્રોધને આધિન થઈશ ” આજ્ઞાધારક નોકરે કુસુમાવલીના ઓરડાને બહારથી સાકળ ચઢાવી. જીલ્લીયા પાસેથી બાળકને લઈ લીધો. કુસુમાવલીના શોકની સીમા રહી નહી. પાછી

પાદરીએ પછી જીવીયાને બોલાવી પોતાની પાપી ધુત્તરને આધીન થવાનું સૂચવ્યું અને સાજ સૂધીમા નિશ્ચયપર આવવાની તાકીદ કરી ચાલતો થયો. કિશ્કિયન કુમારિકા પ્રજાને પોકારતી ઝાર-ઝાર રડવા લાગી.

૨૯

અન્ય સંયોગ.

મુરખડા મુગલા કરમ તણી ગતી ન્યારી,
ભટકે શુ લોભા ઝાઝવા ને રૂં વિચારી .. મુરખડા
તપી યાદ્ય તરકા થકી બેઠા બીલી હાય,
કરમ હીણુને ચાગીયુ બીલુ દૂદી ત્વાય,
આગળ બે ડગલા કરમ છુડા ને વિચારી .. મુરખડા
કરે હૃદય શું શોક પલકમા, આ તન રંગ પતંગ,
વણુસી ભતા વારન લાગે જગત વિચિત્ર રંગે ... મુરખડા
કવિ

કેવી અન્ય ઘટમાળ ? ભગવાનની કેવી લીલા ! સ સારના સૃષ્ટા !
આપને મારા પ્રણામ છે. હું મનમા સમજતો હતો કે સ સારમા મારા
સમાન હવે કોઈ સુખી નથી. પણ અફસોસ, મારી એ માન્યતામા
હું ઠપાચો છું. મારી આશાઓ આસમાનમા અદસ્ય થઈ છે હૃદ-
યનો આત્મા કુસુમકાન્ત ગૂમ થતા જ મારી આશાઓના કિલા
અને હિમતના રડાડો જમીનદોસ્ત થયા છે. હા ! મારા બાપ !
મારા જીમર ! હું તને ક્યા ખોળું ? ક્યે સ્મરે આવી મળું ? તારા
વિનાહું જીવન હવે નકામું લાગે છે. ઓ બાપ ! ઓ મારા ઉદારક !
તારા અતુલ હૃદયકરો મારી હૃદય થયા છે. જે દુઃખીમારને હવે
આસમાન અને ત્રીએ જમીન સિવાય કોઈની આશર નહેતો, જે

માતા-પિતા અને પાલક વિહીન બની સંકટોના સમુદ્રમાં ડુબતો હતો, તેને એ પુણ્યજ્ઞાણી આત્મા ! ત્હેજ ઉદ્ધાર્યો. જગતના શ્રીમાનોથી હડધૂત થએલા; પરધર્મી હોવાથી હિંદુઓની આખ્યોમા કંટકની માફક ખૂચતા અને સહધર્મી ભાઈઓથી પણ ત્યજાએલા-તિરસ્કારાએલા એક દુખી મુસ્લીમને તે પવિત્ર આત્માએજ સગો-ભાઈ ગણી છાતીએ દાખ્યો. હિંદુ-મુસલમાનની બિન્નતા તેણેજ ભાગી ધર્મના સાચા તત્ત્વનું તેણે જ જગતને કંઈક ભાન કરાવ્યું. જગતના જનોથી હડધૂત થએલો મુસલમાન તે સાચા હિંદુ સંપ્રદાયથી સુખી થયો. આશ્રમના તમામ હિંદુ જનોનો સહોદર ભાઈ બન્યો. હું પણ સમજ્યો કે સુખની પરીસીમાએ પહોંચ્યો, પણ ના; મારી ભાવ્યદેવી છૂપુ હાસ્ય કરી રહી હતી. તે મને-એક મુસલમાનને સુખી બેવાને ઈચ્છતી ન હોય એમ અનુમાન થયું. કર્મહીનનાં પગલાથી લીધું પણ સુકાય અને સુખની જગાએ દુખના દરીયા ઉઠળે, અને થયું પણ એમજ બે એમ ન હોત તો એક પુણ્યજ્ઞાણી પુરુષ પર આવી અણુધારી આફત આવત જ નહિ. પ્રભો ! ખુદા ! આપની અકબરશક્તિ અવનવી જ છે. ”આવી રીતના આત્મગત ઉદ્ધાર કાઢતો બુલબુલખાન વિશ્વાસીપુરાથી થોડેક દૂર એક વૃક્ષ નીચે બેઠો હતો. તે અચાનક અહિં ક્યાંથી આવી ચઢ્યો હશે ? કુસુમકાન્તના એકા-એક ચાલ્યા જવાથી એ મુસ્લીમ યુવકના હૃદયમા ધણું લાગી આવ્યું. એક સગો ભાઈ ચાલ્યો જાય-અદ્રશ્ય થાય અને જેવો સતાપ ઉત્પન્ન થાય એવો અરે એથી પણ વિશેષ શોકાનળ બુલબુલખાનના હૃદયમા સળગી ઉડ્યો. તેણે કુસુમકાન્તને યાદ કરી ધણા દિવસ સુધી તો રહ્યા જ કર્યું. મનહર-સુધાકર અને આશ્રમમા સેવાયે બેઠાએલી વાસુદેવની પવિત્ર પત્નિ ઇંદુમુખી વગેરેએ તેને ધણુંએ સમજાવ્યો;

પણ તે વફાદાર-સાચા દોસ્તના દિલનું શાન્તવન થઈ શક્યું નહિ. છેવટે તેણે પણ કોઈને કહ્યો સિવાય કે જણાવ્યા વિના શાન્તિસદન-માથી પ્રયાણ કર્યું તેણે તેના મનથી દંડ સંકલ્પ કર્યો કે કુસુમકાન્તનો પત્તા મેળવવો યાતો તેની શોધમા તેના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરતા જીવન પૂર્ણ કરવું આવા નિશ્ચયવાળો યુલ્યુલખાન ગામ-નગર અરણ્યોમા કુસુમકાન્તની તપાસ કરતો છેવટે ચંદ્રોદય આવ્યો અને ત્યાં પેલા સાક્ષી-ગોરને મળી તેણે કુસુમાવતી વગેરેના હુબવાના સ્થળની માહિતી મેળવી એ તરફ જવા માંડ્યું ચાલતા-ચાલતા તે વિશ્વાસીપૂરા નજીક આવી થાક તાપથી અભિત થઈ એક વૃક્ષ નીચે બેઠો અને પોતાની કમનસિથીના દુખપૂર્ણ હૃદયના બહાર કાઢવા લાગ્યો શોક-દુઃખ અને પ્રવાસના અમથી તેનું ગૌરમુખ નિસ્તેજ જણાતું હતું. કુસુમકાન્તના વિચારે તેના મુખપર વિષાદની ધોર ડાબા કવા-એલી હતી. તેની જીભ કુસુમકાન્તના ગમ જપી રહી હતી આખ્યો તેના બહાલા બાંધને બેવા તલસી રહી હતી. મધ્યાહ્ન થયા હતા બાતુભગવાને ઉમ્મતા પારણ કરી હતી. રસ્તાઓ જન શૂન્ય જણાતા હતા. પોતાના વિપરીત બાવીના વિચાર કરતો, પ્રભુના દરબારમા હુ ખની ફરીયાદ દાખલ કરાવતો અને કુસુમકાન્તનો જલ્દી પત્તા મળે એવી પ્રબળ ઇચ્છા-આશા ધરાવતો યુલ્યુલખાન છેવટે આસપાસ નજર કરી કર્ણ અવાજો નીચે પ્રમાણેનું ગાન ગાવા લાગ્યો

જગતનાં જાણુ બેડુઓ, દલીલો દર્શને દર્શાવો,
મને ના ગમ પડે કાંઈ, કહો આ ભેદના ભાવો
તિમિરે છાય છુતિની, કટુતા મિષ્ટ વસ્તુની,
શિતળતા ઉષ્ણતા બેળી, મને બાસે કહો સાથી
જગત દુઃખો કવા દાર, કરેથી જે કવાઈ રે,
અને મુજ દર્દ કવા કરતા, કહો સાથી વધે છેરે,

ગણે જને જગત ગાહુ, મને તે ડાહુ દેખાતુ,
જગતના શ્વેત પડદામાં, મને સૌ કાણુ સમજાતુ
બળે જો એકમા બીજુ, ગણીત શાસ્ત્રે ગણાયે એ,
છતા મુજને મળેલા બહુ, મળેલા એક સમજાયે
અમારા કોષમાં શાને, અહમ્ શબ્દોનું દેવાણુ,
અમારૂં મારૂં ને બદલે, તમારૂં તારૂં તુ બાણુ,
નહી કંઈ બાદ નહિ બાગ્યા, ફક્ત ગુણ્યા ઉમેર્યાં એ,
શીખ્યો હુ બુદ્ધ્ય તેમાં કો', ગુરૂની કે એ મારી છે
મધુ રસના રસજોને, મધુનો સ્વાદ સમજાયે,
પીધો મેં પેટભર તો એ, નહીં રસ તૃપ્તી શે થાયે
ભરી મૃગ નાભી કસ્તુરી, નહીં મૃગને ખબર તેની,
મને ના બાન ભાવોનું, શીખુ જઈ પાસે એ કોનો?

હા ! સધણુ શીખવનાર-સમજાવનાર એક ગુરૂ-મારો ભાષ અરે
મારૂં સર્વસ્વ હતો, પણ તે ગયો, આ કમબાગ્યને મૂઢી-ત્યજી રાત્રિના
બિષળ અધકારમાં તેની પ્રાણ પ્રિયાના વિયોગ દુખે ઉન્મત્ત બની
આશ્વેા ગયો તેની શૌધમાં-તેને ખોળવા હું ધણુ રખાયો; દિવસો-
મહિના વિત્યા, પણ ઓ મારા ભાષ ! મારા આનંદ, મારા સુખના
સિતારા ! તારા તે પવિત્ર સુખના દર્શન ન થયા તે ન જ થયા.
મારા ગુરૂ ! હુ તને મળવા મારા પ્રાણ પાથરીશ દુનિયાના તમામ
સકલો ! આવો, આ યુલ્લુલ તમને હસ્તે સુખે બોલાવી રહ્યો છે તે
હવે તમારો સાચો દોસ્ત બન્યો છે. જગતના જનો તમારા
નામ માત્રથી જ કંપે છે; પણ હું જાને-જીગરથી તમારી દોસ્તી કરવા
આહું છું. આવો; તમારા આ દોસ્તને તમારાથી બને તેટલી રીતે
અજમાવો-તાવો આ યુલ્લુલ ખુદાના નામ પર-તેના ધર્મ પર અને
સાચી મિત્રતા પર તેના જાન કુરબાન કરવા આતુર બન્યો છે." આમ
બોલતો યુલ્લુલખાન ઉઘ દેખાયો. તેની આ સ્થિતિ ધણીવાર રહી.

સાજ પડવા આવી અંતે સ્વસ્થ થઈ તે ઉઠ્યો અને ત્યાંથી ચાલતો ચાલતો વિશ્વાસીપૂરા નજીક આવેલા પાદરી સાહેબના બંગલા આગળ આવ્યો. નાનકડા ગામમાં બગેલો જોઈ તે યોડીકવાર ત્યાં ઉભો રહી બગલા તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી કંઈક વિચાર આવતા તેણે અંદર પ્રવેશી ચોગાનમાં પડેલા એક બાકડાપર સ્થાન લીધું. કુદરતની ગમતી ઘટનાથી જ બુલબુલખાન આ સ્થળે આવી ઘટ્યો હોય એમ અનુમાન થતું હતું કારણકે જે સ્થળે કુસુમાવતી, તે સ્થળની નજીકમાં જ બુલબુલખાન કેવો અન્ય સંયોગ ? બુલબુલખાનને બાકડાપર બેઠે પૂરી પાંચ મિનિટ પછી નહિ થઈ હોય, એટલામાં તો એક કારમી -કરૂણ- ચીસ તેના કાનને સંભળાઈ. બુલબુલખાને ચમકીને એ તરફ જોયું. કોઈનો શુભળાતો ધીમે અવાજ સંભળાયો. પરોપકારની ભાવનાવાળો બુલબુલ ઝડપથી ઉભો થયો અને બગલાની જમણી બાજુએ આવેલી એક કોઠડી કે બંસાથી હવે ધીમે અવાજ સંભળાતો હતો, ત્યાં દોડી ગયો. બુલબુલે જોરથી ધક્કો મારી બારણા ઉઘાડી નાખ્યા એક કરૂણ હૃદયભેદક દેખાવ તેની નજરે પડ્યો; કે જે જોતાજ તેનું મગજ ફરી ગયું, શરીરનું ભોહી ઉઠી આવ્યું. પેલો પાદરી જીલીયાપર જીલ્મ ગુજારી રહ્યો હતો. જીલીયા જમીનપર પડી કરૂણ ક્રૂપાત કરી રહી હતી. પાદરીએ તેના એક હાથે જીલીયાના હાથ મજબુત પકડ્યા હતા; અને બીજા હાથે તેનું મુખ દબાવી રાખ્યું હતું જીલીયા પાપીના પંઝામાંથી છૂટવાને તરફડીયા મારતી હતી પણ ક્યાં એ બળિષ્ઠ બાધાનો મજબુત માથુંસ અને ક્યાં સુકોમળ જીલીયા ? આવો પૈશ્વચિક પ્રસંગ અવલોકતાજ ઉત્કેશાએલા બુલબુલે નજીક દોડી જઈ પાદરીને મરદનમાં પકડી જમીનપર પકડ્યો. જીલીયા ઉભી થઈ દીન દષ્ટે બુલબુલ તરફ જોઈ

રહી જમીનપર પડેલા પિશાચ હોય થાય અગર કંઈ અવાજ કરે, એ પહેલાજ બુલબુલખાને તેની તરફ ધસી જઈ પુનઃ તેને જમીન સાથે દાબ્યો અને ગજવામાંથી રમાલ કાઢી તેના મુખમાં કુચો માર્યો. જુલીયા બુલબુલખાનની સૂચનાથી બહાર નીકળી એક મજબુત દોરડું લઈ આવી બંનેએ મળી તે પાપીના હાથ-પગ મજબુત બાંધ્યા અને પછી કોટડીના બારણા બંધ કરી બહારથી સાકળ ચઢાવી દીધી જુલીયાએ બુલબુલને જણાવ્યું કે એક બીજી બાંધ પણ પાપીના કોપથી ઓરડામાં પૂરાઈ છે પ્રભુને ખાતર આપ તેને પણ છોડાવો તરત બુલબુલખાન જુલીયાની સાથે એક બીજી કોટડી આગળ આવ્યો પેલો નોકર કોટડી આગળ બેસી નિરંજનને રમાડી રહ્યો હતો. જુલીયાએ સાહેબનો હુકમ છે કહી તેની પાસેથી કુચી માગી લઈ બુલબુલખાનને આપી

બુલબુલે તાણ ઉઘાડી નાખ્યું. જુલીયાએ નોકરના હાથમાંથી નિરંજનને લઈ લીધો નોકર ભયભીત મની ધ્રુજવા લાગ્યો. દરેક કામ વિજળીની ઝડપે થતા હતા. બાગણા ખુલ્લા થતાજ કુસુમાવતીએ બહાર દોડી આવી જુલીયાના હાથમાંથી નિરંજનને ઝડપી-લઈ હૃદય સાથે દબાવ્યો. બુલબુલખાનની નજર કુસુમાવતી પર પડતાજ જેમ તોપનો ગોળો શાટે અને મનુષ્ય ચોકે એ પ્રમાણે બુલબુલખાન મરેલી કુસુમાવતીને જીવની જોતાજ ધડકતા હૃદયે બેલી ઉઠ્યો; “ કાણુ બહેન કુસુમાવતી ? ”

નિરંજનને છાતી સરસો દાબી તેના વદન તરફ એકાગ્રતાથી નિહાળી રહેલી કુસુમાવતીના કાન પર પોતાતુ નામ સંભળાતા તેણે તરતજ બુલબુલખાન સામે જોયું અને તેને ઝોળખતા જ “કાણુ બાઈ બુલબુલ ” કહી કુસુમાવતી બુલબુલના પગ આગળજ જમીનપર

એસી ગઇ. બુલબુલ અને કુસુમાવતીની દસા આ વખતે વિચિત્ર બની રહી. બન્ને એક બીજાની સામે કચ્છા-દયા અને આશ્ચર્યતાથી જોઇ રહ્યા. જુલીયા પણ વિસ્મયતાથી આ અપૂર્વ મેળાપ અવલોકી રહી. થોડીવારમા જ બુલબુલખાનને સમય અને સ્થાનનું સ્મરણ થયું. આ સ્થળેથી જન્મી નીકળી જવું જોઇએ જાણી તેણે કુસુમાવતીને સ્વસ્થ થઇ પોતાની સાથે જન્મી ચાલી નીકળવાનું જણાવ્યું. કુસુમાવતીએ જુલીયા સામે જોયું. જુલીયાએ પોતાને પણ સાથે લઇ જવાની કચ્છ શબ્દોમા વિનંતિ કરી બાદ બુલબુલખાને પેલા નોકરને પણ સુખમા હુવે. મારી તેના હાથ-પગ મજબુત બાંધી ઓરડામા પૂર્યો. જંગલમા અન્ય કેઈ હતું નહિ ત્રણે જણાં પાથી બહાર નીકળી ઝડપથી ચાલતા થયા.

૩૦

વિચોગી જીવન.

આકાશે ભરકે રવિ વળી પોડા તેને સદા રાહુની,
 હેયુ ચંદ્ર સિરે ઉપાધી પણ કે જે છે કળાને નિધિ,
 દેવોની શુભિ નાશને ઉદયના ચક્રેય આવી જતી,
 ગ્રાણીને દુઃખ થાય લેશ પણ ના એ સ્થાન ક્યાંએ નથી.

અમાવાસ્યાની ધોર અંધારી રાત્રિનું સાત્રાજ્ય સર્વત્ર સ્થ-
 પાઇ ચૂક્યું હતું. સધળે નિસ્તબ્ધતા બાપેલી હતી. શિયાળાનો સમય
 હોવાથી ટાઢ પણ પૂંછળ હતી પરંતુ સુતવાટાબંધ બહાતો હતો.
 આવા સમયે નર્મદા નદીના કિનારે આવેલા સ્મશાન ક્ષેત્રમા કોઈ
 એક યુવાન શાન્ત-ગંભીરવદને રાત્રિનું નિષ્પણ દસ્ય અવલોકી રહ્યો
 હતો. આ યુવક અન્ય કોઈ નહિ પણ કુસુમકાન્ત હતો.

વિદ્વાન-જ્ઞાની ગણાતો કુસુમકાન્ત પ્રિયતમાના વિયોમથી જ્ઞાન બાન વિહીન બની ચાલી નીકળ્યો અને અનેક સ્થળે બમણુ કરતો છેવટે તે નર્મદા કિનારે આવેલા ઉપરોક્ત સ્થાનમા આવી ઉભો હતો સ્મશાનમા આ વખતે બાણે કોઈ ભૂત-પ્રેત ઉભું હોય એવો તેનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો જામતના સુખ-દુખને સમાન બાણનાર-પ્રભુ ઇચ્છા પ્રમાણેજ સૌ કાંઈ થાય છે એવું દ્રઢ મને માનનાર આત્મજ્ઞાની કુસુમકાન્ત ભાગ્યના પરિવર્તનથી પ્રેમના પ્રચંડ આઘાતથી છેક દિવાના સમાન બન્યો હોય એમ બાણાતું હતું. તેના શરીરપર પૂરતા કપડા પણ નહોતા સ્મશાનનો દેખાવ પણ બયાનક બની રહ્યો હતો શયમાસોપજીવી પ્રાણીઓ દોડદોડી કરી રહ્યા હતા. ચારે તરફ બયાનક અંધકાર ફરી વળેલો હતો. કુસુમકાન્ત સ્મશાનના વિવિધ-વિરૂપ દૃશ્યો અવલોકી મનમા કંઈક અવનવીજ અવસ્થા અનુભવી રહ્યો હતો તેના હૃદયમા આ વખતે ભય નહોતો ભયકાંઠ દૃશ્યો નિહાળી તેનું હૃદય ઘડકતું નહોતું. અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર ચમત્કારો અને ભૂત-પ્રેતોના ફરવા હરવાના ભાસ થઈ રહ્યા હતા. કોઈ કોઈ સ્થળે આગના ભડકા થતા અને હોલવાઈ જતા કાળજી કંપાવે એવા અચ્છી અવાજો પવનમા મળી જઈ દૂર પડકાડપે સભળાતા કુસુમકાન્ત ધણીવાર સૂધી સ્મશાનની ભિષણ વિભીષિકા જોઈ રહ્યો અને પછી આત્મમત્ત બોલવા લાગ્યો, “અહા ! કેવી અપૂર્વ શાન્તિ ? મનુષ્યમાત્રને આ સ્થળેજ છેવટની શાન્તિ મળે છે મારી કુસુમ ! મારી મનોરમા ! મારા મનનો આનંદ ! મારી પ્રાણ પ્રતિમા ! આ સ્થળેજ-આ ઘોર અધકારવાળા સ્મશાનમાજ ચિર શાન્તિથી સૂતી છે. ભૂત-પ્રેતો નૃત્ય કરી તેની શાન્તિમા ભંગ પાડવાનેક

પ્રયત્ન આદરી રહ્યા છે. પવન યુક્તવાટ કરી અશાન્તિના મગળગાન ગાઇ રહ્યો છે. અંધકારને બેદવા વૃથા પ્રયત્ન આદરી ગ્રહેલા તારાઓ કુમુભાવતીના આ પ્રેમધેલા પ્રિયતમની મનોદશા જોઈ હસી રહ્યા છે. હસો, સૌ કોઇ હસો જગતમા આવો પ્રેમધેલો કોઇ પણ નહિ હોય. કુમુભ ! મારી મનોરમા ! હું તને ક્યા આવી મળું ? શુ આત્મ-હત્યા કરવાથી તને મળાશે ? ના, ના, હું એવું કરીશ નહિ. મારી કુમુભ એવા ઘેર પાપને માટે તો મને ઠપકો આપે દેવી ! મારી આશાની અમૃત વેલ ! હું તારા વિયોગે ઝૂંઝ હું. તારા વિના માફે સધળું યાન-માન ભૂલ્યો છું જગતના જનો સ્ત્રીની પાછળ પાગલ બની ચાલી નીકળ્યો કહી મારી હાશી કરતા હશે, પણ તેમને-બોળા સસારી જનોને પ્રેમિના સાચા પ્રેમની ખબર શી રીતે પડે ? હા ! શુ કરે ? પ્રભો ! મારી ઉપર આ પ્રલયકાળના મોળા ફેરવવામા આપનો યુગ હેતુ શુ હશે ? આહ ! હવે સહન નથી થતું ? અરેરે !

મમ ભાગ્યનો દેવી તણા, દર્શન હવે ક્યાથી થશે ?
આનંદની જયોતી તણી, જાળી હવે ક્યારે થશે ?
એ પ્રેમની પ્રતિમા વિના, સસાર મારો શત્રુ છે,
તારો દુટકા છે આરાના, જીવન હવે આ બ્યર્થ છે
નજરે પડે પ્રતિમા નહિ, એ પ્રાણના આધારની,
આશા કહો શી રાખવી, એ પ્રેમના આકરનો ?

ગઇ, સદાને માટે જતી રહી. તેના દર્શન હવે આ અભાગીને સ્વપ્ને પણ થવાના નથી કાળે, કુટિલ કાળે ! તે સૌન્દર્યભૂતિને તેના પંજામા સપડાવી દીધી તે નહિ મળે; એ આનંદભૂતિ આ જીવનમા તો હવે કદાપિ નહિ મળે હું શુ કરે ? ક્યા જીવ ? મારી જીવનધરીના વિના જીવન ઝેર થયું છે. એ જીવન-પ્રેતો ! એ આકાશમા હડતા વૈતાલો ! એ દિગ્માળો ! તમે જામાટે મારી મરકરી કરી

રહ્યા છો ? મનુષ્યો તમને જોઇ ચમકે છે, બહીએ છે-મુગ્ધ છે; પણ મને એમાનું કંઈએ થતું નથી તમે હસતા-નાચતા મારી પાસે આવો અને મારા આ નકામા શરીરને ખાઈ જાવ. મારો આત્મા-માઈ મન મારી મનોહારીને મળવા બાકુળ બની રહ્યું છે આવો; મારા દોસ્તો-અંતકાળના બાધવો, આવો અને આ પ્રાણ પાખીને શરીરના કારાગૃહમાંથી વિમુક્ત કરો.”

આવી રીતે શવે એમ બોલતો કુસુમકાન્ત ઉન્મત્તની માફક ચારે તરફ દ્રષ્ટિ કરી રહ્યો. તેની મનોદશા ધડીમા સાવધ તો ધડીમા અસ્વસ્થ થતી થોડીવાગ પછી વળી પાછુ તેણે બોલવા માડ્યુ, “કુસુમકાન્ત ! પ્રેમના પથમાં બાન બૂલેલા ભમિત મુસાફર ! તું અત્યારે ક્યા છે અને ક્યા જાય છે ? તારી સી દશા છે ? તું જેને બોળે છે, જેને મળવા તલસે છે; તે અહિં, અરે આ જગતમાં નથી. તે તો સદાને માટે નર્મદાના ઉડા જળમાં જળશાયી થઇ સ્વર્ગના પથે વિચરી છે તું તેને મળવાના-જોવાના નિષ્ફળ ફાફા જ્ઞાને મારે છે ? અરેરે ! મારા મનની-શરીરથી આ કેવી દુર્દશા ? કુસુમાવતી જતા આ મન સસારના દુર્ગમ માર્ગની ભયાનકતા અવલોકીને નિર્બળ-ભયભીત બન્યું છે. તે સત્ય જ્ઞાન વિહીન બન્યું છે કુસુમાવતીના સ્વર્ગ મમનથી આખું જગત ઘેર અંધકારમાં ગૂંમ થયેલું તેને જણાય છે. મન કુસુમાવતીને શોધે છે, પણ તે ક્યા ? આકાશમાં હિરાની માફક ઝગઝગી રહેલા તારાઓ સુદર જણાય છે, પણ તેની અંદર શું હશે એ કોણ સમજી શકે છે ? શોધકો કહે છે કે તેમાં-ત્યાં પણ ઉત્તમ જીવાત્માઓ વસે છે. કદાચ એમ પણ હોય. મારી કુસુમ પણ કદાચ ત્યાં કાં ન હોય ? પણ હું કેમ માની શકું ? આ આખો ત્યાગુ’ ગુપ્ત દૃશ્ય કેવી રીતે જોઈ શકે ? બસ જ્યાં

સુધી હું પ્રત્યક્ષ જોઈ શકું નહિ; ત્યાં સુધી કંઈ પણ સત્ય માની શકું નહિ. પણ અરે ! હું કોણ ? હું તે આત્મા કે શરીર ? અરેરે ! સધળું ભૂલ્યો છું. કુસુમાવતીના સ્નેહે-પ્રેમે અને દિવાનો બનાવ્યો છે.” કુસુમકાન્તની આખ્યોમાથી અશ્રુધારા બહેવા લાગી. તે નીચે ખેંસી મથે! કુસુમકાન્ત તેના મનને શાન્ત પાડવા-પ્રબળ બનાવવા ધણીએ પ્રયત્નો કરતો, વારવાર પ્રભુને પણ વિનવતો કે આત્મબળ સમર્પો; પણ કુસુમાવતીનું સ્મરણ થતા જ; તેનું મન વધુ નિર્બળ દીન બનતું સ્મરણની ધોર શાન્તિમા ચારે તરફ પથરાયેલા ભિષણ અંધકારમા અને જૂત પ્રેતોથી ભરપૂર ભરેલા સ્થાનમા તેને કુસુમાવતીનાજ બલુકાર સંભળાઈ રહ્યા હતા. કુસુમકાન્ત હૃદયવેગ રોકવાને અસમર્થ થયો પ્રિયતમાના પ્રેમનું સ્મરણ કરતા તે કરણ કંઈ વળી પાછો ખેંસવા લાગ્યો, “કુસુમ ! તારી સાથે લગન કરી મેં મારા મનમા કેવી અને કેટલીએ અનેરી આશાઓના કિલ્લા ચડ્યા હતા. અરેરે !

તહારે સગે મહે ધિરજ ધરિતિ હા મમ મને,
વળી વિચાર્યું તું જ સહ સહ કાળ વહરો
દગો દહને ત્હે મુજ સહ અતી પ્રેમ કરીને,
હુ ટી લીધુ સર્વે મહત બમણામા ભૂલવીને

આટલું ખેલતા વળી પાછું તેનું મગજ ખસ્યું હોય એમ જણાયું. તે બોલ્યો; “કુસુમ ! તું મારાથી રીસાઈ તો નથી ને ? દેવી ! શું તું નથી જાણતી કે,

રિસાવું હમ્મેશા નથિ નથી રીતિ એ મુજનની,
ત્યજ દે એ ચેષ્ટા રસીલી સર્વે બાળ વયની,
પૂરા પ્રેમી સગે કરવી પ્રીતિ કાચી પ્રિયતમા.
ફેળેલી ધાયે છે અચિત જનની તેથી જગમા

સુદસી ' તું જાણી છે. પ્રિયતમથી પ્રિયતમાને રીસાવું ના
ધટે. હું તો તારા લીધેજ સુખી છું. " આમ બોલતા કુસુમકાન્તે
કુસુમાવતી જાણે નજીકમાજ ઉભી હોય અને તેને વિનવતો હોય
એવા ભાવથી પુનઃ બોલવા માડ્યું

તહારા આ પ્રિયતમને, તુજ વિષ્ણુ કંઈ ના ઝમે,
તહારા વિના આ સકળ જગતો શુન્ય જ દિસે,
તહારે વિશેષે નથી નથિ સ્પૃહા આ જગતણી,
તહા શાને રૂએ તુજ વિષ્ણુ રહેવું જગમહિ.

હું અગ્નિહોતા હું તવ વિરહથી એ સમજાએ,
ધિક્કે અગ્નિ નિશ્ચે, હ્રદય રૂપ કંઈ દિન-નિરો,
દઈ આહુતિ હું દ્રમહિ કરી સ્મરણું તુજનું,
વળી મુખે તહારો નિરાદિત મહામત્ર જપુ હું
તહારા વિશેષે અતિ દુખી થવું તે થઈ મહને,
ગમે મૃત્યુ વહાલી ! અતિશય થઈ છે હૃદ હવે
ચહે મૃત્યુ સર્વે મહત જન તે કષ્ટ સહિને,
તહા શાને યાચુ મરણ નવ હું દુખી અતિરો
પૂરો પીડાઈને જગત શ્રમથી અશ્રાન્ત હું થયો,
નહી દીડો તહારા વિષ્ણુ જગ વિશે આનંદ કરો,
સદાચે હાવેતો તવ મુખ તણું દર્શન ચહું,
સદા તહાર વહાલી મિલન અરથે નામજ રહે

અરેરે ! મારા મનની આ કેવી વ્યાકુળતા ?

મને મુઝાયો છું અતિશય હવે હું જઈ કમહાં,
હવે આયુર્દાના રહિત દિન ગાણું જઈ કમહાં,
કહું ઝાને વાતાં હ્રદયગત મદમ્ની સહુ હવે,
નહો' દે કહેજાએ અલ્પ જનને રોકે સજાને.

ભલે કોઈ દિને પ્રભુ રવિ હશે પશ્ચિમ દિશે,
ભલે કોઈ દિને ભૂમિપર નહીં મેઘ વરસે;
ભલે જાયે હુખી પૃથ્વી જળમાહે પ્રલયમા,
પરંતુ પ્રેમી તે નવ ઠહિ ત્વજે પ્રેમ મનના.

કુસુમકાન્તનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેની આખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. હૃદયભાર કપકપ ઓછો થતા પુનઃ તેણે બોલવું શરૂ કર્યું, “ખરેખર નિઃકુર વિધાતાએજ હું ખની આ ધડી આણી છે, વિપરીત ભાવના યોગેજ હું ભમિત બન્યો છું ભગવાન ! આ ભયંકર ભાવીના પાઝામાંથી મારો ઉદ્ધાર કરો, પ્રભો ! તમે વેરી ત્રિધાત્વના રહાયક ન થશો. ભગવત ! મારી દલા અવલોકો. જમતના જનોમાં પૂર્ણ જ્ઞાની મણીભો-જનાતો આ જીવતમા માયાની જાળમાં, અરે સંસારના દુઃખની અને પ્રિયતાના વિયોગની પ્રચંડ આગ્રત્રી બલુકતી જ્વાળાઓમાં ભસ્મ થઈ રહ્યો છે. મારા પ્રભુ ! મારા આધાર ! મારા આત્મારામ !

હો હવે ક્યા સૂધી મમ દુખિતનું દૈવ હલદું
રહેશે ને થાશે કઈ રીત થકી સર્વ સુલદું,
હવે દેવ છે ક્યા સૂધી હું ખ મહને દીન જનને,
રિખાવો છો શાને દીનબધુ અતિ દુર રહીને.

કુસુમકાન્ત દયાદ્ર વદને અને સજળ નયને આકાશ પ્રતિ દક્ષિ કરી રહ્યો. તેનું હુખી હૃદય-મન દુઃખસીધુમાંથી ઉગારનાર દયા સિધુના ધ્યાનમાં તદ્રુપ બન્યું. આ અરસામાં જ નજીકમાં આવેલા એક ઉચા કોતર તરફથી એકાએક અવાજ આવ્યો. “ભાન બૂલેલા અને માર્ગ ચૂકેલા મુસાફર સ્વસ્થ થા, સાવધ થા.” અવાજ કર્ણપુટ પર અચકાતા જ કુસુમકાન્તનું ધ્યાન ભંગ થયું. તે ચમક્યો.

અને બ્યારી અવાજ આવ્યો તે તરફ આશ્ચર્ય અને કૌતુહલપૂર્ણ નેત્રે નજર કરી રહ્યો. ભૂત-પ્રેત-પક્ષની શ્રેણી ઉઠી. એવામાં જ એકાએક એ તરફથી-હંચા કાતર પરથી સર્વલાપટની માફક લાલ રંગનો પ્રકાશ પથરાયો. કુસુમકાન્ત કંપ્યો અને દુઃખ શોક-ઉન્માદના કારણે છેવટે બેશુદ્ધ બની પૃથ્વીપર પડ્યો. કાતર પરથી એક માણસ નીચે ઉતરતો જણાયો તેના હાથમાં લાલરંગના કાચવાળું ફાનસ હતું છેક નીચે ઉતરી તેણે કંઈક સંકેત ધ્વનિ કર્યો કે જેથી એક બીજો બીજા બાધાનો માણસ તત્કાળ કાતરપરથી નીચે ઉતરી આવ્યો. બન્ને કુસુમકાન્તની પાસે આવ્યા ફાનસવાળા માણસે સાથેના માણસના કાનમાં ધીરેથી કંઈક કહ્યું, કે જેથી તે કદાવર માણસે તરત જ કુસુમકાન્તના શરીરને ખભાપર ઉઘાડી એક દિશા તરફ ચાલવા માંડ્યું ફાનસવાળો માણસ પણ તેની પાછળ ચાલ્યો બન્ને ઘણું દૂર નીકળી ગયા લાલ પ્રકાશ અદૃશ્ય થયો અને પૂર્વવત્ ઘોર અંધ-કાર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો.

શાન્તિ: શાન્તિ-

